İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Etnik Grup Çatışmalarında Siyasal Lider Etkisi: Aliya İzzetbegoviç ve Slobodan Miloşeviç Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Doktora Tezi

Nuran Pir

Mayıs 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Etnik Grup Çatışmalarında Siyasal Lider Etkisi: Aliya İzzetbegoviç ve Slobodan Miloşeviç Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Doktora Tezi

Nuran Pir

Danışman

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Mayıs 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Nuran Pir tarafından hazırlanan "Etnik Grup Çatışmalarında Siyasal Lider Etkisi: Aliya İzzetbegoviç ve Slobodan Miloşeviç Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Analiz" başlıklı bu Doktora Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Alim Yılmaz
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Hayrettin Özler
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Veysel Kurt
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Yasemin Abayhan
Hacettepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Didem Geylani
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 12/05/2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun metin içi kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza
Prof. Dr. Alim Yılmaz

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza
Nuran Pir

ÖZET

Etnik Grup Çatışmalarında Siyasal Lider Etkisi: Aliya İzzetbegoviç ve Slobodan Miloşeviç Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Pir, Nuran

Doktora Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Alim Yılmaz

Mayıs 2025

Bu tezde, siyasal liderlerin etnik grup çatışmalarındaki rolleri onarıcı ve yıkıcı liderlik yaklaşımlarına göre incelenmiştir. Psikolojinin siyaseti anlama çabasından yola çıkarak hem siyasal lider analizi yapmak hem de kimlik siyaseti güden veya gütmeyen siyasal liderlerin, etnik gruplar arasındaki çatışmayı ne yönde etkilediklerini açıklamak çalışmanın temel amacıdır. Siyasal liderlerin çatışma sürecine etkisi iki farklı şekildedir. Çatışmaları önlemeyi, durdurmayı, ötekine yaşam hakkı vererek bir arada yaşamayı amaçlayan, grubunu ötekine karşı kışkırtmayan onarıcı liderler ile etnik milliyetçiliği öne çıkaran, ötekini yok etmeye kurgulu bir anlayışla hareket eden, çatışmaları körükleyen yıkıcı liderler etnik grup çatışmalarında etkilidirler. Bu etkilerin ortaya çıkmasına kaynaklık eden faktörler ise bu çalışmada, klasik siyaset bilimcilerden ya da uluslararası ilişkiler teorisyenlerinden farklı olarak belirlenmiştir. Çalışmanın vaka incelemesi, onarıcı bir lider olan Aliya İzzetbegoviç ile yıkıcı bir lider olan Slobodan Miloşeviç örneğinde karşılaştırmalı bir şekilde yapılmıştır. İki lider de etnik grup çatışmalarının yoğun yaşandığı bir dönemde ülkelerinde liderlik yapmışlardır. Ayrıca iç gruplarına sosyal kimlik liderliği yaparak gruplarının sosyal kimlik bilinci geliştirmelerinde de rol oynamış, etnik gruplar arasında çatışma yaşanmasına doğrudan ya da dolaylı olarak etki etmişlerdir. İki liderin farklı liderlik yaklaşımlarına sahip olmasının arkasında, kişilikleri ağırlıklı olmak üzere, inandıkları değerler ve inançlar, içinde bulundukları sosyal bağlam, iç gruplarının dinamikleri, takipçilerinin talep ve beklentileri, milliyetçilik anlayışları vardır.

Anahtar Kelimeler: Çatışma, Onarıcı Liderlik, Yıkıcı Liderlik, Aliya İzzetbegoviç, Slobodan Miloşeviç

ABSTRACT

The Effect of Political Leaders in Ethnic Group Conflicts: A Comparative Analysis in the Case of Aliya Izetbegovic and Slobodan Milosevic

Pir, Nuran

Ph. D Thesis, Department of Political Science and Public Administration

Supervisor: Prof. Dr. Alim Yılmaz

May 2025

This study analyzes the roles of political leaders in ethnic group conflicts through the lens of restorative and destructive leadership approaches. Grounded in political psychology, it seeks to explore how leaders—whether or not they engage in identity politics—can influence interethnic conflict. This influence manifests in two contrasting ways. Restorative leaders refrain from provoking their group against others, instead promoting coexistence, recognizing the rights of the other to exist, and working to prevent or end conflict. In contrast, destructive leaders emphasize ethnic nationalism, incite conflict, and encourage hostility toward out-groups, often aiming to eliminate them. Unlike traditional political science or international relations perspectives, this study highlights psychological and contextual factors behind such leadership effects. The case study focuses on a comparative analysis of Alija Izetbegović, representing restorative leadership, and Slobodan Milošević, representing destructive leadership. Both led their nations during periods of intense ethnic conflict and played significant roles in shaping their in-groups' social identity consciousness. Through social identity leadership, they directly or indirectly influenced interethnic tensions and the progression of conflict. The divergence in their leadership styles is rooted in multiple factors: their personal characteristics, core values and beliefs, the sociopolitical contexts they operated in, the internal dynamics of their groups, the expectations of their followers, and their respective understandings of nationalism.

Keywords: Conflict, Restorative Leadership, Destructive Leadership, Alija Izetbegovic, Slobodan Milosevic

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması sürecinde, akademik rehberliği, eleştirel düşünmeye teşvik eden yaklaşımı ve her aşamada sağladığı destek için danışmanım Prof. Dr. Alim Yılmaz'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendisinin yönlendirmeleri olmasaydı bu çalışmayı tamamlamak mümkün olmazdı. Ayrıca tezin şekillendirilmesine ve geliştirilmesine katkı sunan Prof. Dr. Hayrettin Özler'e, Doç. Dr. Veysel Kurt'a, Doç. Dr. Yasemin Abayhan'a, Dr. Öğr. Üyesi Didem Geylani'ye geri dönüşleri, eleştileri ve önerileri için teşekkür ederim. Yine bu süreçte birlikte düşündüğüm, tartıştığım, dertleştiğim ve akademik dayanışma içinde olduğum başta Dr. Öğr. Üyesi Turgay Ovalı'ya, Arş. Gör. Dr. Meryem Özgür'e, Arş. Gör. Muhammed Köse'ye ve diğer tüm dostlarıma, meslektaşlarıma teşekkür ederim.

Son olarak tüm hayatım boyunca bana güvenen, beni teşvik eden, sabırla yanımda olan kıymetli dostum Aysun Ayaz Ok'a ve aileme sonsuz teşekkür ederim. Onların varlığı, bu zorlu süreci daha anlamlı ve katlanılabilir kıldı. Minnettarım.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER Vİİ

KISALTMALAR İX

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM:

KİŞİLİK VE SİYASAL LİDERLİK

1. İNSAN DOĞASI 10

2. BİR KAVRAM OLARAK KİŞİLİK 15

3. SİYASET PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA SİYASİ LİDERLİK VE KİŞİLİK 17

3.1. PSİKANALİTİK YAKLAŞIM PERSPEKTİFİNDEN KİŞİLİK VE SİYASET 20

3.2. CATTEL VE EYSENCK KİŞİLİK KURAMI / AYIRICI ÖZELLİK-TEMELLİ YAKLAŞIM 44

3.3. GÜDÜ KURAMLARI PERSPEKTİFİNDEN KİŞİLİK VE SİYASİ LİDERLİK 50

4. NARSİST KİŞİLİKTEN DOĞAN LİDERLİK: ONARICI VE YIKICI LİDERLİK 54

5. TOKSİK ÜÇGEN: YIKICI LİDERLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI 69

İKİNCİ BÖLÜM:

SOSYAL PSİKOLOJİ BAĞLAMINDA MİLLİYETÇİLİK VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARI

1. BİR KAVRAM OLARAK MİLLET, ULUS VE MİLLİYETÇİLİK 76

2. BİR KAVRAM OLARAK ETNİK/ETNİSİTE 86

2.1. ETNİK VE ULUSAL KİMLİK BİLİNCİ 89

2.2. ETNİSİTEDEN ETNOSENTRİZME 93

2.3. ETNOSENTRİZMİN BİR SONUCU OLARAK ETNİK ÇATIŞMALAR 98

3. SOSYAL KİMLİK LİDERLİĞİ 101

4. SOSYO-PSİKOLOJİK DİNAMİKLER BAĞLAMINDA MİLLİYETÇİLİK VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARI 112

5. KİTLE PSİKOLOJİSİ 129

6. ZULMÜN "MEŞRULUK" PSİKOLOJİSİ 134

7. OTORİTER TAKİPÇİLER VE İTAAT PSİKOLOJİSİ 138

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

ONARICI BİR LİDER OLARAK ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN SİYASİ LİDERLİĞİ VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARINDAKİ ROLÜ

1. KATEGORİLER VE KOD LİSTESİ 145

2. KELİME BULUTU 146

3. KOD MATRİS TARAYICISI 147

4. KOD İLİŞKİLERİ TARAYICISI 149

4.1. BİRİNCİ KATEGORİ: KİŞİLİĞİ 149
4.2. İKİNCİ KATEGORİ: LİDERLİK ÖZELLİKLERİ 164
4.3. ÜÇÜNCÜ KATEGORİ: DEĞERLERİ VE İNANÇLARI 176
4.4. DÖRDÜNCÜ KATEGORİ: ONARICI LİDERLİK ÖZELLİKLERİ 192

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

YIKICI BİR LİDER OLARAK SLOBODAN MİLOŞEVİÇ'İN SİYASİ LİDERLİĞİ VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARINDAKİ ROLÜ

1. ÜÇGENİN İLK UNSURU: YIKICI LİDER 225
1.1. KARİZMA 225
1.2. KİŞİSELLEŞTİRİLMİŞ GÜÇ 233
1.3. NARSİSİZM 238
1.4. NEGATİF YAŞAM TEMALARI 242
1.5. NEFRET İDEOLOJİSİ 245
2. ÜÇGENİN İKİNCİ UNSURU: DUYARLI TAKİPÇİLER 257
2.1. KONFORMİSTLER (UYUMLULAR) 257
2.2. İŞBİRLİKÇİLER 264
3. ÜÇGENİN ÜÇÜNCÜ UNSURU: ELVERİŞLİ ÇEVRE 273
3.1. İSTİKRARSIZLIK 273
3.2. ALGILANAN TEHDİT 277
3.3. KÜLTÜREL DEĞERLER 289
3.4. KONTROL VE DENGE MEKANİZMALARININ OLMAMASI VEYA KURUMSALLAŞAMAMASI 292

BEŞİNCİ BÖLÜM:

SİYASAL LİDERLİK VE ETNİK ÇATIŞMA: ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN ONARICI LİDERLİĞİ İLE SLOBODAN MİLOŞEVİÇ'İN YIKICI LİDERLİĞİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

1. LİDERLİK TÜRLERİ: ONARICI VE YIKICI LİDERLİK 298
1.1. LİDERLİK MODELLERİ 298
1.2. LİDERLİK MOTİVASYONLARI 305
1.3. KRİZ YÖNETİMİ 308
2. ETNİK GRUPLARI İLE ETKİLEŞİMLERİ 312
3. LİDERLİKLERİNİN SONUÇLARI VE MİRASLARI 318
SONUÇ 324
KAYNAKÇA 341

KISALTMALAR

akt.: Aktaran

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AGİT: Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı

APA: American Psychiatric Association

Bkz.: Bakınız

BM: Birleşmiş Milletler

CIA: Certified Internal Auditor

CNN: Cable News Network

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

HVO: Hrvatsko vijece obrane

JNA: Jugoslovenska narodna armija

MBTI: Myers-Briggs Type Indicator

NATO: North Atlantic Treaty Organization

s.: sayfa

SANU: Srpska akademija nauka i umetnosti

SDA: Stranka Demokratske Akcije

SDS: Srpska Demokratska Stranka

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

vd.: ve diğerleri

YFC: Yugoslavya Federal Cumhuriyeti

YSFC: Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti

yy.: yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

ŞEKİL 1. PSİKANALİTİK KİŞİLİK MODELLERİNİN EVRİMİ 22
ŞEKİL 2. LASSWELL'İN ÇERÇEVESİ 24
ŞEKİL 3. KİŞİLİK TİPLERİ 46
ŞEKİL 4. ÇOCUKLUKTA VE ERGENLİKTE LİDERLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI 52
ŞEKİL 5. TOKSİK ÜÇGEN 70
ŞEKİL 6. ÇOK-ENTİSİTELİ VE ÇOK-MEZHEPLİ DEVLETLERDE SİYASAL KİMLİK VE AİDİYET 100
ŞEKİL 7. KİŞİLİK VE POLİTİKA ÇALIŞMALARIYLA İLGİLİ DEĞİŞKENLER 103
ŞEKİL 8. STONE VE SCHAFFNER ALAN MODELİ 104
ŞEKİL 9."BASKI/KONTROL KURMA" VE "GÜÇ AKTARMA" ARASINDAKİ FARK 109
ŞEKİL 10. SOSYAL GERÇEKLİK, PROTOTİPİKLİK VE LİDERLİK 111
ŞEKİL 11. ÇÖZÜLEMEYEN ÇATIŞMALARIN PSİKOLOJİK TEMELLERİNE İLİŞKİN KAVRAMSAL MODEL 126
ŞEKİL 12. KATEGORİLER VE KOD LİSTESİ 145
ŞEKİL 13. KELİME BULUTU 146
ŞEKİL 14. MİLOŞEVİÇ'İN GAZİMESTAN KONUŞMASI 282

TABLOLAR LİSTESİ

TABLO 1. NEO-FREUDYEN EKOL TEMSİLCİLERİNİN KİŞİLİK MODELLERİ 33

TABLO 2. MBTI KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ 47

TABLO 3. BARBER'IN BAŞKANLIK KARAKTER TİPOLOJİSİ 49

TABLO 4. KİŞİLİK UNSURLARI 51

TABLO 5. NARSİST LİDERLERİN TİPİK ÖZELLİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ 64

TABLO 6. YIKICI LİDERLİK TARZLARI VE TANIMLARI 67

TABLO 7. MİLLİYETÇİLİK İÇİNDEKİ GERİLİMLER 86

TABLO 8. YETKECİ KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ 138

TABLO 9. İTAATE DAİR DEĞİŞKENLER 141

GİRİŞ

Belirli bir siyasal sistem içinde var olan bireylerin davranışlarını anlama ve açıklama çabasında olan siyaset psikolojisi disiplini, yaklaşımlarını büyük ölçüde kişilik psikolojisi ile sosyal psikolojiden destek alarak geliştirmektedir. Disiplinin kurucusu olarak da kabul edilen Lasswell'e göre, siyasal biyografiler incelenmeden siyaset bilimi çalışmaları yapmak, ülkelerin anayasal değişimlerini incelemek, siyasi konjonktürlerinin yapısını araştırmak, bir nevi "tahnitçilik" tir. Bu kapsamda Lasswell (1960), siyaset biliminin, "mekanizma, sistem ve yapı" üzerine yapmış olduğu aşırı vurguyu reddetmiş, siyasal biyografi üzerinden siyaset bilimine yeni bir bakış açısı sunmuştur (s. 1). Yine benzer bir yaklaşım geliştiren Greenstein (1968), siyasetin bir belirleyicisi olan insanı öne çıkarmış, kişilik ve siyaset konusunda sistematik bir araştırmaya ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda Greenstein, siyasi liderlerin bilinen özelliklere ve eğilimlere göre tiplere ayrıldığı çalışmaların önemine vurgu yaparak, bu yöntem sayesinde liderlerin analiz edilmesinin kolaylaştığını ve nasıl performans göstereceklerinin önceden tahmin edilebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca siyasi aktörlerin içinde bulundukları sosyal bağlam ya da roller aynı olsa da davranışlarında farklılıkların olabileceğini de öne süren Greenstein'e göre, siyasi aktörlerin davranışlarındaki farklılıklar, kişisel psikolojik değişkenlerden kaynaklanmaktadır (s. 13). İnsan davranışları üzerinde psikolojik eğilimlerin ve çevrenin etkisinden bahseden Greenstein (1987), siyasi lider analizi yapılırken bu aktörlerin göz ardı edilmemesi gerektiğini de ifade etmiş, durumun, kişiliğin ve içsel eğilimlerin siyasal davranışı belirlediğini iddia etmiştir (s. 6-7).

Barber'ın tipolojisi (2017) ise, siyaset biliminde kişiliğe dair geliştirilen en önemli tipolojilerinden biri olmuştur. Söz konusu tipolojide, başkanlık karakterinin iki farklı boyutta ele alınması gerekliliğini savunmuştur. Bu boyutları; "aktif-pasif ile olumlu-olumsuz" boyutlar olarak açıklamıştır (s. 9). Barber, "Başkanlık Karakteri" adlı eserinde Amerikan başkanlarının karşılaştırılmalı bir analizini yapmıştır. Bu eserde bazı başkanları başarılı olurken bazılarının neden başarısız olduğunu incelemiş, araştırmalarına başkanların kişiliklerini, karakterlerini, dünya görüşlerini ve tutumlarını eklemiştir (Ahlers, 1980, s. 7).

Liderlik sürecinde liderin kişiliğini öne çıkaran isimler de söz konusudur. Bunlardan biri olan Hermann (1986)'a göre, siyasi liderliği etkileyen yedi temel kişisel özellik vardır. Bunlar (1) liderin hedef ve stratejilerini belirleyen temel siyasi inançları, (2) siyaset tarzı, (3) liderin motivasyonu, (4) liderin stres ve baskıya tepkisi, (5) liderin retorik ve uygulamaları,

(6) siyasi deneyimi, (7) normlarını ve inançlarını şekillendirmeye yarayan hâkim siyasal iklim içinde siyasal kariyerin başlaması (ss. 173-180). Ancak Hermann (1986), her ne kadar liderin kişiliğini siyasal liderlik süreci için öncelemiş olsa da siyasal liderliğin doğru bir şekilde anlaşılması için beş bileşene birden bakmak gerektiğini de ifade etmiştir. Bu bileşenleri ise şu şekilde açıklamıştır: (1) liderin kişiliği ve geçmişi, (2) liderin liderlik ettiği grubun ve bireylerin özellikleri, (3) lider ile takipçileri arasındaki ilişkinin niteliği, (4) liderliğin gerçekleştiği bağlam veya ortam, (5) belirli durumlarda lider ile takipçiler arasındaki etkileşimin sonuçları (s. 169).

Kişilik ve siyaset arasındaki ilişkiyi inceleyen toplu araştırmalarda ise toplum ölçeğinde daha geniş bir bakış açısıyla analizler yapılmakta, liderlik süreci ulus üzerinden incelenmektedir. Ancak 1990'dan sonra kişilik ve siyaset arasındaki ilişki incelenirken liderin kişilik özellikleri ve psikolojik durumunu önceleyen bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bu kapsamda liderin kişiliği niceliksel yöntemlerle incelenerek değerlendirilmektedir. Söz konusu çalışmaların öncülerinden biri D. Winter'dır. Winter (2005), siyasi liderlerin kişiliklerini incelerken, kişiliği uzaktan ölçecek yöntemlerin gerekliliğini, bu yöntemlerden birinin de içerik analizi olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, liderin motivasyonu ve kişiliği, uzaktan, nesnel ve güvenilir yöntemlerle ölçülebilir. Kişiliğin farklı pek çok unsurdan ve değişkenden oluştuğunu ifade ederek kişiliğin karmaşık yapısına atıfta bulunan Winter, öte yandan kişiliğin sosyal boyutuna da dikkat çekerek, geçmiş sosyal bağlamların kişilik üzerindeki etkisini de öne çıkarmıştır (s. 557). Bu kapsamda kişiliğin gelişiminde ve davranışların belirlenmesinde hem eğilimsel (içsel) hem de durumsal (dışsal) aktörlerin belirleyici olduğunu ifade etmiştir (s. 570).

Liderin kişiliğine ve grubu üzerindeki etkisine odaklanan çalışmalar 20. yy.'da yaşanan iki dünya savaşı, Soğuk Savaş süreci, sayısız çatışma, soykırım, etnik temizlik vakaları sonrasında oldukça yaygınlaşmıştır. Söz konusu durumların ortaya çıkışında sosyo-psikolojik aktörlerin etkisini ortaya koymak adına çalışmalar yapan önemli bir isim Vamık D. Volkan'dır. Volkan, hem çatışmalara neden olan sosyo-psikolojik aktörleri hem de bu süreçte liderlerin oynadığı rolleri ortaya koymak adına takipçi-lider etkileşimini öne çıkaran çalışmalar yapmıştır. Liderliği bir süreç olarak gören Volkan (2019)'a göre takipçi-lider ilişkisi iki yönlüdür, liderin kişiliği ile takipçilerin istek ve beklentileri birbirini etkilemekte ve liderlik sürecini şekillendirmektedir (s. 148). Ancak liderin, takipçilerinin hareketleri üzerinde belirleyici bir gücü vardır. Takipçiler üzerinde olağanüstü yetkilere sahip istisnai liderler tarihsel süreçte farklı teorisyenler tarafından farklı kavramlarla açıklanmıştır. Söz

konusu liderler "karizmatik (House, 1977; Weber, 1947), "vizyoner" (Sashkin, 1988), "dönüştürücü" (Avolio ve Bass, 1988; Bass, 1985; Burns, 1978) ve "ilham verici" (Yukl ve Van Fleet, 1982) olarak tanımlanmışlardır (House ve Howell, 1992, s. 81). Bu tarz liderler, takipçilerini harekete geçirme konusunda son derece güçlüdürler.

Etnik grup çatışmalarında siyasal liderlerin etkili olduğu açıktır. Ancak burada incelenmesi gereken bu etkinin ne şekilde gerçekleştiğidir. Siyasal liderin kişiliği, iç grubun dinamikleri ve içinde bulunulan sosyal çevre gibi unsurlar neticesinde bu etki farklılaşabilmektedir. Ayrıca liderin çatışmalardan ne amaçladığı da bu etkiyi belirlemektedir. Bu hususta temelde iki etki ortaya çıkmaktadır. Ya siyasal lider tüm bu unsurların etkisiyle çatışmaları sona erdirmek, şiddeti durdurmak ve etnik gruplar arasında bir arada yaşamayı teşvik etme adına "onarıcı" bir etki bırakabilir ya da bu çatışmaları körükleyerek amacına ulaşmak adına şiddeti meşrulaştırarak, etnik gruplar arasındaki çatışmaları destekleyerek "yıkıcı liderlik" yapabilir.

Onarıcı ve yıkıcı liderler de takipçileri üzerinde bırakmış oldukları etkiler neticesinde istisnai liderler olarak görülmektedir. Ancak onarıcı ve yıkıcı liderlik istisnai liderlik olarak kabul edilmiş olsa da hangi liderlik modelinin bir türevi olduğu konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Psikanalist Volkan (2019)'a göre onarıcı ve yıkıcı liderlik, aslında olumlu ve olumsuz karizmaya sahip dönüşümcü liderliğin bir modelidir. Bu iddiasını da Erik Erikson'un "temel güven karşısında güvensizlik arayışı" ndan yola çıkarak temellendirmiştir. Nasıl ki bir çocuk kendi güvenliğini tesis etmek için başkalarına ihtiyaç duymakta ise kendi güvenlikleri için takipçiler de bir lidere ihtiyaç duymaktadırlar (s. 149).

Literatürde onarıcı ve yıkıcı liderlik, narsist kişilikten doğan liderlik türleri olarak kabul edilmekle birlikte narsisizm her koşulda kişilik bozukluğu olarak değerlendirilmemektedir. Üretken narsisizm ya da onarıcı narsisizm olarak da bilinen birincil narsisizm, onarıcı liderliğin gelişimine imkân sağlamaktadır. Bu hususta, narsisizmin olumlu etkilerini öne çıkaran teorisyenler çeşitli kavramlar geliştirmişlerdir. Maccoby "üretken narsisizm", Kets de Vries ve Miller "yapıcı narsisizm", Post, "karizmatik narsisizm", Volkan ve Itzkowitz ise "onarıcı narsisizm" kavramları ile olumlu narsist liderliğe dair kavramlar ortaya atmışlardır (Rosenthal ve Pittinsky, 2006, s. 623).

Volkan (2005), onarıcı liderlerin durumunu ve kişiliklerini şöyle ifade etmektedir; çocukluk döneminde kaybetme duygusunu yoğun yaşamış bir birey, "onarım fantezisi" olarak ifade edilen bilinçdışı bir karakter geliştirebilir. Ya da çocukluk çağında kayıp

yaşamış, yas tutmuş, depresif bir anneye sahip olmuşsa onarım fantezisi ile kaybetme duygusuna karşı alışkanlık haline getirdiği bir savunma geliştirebilir. Birey bu durumda bir "öykü" kurarak, kaybettiği ne varsa hepsini geri getirir. Böyle bir çocuk, yetişkin olduğunda onarım fantezisinin etkisiyle üzüntüyü yok etmek, çevresine "hayat" vermek için onarıcı davranışlar sergilemeye devam eder. Böyle bir kişilikteki lider, içinden geldiği grubun umudu olarak, geniş grup kimliklerini hatırlatan, özsaygıyı yükselten, çöküntü duygularına karşı harekete geçen bir eylem başlatabilmektedir (s. 280). Volkan'a göre onarıcı liderler, yaşadıkları çaresizliği, mağduriyeti veya aşağılanmayı örtbas etmek için diğer grupları ötekileştirmeyen, insanlıktan çıkarmayan, içinde bulundukları kriz ya da terör durumundan ötekine zarar vermeden çıkmaya çalışırlar. Öte yandan yıkıcı liderler onarıcı liderin aksine tarihsel süreçte yaşadıkları mağduriyeti, aşağılanmayı ya da çaresizliği travmatik olarak derinleştirerek, öteki olarak kabul ettiği gruba ya da gruplara yönelik saldırgan, onları değersizleştiren, insanlıktan çıkaran bir tutum geliştirirler. Sürekli tetikte olan bu tarz liderler, çevresindekilere kolay kolay güvenmezler. Paranoid kişiliğe sahiptirler, genellikle kibirli, mesafeli, çalışkan ve zorlayıcı bir halleri vardır. Ancak içten içe ürkek, çocuksu, sıkılgan ve saf bir yapıları vardır. Dini ve ideolojik söylemleri sıklıkla kullanırlar. Kuşkucudurlar, ötekileştirme eğilimleri yüksektir, diğerlerinin düşmanca tavırları için kanıt ararlar. Dış tehditlerin her yerde olduğuna inanırlar ve bu durum onları sürekli tetikte olmaya ve düşman seçmeye yönlendirir (ss. 270-271).

Volkan, yıkıcı liderlerin genellikle saplantılı bir kişilik ve narsisizm özellikleri taşıdıklarını ifade etmiş, Yugoslavya'nın son lideri olan Slobodan Miloseviç'in korkunç bir yıkıcı liderlik örneği verdiğini de iddia etmiştir. Ancak yıkıcı liderliği sadece liderin kişisel özelliklerinden kaynaklı olarak okumak kısıtlı bir yaklaşım olacaktır. Bunun yerine Padilla, Hogan ve Kaiser (2007) tarafından geliştirilen ve Zehirli/Toksik Üçgen olarak adlandırılan teori bu konuda daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Bu kapsamda Padilla ve arkadaşları, yıkıcı liderliğe giden sürecin unsurlarını üç başlıkta ele almışlar, söz konusu unsurları; yıkıcı lider, duyarlı takipçi ve elverişli ortam olarak belirlemişlerdir (Thoroughgood vd., 2012, s. 899). Üç unsurun bir araya gelmesi ise toksik üçgeni oluşturmaktadır ve yıkıcı liderliğe giden süreci başlatmaktadır (Padilla vd., 2007, s. 176). Lakin bu çalışmada zehirli/toksik üçgen yaklaşımının elverişli çevre unsuruna "uluslararası aktörler" de eklenmiştir. Zira Padilla ve arkadaşları, geliştirdikleri yaklaşım ile işletmelerde ya da diğer örgütlerde yaşanan yıkıcı liderliği incelemişlerdir. Siyasal liderlerin yıkıcı liderlikleri incelenirken uluslararası aktörlerin etkisini ele almamak eksik bir bakış açısı olacaktır.

Onarıcı ya da yıkıcı bir lider mutlaka iç gruplarını harekete geçirme noktasında etkilidir. Ayrıca gruplar da harekete geçmek için bir lidere ihtiyaç duymaktadırlar (Haslam vd., 2011, s. 189). Bu kapsamda, kitlenin belirli bir amaç ve kimlik etrafında bir araya gelerek bir gruba dönüşmesi, liderin etkisinin daha kalıcı ve yönlendirici olmasını da sağlamaktadır. Cottam ve arkadaşlarına (2017) göre siyasi liderler, etnik grupları üzerinde etkili aktörlerdir (s. 344). Sosyal kimlik birlikteliği ise bu etkinin artması için önemli bir araçtır. Grubuna sosyal kimlik liderliği yapan onarıcı ya da yıkıcı lider, kolektif eylemi şekillendirme ve harekete geçirme noktasında sosyal kimliği kullanmaktadır. Lider ve grup sosyal kimlik etrafında birleştiğinde, liderin davranışları grup tarafından, "bunu bizim için yapıyor ya da iç grup çıkarlarına hizmet ediyor" olarak kabul edilmekte, lider "bizden biri – iç grup prototipinin bir parçası" olarak görülmektedir. Bu birliktelik içinde lider, yetenekli bir kimlik girişimcisi olarak "biz duygusunu ustalıkla işleyen", iç grup değerlerini ve önceliklerini alıp onları gerçekliğe dönüştürerek "grubu önemli hale getiren" bir gücü kullanmaktadır (s.185). Bu gücü etkili bir şekilde kullanmak adına da toplumsal hafızayı yeniden şekillendirmekten, geleneksel kültürel ikonlardan, tarihsel olaylardan, krallardan, kurtarıcılardan ve diğer kahramanlardan referans vermekten geri durmaz (ss. 177-178). Böylece lider, takipçilerine bir gelecek sunar ve bu geleceğin gerçekleşmesi için mücadele etme noktasında onlara ilham olur (s. 188). Bu durum sosyal kimlik liderliği olarak da bilinir ve hem onarıcı hem de yıkıcı liderlik için geçerlidir.

Tezin Argümanları

Çalışmada, etnik grup çatışmalarında siyasal liderlerin oynadıkları roller, çatışmaların başlatılmasında, sürdürülmesinde ve sonlandırılmasındaki etkileri incelenmektedir. Söz konusu etkiler iki farklı şekilde tezahür edebilmektedir. Çatışmaları önlemek, durdurmak, ötekine yaşam hakkı vererek bir arada yaşamayı amaçlayan grubunu öteki gruplara karşı kışkırtmayan onarıcı liderler ile etnik milliyetçiliği öne çıkaran yaklaşımlarıyla dış grubu yok etmeye kurgulu bir anlayışla hareket eden, çatışmaları körükleyen, grubunu kışkırtan yıkıcı liderler etnik grup çatışmalarında etkili rol oynamaktadırlar. Bu ifade çalışmanın argümanlarından biridir.

Çalışmada etnik grup çatışmalarındaki siyasal lider etkisi onarıcı ve yıkıcı liderlik modelleri üzerinden incelenmektedir. Onarıcı bir lider olarak Aliya İzzetbegoviç, yıkıcı bir lider olarak da Slobodan Miloşeviç çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Öyle ki her iki lider de etnik grup çatışmalarının yoğun yaşandığı bir dönemde ülkelerinde cumhurbaşkanlığı yapmışlardır ve bu çatışma süreçlerine dolaylı ve doğrudan etkileri

olmuştur. İzzetbegoviç, çatışmaların sona erdirilmesi için onarıcı liderlik yaparken, bir savaş suçlusu olarak Uluslararası Adalet Divanı'nda yargılanan Miloşeviç, çatışmaları artırmak ve etnik nefreti yaymak adına yıkıcı liderlik görevini üstlenmiştir. Bu ifade çalışmanın bir diğer argümanıdır.

İki liderin farklı liderlik yaklaşımlarına sahip olmasının arkasında ise kişilikleri ağırlıklı olmak üzere, inandıkları değerler ve inançlar, içinde bulundukları sosyal bağlam ve şartlar, iç gruplarının dinamikleri, takipçilerinin talep ve beklentileri, milliyetçilik anlayışları vardır. Tüm bu faktörler iki liderin hem liderlik tarzlarını hem de etnik grup çatışmalarındaki etkilerini farklılaştırmaktadır. Bu ifade çalışmanın bir başka argümanıdır.

Tezin Amacı

Çalışmanın amacı etnik grup çatışmalarının başlatılmasında, sürdürülmesinde ve sonlandırılmasında siyasal liderlerin oynadıkları rolleri tespit etmek ve bu rollerin çatışmaları nasıl etkilediklerini ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın bir diğer amacı söz konusu etkilerin ortaya çıkışını kişilik bağlamında değerlendirmektir. Bu bağlamda lider ve takipçileri arasındaki ilişki sosyal psikoloji disiplini çerçevesinde incelenmekte olup, liderin kişiliği de bu ilişkinin bir belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Zira onarıcı ve yıkıcı liderliğin gelişiminde liderin kişiliği önemli bir rol oynamaktadır.

Araştırma Soruları

Tezde ana hatlarıyla şu sorulara cevap aranmaktadır:

- Etnik grup çatışmaların sürecinde, Aliya İzzetbegoviç ve Slobodan Miloşeviç'in liderlik tarzlarının şekillenmesinde kişilik özellikleri ve sosyal bağlam nasıl etkileşim göstermiştir?
- Onarıcı ve yıkıcı liderlik modellerine göre, Aliya İzzetbegoviç ve Slobodan Miloşeviç'in siyasal liderlikleri nasıl karşılaştırılabilir?

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, araştırmanın kavramsal ve kuramsal kısmını oluşturmak için literatür taraması yapılmış, birincil ve ikincil kaynaklar incelenmiştir. Çalışmanın özgün yanı ise içerik ve söylem analizi üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda, Aliya İzzetbegoviç'in mitingleri, ulusal ve uluslararası platformlarda yaptığı konuşmalar, verdiği röportajlar, yazmış olduğu eserler (Tarihe Tanıklığım, Özgürlüğe Kaçışım, konuşmalarının bir araya toplandığı Köle Olmayacağız, Konuşmalar, Bosna Büyük Bir Sır: Söyleşiler 1989-1995,

Soğuk ve Acı Barış Günleri: Savaş Sonrası Konuşmalar 1996-2003) önce MAXQDA programı aracılığıyla içerik analizine tabi tutulmuş, bir kod listesi oluşturulmuştur. Ayrıca MAXQDA programı aracılığıyla hem metinlerde sıklıkla rastlanan kavramlar kelime bulutu olarak çıkarılmış, hem de kod matrisi aracılığıyla kodlar arasındaki ilişki incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde İzzetbegoviç'in kişiliğine, siyasi liderliğine ve grubu ile ilişkisine yönelik açıklamalarda bulunan siyasilerin, yakın arkadaşlarının, onunla mesaide bulunan kimselerin ifadelerine de yer verilmiştir. Kodlar arasındaki ilişkiler ise söylem analizi ile detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Söylem analizi, bağlamı anlamak ve yorumlamak için kullanılmıştır. Ayrıca liderin değerlerini, inançlarını, duygularını analiz etme noktasında söylem analizi daha işlevseldir. Böylece içerik analizine bağlamı da katıp İzzetbegoviç'in grubu üzerindeki etkisinin daha net ve kapsamlı bir şekilde anlaşılması hedeflenmiştir.

Bir savaş suçlusu olarak Uluslararası Adalet Divanı'nda yargılanan Slobodan Miloşeviç'in yıkıcı liderliği söylemlerinde açıkça görülmese de kullandığı "beyaz el stratejisi" ile yıkıcı siyasal liderlik örneği sergilemiştir. Bu nedenle Miloşeviç için içerik analizi yöntemi kullanılmamış, eleştirel söylem analizinden faydalanılmıştır. "Beyaz el stratejisi" her ne kadar siyaset bilimi literatüründe yaygın olarak kullanılmasa da bir siyasal liderin ya da devletin, bizzat kendi eliyle değil de paramiliter gruplar, medya, mafya gibi dolaylı aktörler aracılığıyla kirli işlerini yapması için kullanılabilecek bir metafordur. Özellikle yıkıcı siyasal liderler bu stratejiyi kullanarak işlerini yürütmektedirler. Bu kapsamda beyaz el stratejisini kullanan bir lider olarak Miloşeviç, doğrudan askeri operasyonlar yapmak yerine sıklıkla paramiliter gruplar, milliyetçi milisler gibi gruplar aracılığıyla politikalarını yürütmüştür. Ayrıca medya, ordu ve bürokrasi içindeki işbirlikçileriyle de etkisini sürdürmüştür. Özellikle medya üzerinden gerçekleştirdiği manipülasyonla, Sırpların yıllardır diğer gruplar tarafından hak ettikleri değeri görmeyip aşağılandığını vurgulayan tarih anlatımıyla, kolektif narsisizm inancını grubunda yaygınlaştırmasıyla, Sırpları yüzyılın en mağdur halkı olarak tanımlamasıyla, grubuna korku ve tehdit unsuru veren yaklaşımı ve bu krizin kurtarıcısı olarak kendini inşa etmesiyle grubu üzerinde etkili olmuştur. Paramiliter gruplara ve milis güçlere sağladığı silah, para ve lojistik destekle de "ellerini kirletmeden" amaçlarına ulaşmayı hedeflemiştir. Ayrıca sosyal kimlik liderliği, kişiliği, karizmatik bir lider oluşu ve grubunun milliyetçi duygularına cevap veren söylemleri, 1987'de Kosovalı Sırplardan ziyade Yugoslavya'daki tüm Sırplara seslenişi, kendini Sırpların hamisi olarak konumlandırarak *"bir daha sizi kimse dövemeyecek"* çıkışı,

1989 yılında Kosova Savaşı'nın 600. yıl dönümünde Gazimestan'da yapmış olduğu Kosova Mitingi grubu üzerindeki etkisini artırmıştır.

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinin ortaya çıkmasına neden olan pek çok unsur vardır. Kişiliği, takipçilerinin dinamikleri ve beklentileri, sosyal çevre bu unsurların başındadır. Bu bağlamda Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine neden olan unsurları tespit etmek ve yıkıcı liderliğini kuramsal bir zeminde açıklamak adına toksik üçgen yaklaşımı çerçevesinde bir inceleme yapılmıştır. Bu incelemeye Miloşeviç'i tanıyan, onun kişiliğe ve liderlik sürecine tanıklık etmiş olan kişilerin ifadeleri de dâhil edilmiştir. Ayrıca bu bölümde, Miloşeviç'in mitingleri, ulusal ve uluslararası platformlarda yaptığı konuşmalar, verdiği röportajlar da incelenmiştir.

Tezin Özgün Değeri

Kimlik siyaseti, etnik grup çatışması ve siyasal lider analizleri siyaset psikolojisi disiplininin temel araştırma konularıdır. Bu çalışmada psikolojinin siyaseti anlama çabasından yola çıkarak hem siyasal lider analizi yapmak hem de kimlik siyaseti yapan/yapmayan siyasal liderlerin etnik gruplar arasındaki çatışmayı ne yönde etkilediklerini açıklamak hedeflenmektedir. Bunu yaparken de çalışmada, siyasal liderlerin bu sürece etki etmesine kaynaklık eden faktörler, öznel ve grup psikolojisinin etkileri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu kapsamda tezin özgün değeri ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın diğer bir özgün değeri de araştırma kapsamında seçilen İzzetbegoviç'in liderliğini "onarıcı liderlik" yaklaşımı perspektifinden değerlendiren doğrudan bir çalışmanın tespit edilmemiş olmasından kaynaklıdır. İzzetbegoviç ile ilgili yapılan çalışmalar oldukça çeşitlidir. İzzetbegoviç'in siyasal liderliğinden, entelektüel birikimine, felsefi derinliğinden, Bosna Hersek'in bağımsızlık sürecine varana kadar pek çok yönden İzzetbegoviç'i ele alan oldukça zengin bir literatür vardır. Buna karşın Slobodan Miloşeviç hakkında yapılan çalışmalar daha sınırlı kalmıştır. Özellikle Türkiye'de birkaç çeviri metin ve tez haricinde Miloşeviç'i direkt olarak inceleyen eser bulunamamıştır. Bu durum da çalışmayı özgünleştirmektedir. Zira söz konusu iki lideri de onarıcı ve yıkıcı liderlik yaklaşımları bağlamında direkt olarak inceleyip karşılaştıran bir çalışma tespit edilmemiştir.

İzzetbegoviç ve Miloseviç aynı dönemlerde aynı coğrafyalarda yaşamış, etnik grup liderleri olarak grup içinde önemli bir yer edinmektedirler. Ancak bu iki lideri birbirinden ayıran büyük farklılıklar söz konusudur. Çalışma bu iki lideri farklılaştıran faktörler üzerinden ilerleyerek, liderlerin kişilik özelliklerini, sosyal, tarihi ve kültürel boyutları da ele

alarak liderleri daha geniş bir sosyal ağ içinde incelemekte, liderlerin içinde bulundukları sosyal ve kültürel ortamı da değerlendirmeye dâhil etmektedir. Böylece liderlerin büyüdükleri ortam ve çevre, içinde bulundukları siyasal ve toplumsal hayat, kültürel değerler ve din olgusu araştırmaya dâhil edilerek tarihsel arka plan ışığında karşılaştırmalı bir analiz ortaya konmakta hem liderlik türleri hem de liderlerin grupları ile etkileşimleri incelenmektedir. Bu durum çalışmanın özgünlüğüne katkı sağlamaktadır.

Tezin Kapsamı ve İçeriği

Tez, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; kişilik ve siyasal liderlik kavramları üzerinden kavramsal ve teorik çerçeve oluşturulmuştur. Bu bölümde insan doğasına dair kuramsal bir yaklaşım ile bir kavram olarak kişilik, siyaset psikolojisi bağlamında siyasal liderlik ve kişilik arasındaki ilişki ele alınmış, bu iki faktör arasındaki ilişkiyi inceleyen psikanalitik yaklaşım, ayırıcı-özellik temelli yaklaşım ve güdü kuramları üzerinden bir kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Yine bu bölümde onarıcı ve yıkıcı liderlik kavramları ile yıkıcı liderliğin ortaya çıkışını inceleyen toksik üçgen yaklaşımına da yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde; sosyal psikoloji disiplini bağlamında milliyetçilik ve etnik grup çatışmalarına dair kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizilmiştir. Bu bölümde bir kavram olarak millet, ulus, milliyetçilik, etnik/etnisite kavramları incelenmiş, etnisiteden etnosentrizme, etnosentrizmden etnik çatışmalara kayan süreç ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde sosyal kimlik liderliğine, sosyo-psikolojik dinamikler bağlamında milliyetçilik ve etnik grup çatışmalarına, kitle psikolojisine, zulmün "meşruluk" psikolojisine, otoriter takipçiler ve itaat psikolojisine de yer verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde, onarıcı bir lider olarak Aliya İzzetbegoviç'in siyasal liderliği ve etnik grup çatışmalarındaki rolü incelenmiştir. Bu bağlamda liderin kişiliği, grubunun beklentileri ve dinamikleri ile içinde bulunulan ortamın şartları da incelemeye dâhil edilmiştir. Dördüncü bölümünde ise, yıkıcı bir lider olarak Slobodan Miloşeviç'in siyasal liderliği ve etnik grup çatışmalarındaki rolü toksik üçgen yaklaşımı kapsamında ele alınmıştır.

Tezin son bölümü olan beşinci bölümde de iki liderin, liderlik tipleri, motivasyonları, kriz yönetimleri, etnik gruplarıyla etkileşimleri, liderliklerinin sonuçları ve gruplarına bıraktıkları miraslar karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Tezde elde edilen bulgular ve değerlendirmeler ise sonuç kısmında yer almaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM:
KİŞİLİK VE SİYASAL LİDERLİK

1. İNSAN DOĞASI

Felsefe, psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere çeşitli sosyal bilim disiplinleri insan doğasına ilişkin çeşitli kuramlar ortaya koymuşlardır. İnsan doğasına ilişkin tartışmaları Antik Yunan dönemine kadar uzatmak mümkündür. Ayrıca Çin ve Hint gibi büyük medeniyetler de insan doğasına ilişkin felsefi tartışmalara yer vermişlerdir. Önceleri felsefe disiplini içinde tartışılan insan doğası, sonrasında psikoloji disiplini içinde de yer edinmiş, insan doğasına dair farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir.

İnsan doğasına dair tartışmalarda genel kabul görüş değişmekle birlikte, Batı'daki genel yaklaşım insanı doğası gereği çatışmacı olarak kabul etmektedir. Bu görüşü Thomas Hobbes, Jean Jacques Rousseau ve John Locke gibi aydınlanma düşünürlerinde de görmek mümkündür. Özellikle Hobbes'un insan doğasına dair söylemiş olduğu *"Homo Homini Lupus (İnsan insanın kurdudur)"* sözü bu kapsamda önemlidir. Hobbes, insanı devlet kurmadan önce vahşi hayvanlar gibi yaşayan, doğa durumunda saldırgan ve yıkıcı etkiler doğuran "bir varlık olarak tahayyül etmiştir. Yine ona göre, insan sosyal bir varlıktır. Şiddetli ölüm korkusu ile tek başına baş etmekte zorlanan insan, bir grup içinde yaşamak ister. Aksi durumda insan hayatı yalnız, kötü ve vahşi olur, bu durumda da kısa bir yaşam söz konusudur (2007, ss. 94-95). Hobbes'un bu düşüncesi özellikle Freud ve sonrasında gelen pek çok psikanalist tarafından kabul görmüştür. Psikanalist Fromm (1993b), tarih öncesi olarak kabul edilen avcılık ve toplayıcılık döneminde küçük topluluklar içinde yaşayan insanın bu dönemde yıkıcılığının en alt düzeyde, iş birliğinin ve paylaşmanın ise en yüksek seviyede gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ayrıca Fromm, artık ürünün elde edilmeye başlanması ile seçkinlerin ortaya çıktığını, hiyerarşiye dayanan bir devlet sisteminin gelişmeye başlaması ile yıkıcılığın ve zalimliğin geniş çapta meydana geldiğini, uygarlık geliştikçe ve güç elde edildikçe bu yıkıcılığın ve zalimliğin daha da şiddetlendiğini öne sürmüştür (s. 216). Bu bağlamda psikanalistlerin genel kabul görüşü insan doğasının yıkıcı olduğuna ve bu yıkıcılığın kaynağının "saldırganlık içgüdüsü" tarafından meydana getirildiğine dairdir. Bu nedenle saldırganlık kavramı psikolojide önemli bir yer tutmaktadır. *"Düşmanca (hostile) ya da yıkıcı eğilim ya da davranış"* (Archer ve Brown, 1989, s. 3 akt. Tülüce, 2014, s. 7) anlamına gelen saldırganlığın somut halini savaşlar ve çatışmalarla görmek mümkündür.

Saldırganlıkla ilgili çalışmalar işlevsel psikolojinin gelişimiyle 20. yüzyılın ilk dönemleri ile başlamıştır. William James ve William McDougall gibi psikologlar, saldırganlığın kökenlerini incelemişler ve şaşırtıcı sonuçlar ortaya koymuşlardır. Onlara göre, insanın çatışma ya da savaşma nedeni davranışlarını da etkileyen içgüdülerdir. Çünkü insan savaşçı bir yapıya sahiptir. Bu nedenle en yırtıcı hayvandır ve kendi türü üzerinde yıkıcı sonuçlara sebep olan tek türdür. James (1890)'e göre tüm insanlar saldırganlık içgüdüsü ile doğmaktadır. Bu içgüdü bastırılamaz ancak yapıcı etkiler doğurması için yönlendirilebilir. McDougall (1913, 1932) ise insanın içgüdülerinden kaynaklı bir saldırganlık doğasının varlığını kabul ederek bu eğilimi "kavgacılık içgüdüsü" olarak tanımlamıştır. Söz konusu teorisyenlere göre saldırganlık içgüdüsü hem doğal bir eylem hem de toplum tarafından öğretilen bir olgudur (Fromm, 1993, ss. 33-34). Bu bağlamda insan doğasının hayvanlarla benzer şekilde olduğu, saldırgan içgüdülerin doğuştan var olduğu, insanın doğuştan diğerine zarar vermeye ve savaşmaya meyilli olduğu görüşü 20. yüzyılda Batı dünyasında ciddi bir karşılık bulmuştur (Tülüce, 2014, ss. 7-8).

Psikanalist kuramın kurucusu olan Freud, şiddetin ve yıkıcılığın kaynağını insanın çatışmacı doğasını öne sürerek içgüdü kaynaklı açıklamıştır. Bu kapsamda Freud'un ön plana çıkardığı iki içgüdüden biri olan yıkıma uğratma tutkusu (ölüm içgüdüsü) ve sevgi tutkusu (yaşam içgüdüsü ya da cinsellik) arasındaki gerilim insan doğasının bir tezahürüdür (Fromm, 1993, s. 19). Fromm (1993)'a göre ise savaş, terör, çatışma, kişisel tartışma dâhil olmak üzere her türlü yıkıcı ve sadistçe olan davranışların altında, kendini açığa vurmak için bekleyen doğuştan var olan bir içgüdü olarak saldırganlık içgüdüsü bulunmaktadır. İçgüdücü kuram, saldırganlığı insan doğasının bir parçası olarak görmektedir (s. 21). Bu kapsamda Freud ve Lorenz, yeni-içgüdücüler olarak kabul edilmektedir. Freud, ilk dönemlerde cinsellik (libido) ve kendini koruma içgüdülerini önceleyip saldırganlık içgüdüsünü geri plana bıraksa da 1920'lerle birlikte bu durum değişmeye başlamıştır. Freud yeni yaklaşımında eros yani yaşamla ilgili içgüdüler ile ölüm içgüdüsünden bahsetmiştir. Ona göre, ölüm içgüdüsü kişinin kendisine yönelmişse kendine karşı yıkıcı davranır, eğer dışa yönelmişse başkaları için yıkıcı sonuçlar doğurur. Freud, insanı yıkıma götüren bu içgüdünün evrensel ve doğuştan geldiğine inanmıştır. Ayrıca kişiliği bir bütün olarak ele almış, fizyolojik-mekanik yaklaşımların aksine sevginin ve nefretin biyolojik kaynaklarını açıklamaya çalışmıştır. Ancak onun çalışmaları, soyut yorumlara dayanması, kesin, net, somut veriler ortaya koyamaması nedeniyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır (Fromm, 1993, ss. 35-36).

Freud'un saldırganlık kuramı karmaşık ve zor anlaşılır olması hasebiyle tam olarak geniş bir kitle üzerinde etkili olamasa da Lorenz'in *"Saldırganlığın Doğası Üzerine"* isimli eseri, bu alanda en çok okunan yapıtlardan biri olmuştur. Kolay anlaşılır bir üslup ile yazılmış olan bu eserde Lorenz saldırganlık içgüdüsünü, insanın denetimi dışında biyolojik faktörlerden etkilenen, doğuştan gelen bir içgüdü olarak tanımlamaktadır. Ona göre saldırganlık, sürekli akmakta olan bir enerji pınarından beslenmektedir. Bu nedenle dış uyaranların bu güdüye bir etkisi olamaz. Depolanmış saldırganlık içgüdüsünün enerjisi oldukça büyüktür ve sonuçları da büyük olmaktadır. Lorenz bu duruma hidrolik saldırganlık anlayışı adını vermektedir. Lorenz'a göre saldırganlık içgüdüsü hayvanlarda varlığın sürdürülmesine hizmet etmektedir. Ancak insanda bu içgüdü farklılaşmış ve yabanileşmiştir. Saldırganlık içgüdüsü insanda yaşamın devamlılığından ziyade yaşamı tehdit eden bir biçime evrilmiştir (Fromm, 1993, ss. 37-38). Lorenz (2008), saldırganlığın; *"insanlığın hakikaten ulaşılması gereken bir ideal olarak gördüğü bütün sözüm ona "kavgacı ve savaşçı yetenek ve erdemlerin" aşırı biçimlerde ortaya çıkmasına yol açmış olduğunu"* (s. 86) ifade etmiştir. Fromm (1993), Lorenz'in düşüncelerini şu şekilde özetlemiştir: *"insan saldırgandır, çünkü önceden de saldırgandı ve insan saldırgandı çünkü bugün de saldırgandır"* (s. 39). Ancak Lorenz, çalışmalarını hayvan davranışlarını gözlemleyerek insanların davranışlarını açıklamaya çalışmasından dolayı ciddi eleştiriler almıştır (Tülüce, 2014, s. 23). Fromm (1993) ise diğer psikanalistlerden farklı olarak insandaki saldırganlığın nedenini içgüdüden ziyade karakter üzerinden açıklamıştır. Bu bağlamda şunları ifade etmiştir (s. 107):

> *"Yıkıcılık ve zalimlik, içgüdüsel dürtüler değildir, kökenleri insanın tümel var oluşunda bulunan tutkulardır. Bu tutkular, yaşama anlam kazandırma yollarından birisidir; bunlar hayvanda bulunmaz, çünkü mahiyetleri gereği, bunların kökenleri "insanlık durumu" nda bulunur. Lorenz'in ve öteki içgüdücülerin asıl hatası, iki tür dürtüyü, yani içgüdüden kaynaklanan dürtüler ile karakterden kaynaklanan dürtüleri birbirine karıştırmış olmalarıdır."*

Fromm (1993) karakteri insanın ikinci doğası olarak kabul etmektedir. Tüm insanlarda ortak karakteristik özelliklerin var olabileceğini ifade eden Fromm, bu özelliklerin deneyim aracılığıyla değişebileceğini de vurgulamaktadır. Ancak genel anlamda karakterlerin farklılığına vurgu yapan Fromm, toplumsal koşulların ve kalıtımın etkisiyle her insandaki saldırganlık veya yıkım içgüdüsünün farklılığına işaret etmektedir. Ona göre, insan saldırganlık içgüdüsüne sahiptir ancak bu, içgüdüsel değildir, karakter özelliğinden kaynaklanmaktadır (ss. 285-286).

İçgüdücü teze karşıt olarak ortaya çıkan pek çok yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlardan en önde geleni hiç şüphesiz davranışçılık ekolüdür. Davranışçılık ekolü, saldırganlık içgüdüsünün doğuştan var olduğu tezine karşı çıkmıştır. İçgüdücülerin yaklaşımına bir eleştiri olarak insan davranışlarının şekillenmesinde içgüdülerden ziyade çevrenin toplumsal ve kültürel etkisini önceleyen bir yaklaşım geliştiren davranışçılar, saldırganlığın kökenleri hakkında farklı bir argüman ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda davranışçılık ekolünün kökenleri Aydınlanma Çağı'nda da görülmektedir. Öyle ki bu dönem teorisyenlerine göre, insan iyi ve akıl sahibi bir varlıktır ve onu kötülüğe sevk eden faktörler, kötü bir eğitim almış olması ya da çevresindekilerin ona kötü örnek olmasıdır. Onlara göre, iyi bir toplum iyi bir insan meydana getirecektir (Fromm, 1993, ss. 57-58).

Davranışçı kuram psikanalitik kuramın aksine, insan davranışına neden olarak öznel güçlerden ya da insanın his ve içgüdülerden ziyade toplumsal koşulların ve durumların insan davranışı üzerindeki etkisi ile ilgilenmektedir. Davranışçılık ekolünün ortaya çıkması ile psikoloji disiplini ruhbilimi olmaktan çıkarak, insan davranışını ve kökenlerini inceleyen bir alana dönüşmüştür. Bu durum özellikle Skinner ile yeni davranışçılık ekolünün gelişmesiyle zirve noktasına ulaşmıştır. İnsanın fizyolojik gereksinimlerinden kaynaklı sevgi, şefkat, özgürlük arayışı gibi ihtiyaçlarıyla insanın insan olmasından kaynaklı yıkım, sadizm, mazoşizm arzusu, iktidar ve güç isteği gibi içgüdüleri her insanda olmasına rağmen varlık düzeyleri farklılık göstermektedir. Davranışçılara göre bu farklılığın sebebi toplumsal şartlardır. Freud, içgüdüleri fizyolojik kaynaklı ele alırken, bu bakış açısının dar ve sınırlı olduğunu savunan davranışçılar, insan tutkularını sosyobiyolojik ve tarihsel bir bakış açısı ile incelemeye başlamışlardır (Fromm, 1993, ss. 21-25). Davranışçılık ekolünün önemli bir temsilcisi olan Floyd Allport da insan doğasının erişilebilir, bilinebilir ve kontrol edilebilir olduğunu öne sürmüştür. Ona göre insan doğası gizemli, görkemli ya da ayırt edici değildir. Aksine insan doğası, hayvan doğasının daha karmaşık bir formülüdür. Davranışçı ekolden etkilendiğini itiraf eden Allport, felsefi tartışmalardan kaçınarak "insanın iç dünyası" ile ilgilenmenin önemsiz olduğunu ifade etmiştir (Nicholson, 2000, s. 464).

Davranışçılara göre insanı sadece içgüdüleri ile yorumlamak ve davranışlarının şekillenmesinde toplumsal çevre faktörünü göz ardı etmek doğru değildir. İnsanı doğası gereği "saldırgan" olarak ifade etmek, insan ve hayvan arasındaki temel ayrımı da ortadan kaldırmaktadır. Oysaki insan seçme ve karar alma yetenekleriyle hayvanlardan ayrılmaktadır. Bu bağlamda döneminin en önemli araştırmacılarından biri olan G. G. Simpson'ın görüşleri önemlidir. İnsan ve hayvan arasındaki en temel farkları ifade eden

Simpson'a göre, *"insanın bir hayvan olduğunu kavramak önemlidir, ama onun benzersiz doğasının özünün, tam da başka hiçbir hayvanla paylaşılmayan ayırıcı özelliklerde yattığını kavramak daha da önemlidir, insanın doğadaki yerini ve üstün önemini, onun hayvanlığı değil, insanlığı belirler"* (Simpson, 1949 akt. Fromm, 1993, s. 279). Simpson'a göre insan, hayvandan farklı özelliklere sahiptir. Ancak Darwin'e göre insan ve hayvan ortak pek çok içgüdüye sahiptir ve insan tutkularını hayvan atalarından kalıtım yoluyla devralmıştır. Bu bağlamda içgüdücü yaklaşımın karşıtı olarak evrimci teori, insanı süreç içinde değişime uğrayan bir varlık olarak kabul etmiştir. Ona göre insanın davranışlarını etkileyen bir iç öz madde varlığı doğru değildir. İnsan hem bedensel özellikleri ile hem de ruhsal özellikleri ile ele alınmıştır. Darwin (1946) insanı, daha yüksek bir zekâya sahip, davranışlarında daha esnek daha az tepkisel ya da daha az içgüdüsel bir varlık olarak tanımlamıştır (Fromm, 1993, ss. 275-278).

İçgüdücü teze karşıt bir diğer kuram da durumsallık teorisidir. Durumsallık teorisi, kişinin davranışlarında ve eylemlerinde içinde bulunulan durumun etkili olduğunu öne süren bir yaklaşımdır. Durumun insan davranışları ve kişiliği üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlayan Zimbardo (2015)'ya göre, iyi ve kötü arasında geçirgenlik söz konusudur. Bu nedenle kesin bir ayrımdan bahsetmek söz konusu değildir (s. 313). Ona göre, güçlü ve etki sahibi durumlar kişilik değişimlerine neden olabilmekte, iyi insanlar kötü davranışlara (akıldışı, yıkıcı, anti sosyal, aptalca) yönlendirilebilmekte ya da özendirilebilmektedir (s. 335). Zimbardo bu görüşünü, Escher'in melekler ve şeytanlar resminden yola çıkarak temellendirmektedir. Öyle ki ona göre söz konusu resimden genel olarak üç gerçeklik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, dünyanın hem iyilik hem de kötülükle dolu olduğudur. İkincisi, iyilik ve kötülük arasındaki sınır belirsiz ve geçirgendir. Üçüncüsü ise meleklerin şeytanlara, şeytanların meleklere dönüşmesi mümkündür (s. 35). Zimbardo'ya göre, bunu mümkün kılan insan davranışları üzerindeki sosyal çevrenin dinamik etkisidir. Bu etkiyi ise şu örnekle açıklamaktadır; bir kişinin yakın bir arkadaşının yanındaki hali ile tanımadığı bir kalabalık içindeki hali veya aile içindeki hali ile seyahatteki hali aynı değildir. O halde kişilik özellikleri ne olursa olsun, insan davranışlarının gelişiminde sosyal çevrenin belirleyici bir rolü vardır (s. 43). Bu bağlamda insan doğasına dair pek çok yaklaşımın geliştirildiğini söylemek mümkündür.

2. BİR KAVRAM OLARAK KİŞİLİK

Kişiliği bir kavram olarak incelediğimizde çeşitli tanımlar karşımıza çıkmaktadır. Greenstein (1987)'e göre kişilik, *"bir bireyin çeşitli uyaranlara yanıt verirken davranışlarındaki düzenlilikleri açıklamak için ortaya konan bir yapıdır"* (s. 3). Greenstein kişiliği, davranışlardaki tutarlılık olarak açıklarken, Porter (2020) kişiliği, kalıcı eğilimler olarak kabul etmiştir. Ona göre kişilik, *"bireylerin düşünce, duygu ve davranışlarındaki farklılıkları belirleyen ve içinde bulunulan durum veya ortam ile açıklanamayan biçimde süreklilik gösteren eğilimlerdir"* (s. 159). Ona göre, kişilik durumdan veya ortamdan bağımsız olarak süreklilik ya da tutarlılık gösteren eğilimlerdir. Özler (2018)'e göre ise *"şeffaf ve geçirgen olduğu kadar kapalı bir kara kutu"* (s. 15) olan kişilik, "*bir nesne, obje veya psişik bir öznelik olarak değil genellikle bireyin en çok veya sıklıkla sergilediği davranışlardan veya tavırlardan çıkarılan niteliklerin bir bütünü-tasnifidir"* (s. 16). Öte yandan kişiliğin, bireyin tüm özelliklerini barındıran ve onu diğerlerinden ayıran, bireye özgü özellikleri içeren bir yapı olduğunu da söylemek mümkündür (Tutar, 2016, s. 43). Öyle ki kişilik, bireyi birey yapan, bireye ait-özgü özelliklerin bütünüdür. Bu bağlamda kişiliği, kişiyi diğerlerinden ayıran farklılıkları içeren, doğuştan gelen ve sonradan edinilen eğilimlerin bir bütünü olarak davranışlar üzerinde belirleyici bir rolde tanımlamak mümkündür (Tutar, 2016, ss. 49-50). G. Allport da kişiliğin bu yönünü vurgulayarak, kişiliklerin benzersiz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, kişiliğin benzersizliği, bireyin ilgilerinden ve öznel değerlerinden kaynaklanmaktadır (Allport, 1930, s. 125). Bu nedenle kişilik tipolojilerine eleştirel bakmış, kişilik analizlerinin en büyük hatasını, kişiliği aşırı basitleştirme ve aşırı tipleştirme olarak açıklamıştır. Ona göre araştırmacı, *"kişilikle her yeni karşılaşmada benzersizlik ve klişelerle tiplendirme ve teşhis koyma gibi kolay yanılgılardan kaçınmadığı sürece görevini eksik yapmıştır"* (Allport, 1930, s. 125).

Allport kişilik analizlerinde, kişiliğin benzersiz olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini sıklıkla dile getirmiştir. Bireyselliğe vurgu yapan bu tarz bir yaklaşımın yanı sıra kişiliği daha dinamik ve çevresel şartlardan etkilenen bir yapı olarak gören yaklaşımlar da geliştirilmiştir. Bu yaklaşımın bir temsilcisi olarak Caprara ve Vecchione (2013), kişiliği farklı bir yaklaşımla ele almışlardır. Onlara göre kişilik, çevreyle sürekli etkileşime giren, bu süreçte gelişen, dinamik ve kendi kendini düzenleyebilen bir sistemdir. Kişinin davranışlarında istikrar yakalaması için bu etkileşim önemlidir (s. 26). Bu çerçevede kişiliği*, "bir bireyi diğerlerinden ayıran alışılmış ve farklı fiziksel ve zihinsel aktivite kalıplarını ifade eden hem tanıdık hem de karmaşık bir psikolojik kavram"* (s. 23)

olarak tanımlamışlardır. Böylece kişiliği hem davranışlardaki hem de zihinsel süreçlerdeki tutarlılık üzerinden ele almışlardır. Bunu yaparken de çevrenin kişilik üzerindeki etkisini öne çıkarmışlardır. Onların bu yaklaşımı G. Allport'un öncülerinden olduğu bazı kişilik psikologlarının yaklaşımları ile farklılık göstermektedir. Öyle ki G. Allport ve diğerleri, insanları diğerlerinden ayıran tutarlı ve istikrarlı eylem kalıplarının gelişimini, kişinin potansiyelini ve belirli koşullar altında nasıl davranışlar sergileyeceğini belirleyen unsurları "içyapılar" olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre kişilik, *"içsel temel eğilimlerden ve deneyimlerden"* oluşmaktadır. Oysaki Caprara ve Vecchione'a göre, bireyin tutarlı ve süreklilik arz eden davranışlarının nedeni çevreyle uyum sağlama sürecine bağlıdır. Ancak kişilik psikologlarının çoğu, her iki görüşün de yetersiz kaldığı yönünde hemfikir olmakla birlikte, kişiliğin hem içsel süreçlerin hem de çevrenin etkisiyle oluştuğunu, ayrıca süreçlerin ve yapıların birbirilerini etkilediğini ifade etmektedirler (2013, s. 24).

Literatürde kişiliği oluşturan üç unsur öne çıkmaktadır: karakter, mizaç/huy ve yetenek. Kişiliği tek bir olgu olarak kabul etmek yerine bu üç unsurdan oluşan bir olgu olarak kabul etmek daha uygundur (Tutar, 2016, s. 47). Kişiliğin gelişiminde ise pek çok faktör etkilidir. Kalıtım ve fiziksel görünüş, zihinsel kapasite gibi fizyolojik faktörlerinin yanı sıra, bireyin içine doğduğu ve yetiştiği sosyal çevre, kültür, inançlar ve değerler sistemi gibi aktörleri barındıran sosyo-kültürel faktörler, sosyo-ekonomik yapı, eğitim düzeyi, meslek gibi sosyal yapı ve sosyal sınıf faktörü, ailenin etkisi, coğrafi ve fiziki faktörler, bireyin doğum sırası, sevgi ihtiyacı, başarılı olma ihtiyacı, değer görme ihtiyacı, bağımsızlık ihtiyacı, takdir edilme ihtiyacı gibi diğer etkenlerin karşılanma durumu da kişiliğin oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır (Tatlılıoğlu, 2013, ss. 132-134). Winter (2005)'a göre de cinsiyet, sosyo-ekonomik durum, toplumsal statü, etnik köken, ırk, din, millet, kültür, kolektif tarihsel anılar kişilik üzerinde etkilidir, davranışları belirleyen unsurlardandır (s. 573). Caprara ve Vecchione (2013)'a göre ise kişiliğin gelişiminde hem biyolojik hem de kültürel faktörler rol oynamaktadır. Ancak onlara göre, insan sadece genetik yolla elde ettiği edinimleri ve çevresel etkileri emen pasif bir yapıda değildir. İnsan aktif bir yapıya sahiptir. Böylece sadece çevreden etkilenen değil aynı zamanda onu etkileyendir. Öyle ki bireyin özel duyguları, düşünceleri, anlatıları, kişisel özellikleri, yetenekleri, eğilimleriyle insan, benzersiz kişiliği sayesinde çevre üzerinde önemli bir etki oluşturmaktadır (ss. 24-25). Yine onlara göre, özellikler, öz-inançlar, sosyal tutumlar, değerler, ihtiyaçlar ve güdüler (motivasyonlar) kişiliğin gelişiminde etkilidirler (s. 26). Bu kapsamda söz konusu unsurların kişiliğe dair etkilerini incelemek önemlidir.

- Özellikler, kişiye düşüncelerinde, duygularında ve eylemlerinde tutarlı kalıplar geliştirmesine yardımcı olur.
- İhtiyaçlar, bilinçli ya da bilinçsiz arzularla ve amaçlarla ilgilenir.
- Öz-inançlar, benlik saygısı, öz güven, öz-yeterlik gibi zorlu durum ve görevlerle başa çıkma becerisi, bireyin kendi ve yaşamıyla ilgili değerlendirmeleri ve beklentileridir.
- Değerler, kişiye günlük yaşamında yol göstermek için hizmet eden, soyut, durumlararası hedeflerin bilişsel temsilcileridir.
- Sosyal tutumlar ise bireyin sosyal bağlarını ve sosyal kimliğini yansıtan belirli sosyal olaylara, davranışlara ya da nesnelere karşı geliştirilen beğenme ya da beğenmeme gibi eğilimsel değerlendirmeleri içermektedir.

Kişilik sadece bireysel sonuçları olan bir yapı değildir. Toplumsal ve siyasal karşılıkları da söz konusudur. Özellikle siyasal liderlik gibi kolektif davranışların yoğun olduğu bir alanda belirleyici bir işlev kazanmaktadır. İzleyenleri üzerinde etki sahibi olan siyasi liderlerin kişilikleri; siyasal tutumlarını, karar alma süreçlerini, kitle mobilizasyonunu etkilemektedir. Ayrıca hem gruplarıyla hem de gruplar arası ilişkilerin sürdürülmesinde de liderlerin kişilikleri öne çıkmaktadır. Bu kapsamda siyaset psikolojisi bağlamında siyasal liderlik ve kişilik arasındaki ilişkiyi incelemek önemlidir.

3. SİYASET PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA SİYASİ LİDERLİK VE KİŞİLİK

Siyaset psikolojisi, siyasal sistemlerin yapısını ya da yönetim biçimlerini ele almaktan ziyade lider ile takipçileri arasındaki ilişkiye ve liderin kişiliğine odaklanmaktadır (Ludwig, 2002, s. XIII). Bu nedenle alana katkı sağlayan siyaset bilimciler ve psikologlar, insanı öne çıkaran bir anlayışla teorilerini geliştirmişlerdir. Söz konusu kişilerden biri olan Greenstein (1968), siyasetin bir belirleyicisi olan insanı öne çıkaran, kişilik ve siyaset konusunda sistematik bir araştırmaya ihtiyaç olduğunu vurgulayan bir yaklaşım geliştirmiştir. Ona göre, siyasi aktörlerin davranışlarındaki farklılıklar, kişisel psikolojik değişkenler ortaya koymadan açıklanamaz. Siyasi aktörlerin içinde bulundukları sosyal ortamlar ya da roller aynı olsa da davranışlarında farklılıkların olabileceğini öne süren Greenstein, bu farklılıklara neden olan ayırt edici özelliklerin mutlaka araştırılması gerekliliğini ifade etmiştir (s.13). Greenstein (1987)'e göre siyaset, insan davranışlarının bir sonucudur ve insan referans alınmadan siyaset hakkında konuşmak hatadır. Çevrenin ve

psikolojik eğilimlerin insan davranışı üzerindeki etkisini öne çıkaran Greenstein'e göre, siyasi aktör analizi yapılırken bu aktörler göz ardı edilmemelidir. Ona göre sosyal çevre, kişisel özellikler ve içsel eğilimler davranışları belirleyen araçlardır (ss. 6-7). "Duygusal eğilimler", "inançlar ve stereotipler (bilişsel eğilimler)" ve içgüdüsel eğilimler tutumları beslemektedir. Tutumlar ise siyasal davranışın önemli bir belirleyicisidir (s. 28). Caprara ve arkadaşlarına (2006) göre de özellikler ve kişisel değerler, kişinin siyasal tercihini etkileyen, kişiliğin işleyişini açıklayan iki ana unsurdur. İkisi de siyasi sürecin farklı yönlerine ışık tutmaktadır. Onlara göre*, "özellikler kalıcı eğilimler iken değerler kalıcı hedeflerdir"* (s. 3). Kişi, değerleri ile davranışları arasında bir çelişki yaşarsa, değerlerine uyumlu hala getirmek için davranışlarını değiştirebilmektedir (Caprara vd., 2006, s. 3).

Kişilik ve siyaset alanındaki araştırmalar tarihsel süreçte ele alındığında çalışmaların boyutlarına göre; "bireysel, tipolojik ve toplu" olarak yapıldığı ortaya çıkmıştır. Murray'ın (1943) Hitler, George ve George'un Woodrow Wilson (1956), Erikson'ın (1969) Gandhi psikobiyografileri, idiyografik[1] yöntem kullanılarak yapılan, siyasi aktörlerin psikolojik analizlerini içeren ilk bireysel araştırma örnekleridir. Siyasi aktörlerin çoklu durum analizlerinin yapıldığı tipolojik araştırma metodunda ise başta Harold Lasswell olmak üzere, James David Barber, Margaret Hermann, David Winter gibi araştırmacılar, siyasi liderlerle ilgilenen çalışmalar yapmışlardır. Tipolojik çalışmaların büyük öneme sahip olduğunu vurgulayan Greenstein, siyasi liderlerin bilinen özelliklere ve eğilimlere göre tiplere ayrıldıklarında, onları analiz etmenin kolaylaşacağını, böylece nasıl performans gösterecekleri konusunda belirsizliğin ortadan kalkacağını öne sürmüştür. Kişilik ve siyaset alanında yapılan toplu araştırmalar ise ulusal boyutta, toplum ölçeğinde daha geniş bir bakış açısıyla analizleri içermektedir. Liderlik süreçleri, gruplar arasındaki davranışlar ya da çatışmalar birey ya da kitle üzerinden değil ulus üzerinden incelenmektedir (Immelman, 2003, ss. 600-601).

Çağdaş siyasette ise kişilik çalışmaları daha ziyade siyasi liderlerin psikolojik ve kişisel özelliklerini inceleyerek, liderlik performansı ve politikaları üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Özellikle 1990'larda geçerli olan bu baskın paradigma, daha önceki niteliksel, idiyografik ve psikobiyografik analizlerden, niceliksel ve nomotetik[2] yöntemlere

[1] Bireyin derinlemesine araştırılması esastır. Bu yöntemde birey merkezli bir yaklaşımla bireyi tanımak ve anlamak amaçlanmaktadır.

[2] Davranışların altında yatan ilkeler ve genel yasaların ne olduğu, tekil bir olaydan ziyade birden fazla olay ya da kişi incelenerek anlaşılmaya çalışılır. Bu yöntemde amaç evrensel özellikleri belirlemek, kapsayıcı, genel geçer ilkeleri keşfetmektir.

kaymıştır (Immelman, 2003, s. 601). Niceliksel yöntemler kullanarak kişilik değerlendirilmesi yapılan çalışmalara öncülük yapan isimlerden biri olan Winter, çalışmalarını uzaktan kişilik değerlendirmesine, içgüdülere ve bilişsel tarzlara dayandırmaktadır. İçerik analizi yöntemiyle liderler ve toplumlar arasındaki motivasyon ya da içgüdü uyumunu vurgulayan Winter, özellikle güç ve başarı kavramlarını ön plana çıkarmıştır (Duncan, vd., 2010, s. 1596). Bu manada, bir kavram olarak lider ve liderlik sürecine değinmek önemlidir.

Lider kelimesi Latince "lode star" ifadesinden türeyen ilham veren, yöneten, önden giden anlamına gelmektedir (Uncu, 2018, s. 33). Bu kapsamda lider*, "yolu bilen, yoldan giden ve yolu gösteren kişidir"* (Biçer, 2020, s. 299) ve "*diplomasi, dürüstlük, samimiyet ve özgünlük"* olmak üzere dört unsura sahiptir (Billow, 2009, s. 3). Söz konusu dört unsur; ittifaklar kurmayı, ilişkileri tesis etmeyi ve sürdürmeyi, bağları güçlendirmeyi, farklı gruplara ve toplumlara saygı duymayı, kişiler arasındaki iletişimi güçlendirmeyi, zorluklarla yapıcı bir şekilde başa çıkmayı hedeflemektedir (Billow, 2009, s. 20). Bu unsurlar dengeli ve istekli bir şekilde uygulanırsa yapıcı, uygulanmazsa yıkıcı sonuçlar doğurmaktadır. Ancak önemli olan liderin söz konusu unsurları ne şekilde kullanmak istediğidir.

Liderlik doğası gereği, takip edilen ve takip eden olmak üzere aslında iki türlü bir mekanizmayı da beraberinde getirmektedir. Böylece liderlik, liderin içinde bulunduğu grup ile etkileşimin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Öyle ki lider, bir grubun parçasıdır. Liderlik ise bu grup içindeki etkileşimden doğmaktadır. Bu çerçevede lider ve grup arasındaki iletişimi araştıran çalışmalardan ortaya çıkan temel ilkeleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Klein vd., 2009, ss. XXVIII-XXX):

- Bir kişi sadece kişisel özellikleri, yetenekleri ve motivasyonları sebebiyle lider olmaz. Liderlik yolunu açan en önemli aktörlerden biri insani etkileşim süreci olarak ifade edilen sosyalleşme, kültürel birlik, bağ kurma, grup aidiyeti gibi etkenlerdir. Lider, diğerlerini etkileyebilen güçlü kişisel özelliklere sahip, grubun ihtiyaçlarını bilen ve bunu karşılayabilen kimsedir. Bu bağlamda lider, grubun sesidir.
- Grubunun bir parçası ya da üyesi olan lider, grubu ile karşılıklı bir etkileşim içindedir, grubundan etkilenmektedir. Liderlik rollerinin belirlenmesinde ve kimliğinin gelişiminde grubun önemli bir etkisi söz konusudur. Grubu ile mutlaka duygusal bir bağı vardır. Bu kapsamda lider, grup liderliğine

bürünmekte, grup aidiyeti gelişmektedir. Lider ve takipçileri bir bütündür, birbirleri olmadan var olmaları mümkün değildir.

- Liderlik bir süreçtir, işlevsel bir özelliğe sahiptir. Tek başına bir kişiye atfetmek doğru değildir. Hem liderler hem de takipçiler bu sürecin bir parçasıdır. Liderlik bir kişiye atfedildiğinde ise liderlik süreci kişiselleştirilmektedir. Oysaki genellikle lider, grup tarafından onaylanan amaçların gerçekleştirilmesinin sembolik bir temsilcisidir. Grubun ihtiyaçlarına yönelik eylemlerde bulunur. Liderin takipçileri ne denli büyükse liderin etkinliği de o derece fazladır. Liderin etkinliği ise grubun ihtiyaçlarına karşılık vermesi, vizyon belirlemesi, hedeflere ulaşılması ile ölçülmektedir.
- Lider, grubunu etkileyen kişidir, resmi olarak grubunun başında olup olmaması liderlik sürecini etkilemez. Liderlik güçle ilişkilidir, olayların gidişatını etkileyen kişi liderdir. Lider gücü ara sıra değil her zaman elinde bulunduran kişidir (Blondel, 1987, ss. 13-15). Ancak gücün ne şekilde ve hangi sınırlandırmaya tabi olacağı zamana ve mekâna göre farklılık arz etmektedir. Ülkeden ülkeye değişen yönetim biçimleri, siyasi liderin yönetimini sınırlandırmakta ya da genişletmektedir. Bu bağlamda siyasi liderlik zamana ve mekâna göre farklı özellikler taşımaktadır.
- Liderlik bir bakıma bireyleri etkileme ve onları hedefe yönlendirme sanatı olarak ifade edilmektedir. Belli bir amaç etrafında birleşen bireyler bu amaçları yerine getirmek için bilgi ve beceriye sahip bir lidere ihtiyaç duymaktadırlar. Bu manada liderden beklenen olağanüstü güçlere sahip olması değil bireyleri etkileyebilme gücüdür (Tinni, 2019, s. 30).

Liderlik ile ilgili farklı disiplinler içinde pek çok kuram geliştirilmiştir. Ancak bunlardan bazıları siyasal aktörlerin kişilik araştırmalarında kullanılmıştır. Söz konusu yaklaşımlardan önde gelenleri psikanalitik yaklaşım, ayrıcı özellik-temelli yaklaşım ile güdü-temelli kuramlardır (Cottam vd., 2017, s. 46). Bu kapsamda bir sonraki bölümde, söz konusu kuramların kişilik ve siyaset arasındaki ilişkiyi ele alışları incelenmektedir.

3.1. Psikanalitik Yaklaşım Perspektifinden Kişilik ve Siyaset

Psikanaliz, başlangıçta nevroz tedavinde hipnoz yerine kullanılan bir yöntem iken sonraları psikoloji disiplininde yeni bir görüşün ve toplumsal bir felsefenin doğuşuna temel olmuştur. Freud ile başlayan süreç Freud'u takip eden ve ona eleştiri getiren pek çok bilim insanı tarafından geliştirilmiştir. İnsan davranışlarında geçmiş deneyimlerin ve içgüdülerin

etkili olduğunu vurgulayan psikanalitik yaklaşım, insan davranışlarına içgüdüler ile sosyal gereklilikler arasında yaşanan çatışmaları çözme çabası olarak ortaya çıkmıştır (Karakelle, 2014, s. 24). Psikanalitik ya da psikodinamik kuramlar, *"insan davranışında bilinçdışının rolünü ve davranışın altında yatan güdüleri ve dürtüleri"* (Cottam vd., 2017, s. 46) öne çıkarmaktadır. Bu yaklaşımda, *"insanların farkında olmadıkları, aklın bir parçası"* olarak kabul edilen bilinçdışı bir buzdağına benzetilmektedir. Nasıl ki buzdağının sadece küçük bir kısmı suyun üstünde görünüp, büyük bir kısmı suyun altında görünmüyorsa, ona göre insanlar da akıllarının ancak çok küçük bir kısmının bilincindedirler (Cottam vd., 2017, s. 46).

Psikanaliz kuramcıları geliştirmiş oldukları kuramlar ile hem psikolojik hem de toplumsal sorunların çözümünde etkili olacaklarını iddia etmişler, çalışmalarının evrenselliğine ve sonuç odaklılığına dikkat çekmişlerdir. Onlara göre, insan davranışlarının mutlaka bir nedeni vardır. Hiçbir duygu, düşünce ya da davranış nedensiz değildir. Freud bu durumu nedensellik anlamına gelen determinizm kavramı ile açıklamaktadır. Bu bağlamda determinizm, her insanın davranışının altında bir neden ve anlam olduğunu iddia etmektedir (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, ss. 106-107). Psikanalistlere göre bu neden, insanın doğasından kaynaklıdır, yani "içgüdüsel" dir. Onlara göre, pek çok psikolojik ve kişilik bozukluğunun da bir nedeni vardır ve *"ruhsal örselenme"* bu durumun en temel nedenlerinden biridir. Psikanalistler, kişiyi ruhsal ya da bedensel olarak olumsuz etkileyen tüm yaşanmış durumları *"ruhsal örselenme"* kavramı ile açıklamaktadırlar. Çocukluk döneminde yaşanan duygusal istismar, fiziksel istismar, cinsel istismar, duygusal ihmal, fiziksel ihmal hallerinin ruhsal örselenmeye neden olduğunu, kişinin bu durumla mücadele etmek için çeşitli savunma mekanizmaları geliştiğini iddia eden psikanalistler, kişinin iyi veya kötü sonuçlar doğuran davranışlarını da bu faktörlere dayandırarak açıklamaktadırlar (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, ss. 110-111). Freud, psikanalitik yaklaşımın kurucusu olarak kabul görse de 18. ve 19. yy. filozoflarının çalışmaları ile psikanalitik yaklaşımın temel varsayımları Freud'dan önceye dayanmaktadır. Bu bağlamda tarihsel süreç içinde psikanalitik yaklaşımın birbirini tamamlayan dört aşamadan meydana geldiğini söylemek mümkündür. Söz konusu aşamalar (1) klasik psikanalitik teori, (2) neo-analitik modeller, (3) nesne ilişkileri teorisi ve kendilik psikolojisi, (4) çağdaş bütünleştirici modellerdir. (Bkz. Şekil 1). Her model, kişiliğe ve insan gelişimine dair yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur. Freud'un temellerini attığı klasik psikanalitik yaklaşımda doğuştan gelen içgüdüler kişiliğin gelişiminde ve davranışların belirlenmesinde ön plandadır. Bu içgüdülerden biri olan

cinsellik ise hayatı boyunca Freud'un öne çıkardığı faktördür (Bornstein, 2003, s. 119). Freud'un teorilerine eleştiri getiren, Neo-Freudyenler ise psikanalitik yaklaşımın diğer aşamalarını meydana getiren teorileri ortaya koymuşlardır.

Şekil 1. Psikanalitik Kişilik Modellerinin Evrimi

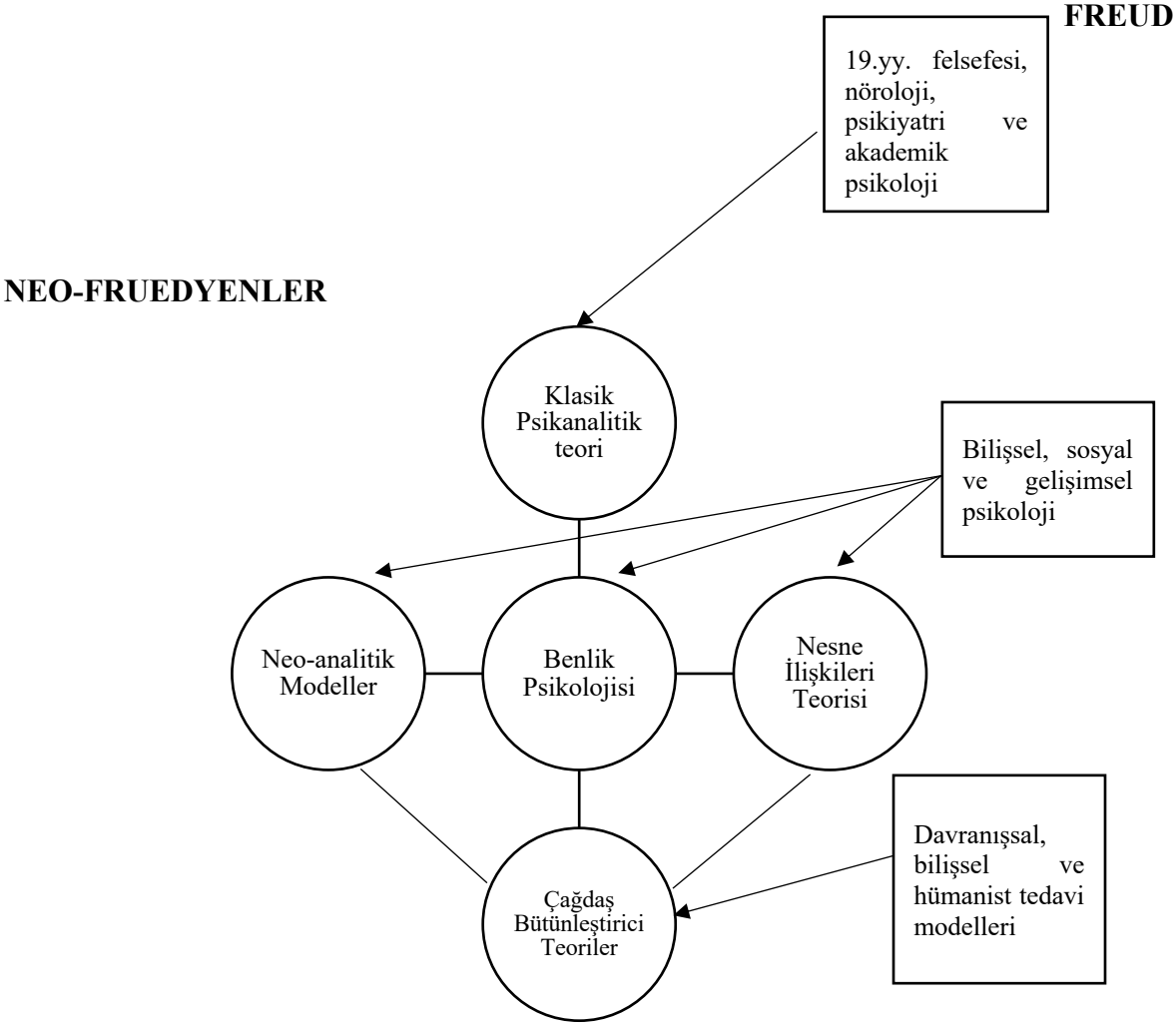

Kaynak: Bornstein, 2003, s. 122

Siyaset psikolojinin kurucusu olarak kabul edilen Lasswell, psikanalitik kuramın siyasete uygulanması noktasında önde gelen temsilcilerden biridir. İnsan davranışlarını *"eğilimci"* bir yaklaşım ile ele alan Lasswell, Freud'un geliştirmiş olduğu psikanalitik yaklaşımı siyaset bilimine uygulayarak siyasi liderlerin kişilik analizlerini gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda 20. yy.'da Amerika'da Freud'un fikirleriyle geliştirdiği teoriyi toplumu ve siyaseti anlamak için kullanmıştır (Ascher ve Hirschfelder-Ascher, 2005, s. 10). Lasswell (1960)'e göre, siyasal biyografiler incelenmeden siyaset bilimi çalışmaları yapmak, ülkelerin anayasal değişimlerini incelemek, siyasi konjonktürlerinin yapısını araştırmak, bir

nevi *"tahnitçilik[3]"*tir. Bu kapsamda Lasswell, siyaset biliminin, *"mekanizma, sistem ve yapı"* üzerine yapmış olduğu aşırı vurguyu reddetmiş, siyasal biyografi üzerinden siyaset bilimine yeni bir bakış açısı sunmuştur (s. 1). Öyle ki siyasal lider analizlerinde psikobiyografiyi sıklıkla kullanmıştır. Ona göre, psikobiyografinin amacı, farklı politikacıların farklı rol seçimlerini bireysel gelişim süreçlerindeki kritik deneyimler ile ilişkilendirmektir (s. 38). Böylece kişiyi diğerlerinden ayıran faktörler tespit edilmektedir. Ancak şunu eklemek gerekir ki psikobiyografilerde bilginin doğru olması gerekir. Öyle ki eğer dayanılan bir bilgi yanlışsa yorum ne kadar güzel ya da ikna edici de olsa geçerliliği yoktur (Anderson, 2010, s. 79).

Lasswell (1932)'e göre psikanaliz kişiliği üç bölümde incelemektedir. Bunlar, biyolojik ihtiyaçları içeren kimlik, edinilen toplumsal engellemeler ve gerçekliğin sınandığı egodur. Bu bağlamda id, dürtüyle süperego vicdanla ego ise akılla sınanmaktadır (s. 523). Takipçilerini nasıl manipüle edeceğini bilen bir lider kişiliğin üç bileşenini de harekete geçirecek söylemler geliştirmektedir. Bu kapsamda lider idi, egoyu ve süper egoyu harekete geçirici söylemler kullanmaktadır. Lasswell bu durumu şöyle ifade etmektedir: kahramanca ya da hain eylemlere yönelik hikâyeler, kehanetler, sosyal kalıcılık ya da sosyal akış teorilerinin hepsinin amacı kişiliğin farklı bölümlerini uyandırmak, idi serbest bırakmak, egoyu uyarmak ve süper egoyu güçlendirmektir. Bu yöntem yıkıcı bir lider tarafından sonucu felaket ile bitecek bir süreci başlatabilmektedir. Kana susamış bir halk, toplumsal çatışma ve kargaşa isteyen bir lideri destekleyebilmektedir. Bu durumda özellikle seçim dönemlerinde veya parlamento konuşmalarında lider, genel ahlaka ve edebe uymayan davranışlar sergilemekten kaçınmaz, düşmanca eğilimler gösterir, toplumda rüşvet artar, her türlü yetki yozlaşır (ss. 537-538).

Lasswell (1960)'e göre siyaset, *"iradelerin"* çatıştığı her yerde bulunmaktadır (s. 44). İnsanlar aynı içgüdüler tarafından etkilenir ancak farklı siyasi davranışlar sergiler. Laswell bu duruma, içgüdülerin evrensel olmasına rağmen her zaman aynı yoğunlukta ortaya çıkmadığı şeklinde açıklama getirmektedir (ss. 190-191). Ancak çatışmayla başlasa da temelinde siyaset bir uzlaşma sanatıdır. Uzlaşma her zaman *"rasyonel olarak en iyisi"* olmasa da duygusal olarak tatmin edicidir. İçinde bulunduğu toplumun duygusal eylemlerinin bir göstergesi, uzantısıdır. Bu kapsamda siyasi eylemleri, ortak eylemler olarak ifade etmek mümkündür ve aralarında duygusal bir bağ vardır. Öyle ki birlikte hareket eden insanlar arasında duygusal bir bağ rahatlıkla kurulabilir. Ancak henüz bir siyasi yapının

[3]Kasıtlı olarak bir şeyi bozma ya da tahrip etme eylemi.

parçası değillerdir (ss. 185-186). Siyasi bir hareketin parçası olabilmeleri için siyasi bir lidere ihtiyaç duyulmaktadır (s. 50).

Lasswell, liderliği lider-takipçi ilişki üzerinden ele almış, lider ve takipçiler arasındaki duygusal ve sembolik bağları incelemiştir. Liderin diğerlerinden farklılaşan özellikleri neticesinde öne çıktığını kabul etse de lider ve takipçileri arasında hem maddi hem de duygusal boyutta karşılıklı bir etkileşimin var olduğunu öne sürmüştür. Bu kapsamda *"leadership-member exchange- LMX (lider-takipçi değişimi)"* kavramını geliştirmiştir (Ascher ve Hirschfelder-Ascher, 2005, s. 95). Siyasal davranışın gelişim sürecini de psikolojik mekanizmalar ile açıklayan Lasswell, geliştirmiş olduğu bir çerçeve ile ilgili faktörleri açıklamıştır (Bkz. Şekil 2).

Şekil 2. Lasswell'in Çerçevesi

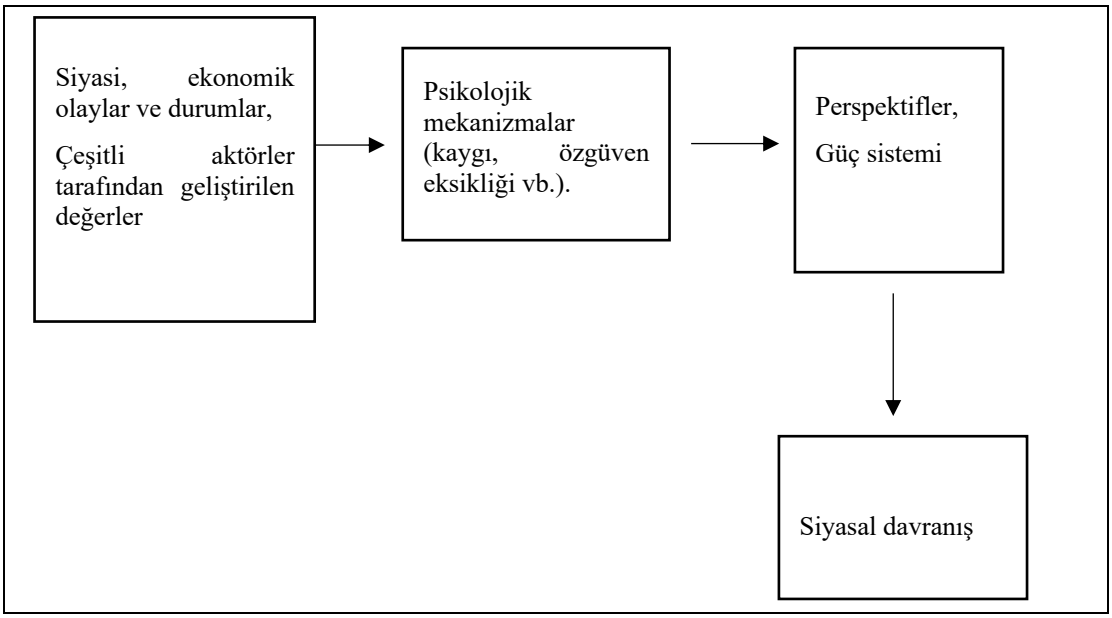

Kaynak: Ascher ve Hirschfelder-Ascher, 2005, s. 93

Çalışmalarını siyasal lider analizleri üzerine geliştiren psikanalistlerden biri olan Ludwing (2002)'e göre, insan da bir hayvandır ve hayvan miraslarını göz ardı ederek insanı açıklamak mümkün değildir. Hayvan doğası ile insanın doğası birbirinden ayrılmaz. Bu kapsamda insanın iktidarı ele geçirmek için maymunlarla benzer davranışlar sergilediğini ifade eder, liderin iktidar sahibi olmak için diğerini öldürmekten, toplu cinayetler işlemekten veya çatışmalara başvurmasından bahseder. Böylece Ludwig, insan davranışlarının temelinde insanın doğası gereği içgüdülerinin belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Ludwing, insanların yönetme isteğinin de toplumların yönetici istemesiyle aynı olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, bu durum doğal düzenin bir parçasıdır. Nasıl ki her insanın yaşamını sürdürmesi için bir kafaya ihtiyacı varsa her toplumun da bir lidere ihtiyacı vardır

(ss. 4-6). Klein ve arkadaşları ise bu görüşün tersini savunmaktadır. Onlara göre lider, takipçileri üzerinde *"akılcı bir hayvan ya da dağdaki adam"* değildir. Tam aksine grubun içinden bir üyedir. Grubun isteklerini, arzularını, niyetlerini bilen, onları gerçekleştirmek için çabalayan, grubu ile karşılıklı etkileşimde olan kişidir. Bu tarz bir liderlikte lider, grubun lideri olduğunu ve grubunu takip etmesi gerektiğinin farkındadır. Güçlü ve karar veren bir konumda olmasına rağmen grubu ile karşılıklı bir etkileşim içindedir. Onlara göre siyasi liderlerin eylemlerini belirleyen iki temel aktör bulunmaktadır. Bunlardan biri kendi bilinçaltından kaynaklı motivasyonlar diğeri ise içinde yaşadığı grubun ya da toplumun kaprisli "iradesi"dir (Klein vd., 2009, s. XVII). Bu nedenle lider ve grup birbirini besleyen ve etkileyen bir döngünün içinde yer almaktadır. Freud'a göre ise lider, takipçileri tarafından idealleştirilir ve bir baba figürü ile özdeşleştirilmektedir. Onun liderlik teorisinde grup merkezli değil "ben" merkezli bir yaklaşım söz konusudur. Takipçileri liderin güç ve otoritesinden etkilenmektedir (Klein vd., 2009, s. XIX). Özellikle kriz ve terör ortamlarında, takipçiler kaygılarını azaltmak için bir kurtarıcı ararlar. Lider, bu kapsamda her şeye gücü yeten bir kişilikte görünmektedir (Volkan, 2009b, s. 67).

Neack (2008)'e göre liderlerin kişilik özellikleri, kültürel ve sosyal hayatları, iç politika meseleleri, biyografileri, motivasyonları, dünya görüşleri, inançları, eğitim durumları ve ideolojik düşünce yapıları liderin karar alma sürecini etkileyen iç ve dış etkenlerdir (s. 50). Yine Hermann (1986) da siyasi liderlikte kişiliğe vurgu yaparak, siyasi liderliği etkileyen yedi temel kişisel özellikten bahsetmiştir. Bunlar (1) liderin hedef ve stratejilerini belirleyen temel siyasi inançları, (2) siyaset tarzı, (3) liderin motivasyonu, (4) liderin stres ve baskıya tepkisi, (5) liderin retorik ve uygulamaları, (6) siyasi deneyimi, (7) normlarını ve inançlarını şekillendirmeye yarayan hâkim siyasal iklim içinde siyasal kariyerin başlaması (ss. 173-180). Tüm bu kişisel özelliklerin yanı sıra siyasal liderliği anlamak için beş bileşen belirlemiştir. Bunlar; (1) liderin kişiliği ve geçmişi, (2) liderin liderlik ettiği grubun ve bireylerin özellikleri, (3) lider ile takipçileri arasındaki ilişkinin niteliği, (4) liderliğin gerçekleştiği bağlam veya ortam, (5) belirli durumlarda lider ile takipçiler arasındaki etkileşimin sonuçları (s. 169).

Kişilerin liderlik tiplerinin ortaya çıkmasında ve gruplarıyla etkileşimlerinde kişilik özellikleri önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda psikanalitik yaklaşım perspektifinden kişiliğe dair geliştirilen yaklaşımları ele almak önemlidir.

Psikanalitik yaklaşımın kurucusu olarak kabul edilen Freud, psikoloji disiplinine insan davranışlarının kökenlerini inceleyen yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Geliştirdiği

"psikanaliz" hem bir kişilik kuramı hem de bir terapi yöntemi olarak kabul görmüştür. Freud'a kadar psikoloji disiplininde genel kabul görüş bilinç düzeyine odaklanan çalışmalar üzerinedir. Bu çalışmalar insan davranışlarının kökenini duygu ve düşünceler üzerine yoğunlaştırmıştır. Freud ise bilinçdışı kavramını ortaya atarak insanın farkında olmadığı duygu, düşünce ve fikirlerden bahsetmiş, çalışmalarını bilinçdışı kavramı üzerine geliştirmiştir. Ona göre, insan davranışının kökeni bilinçdışı içgüdülere dayanmaktadır. Bu içgüdülerden ise ikisi öne çıkmaktadır: *"saldırganlık ve cinsellik içgüdüsü"* (Freud, 1975). Freud'a göre insan hiçbir zaman iyi ve insancıl duygular ile içgüdülere sahip olmamıştır. İyilik ilkesi insanın özüne aykırı ve yabancı bir kavramdır. İnsan kötü ve yıkıcı bir eğilime sahiptir (Dobrenkov, 1979, s. 16). Bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır (Freud, 2014, s. 74 akt. Arıboğan, 2020, s. 47):

> *"Doğası gereği en alt katmanda yer alan hayatta kalma çabası, yani saldırganlık içgüdüsüyle, ölümsüzlüğünün simgesi olan cinselliği dengede tutmaya çalışan ruhsal bir aygıttır. Freud, insan yaşamını iki temel içgüdüyle, yani bir tarafta özyaşamı ve soyyaşamı sürdürme içgüdüsü olan Eros, diğer taraftaysa ölüm ya da yok etme içgüdüsü olarak tanımladığı Thanatos ile açıklamaktadır."*

Freud, kişilik bozuklukları ve ruhsal problemlerle ilgilenen ve bu hususta bütüncül bir yaklaşım geliştiren ilk bilim insanı olarak kabul edilmektedir (Özakkaş, 2018b, s. 4). Döneminde ruhsal güçlerin bu tarz hastalıklara neden olduğu düşülse de Freud, bu hastalıkları bir neden-sonuç ilişkisinde inceleyerek bilimsel bir açıklama getirme çabasına girmiştir. Klasik psikanaliz adı verilen yaklaşımında kişilik bozukluklarına ve ruhsal problemlere neden olan en önemli faktörün erken bebeklik döneminde yaşanan travmalar olduğunu ifade etmiştir (Özakkaş, 2018b, s. 5). Bu bağlamda Freud, insanın içinde farkında olmadığı düşüncelerin ve eğilimlerin olduğunu fark eden ilk kişi olmasa da bunları psikoloji disiplinine kazandıran, temellendiren ve bilinçdışı olayları inceleyerek altında yatan kökenleri ortaya koyan önemli bir bilim insanı olarak kabul görmüştür. Ona göre kişi, farkında olmadığı itkiler ile güdülerin etkisi altında davranmaktadır (Fromm, 1991, s. 41).

Freud, Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki süreçte ruhbilimsel sorunların kaynağını, cinsel bastırmanın bir sonucu olarak açıklamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda yaşananlar Freud'u saldırganlık içgüdüsünü açıklamaya itmiştir. Bu bağlamda sadistliği, *"cinsel içgüdünün saldırgan bir bileşeni"* olarak tanımlayan Freud'a göre bu bileşen, *"bağımsızlık kazanıp abartılmış ve egemenlik kurarak önde gelen konuma yerleşmiştir"* (Freud, 1905 akt. Fromm, 1993b, s. 222). Bu kapsamda Freud, saldırganlık içgüdüsünün kaynağını cinsellikle açıklamıştır. Ancak Freud'un cinselliği bu denli öne çıkaran bir yaklaşımı savunması diğer psikanalitik ekol temsilcileri tarafından tam anlamıyla kabul

görmemiştir. Öyle ki en yakın arkadaşlarından biri olan Carl G. Jung ve Alfred Adler, Freud'un düşüncelerinden etkilenseler bile kendi kişilik kuramlarını geliştirmişlerdir (Morris, 2002, s. 459). Freud, daha sonraki çalışmalarında saldırganlığın cinsellikten ayrı bir içgüdü olduğunu anlamış ama bu farkı bir türlü kabul edemediğini ifade ederek Fromm'a göndermiş olduğu bir mektupta şu ifadeleri kullanmıştır*: "Bilinen öz korunma ve cinsellik içgüdülerinin yanında ve onlarla aynı ayarda özel bir saldırganlık içgüdüsünün varlığını bir türlü kabul edemiyorum"* (Freud, 1909 akt. Fromm, 1993b, s. 222). Öte yandan 1930 yılında yazdığı *Uygarlık ve Doğurduğu Hoşnutsuzluklar* adlı eserinde bu içgüdüyü kabul etmiştir. Bu eserinde Freud, *"ölüm içgüdüsünün dış dünyaya çevrildiğinden ve bir saldırganlık ve yıkıcılık içgüdüsü olarak gün ışığına çıktığını, mazoşistliğin sadistlikten daha eski olduğunu ve sadistliğin, yıkıcı bir içgüdü olduğunu"* (Freud, 1933 akt. Fromm, 1993b, s. 237) ifade etmiştir.

Freud, akademik hayatının ilk dönemlerinde nevroza neden olan kaynakları tespit etmeyi ve tedavi yöntemleri geliştirmeyi amaçlamıştır. Ruhsal hastalıklara neden olan kaynakları araştırırken toplumsal, ahlaki ve manevi etkenlerin de etkisini incelemiş ancak aile dışında diğer faktörlerin etkisi ile ilgilenmemiştir. Ona göre ruhsal hastalıklara neden olan en önemli olgu içgüdüseldir ve ailenin rolü bu bağlamda hayatidir (Freud, 2012, s. 10).

Dobrenkov (1979)'a göre Freud'un kuramı kesinlikle biolojici – psikolojici bir niteliğe sahiptir. Freud her insanın doğuştan gelen ve değişmeyen biyolojik içgüdülere sahip olduğunu öne süren yaşam ile ölüm çatışmasına dayanan insan psikolojisinin temellerini araştırmıştır. Biyolojik bir varlık olarak kabul ettiği ruh, ona göre hiçbir toplum ya da kültür tarafından değiştirilemez, etki altına alınamaz bir özelliğe sahiptir. İnsan davranışlarının temelini insan içgüdüsünde arayan Freud bu nedenle çevrenin insan psikolojisi ve davranışları üzerindeki etkisini göz ardı etmiştir (ss. 12-13). Bu bağlamda Freud, psikanalizi geliştirmiştir. Bir tedavi tekniği olarak gelişen psikanaliz, insanın aslında farkında olmadığı bir güç tarafından davranışlarının şekillendiğini, insanın sadece akıl ve mantıktan oluşmadığını vurgulamaktadır. Freud için insan, *"derinlikleri bilinmeyen, şuursuzluk dehlizi ile kaplanmış geniş bir okyanustu ve beyin bu okyanusta çok küçük bir parça olarak şuurlu ve makul bir kısımdı"* (Altıntaş, 1989, s.133). Bu kapsamda bilinçdışı kavramını önceleyen bir anlayış ile döneminin bilim insanlarından farklı bir yaklaşıma sahip olması Freud'un ünlenmesine katkı sağlamıştır.

Freud'u çağdaşlarından ayıran diğer bir yaklaşımı ise hastalıklara neden olan etkenlerin fizyolojik sebeplerden ziyade psikolojik sebepler olduğuna dair öne sürdüğü argümanlarıdır. Hastalıklara neden olan asıl etkenlerin psikolojik sebepler olduğuna dair

duyduğu kesin inanç Freud'u rüyaların yorumlanması gerekliliğine itmiştir. Ona göre rüyalar, hastaların sinirsel şikâyetlerine neden olan faktörleri ortaya çıkarmakta, bilinçdışı arzuları ve çatışmaları açıklamaktadır. Rüyaların yorumlanması ile aslında arka planda yatan gizli bilinçdışı arzu ve çatışmaların çözülebileceğini vurgulayan Freud, düşleri *"evrensel ortak görüngüler"* olarak yorumlamış, nevrotik hastalıkların tedavisinde rüyaları önemsemiştir (Freud, 1996, ss. 22-23). Freud, bu dönemdeki klinik gözlemlerinden kapsamlı bir zihinsel kuram geliştirerek bilinçdışı süreçlerin insan davranışlarında ve düşüncelerinde ne denli etkili olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca Freud hastalarını, koltuğa uzanma ve serbest çağrışım modeli gibi yeni teknikler kullanarak tedavi etmiştir. Böylece bilinçdışı arzu ve istekleri ortaya koymayı amaçlamıştır (Morris, 2002, s. 21). Freud'a göre kişinin eğilimleri, arzuları ve içgüdüleri bilinçdışı alanda yer almaktadır. Ona göre bilinçdışı ne ahlakidir ne de gayriahlakidir, bilinçdışı ahlak dışıdır. Çünkü iki aylık bir bebeğin de bilinçdışı vardır ve bu yaşlarda ahlak kavramı gelişmemiştir. Bu yaşlarda kişi içgüdüleri ile yaşamaktadır, id bu dönemde öne çıkmaktadır. Kişiliğin ahlak boyutu ile ilgilenen süperego erken bebeklik döneminde gelişmemektedir (Altıntaş, 1989, s. 140). Freud'a göre bilinçdışı, insanın duygularını, düşüncelerini ve anılarını sakladığı alandır. Bu bağlamda bilinçdışı alanda içgüdüsel biyolojik itkiler yer almaktadır.

Freud' un bilinç üzerindeki çalışmaları alanında ilktir. Freud'a göre insanı hasta eden insan egosu yani beni tarafından istenmeyen dürtü, coşku ya da tepkilerin bilinçdışına atılmasıdır. Bu durumun nedenini ise insanın içgüdüleri ile toplum arasındaki çatışmada aramaktadır. 1908 yılında yayımlamış olduğu *"Uygarlaşmış Seksüel Ahlaklılık ve Modern Nevroz"* adlı makalesinde Freud, insanın doğuştan getirdiği cinsellik ve saldırganlık içgüdülerinin toplumun zorunlulukları ve ahlaki değerleri ile çatıştığından bahsetmektedir. Toplum tarafından cinsel içgüdüleri aşırı baskılanan ve engellenen bireyler ise bu çatışma ile ruhsal hastalıklara yakalanmakta, söz konusu hastalıklar bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Freud bu makalesinde toplumun birey üzerindeki etkisinden ilk kez bahsetmiştir (Dobrenkov, 1979, ss. 11-12).

Freud'a göre zihin; bilinç, bilinçdışı ve ön bilinç olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Bilinç kolayca ulaşılabilen yüzeysel alandır. Bilincin arka tarafında insan davranışlarını ve bilişsel durumunu etkileyen bir depo olarak bilinçdışı yer almaktadır. Ona göre bilinç, bilinçdışının elinde adeta bir kukla gibidir. Ön bilinç ise bilinçdışının içinde yer almaktadır. Freud'a göre insan hafızasında yer almayan ancak bastırılmış anılar önbilinç adını verdiği yerde bulunmaktadır. Bu bölümde bulunan anılar istenilen takdirde bilinç düzeyine taşınabilmektedir. Ancak diğerlerine göre ön plana çıkan, kişinin düşüncelerinde

ve davranışlarında etkili olan bilinçdışıdır. Freud'un fikirlerinde bilinçdışı kavramının öne çıkarmasında etkili olan ise Joseph Breuer'le tanışmış olmasıdır. Breuer, hastalıkların tedavisinde hipnoz yöntemini kullanmış, bir hastasının tedavisinde haftada iki kez hipnoz seansları uygulayarak hastalığın tüm belirtilerini ortadan kaldırmayı başarmıştır. Breuer hastalığın kaynağını bilinçdışında yatan, hastayı tedirgin eden anılar olarak ifade etmiştir. Ona göre, hipnoz seanslarında söz konusu anıların seslendirilmesiyle bu anıların bilinçdışından bilinç seviyesine yükseltilmesi hastalığın belirtilerini yok etmiştir. Bu durum Breuer ve Freud'u yakınlaştırmış, birlikte zihinsel hastalıkların (korku, kaygı, isteri, ağrı gibi) tedavisi için çalışmalar yapmışlardır. Zihinsel hastalıkların sebebini geçmişte yaşanmış ancak bilinçten uzaklaştırılmış travmalarda arayan yeni bir psikolojik tedavi yöntemi geliştirmişlerdir. Bu tedavinin ayrıntılarını 1895 yılında yayımladıkları "İsteri Üzerine" adlı eserde ayrıntıları ile açıklamışlardır. Eserde, bilinçdışında yer alan bastırılmış anıların bilinç yüzeyine çıkarılarak hastanın hem duygusal hem de düşünsel olarak anıları ile yüzleşmelerini sağladıkları, böylece hastalığın nedeninin ortadan kalkarak tedavi edildiğini ifade etmişlerdir. Ancak Freud'un cinselliğe yapmış olduğu aşırı vurgu ikilinin yollarını ayırmıştır. Breuer, Freud'un psikolojik çatışmalara neden olarak ifade ettiği cinsellik vurgusuna katılmamıştır (Collin vd., 2012, s. 94-96; Freud, 1996, s. 28).

Freud ilk çalışmalarında zihni bilinç, bilinçdışı ve önbilinç olarak üçe ayırsa da daha sonraki çalışmalarında bu fikrinden uzaklaşmıştır. Sonraki çalışmalarında zihnin işleyişini id, ego ve süperego kavramları ile açıklamaya başlamıştır. İlkel itkilerden oluşan id, haz ilkesine itaat eden, her şeyi anında isteyen bir alandır. İd, insana kendini iyi hissettiren ne varsa onu yapmasını fısıldayan sinsi bir yılana benzetilmektedir. İd'in amacı arzular, haz duygusunu gerçekleştirme ve temel içgüdülerin (yeme içme isteği, cinsellik, konfor, sıcaklık gibi) tatmin edilmesidir. İd, "ben" in masum ve temiz olduğu, hiçbir değer yargısının, etik kuralların, iyi ve kötü algısının olmadığı sadece ihtiyaçların olduğu ve bu ihtiyaçların acilen karşılanması gerektiği bilinçdışı bir kavram olarak açıklanmıştır. İd, içgüdüsel dürtülerin merkezidir bu nedenle mantıksız olabilir. Bu kapsamda id, insanda doğuştan vardır. İnsana zevk ve saldırganlık vermektedir. İd'ten gelen bu saldırganlık ise Freud'a göre, egonun savunma mekanizmaları sayesinde toplum nezdinde kabul edilebilir bir hale gelmektedir. Freud, egoyu aklı ve sağduyuyu temsil eden parça olarak kabul etmektedir. Ona göre ego, gerçeklik ilkesine göre hareket etmektedir ve insana istediği her şeye sahip olamayacağını söylemektedir. Egonun temel görevi id ve gerçeklik arasındaki çatışmayı sonlandırarak, gerçekçi kararlar alınmasına olanak sağlamaktır (Freud 1989 akt. Mersin ve İbrahimoğlu, 2022, ss. 167-168). Ego, id 'in isteklerini akılcı yollarla çözmeye çalışmaktadır. Uyarıcıları

kontrol eden, hangi davranışları sergileneceğine karar veren, id ile süperego arasında yer alan bir yapıya sahiptir. Ego, süperego tarafından yönetilmektedir. Ebeveynlerinin ve toplumun ahlaki değerlerini benimsemiş olan süperego, vicdanın, suçluluk ve utanç duygusunun kaynağıdır. Bu bağlamda süperego, dürüst bir kişilik ortaya koymayı amaçlamaktadır (Collin vd., 2012, s. 111). Süperego doğuştan sahip olunan bir yapı değildir. Kişi, anne-babası ve toplumla kurmuş olduğu iletişim ile süperegosunu diğer bir ifadeyle vicdanını geliştirmektedir. Kişi, bebeklik ve çocukluk döneminde ahlaki kuralları edinemez, iyi ve kötü ayrımında bulunamaz. Bu durumda canının isteği gibi davranan bir çocuk anne-baba baskısı ile karşılaşmaktadır. Zamanla bu baskı içselleştirilir ve kişinin iç baskısı yani vicdanı haline gelir. Böylece anne-baba ve toplum baskısı, değerleri ve ahlaki ilkeleri ile şekillenen süperego ya da vicdan toplumun bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır (Morris, 2002, s. 458).

İd'ten gelen saldırganlığın, egonun savunma mekanizmaları sayesinde toplum nezdinde kabul edilebilir bir hale gelmektedir. Bu kapsamda bireyin kaygı ve acı verici durumlar ile baş etmesine yardımcı olan aktörler "*Ego-Savunma Mekanizmaları"* olarak tanımlanmaktadır. Savunma mekanizmaları, *"gerçeği çarpıtmak ve insanların kaygı duymasını önlemek için kullanılan bilinçdışı tekniklerdir"* (Cottam vd., 2017, s. 47). Freud birtakım savunma mekanizmaları geliştirmiş, sonrasında Anna Freud bu mekanizmaları genişletmiştir. Bu bağlamda savunma mekanizmaları üç başlıkta toplanmaktadır: (1) İlkel savunma mekanizmaları: yansıtma, pasif saldırganlık, dışa vurma, yalıtım/izolasyon, bölme, değersizleştirme, içe yansıtma, otistik fantezi[4], yadsıma/inkâr, yer değiştirme, disosiyasyon[5], mantığa bürünme, bedenselleştirme, gerileme. (2) Nevrotik savunma mekanizmaları: bastırma, yapma-bozma, özgecilik, idealleştirme, özdeşleşme, karşıt tepki geliştirme, ödünleme. (3) Olgun savunma mekanizmaları: yüceltme, mizah, beklenti. İlkel savunma mekanizmasına ilk olarak erken çocukluk döneminin ilk aşaması olan oral dönemde rastlamak mümkündür. İlkel savunmalar dil öncesi dönemde ortaya çıkmaktadır. Buradaki savunma mekanizmaları yetişkinlik döneminde de kullanılmaya devam edilirse psikopatoloji ortaya çıkmakta bu durum da egonun sağlıklı bir şekilde gelişmediğini göstermektedir. Nevrotik savunma mekanizmaları da eğer ilkel savunma mekanizmaları gibi yetişkinlik döneminde sıklıkla kullanılırsa kişilik bozukluğunun ve egonun yeteri kadar gelişmediğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Öte yandan olgun savunma

[4] Zihinde kurulan fantezilerle acı aracılığıyla başa çıkılmaya çalışılmaktadır.
[5] Ayrılma, bölünme, çözülme gibi anlamlara gelmekle birlikte genel manada kişinin duygu, düşünce ya da anıları geçici olarak bir kenara koyması durumudur.

mekanizmaları diğer iki savunma mekanizmasına göre daha işlevseldir. Sağlıklı ve güçlü bir egoya sahip kişilerin kaygı ya da acı veren durumlarla baş etmek için sıklıkla olgun savunma mekanizmalarına başvurdukları gözlemlenmiştir (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 117-124).

Sağlıklı bir kişilikte id, ego ve süperego arasında bir denge söz konusudur. İd'in isteklerini süperegodan aldığı onayla ahlaki değerlere uygun hale getiren ego dengeyi kuran aktördür. Ancak her zaman söz konusu üç aktör arasında uyum sağlanamayabilir. Eğer id, diğerlerine göre ağır basarsa, içgüdüler başıboş kalır. Bu durum da hem birey için hem de toplum için yıkıcı sonuçlar doğurabilir. Öte yandan süperego ağır basarsa kişi kendini sert bir şekilde yargılayarak davranışlarında kontrolü kaybedebilir. Görüldüğü üzere davranışlarında aşırılığa kaçan, kendini ya da çevresini zarara uğratan kişilerde ya id ya da süperego ağır basmakta, söz konusu denge bozulmaktadır (Morris, 2002, s. 459). Kişiliğin yargılayıcı kısmını ahlak kurallarından oluşan süperego (üstbenlik) oluşturmaktadır. Bu nedenle en son üstbenlik gelişmektedir. Ödüllendirme ve cezalandırma yöntemi ile çalışan süperego, kişi iyi bir eylem yaptığında özsaygı geliştirmekte, kötü ya da hatalı bir davranış sergilediğinde aşağılık ve suçluluk duygusu oluşturmaktadır. Bu bağlamda süperego kişiye; "*Bu yaptığın doğru, aferin sana!"* ya da *"Yanlış yaptın, utan kendinden!"* (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 114) gibi mesajlar göndermektedir.

Freud (2012)'a göre insan, içgüdüleriyle bu içgüdülere karşı direnme arasında meydana gelen çatışmalardan dolayı acı çekmektedir (Freud, 1993, s. 87; Merkit, 2016, s. 125). Freud, ego kavramına temel oluşturmak amacıyla bazı görüşler ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, insanın doğumundan hemen sonra başlayan ve uzun yıllar süren aciz kalma hissiyatıdır. Bebeklik döneminde duyulan korunma ve gereksinimleri karşılama hissiyatı, çocuğu uzun süre çevresine bağlı kılmaktadır. Bu bağlılık çocuğun çevresi ile ilişki kurmasında önemli bir role sahiptir. Freud'a göre insanın bu dönemde yaşamış olduğu çaresizlik, ahlaki içgüdülerin ilk kaynağıdır (s. 10). Bebeklik ve çocukluk döneminin kişilik üzerindeki etkisinden bahseden Freud, kişilik gelişimini şu dönemlere ayırmaktadır (Morris, 2002, s. 459):

- ***Oral dönem***: Bebekler ilk 18 ay (oral dönemde) tüm gereksinimleri için başka insanlara ihtiyaç duymaktadır. Freud'a göre bu dönemde istekleri karşılanan bebekler sonraki yıllarda iyimser kişiler olurken istekleri yeteri kadar karşılanmayanlar saldırgan, güven eksikliği yaşayan ve kötümser kimseler olabilmektedir.

- ***Anal dönem:*** 18 ay ile 3.5 yaş arasını kapsayan anal dönemde tuvalet eğitimi alan çocuk bu eğitim sırasında ebeveynleri tarafından baskı görürse bu durum sonraki yıllarda öfke patlamaları yaşamasına ve kendine zarar vermesine ya da inatçı, aşırı düzenli, cimri bir kişilik geliştirmesine neden olabilmektedir.
- ***Fallik dönem:*** 3-5 yaş arası dönem fallik dönemdir. Bu dönemde cinsel organını keşfeden çocuk, karşı cinsten olan ebeveynine aşırı bağlı iken aynı cinsiyete sahip olduğu ebeveynine karşı aşırı kıskanç davranabilir. Freud bu durumu Oedipus kompleksi olarak tanımlamaktadır. Bu durum 5 yaşından sonra sona ermekte, cinselliğe duyulan ilgi azalmakta ya da gizil döneme geçmektedir. Ancak bu kompleksi atlatamayan çocuklar sonraki yıllarda kibirli ve bencil bir yapıya sahip yetişkinler haline gelebilmektedir.
- ***Genital dönem:*** Kişiliğin gelişiminde son aşama olan psikoseksüel basamakta ise cinsel dürtüler tekrar canlanmaktadır. Söz konusu dönemleri başarılı bir şekilde atlatamayan kişilerde kişilik bozuklukları meydana gelmektedir.

Freud, ortaya koymuş olduğu kişilik teorisi ile psikoloji disiplinine önemli katkılar sağlamış olsa da diğer psikanalistler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Freud'un cinsellik dürtüsüne saplantılı bir şekilde takılması, kişiliğin gelişiminde çocukluk dönemini öne çıkarıp diğer dönemleri göz ardı etmesi, yine kişiliğin gelişiminde sosyal ve kültürel çevrenin etkisini yok sayması, insan doğasına olumsuz bakış açısı gibi yaklaşımları sebebiyle diğer psikanalistler tarafından ciddi eleştirellere maruz kalmıştır. Tüm bu eleştiriler 1930'larla birlikte neo-Freudyen ekolün gelişim sürecini başlatmış, insan davranışlarında biyo-psikolojik bir anlayışın yerine toplumbilimci ve antropolojici bir psikolojinin gelişimini hızlandırmıştır.

Neo-Freudyenler, Freud'un temel görüşlerini kabul eden ancak Freud'dan bazı yönlerle ayrılarak kendi çalışmalarını oluşturan, Freud'un fikirlerini genişletip farklı uygulamalar ile birleştiren düşünürler olarak tanımlanmaktadırlar (Collin vd., 2012, s. 98). Bu kapsamda neo-Freudyen ekolün bazı temsilcilerinin kişiliğin gelişimine dair ortaya atmış oldukları temel varsayım ve kavramlar Tablo 1'de ifade edilmiştir.

Tablo 1. Neo-Freudyen Ekol Temsilcilerinin Kişilik Modelleri

Teorisyen	Temel Varsayım	Anahtar Kavram
Alfred Adler	Aile dinamikleri özellikle doğum sırası kişiliğin belirlenmesinde birincil etkendir.	Aşağılık kompleksi, üstünlük çabası
Erik Erikson	Sosyal etkileşimler kişilik gelişimini etkileyen öncelikli etkendir. Psikososyal gelişim kuramını ortaya koydu.	Psiko-sosyal evreler, gelişimsel krizler
Erich Fromm	Kişilik, en iyi hâkim sosyal ve politik güçlere atıf yapılarak anlaşılır.	Otoriterlik
Karen Horney	İnfantil bağımlılık- Güçsüzlük kişiliğin anahtarıdır.	Temel kaygı
Carl G. Jung	Kişilik, biyolojik, sosyal ve psikolojik değişkenler tarafından şekillenir. Analitik psikolojinin kurucusudur.	Arketipler, toplu bilinçsizlik

Kaynak: Bornstein, 2003, s. 122

Freud'a göre çocukluk dönemi kişiliğin gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir. Çocuklukta yaşanan travmalar yetişkinlik döneminde meydana gelen nevrozlara kaynaklık etmektedir. Bu bağlamda Freud, bilinçdışı arzu ve çatışmaların altında cinsel dürtülerin varlığından bahsetmektedir. Cinsel dürtüler Freud'un kuramlarında ciddi bir yer kaplamaktadır. (Morris, 2002, s. 21). Neo-freudyenler ise Freud'un cinselliğin etkisini fazlaca önemsemesine itiraz etmişlerdir. Bu itirazlardan ilki Alfred Adler'den gelmiştir.

Adler'in yaklaşımında duygular ön plandadır. Ona göre özellikle "aşağılık duygusu ve özsaygı" kişiliğin gelişiminde etkilidir ve bu iki duygu evrenseldir. Her insanın çocukluk döneminde çevresinde bulunan güçlü kişiler nedeniyle aşağılanmış hissettiğini ifade eden Adler'e göre bedensel noksanlıklar, organ yetersizlikleri, çocuğun ihmal edilmesi ya da aşırı şımartılması durumu, çocukta aşağılık kompleksinin gelişmesine neden olmaktadır. Aşağılanmış hissetmek ise kişide iki farklı kompleksi ortaya çıkarmaktadır: *"aşağılık kompleksi ve üstünlük kompleksi."* Aşağılanmış hisseden çocuk eğer sağlıklı ve dengeli bir kişiliğe sahipse daha iyisi olmak için hırslanır ve başarılı olmak için çaba gösterir. Ancak söz konusu duyguya maruz kalan çocuk sağlıksız ve dengesiz bir kişiliğe sahipse aşağılık duygusu ortadan kalkmaz ve daha da artar. Adler bu duruma "aşağılık kompleksi" adını vermiştir. Öyle ki ona göre insan olmanın doğasında aşağılık duygusunu hissetmek vardır. Adler'e göre aşağılık duygusu eğer korku, sıkıntı, düşmanlık, ıstırap, başkalarını aşağı görme isteği, bencillik gibi duygular ile harmanlanırsa sinir hastalığı başlamış olur. Korkudan, sıkıntıdan ve ıstıraptan kurtulmak isteyen insan ise saldırganlaşır. Hem aşağılık duygusu hem de ıstırap çeken bir kimse üstün olmaya çalışır. Bu duruma ise telafi mekanizması denmektedir. Böyle bir durum yaşayan siyasi aktörler, bu tarz duyguların üstesinden gelmek

için büyük felaketlere neden olabilecek savunma mekanizmaları geliştirebilirler. Adler'e göre, tarihteki tüm zalimler, diktatörler, saldırganlar, cebir kullanıcılarının tahakküm etme ve üstün olma ihtiyaçları, sinir hastalıklarından kaynaklanmaktadır. Sinir hastalığına neden olan en önemli duyguyu ise "aşağılık duygusu" olarak açıklamaktadır (Altıntaş, 1989, s. 150).

"Bireysel Psikoloji" nin kurucu olarak kabul edilen Adler'e göre kişiliğin oluşmasında ve davranışların gelişiminde aşağılık duygusu kadar sosyal faktörler de etkilidir. İnsan doğasına dair iyimser bir bakış açısına sahip olan Adler'e göre doğum sırası kişiliğin gelişiminde oldukça önemlidir (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 106). Adler'in teorilerinin gelişiminde hayat tecrübelerinin önemli bir payı vardır. Hastalıklarla, abisinin başarılarının ve küçük kardeşinin gölgesinin altında geçen bir çocukluğa sahip olan Adler, annesinin ilgisizliğine maruz kalarak büyümüştür. Bu deneyimler onun kendini; zayıf, yetersiz, gösterişsiz, kabul edilmeyen ve aşağılık olarak tanımasına neden olmuştur. Bu nedenle ona göre ikinci sırada doğan çocuk, ilk çocukla sürekli rekabet halindedir ve kendini güçlü hissetmemektedir. Ona göre, genellikle ikinci sırada doğan çocuk hırslı, kıskanç ve isyankâr eğilimdedir. Adler'in kişiliğin gelişimi noktasında öne çıkardığı diğer bir kavram ise sosyal ilgilidir. Ona göre sosyal ilgi sağlıklı bir gelişim için gereklidir. Sosyal ilginin evrensel boyutuna dikkat çeken Adler, bu durumu çocukluk döneminde başlatmaktadır. Bu nedenle çocuğun sosyal ilgi gelişiminde ebeveyn rolünü öne çıkarmaktadır. Annesi tarafından sevilmemiş, desteklenmemiş ya da ihmal edilmiş bir çocuk, sosyal ilgiden ziyade kişisel üstünlüğünü geliştirme çabasına girecektir. Ya da babası despot veya otoriter bir kişi kişisel güçlülüğünü ve üstünlüğünü elde etmeye çalışmaktadır. Bu durum ise bir telafi mekanizması olarak "üstünlük kompleksi"nin gelişim sürecini başlatmaktadır. Adler, aşağılık duygusundan kurtulmanın aşırı telafisi olarak "üstünlük kompleksi" kavramını geliştirmiştir. Ona göre, üstünlük kompleksinin arkasında mutlaka aşağılık kompleksi yatmaktadır. Söz konusu komplekse sahip kişiler kendilerinin üstün olduklarına inanmaktadırlar. Çevrelerinde ise benmerkezci, sahtekâr, eleştirel ve palavracı olarak anılmaktadırlar (Selvi, 2018, ss. 10-12).

Adler, Freud'un düşüncelerini sınırlı kalmakla eleştirmiş, bilinçdışı kavramı ile bireyin geçmişten elde ettiği mirası sınırlı ve yetersiz görmüştür. Ona göre kişinin psikolojisi Freud'un iddia ettiği gibi cinsellik ve saldırganlık içgüdülerinden etkilense de bunlardan ibaret değildir. Bilinçli güdüler ve sosyal çevre de kişinin psikolojisini etkilemektedir. Adler ayrıca id ile süperego arasındaki çatışmaların kişilik gelişimi üzerindeki etkisine de karşı çıkmıştır. Ona göre, insan olumlu güdüler ile doğmaktadır. İnsan doğasına dair iyimser bir

bakış açısına sahip olan Adler, böylece Freud'dan ayrılmaktadır. Adler'e göre olumlu güdüler insanın bireysel ve sosyal mükemmelliğe ulaşımı için birer araçtır. Ayrıca mükemmele ulaşma çabası içinde olan insanın fiziksel zayıflıklarının üstesinden geldikçe kişiliğini geliştireceğini de öne sürmektedir. Bu durumu Adler, ödünleme kavramı ile tanımlamıştır. Örneğin, gözleri görmeyen bir kişinin işitsel yeteneklerini geliştirmesi bu duruma bir örnektedir (Morris, 2002, s. 461).

Adler'in Freud'dan ayrıldığı bir diğer nokta ise bilinçdışını daha geri planda bırakarak, kişiler arasındaki sosyal etkilere daha fazla dikkat çekmiş olmasıdır (Cherry, 2020). Böylece Adler, Freud'un psikanalizine karşı Jung ile "analitik psikoloji"yi geliştirmiştir. Jung ve Adler, analitik psikoloji bağlamında Freud'un bilinç ve bilinçdışı kavramlarını kabul etmişler ancak ondan farklı olarak kolektif bilinçdışı kavramını da ortaya koymuşlardır. Bu kapsamda kolektif ya da ırk bilinçdışı kavramını, ırkların özelliklerini taşıyan, tarihi süreçte kalıtım ve genler aracılığıyla nesilden nesile aktarılan bilinçdışı geliştirilmiş olan davranış kalıpları olarak tanımlamışlardır. Gelenek, görenek, adet, örf gibi sosyolojik değerler neticesinde kişinin davranışlarının etkilendiğini öne sürerek, sosyal çevrenin ve değerlerin kişi üzerindeki etkisini iddia etmişlerdir. Ayrıca Adler, kişinin hayattaki amacını güç elde etme dürtüsü ile ortaya çıkan üstünlük isteği olarak ifade etmiştir. Ona göre insan, üstün olmayı ve mükemmele ulaşmayı istemektedir. Ancak kişi çevresi tarafından baskılanmaktadır. Bu durum ise kişilik çatışmasına yol açmakta ve kişide aşağılık duygusunu geliştirmektedir. Aşağılık duygusundan kurtulmak isteyen birey gelişimi için daha çok çaba sarf etmeye başlamaktadır. Adler'e göre bu durum insan gelişimine kaynaklık eden en önemli aktördür (Uncu, 2018, ss. 20-21). Ayrıca Adler, insanın çevresi tarafından değil de kendi eliyle kaderini belirlediğini öne sürmektedir (Morris, 2002, s. 461).

Freud'a itiraz eden diğer bir isim Carl G. Jung'tur. Jung, Freud'un ilk çalışma arkadaşlarından biridir. Freud'dan etkilenen ve onun fikirlerini gelişten Jung, bilinçdışı üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmış, bilinçdışını oluşturan unsurlar ve işleyişi üzerine derinlemesine araştırmalar gerçekleştirmiştir (Collin vd., 2012, s. 104). Çalışmalarında edindiği sonuçlar ile Freud'un ortaya koymuş olduğu yaklaşımların paralellik göstermesi Jung'u Freud'a yaklaştırmıştır. Özellikle Freud'un nevroz tedavisinde kullandığı "bastırma mekanizmasını" rüyaların yorumuyla birleştirmesi Jung'u oldukça etkilemiştir (Jung, 2014, s. 302). Ancak Freud'un cinsellik içgüdüsüne verdiği önemi aşırı bulan Jung, zamanla Freud'dan uzaklaşarak Adler ile yakınlaşmaya başlamıştır. Jung ve Adler birlikte Analitik Psikoloji 'nin temellerini atmışlardır. Böylece Freud'dan ilham alan ancak ondan farklılaşan bir kişilik teorisi geliştirmişlerdir. Jung aynı zamanda "*kendini gerçekleştirme, kompleks, içe*

ve dışadönüklük" gibi kavramları psikoloji literatürüne kazandıran kişidir. Ona göre, kişilik ve insan davranışları kişiden bağımsız meydana gelmekte ve kompleksler tarafından şekillenmektedir (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 105).

Jung, bilinçdışına önem vermiştir ancak bireysel bilinçdışı kavramını reddederek, kolektif bilinçdışı kavramını ortaya koymuştur. Ona göre, bu içerikler tarihten, gelenekten, kültürden bağımsız, mitolojik çağrışımlar, güdüler ve imgelerdir (Jung, 2016, s. 15). Toplumları araştıran Jung, toplumların kültürel olarak birbirinden farklı olmalarına rağmen çarpıcı benzerlikler göstermelerine hayrandır. Ona göre, insanda kişisel deneyimlerin dışında, bilinçdışı, ayrı ve farklı bir bölüm vardır. Jung bu bölüme "kolektif bilinçdışı" adını vermiştir ve kolektif bilinçdışı kavramını, insan davranışını etkileyen içgüdüleri tüm insanlar tarafından paylaşılan evrensel bir yapı olarak tanımlamıştır (Cherry, 2020). Bu kapsamda Jung, efsanelerden, kutsal törenlerden ve dinlerin çeşitliliğinden yola çıkarak, bilinçdışının gelişiminde bu aktörleri incelemiştir. Mitoloji ile ruhbilimi arasında bir köprü kurmayı başaran Jung, kendinden önceki bilim insanlarından daha sistemli ve kapsamlı bir kuram geliştirmiş, bireyin şu anki bilinçdışının gelişiminde sadece geçmişten değil tarihöncesi çağlardan da kalıntıların varlığını ifade etmiştir (Fromm, 1993, s. 287). İnsanın yıllar içinde evrimleşerek bugünkü halini aldığını ifade eden Jung'a göre insan zihni de geçmiş deneyimlerden, düşünce biçimlerden ve anılardan etkilenerek bugünkü şeklini almaktadır. Jung, bu düşünce biçimine de arketip adını vermektedir. "Arketip" kavramı Jung'un literatüre katkılarından biridir ve kolektif bilinçdışının bir parçasıdır. Jung'a göre Freud'un en temel eksiklerinden biri bireyin sadece kendi tecrübeleri sayesinde zihnini geliştirebileceğine olan inancıdır. Jung'a göre insan önemli ölçüde tarihine bağlıdır. Ona göre insan, *"Bugünün veya dünün insanı değil, engin bir çağın insanıdır"* (Gülcan, 2020, s. 289). Bu kapsamda bir kavram olarak arketipleri; *"bireyin zihninin derinliklerinde kişisel deneyim ve anılara dayanmayan, atalarımızdan miras kalan kalıtımsal, evrensel niteliği olan imgeler"* (Gülcan, 2020, s. 289) olarak tanımlamaktadır.

Jung'un psikanalitik yaklaşıma getirdiği bir başka yenilik de kişilik tipolojisidir. Sekiz kişilik tipinden bahseden Jung, bireyi temelde "içedönük" ve "dışadönük" olmak üzere ikiye ayırmakta ve her iki tipin altında da "duyusal", "duygusal", "duyumsal" ve "sezgisel" olmak üzere toplamda sekiz farklı kişilik tipinden bahsetmektedir (Gülcan, 2020, s. 291). Bu kapsamda öncelikle "içedönük" ve "dışadönük" kişilik tiplerini incelemek önemlidir. Jung (2019)'a göre içedönük tip; *"nesne ve nesnel veriler tarafından yönlendirilmez, öznel etkenler tarafından yönlendirilir. İçedönük, nesne algısıyla eylemin arasına öznel görüşü koymaktadır"* (s. 391). Bu tarz kişiler; "*fikirlerinin peşinden giderken genellikle inatçıdır,*

bildiğini okur ve etkiye kapalıdır" (s. 402). Öte yandan Jung (2019)'a göre bir kişi, *"nesnel koşullar ve bunların taleplerine doğrudan bağlantılı tarzda düşünür, hisseder, davranır ve yaşarsa dışadönüktür"* (s. 354). *"Dışadönük kişi, nesnelere gömülür, nesnelerin içinde kendini tamamıyla kaybeder"* (s. 356). Jung'a göre *"dışadönük gibi, içedönük de kendi fikirlerinin izinden gidecektir ama ters yönde: dışa değil, içe yönelik. Hedefi genişlemek değil, yoğunlaşmaktır. Dışadönük emsalinden onu bariz farklı kılan bu esaslardır"* (s. 401). Ona göre, dışadönük tipte çok sık nevroz hisleri görülmektedir (s. 357).

Jung, Freud'un fikirlerinden etkilense de farklı fikirler ortaya koyarak Freud'un düşüncelerinden uzaklaşmıştır. Örneğin, Jung insanların akılcı ve manevi değerler ile hareket ettiğini savunmaktadır. Jung'a göre nevrozda cinsel travmalar ikincil bir rol oynamaktadır, topluma uyum sağlama, çekilen acılar, baskı ve prestij gibi öğeler daha ön plandadır. Jung (2014) biyografisinde bu durumu Freud'a açtığını ancak Freud'un cinsellikten başka bir aktörü kabul etmediğini ifade etmiştir (s. 302). Bu kapsamda Freud, Jung (2014)'a şunları yazmıştır: *"Sevgili Jung, cinsellik kuramından hiçbir zaman vazgeçmeyeceğine söz ver. Bu çok önemli. Bunu aşılmaz bir kale, bir dogma haline getirmemiz gerekli"* (s. 301). Bu sözler Jung'un Freud'dan uzaklaşmasına neden olmuştur. Jung biyografisinde Freud'un cinsellik içgüdüsünü bir dogma haline getirmesinden endişe duyduğunu ifade etmiştir (s. 302). Jung'un Freud'dan ayrıştığı diğer bir nokta ise Freud'un bilinçdışını bilinçten ayırmamasına rağmen Jung'un bilinçdışı ile bilinci ayırması, hatta Jung'un bilinçdışını, kişisel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışı olmak üzere ikiye ayırmasıdır (Gülcan, 2020, s. 288). Jung'un Freud'dan farklılaştığı bir başka nokta ise kişiliğin gelişiminin ne zaman sona erdiğine dairdir. Freud kişiliğin gelişimini erken çocukluk döneminde başlatıp yine çocukluk döneminde sonlandırırken, Jung'a göre kişisel gelişim orta yaşlarda tamamlanmaktadır (Morris, 2002, s. 461).

Freud'a eleştiri getiren bir başka isim Karen Horney'dir. Freud'un fikirlerinden etkilenmiş olsa da kısa sürede Freud'un düşüncelerinden uzaklaşmış, neo-Freudyen ekolün akımın bir ekolü olan "Ego Psikolojisi"nin önemli bir temsilcisi haline gelmiştir. Horney, kadın ve erkeğin doğuştan benzer kişiliklere sahip olmalarına rağmen kültürel ve toplumsal erkler nedeniyle farklılaştırıldıklarını öne sürmüştür. Horney'ye göre, kişiliğin gelişiminde toplumsal ve kültürel faktörler, biyolojik faktörlerden daha belirleyicidir. Öte yandan Horney, özellikle çocukluk döneminin kişilik gelişimi üzerindeki etkisini de göz ardı etmemektedir. Ona göre, sağlıklı bir kişiliğin gelişimi için çocukluk döneminde sevgi, destek, anlayış gibi temel ihtiyaçların karşılanmış olması gereklidir. Kişilik bozukluklarının

ortaya çıkmasında ebeveynlerin etkisini öne çıkaran Horney, çocuğa yeteri kadar sevgi ve güven verilmezse, çocukların ebeveynlerine karşı düşmanlaşabileceğini de ifade etmiştir (Gündoğdu, 2016, s. 389). Ona göre, sosyal çevre ailede başlar, okul, iş yeri ve içinde yaşanılan toplum olarak genişletilebilir. Sağlıklı bir sosyal çevrede yetişen birey kendini gerçekleştirmeyi başarabilir, potansiyelini ortaya çıkarabilir ancak aksi yönde sağlıksız veya toksik özelliklere sahip bir çevrede büyüyen bir insan, kendi potansiyelini ortaya koyamaz. Horney'ye göre insan, kendi belirlediği inançlarla değil, içinde yaşamış olduğu çevreden gelen ve içselleştirilen inançlarla hareket etmektedir. Eğer çevre toksik etkiler içermekteyse bu durum kişinin gelişimini olumsuz etkilemektedir. Ona göre, insanlar ile hayvanları birbirinden ayıran temel fark da budur. Hayvanlar içgüdüleri tarafından yönlendirilir, insan da içgüdülere sahiptir ancak insanı hayvandan ayıran sosyal çevrenin ve kültürün insanın gelişimi ve kişiliği üzerindeki etkisidir. Ayrıca Horney'ye göre insanı hayvanlardan ayıran başka özellikler de vardır. Bu özellikleri, insanın seçim yapma ve karar verme zorunluluğu olarak açıklamıştır (Horney, 1991, s. 19-21).

Horney de Jung ve Adler gibi analitik psikolojiyi ve temel ilkelerini benimsemiştir. Sosyal ilişkilerin kişilik ve davranışlar üzerindeki etkisini esas alan Horney, insan davranışlarını etkileyen en önemli duygunun korku ve endişe olduğunu ifade etmiştir. Kişi bu duyguları kontrol altına alabilmek için bazı davranış kalıpları geliştirmektedir. Ona göre kişi, duygularını kontrol etmek ve kişiliğini geliştirmek için üç yol belirlemektedir. Bu yollardan ilki, insanlara sevgi ve yakınlık duymak, ikincisi insanlardan uzak durmak, üçüncüsü ise gücünü diğer insanlara kabul ettirmek onları tahakküm altına almaktır. Kişiler bu üç yoldan kendi kişiliklerine en uygun olanı seçerler ve öyle davranmaya başlarlar (Uncu, 2018, s. 21).

Horney'i Freud'dan ayıran en önemli iddiası, kişiliğin ve nevrozun gelişiminde biyolojinin ve içgüdülerin değil kültürün ve çevrenin daha etkili olduğunu ifade etmesidir. Bu bağlamda çalışmalarını, nevrozlar ve insan gelişimi alanına kaydırmış, doğuştan gelen özelliklerden ya da içgüdülerden ziyade sosyal faktörlerin kişiliğin ve davranışların gelişimindeki etkisini vurgulamıştır. Horney'in Freud'dan farklılaştığı bir diğer nokta ise Freud'un cinsellik dürtüsüne aşırı önem vermiş olmasıdır (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 106). Ayrıca Horney, kişilik gelişimini sadece ilk çocukluk dönemi ile sınırlandırmamaktadır. Ona göre, kişilik gelişimi orta yaş ve yetişkinlikte de devam etmektedir (Gündoğdu, 2016, s. 389). Horney'i Freud'dan ayıran bir diğer nokta ise "üç benlik" kuramıdır. "*Gerçek benlik, ideal benlik ve küçümsenen benlik"* olmak üzere üç benlikten bahseden Horney'e göre, kişide gerçek arzularının barındığı bir "gerçek benlik"

yer almaktadır. İkinci olarak sosyal çevreden gelen "olmalı"ların yer aldığı "ideal benlik" bulunmaktadır. Kişi "olmalı"ları gerçekleştirmek için yoğun bir mücadele içindedir. "Gerçek benlik"te bulunan ancak "ideal benlik"te bulunmayan pek çok fikir sonunda üçüncü bir benlik meydana getirmektedir: "küçümsenen benlik". Bu durum ise mutsuzluk doğurur. Horney'e göre, kişi "olmalı"lara itaat etmeye başladığında derin bir mutsuzluk içine düşer ve bu durum nevroza yol açar (Collin vd., 2012, s. 110).

Freud'un fikirlerine eleştiri getiren bir diğer neo-Freudyen ise Erich Fromm'dur. Freud'dan oldukça etkilenen Fromm'a göre insanoğlu yaşamını anlamlı kılma, ona anlam katıp katlanabilir hale getirme çabası içindedir. İnsanın hayattaki amacı yaşam sevgisini geliştirmektir. Ancak hayat, doğası gereği duygusal acılar/gerilimler içermektedir. İnsanın doğası mücadele ile doludur. Ona göre insan, doğası gereği ait olma hissiyatına sahiptir. İnsan için hiçbir şey bir gruba ait olamamaktan daha katlanılmaz ve daha zor değildir. Fromm, endişe ve umutsuzluğun insanın doğal durumu olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır. Ona göre insanın doğal durumu umut etmektir. İnsan ancak umut ederek, hayatın amacını bularak yalnızlıktan ve yabancılık çekmekten kurtulur. Fromm bu düşüncesi ile hümanist akımı da etkilemiştir. Ayrıca Fromm, otoriteye ya da geleneklere bağlılıktan ziyade kişinin bireysel görüş ve değerler geliştirerek özgür olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ona göre insan seçimlerini başka kişi ya da kurumlara bırakırsa kendine yabancılaşabilir. Bu durumun insanın benzersizliğine, özgünlüğüne gölge düşüreceğini savunan Fromm'a göre, insan kendi düşünce ve yeteneklerini fark etmeli, özgünlüklerini ortaya koymalıdır. Ona göre insanın temel görevi kendini keşfetmektir. Böylece yalnızlıktan ve karmaşadan kurtulabilir (Collin vd., 2012, ss. 126-129).

Fromm, *Özgürlükten Kaçış Kuramı'nı* ortaya koymuş, vaka çalışmalarına ve kendi gözlemlerine dayanarak elde ettiği sonuçlar üzerinden sosyokültürel faktörler ile insan ihtiyaçlarının etkileşimine değinmiştir. Bu etkileşim Fromm'a göre insan davranışlarını ve kişiliğini önemli ölçüde etkilemektedir (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 106). Fromm geliştirdiği kişilik tipolojisinde; *"üretken ve üretken olmayan"* insan tiplerinden bahsetmekte, üretken olmayan insanları ise; "*alıcı tipler, sömürücü tipler, istifçi tipler, pazarlamacı tipler ve nekrofilus tipler"* olarak beş kategoriye ayırmaktadır (Collin vd., 2012, s. 128).

Fromm, Freud'un çalışmalarından oldukça etkilense de Freud'un fikirlerine ciddi eleştiriler getirmiştir. Bu eleştirilerden ilki "Oedipus Kompleksi"ne dairdir. Fromm'a göre Freud'un bu iddiası, küçük bir çocuk ile annesi arasındaki bağın tanımlanması için önemlidir. Çünkü çocuk sevme sevilme, beslenme ve korunma gibi temel ihtiyaçları için

annesine bağımlı olduğunun farkındadır. Bu bağımlılık çocuğun kişiliğinin gelişiminde büyük bir rol oynamaktadır. Ona göre Freud, çocuğun anneye duyguyu bağlılığı cinsel istek açısından değerlendirdiği için büyük bir yanılgı içindedir. Fromm (1991)'a göre çocuk anneye yoğun bir bağlılık duymaktadır ancak bu bağ cinsel istekten doğmamaktadır (ss. 47-49). Fromm, Freud'u cinsellik dürtüsünü öne çıkaran tavrından dolayı ciddi bir şekilde eleştirmektedir. Fromm'a göre, Freud büyük bir bilim insanıdır ve geliştirdiği teoriler çağının ötesindedir. Ancak cinsellik içgüdüsüne bu denli büyük bir önem atfetmesi, onun büyük buluşunu daraltmakta ve sınırlandırmaktadır (s. 44). Ayrıca ona göre Freud'un diğer bir hatası, cinsel arzuların neden olduğu nevrozun tüm kişilere genelleştirmesi, kendi dönemine ait toplumsal sınıf yapısını tüm insanlığa mal etmesidir (s. 45).

Fromm (1991) ayrıca Freud'un yaklaşımında, çocukların karakterlerinin oluşumunda kalıtımın ve çevrenin göz ardı edilmesini yanlış bulmuş ve şu soruyu sormuştur: *"Yetişkin bir insanın ruhsal sağlık veya rahatsızlığını tek başına çocukluk dönemi yaşantılarına bağlamak, biraz kolaya kaçmak ve kendimizi aldatmak olmuyor mu acaba?"* (ss. 100-101). Freud'a göre bir kişinin kişiliği yedi ya da sekiz yaşında oluşmaktadır, geride kalan yaşlar bu noktada işlevsizdir. Fromm (1991) bu kapsamda, kişilik gelişiminde çocukluk dönemine aşırı önem verilirken sonraki yaşam dönemleri ile ilgilenilmemesine karşı çıkmıştır (s. 102). Fromm 'un Freud'u eleştirdiği diğer bir nokta ise bilinçdışı kavramına yöneliktir. Freud, bilinçdışını, toplumla uyuşmayan ve bu nedenle bilinç seviyesine çıkmaması gereken biyolojik ve içgüdüsel dürtülerin var olduğu bir depo olarak görürken; Fromm, insanın özünde var olan, biyolojik bir olgu olarak görmüştür. Ona göre, bilinçdışı diye bir olgu yoktur. Bilincinde olunan ya da olunmayan bir davranış söz konusudur (Dobrenkov, 1979, s. 91).

Freud'un fikirlerine eleştiri getiren bir diğer isim ise Erik Homburger Erikson'dır. Viyana'da Freud'un çalışma arkadaşlarından biri olan Erikson, psikanalitik kurama sosyal bir yaklaşım kazandırmıştır. Ona göre, kişilik gelişimi çocukluk döneminde sona ermemekte, insanın tüm hayatını kapsamaktadır. Kişiliğin gelişiminde cinsellik ve saldırganlık içgüdüsünün önemini vurgulamakla birlikte ebeveyn ile çocuk arasındaki ilişkinin niteliğini de öne çıkarmıştır. Erikson'a göre ailesi tarafından sevildiğini ve değer gördüğünü hisseden bir çocuk sonraki yıllarda topluma daha kolay entegre olabilmekte, güvenli bir kimlik geliştirebilmektedir (Morris, 2002, s. 463). Eğitim döneminde Freud'un ailesi ile tanışan Erikson, Anna Freud'dan etkilenerek çocuk psikolojisi alanıyla ilgilenmiş olsa da Margareth Mead ve Ruth Benedict gibi genç toplumbilimcilerden etkilenerek, insan gelişiminde kültürün önemini ortaya koyan çalışmalar yapmıştır (Erikson, 1984, ss. 54-55).

Benliğin oluşumunu çocukluk dönemi ile sınırlandırmayan Erikson (1984), hayat boyu süren bir gelişimden bahsederek, bu gelişimi sekiz evrede incelemektedir. Her evrenin kendine özgü ihtiyaçlarının, sorunlarının, özgül bir bunalımının/dönüm noktasının ve görevlerinin olduğunu vurgulayan Erikson'a göre normal bir kişilik gelişimi esnasında tüm bu gereksinimler karşılanmıştır, sorunlar çözülmüştür, görevler tamamlanmıştır. Aksi durumda bunalım/dönüm noktası aşılamaz ve kriz ortaya çıkar. Erikson sekiz evreli bu gelişim sürecine aşamalı/türeyim (epigenesis) ilkesi adını vermiştir (ss. 59-60). Erikson, her çatışmanın olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ucu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre çatışmalar tamamen çözüme kavuşturulamaz, önemli olan olumlu tarafı olumsuz tarafa üstün kılmaktır (s. 1). Bu kapsamda Erikson insan gelişimini gösteren sekiz aşamadan oluşan psikososyal gelişim teorisini geliştirmiştir (Cherry, 2020).

Erikson tarafından ortaya konan insan yaşamının gelişim evrelerini şu şekilde ifade etmek mümkündür (Koçak, 2021; Collin vd., 2012, ss. 272-273; Morris, 2002, ss. 464-465):

i. **Bebeklik (0-1,5 yaş): Umut: Temel Güvene Karşı Güvensizlik:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz temel güven ve güvensizlik arasındadır. Bebeklik döneminde ego güçlendikçe gelişen duygu umuttur. Bebekliğin ilk dönemlerini kapsayan bu evrede, bebeğin ihtiyaçları tam ve düzenli karşılanmazsa, bebek ilerleyen yaşlarındaki ilişkilerinde güvensizlik duygusu hissedebilmektedir. Yaşamın ilk yıllarında ebeveynine bağımlı olan bebeğin, temel ihtiyaçları ebeveynleri tarafından tam olarak karşılanıyorsa bebek hem çevresine hem de kendine güven duygusu geliştirmekte, geleceğe dair olumlu bir bakış açısına sahip olmaktadır. Ancak bu dönemde ihtiyaçları tam olarak yerine getirilmemiş bebeklerde güven duygusu oluşmamakta, kuşkuculuk, güvensizlik ve korkaklık gibi özellikler gelişmektedir.

ii. **İlk çocukluk (1,5-3 yaş): İstenç: Özerkliğe Karşı Utanç ve Şüphe:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz, özerklik duygusuna karşı gelişen utanç ve şüphe arasındadır. İlk çocukluk döneminde ego güçlendikçe gelişen duygu iradedir. Bebekliğin 18. ayı ile üç yaş arasını kapsamaktadır. Bu evrede çevresini keşfetmeye başlayan çocuk, ilk kez utanç, şüphe gibi duygularla da tanışmaktadır. Küçük yenilgiler, ebeveyn paylamaları ile karşılaşan bebek, başarı ve yenilgi duyguları arasında denge kurmaya çalışmaktadır. Çocuk, ayrıca bu dönemde bağımsızlık kazanmaya başlamaktadır. Çevresini keşfeden, yürümeyi, koşmayı, tuvaletini kontrol etmeyi öğrenen çocuk, bu becerileri doğru bir şekilde

gerçekleştirebilirse kendine güven duygusu geliştirmektedir. Ancak söz konusu becerileri geliştirme konusunda başarısız olan bir çocuk kendine güven duygusunu geliştirememekte, bu durum da utanç duygusunu körüklemektedir. Böylece çocukta kalıcı bir aşağılık duygusu gelişebilmektedir.

iii. **Oyun çağı (3-5 yaş): Amaç: Girişime Karşı Suçluluk:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz, girişimciliğe karşı duyulan suçluluk duygusudur. Oyun çağında ego güçlendikçe gelişen duygu amaçtır. Bu evrede çocuk, bir amaca uygun davranmayı, oyunculuğu öğrenmektedir. Ayrıca bu evrede davranışlarının başkaları üzerinde olumsuz etkiler bırakabildiğini keşfeden çocuk ağır cezalara çarptırıldığında, aşırı suçluluk duygusu kişiliği üzerinde önemli bir etki bırakmaktadır. Çevresindekileri değiştirmek, yeni mücadeleler ile tanışmak gibi aktif hale gelen çocuk ailesi tarafından destek ve cesaret görürse girişimlerinden zevk almaktadır. Ancak tam tersi olursa çocuk bu girişimlerinden dolayı anne-babasından azar işitirse ya da baskılanırsa suçluluk, kızgınlık, değersizlik gibi duygular geliştirebilmektedir.

iv. **Okul çağı (5-11 yaş): Yeterlilik: Çalışkanlığa Karşı Aşağılık Duygusu:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz çalışkanlığa karşı duyulan aşağılık duygusudur. Okul çağında egonun güçlenmesi ile gelişen duygu yeterlilik duygusudur. 6 ve 12 yaş arasındaki çocuklar bu dönemde sosyal beceriler kazanmaya odaklanırlar. Ayrıca eğitim ve öğrenim hayatlarının başlamasıyla yeterlilik duyguları da gelişmeye başlamaktadır. Bu dönemde çocuğa çalışma noktasında fazla ısrarcı olunursa, çocukta aşağılık duygusu oluşabilmektedir. Ergenlik dönemine kadar çocuk, evde ve okulda kişisel bakım, ödev yapma, arkadaş edinme gibi çeşitli taleplerle karşılaşmakta ve bunları yerine getirmeye çabalamaktadır. Eğer çocukların bu çabaları yetişkinler tarafından kısıtlanırsa kendilerini yetersiz, değersiz ya da başarısız olarak görme durumu geliştirebilmektedirler.

v. **Ergenlik (11-20 yaş): Bağlılık: Kimliğe Karşı Kimlik Karmaşası:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz kimliğe karşı gelişen kimlik karmaşasıdır. Ergenlik döneminde ego güçlendikçe bağlılık duygusu gelişmektedir. Erikson, bu dönemi ergenlik döneminin başlangıcı olarak kabul etmektedir. Ona göre kişiliğin oluşumunda en etkili dönem beşinci evredir. Bu dönemde insan, geçmişini ve geleceğini muhakeme eder, tutarlı bir kimlik geliştirir. Ancak tersi

durumunda ilk kez Erikson tarafından ortaya konan bir kavram olarak "kimlik bunalımı" meydana gelebilmektedir. Erikson'a göre ergenlik kimlik karşısında rol karmaşasının yaşandığı bir süreçtir. Bu nedenle ergenlik sürecini "kimlik krizi" kavramı ile açıklamaktadır. Çocukluk dönemi ise ergenlik ile sona ermektedir. Bu dönemde kişi, birey, kardeş, evlat, öğrenci, arkadaş gibi pek çok farklı statüyü içselleştirmeli ve bir kimlikte birleştirmeyi başarmalıdır. Aksi durumda kişilik gelişimi, başarısızlık, karmaşa ve umutsuzluk gibi duygular neticesinde olumsuz etkilenebilmektedir.

vi. **Genç Yetişkinlik (20-30 yaş): Sevgi: Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz yakınlığa karşı yalıtılmıştır. Genç yetişkinlik döneminde ego güçlendikçe sevgi duygusu da gelişmektedir. Bu evrede çevre ile yakın ilişkiler kurulmakta, sevgi duygusu ön plana çıkmaktadır. Yakınlaşma, genç yetişkinlik döneminin önemli bir konusudur. Aşık olmak için ise geçmiş dönemdeki krizlerin çözüme kavuşturulması ve güvenli bir kimlik geliştirilmesi gereklidir. Aksi durumda yakınlaşmada yaşanan başarısızlıklar, kişide yalnızlığa ve soyutlaşmaya neden olabilir.

vii. **Yetişkinlik (30-60 yaş): İlgi: Üretkenliğe Karşı Durgunluk:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz üretkenliğe karşı duyulan durgunluk üzerinden gelişmektedir. Yetişkinlik döneminde ego güçlendikçe gelişen duygu ilgidir. 35 ve 60 yaş arasını kapsayan bu evrede gelecek nesiller ve topluma hizmet için çalışılmaktadır. Bu yaş aralığı kişinin en yaratıcı ve üretken olduğu dönemdir. Bu aşamadan önceki tüm aşamaları başarı ile tamamlamış kişiler, yaşamlarının her anından zevk alabilmektedir. Ancak başarısız olan kişiler için yaşam sıkıcı, sıradandır. Kendilerini boş ve küskün hisseden bu kişiler üretme ihtiyacı da hissetmezler.

viii. **Yaşlılık (60+yaş): Akıl: Bütünlüğe Karşı Umutsuzluk:** Bu dönemde gelişen psikososyal kriz bütünlüğe karşı duyulan umutsuzluk üzerinden gelişmektedir. Yaşlılık döneminde ego güçlendikçe gelişen duygu akıldır. Sekizinci evre son evredir ve bütünlüğe karşı umutsuzluk evresidir. 60 yaş civarında başlayan bu evrede insan yaşı ile barışık ve hayattan tatmin olmuşluk hissi duymaktadır. Ancak fiziksel sorunlar ve birtakım hastalıklar nedeniyle korkuya kapıldığında birey, umutsuz hissedebilmektedir. Bu evrede kişi, iki duygu arasında başarılı bir denge sağlayabilirse bilgeliğe ulaşmaktadır. Yaşlılığın başlamasıyla insanlar

ölüm fikrine alışabilmektedir. Eğer kişi önceki yedi aşamayı da başarılı bir şekilde tamamlamışsa bütünleşmiş bir benlik duygusu geliştirebilmekte ve ölüm karşısında daha az korku hissetmektedir.

Erikson, geliştirmiş olduğu psikososyal gelişim kuramı ile Freud'un fikirlerinden ayrılmaktadır. Freud'un aksine Erikson, kişiliğin gelişimini erken çocukluk döneminde bitirmemiş, gelişimin yaşam boyu devam ettiğini ve kişiliğin gelişiminde sosyal ilişkilerin rolünü ortaya koymuştur. Ayrıca çatışmaların bilinçli ve gelişim sürecinin doğal bir sonucu olduğunu da ifade etmiştir. Ona göre, gelişim süreci çevresel etkiler ile kalıtımın birleşiminden oluşmaktadır. Erikson, kişiyi ömür boyu çevresi ile iletişim halinde olan bir varlık olarak kabul etmektedir. Bu etkileşim içinde çatışmayı doğurmaktadır. Böylece çatışma sürekli ve dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Erikson'un Freud'dan ayrıştığı diğer bir konu ise egoya bakış üzerinedir. Erikson, Freud'dan farklı olarak egonun karamsar yanı ile değil olumlu ve yapıcı yanı ile ilgilenmiştir (Yıldırım ve Kumcağız, 2022, s. 106).

Böylece psikanalitik yaklaşımın kurucusu Freud ve sonrasında gelen neo-Freudyen temsilcilerin kişilik üzerine geliştirmiş oldukları iddialar ve kavramlar incelenmiş olup, Freud ile bu temsilcilerin farklılaştıkları noktalar ortaya konmuştur. Bir sonraki başlıkta, kişiliğin ölçülebilir olduğunu iddia eden, Cattel ve Eysenck Kişilik Kuramı ya da bir başka ifadeyle Ayırıcı Özellik-Temelli Yaklaşımı ele alınmıştır.

3.2. Cattel ve Eysenck Kişilik Kuramı / Ayırıcı Özellik-Temelli Yaklaşım

Bireyler arasındaki farkları anlamaya odaklanan yaklaşımlardan biri olan, ayırıcı özellik-temelli yaklaşım, kişiliğin ölçülebilir boyutlar çerçevesinde ele alınmasını öne sürmektedir. Bu bağlamda Gordon Allport, Raymond Cattel ve Hans Eysenck kişilik özellikleri yaklaşımının önde gelen teorisyenleridir. Onlara göre, bireylerin zamana ve duruma göre diğer insanlara ya da olaylara karşı verdikleri tepkilerde bir tutarlılık söz konusudur. Böylece insan davranışları büyük ölçüde tahmin edilebilirdir (Porter, 2020, s. 159). Bu iddiaların yanı sıra G. Allport'a göre, kişilik özellikleri davranışların belirlenmesinde ana role sahiptir. Ayrıca insan davranışlarının gelişiminde güdülenmeyi de öne çıkaran bir yaklaşım benimsemiştir. Ona göre, güdülenme çocukluk döneminden ya da bilinçdışından gelmemekte, tamamen bilişsel bir süreç olarak varlık göstermektedir. Öte yandan bilinçdışının kişilik üzerindeki etkisine, erken çocukluk dönemindeki deneyimlerin kişiliğin gelişimindeki rolüne karşı çıkan anti-Freudyen bir tutum da geliştirmiştir (Cottam vd., 2017, s. 52).

Kişilik araştırmalarının gelişimini sağlayan Allport, kişilik araştırmalarına idiyografik ve nomotetik kavramlarını[6] kazandıran kişidir (Porter, 2020, s. 160). G. Allport, kişiliğin ancak bireyin derinlemesine incelenmesi ile anlaşılacağını ve bireylerin eşsiz olduklarını öne sürmüştür. Kişilik özelliklerini tespit etmek için Francis Galton'un çalışmalarından yararlanmıştır. 1884'te yapmış olduğu "karakterin ölçülmesi" adlı çalışmasıyla Galton, sözlüklerden bulduğu karakterle ilgili binden fazla kelime toplamıştır. Bu yöntem sözcüksel yaklaşım olarak bilinen, *"belirli bir konuyla ilgili kelimeleri bulmak için sözcüklerin ve eşanlamlılar sözcüklerinin kullanılması"* (Porter, 2020, s. 160) olarak tanımlanmaktadır. Allport, Galton tarafından hazırlanmış bu liste çalışmasını devam ettirmiş, meslektaşı Henry Obdert ile 1936 yılında 4505 kelimelik genişletilmiş bir özellikler listesi yayımlamıştır. Bu liste kişilik çalışmaları için kişiliği haritalamanın en basit yolunu sunmuştur (Porter, 2020, s. 160).

Ayırıcı özellik-temelli yaklaşımın bir diğer kuramcısı ise Hans Eysenck'tir. Alman psikolog Eysenck'e göre kişiliğin yapısı üç ölçekle anlaşılabilir. Bunlar, (1) psikotisizm, (2) dışadönüklük (dışadönüklük-içedönüklük), (3) nörotisizm (istikrar-duygusal dengesizlik). Bu manada psikotisizm, mesafeli, saldırgan, tuhaf, güvensiz gibi daha sıra dışı kişilik özelliklerini yansıtmaktadır. Dışadönüklük, sosyallik ve dürtüsellikle ilgili olup, bu boyutta yüksek puana sahip kişilerin sosyal ve girişken oldukları kabul edilmektedir. Nörotisizm ise duygusal tutarlılıkla ilgili olup, yüksek puan alan kişilerin kaygılı, çekingen, depresif ve aşırı duygusal oldukları iddia edilmektedir (Porter, 2020, s. 165). Eysenck, kişilik analizlerini yapabilmek için faktör analizi adı verilen bir istatistik tekniği kullanmış, hangi kişilik özelliklerinin birbirileriyle ilişkili olduğunu belirlemeye çalışmıştır (Cottam vd., 2017, s. 53). 1940'larla beraber ise insan davranışlarını anlamak için kişilik özelliklerini ölçen ölçekler geliştirilmiştir. Cattell (1905-98) ve Eysenck (1916-97) kişilikle ilgili geliştirmiş oldukları psikometrik modeller ile kişilik çalışmalarına önemli katkılar yapmışlardır. Ancak Eysenck'in kişilik modeli ile Cattell'in modeli bir hayli farklıdır. Cattell, araştırmasında sözcükleri analiz ederken, Eysenck davranışları incelemiştir (Porter, 2020, s. 167).

[6] *"İdiyografik; bireyi tanımlamak ve anlamakla ilgiliyken, nomotetik, genel yasa veya ilkeler oluşturmakla ilgilidir"* (Porter, 2020, s. 159).

Şekil 3. Kişilik Tipleri

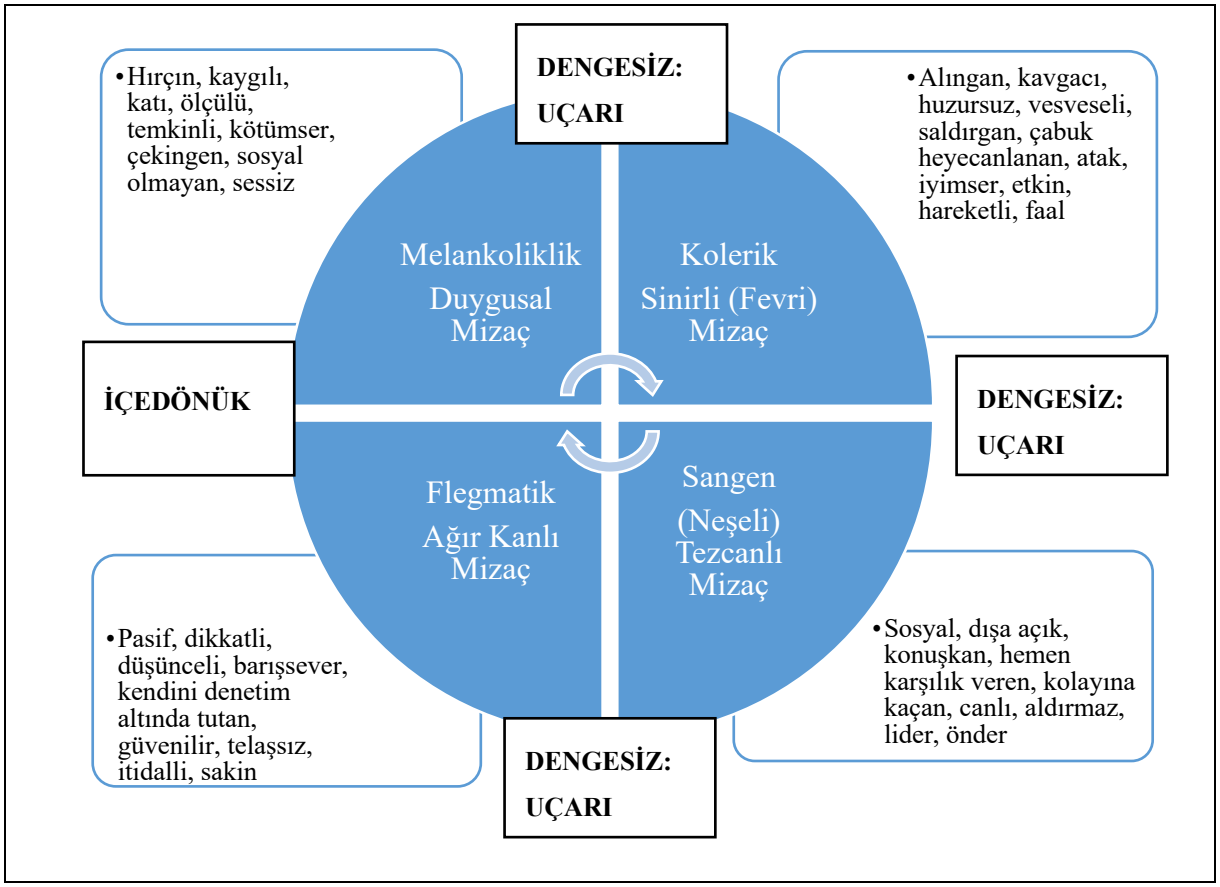

Kaynak: Eysenck ve Wilson, 2000, s. 17

Günümüzde ise John M. Digman (1923-98) ve Lewis Goldberg (1932-) tarafından katkı sunulan "Beş Büyük Faktör" modeli baskın psikometrik yaklaşım olarak kabul görmektedir (Porter, 2020, s. 180). Modern psikolojideki kişilik çalışmaları içinde en baskın kuram beş büyük faktör kuramıdır. Bu kurama göre, "*insanların davranışlarındaki farklılıkları açıklayan beş temel özellik vardır. Bunlar; açıklık, sorumluluk, dışadönüklük, uyumluluk ve duygusal dengedir"* (Porter, 2020, s. 173). Her bir özellik, bir süreklilik ölçeği üzerinden ölçülmektedir. Bu ölçeğe göre, dışadönük seviyesi yüksek kişiler sevecen, iyimser, girişken, sosyal, eğlenmeyi seven özellikler gösterirken, dışadönük seviyesi düşük kişiler, sessiz, çekingen ve soğuk özelliklere sahiptirler. Açıklık ölçeği yüksek kişiler ise meraklı, yaratıcı, ilgili iken düşük düzeyde olanlar sıradan ve ilgisiz kişilerdir. Uyumluluk ölçeğinde üst sıralarda bulunanlar iyi huylu, yardımsever, güvenilir ve merhametli iken, düşük düzeyde olanlar kaba, hırçın, şüphecidirler. Özdisiplin ölçeğinde üst düzeyde bulunanlar çalışkan, düzenli, amaçları peşinde gayret gösteren, güvenilir kişilerken, alt düzeyde bulunanlar amaçsız, ihmalkâr, hazcı ve güvenilmez kişiler olarak kabul edilmektedirler. Son olarak nevrotiklik düzeyi (duygusal dengesizlik) yüksek kişilerde kaygı

durum bozuklukları, sinirlilik, çevresine güven duymakta zorlanmalar daha fazla iken nevrotiklik düzeyi düşük kişiler daha sakin, çevresine güvenme konusunda zorluk yaşamamaktadırlar (Cottam vd., 2017, ss. 53-54).

Beş büyük faktör kuramı, kişiliği hiyerarşik olarak açıklamaktadır. Ona göre, kişiliği oluşturan faktörler hiyerarşik bir sıradadır ve dört düzey mevcuttur. Birinci düzeyde, biyolojik ve kalıtsal özelliklere göre uyaranlara tepki verilmektedir. İkinci düzeyde, içinde bulunulan çevreden elde edilen özelliklere göre bir alışkanlık ve tutum geliştirilmektedir. Üçüncü düzey, eğilimler düzeyidir ve bireyin kişilik kalıpları bu düzeyde belirlenmektedir. Alışılmış davranışlar eğilimlerden kaynaklanmaktadır. Dördüncü düzey ise kişinin baskın özelliklerine göre belirgin tipin ortaya çıktığı "tip" evresidir (Tutar, 2016, s. 58). Bu yaklaşıma göre, insanlar bazı içsel eğilimlere sahiptirler. Dışa dönüklük, uyumluluk, deneyime açık olma, kendini izleme ve nevrotizm (duygusal dengesizlik) gibi temel kişilik özellikleri bu yaklaşımın çalışmaları sonucunda tespit edilmiştir (Özler, 2018, s. 19).

Büyük Beşli'ye benzer bir model olan Myers-Briggs Tip Göstergesi *(Myers-Briggs Type Indicator-MBTI)* ise özellikle siyasal kişilik çalışmalarında kullanılan kişilik değerlendirme ölçüsü olarak geliştirilmiştir. MBTI kişilik özellikleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. MBTI Kişilik Özellikleri

İçedönüklük (içebakışçı, çekingen, yalnızlık arayan)	**Dışadönüklük** (dışavurumculuk ve girginlik)
Sağduyu (gerçek, deneysel algıyı tercih eden)	**Sezgi** (soyut, kurgusal algıyı tercih eden)
Düşünme (nesnel, tarafsız, mantıklı karar almayı tercih eden)	**Hissetme** (öznel, değer ve duygu temelli karar almayı tercih eden)
Yargılama (çözüm ve düzen arayan)	**Algılama** (meraklı, spontan, düzensizliğe toleranslı)

Kaynak: Cottam vd., 2017, s. 56

Siyaset psikolojisinde kullanılan ayırıcı özellikler ve ölçüm yöntemleri genellikle lider niteliklerinin profillerinin çıkarılmasında kullanılmaktadır. Bu kapsamda James David Barber tarafından geliştirilen başkanlık tipolojisi, ayrıcı özellik temelli yaklaşımın siyasal liderliğe dair bakışının somut bir örneğidir. Barber, "Başkanlık Karakteri" adlı eserinde Amerikan başkanlarının karşılaştırılmalı bir analizini yapmıştır. Bu eserinde bazı başkanların başarılı olurken bazılarının neden başarısız olduğunu incelemiş, araştırmalarına başkanların kişiliklerini, karakterlerini, dünya görüşlerini ve tutumlarını eklemiştir (Ahlers, 1980, s. 7). Çalışmalarını psikobiyografiden yararlanarak açıklamaya çalışan Barber, Freud'un geliştirdiği id, ego ve süperego kavramlarını kullanmayarak farklı bir yöntem

geliştirmeye çalışmıştır. Barber psikobiyografilerinde, başkanların kişiliklerini, tarzlarını ve liderlik özelliklerini meydana getiren kalıpların neler olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Kişilik üzerine durduğu çalışmalarında kişiliği; başkasında olmayan, kişiye has özellikler olarak değil de bir "eğilimler meselesi" olarak ele almıştır. Ona göre, saldırganlık, uyum ya da tarafsızlık tüm başkanlarda bulunan özelliklerdir ancak bunların miktar ve kombinasyonları başkanlardaki kişilik farklılığını ortaya koymaktadır (Cottam vd., 2017, s. 66). Tüm bu farklı yaklaşımları ile Barber'ın tipolojisi, siyaset biliminde kişiliğe dair geliştirilen en önemli tipolojilerinden biri olmuştur. Söz konusu tipolojide, başkanlık karakterinin iki farklı boyutta ele alınması gerekliliğini savunmuştur. Bu boyutları ise; *"aktif-pasif ile olumlu-olumsuz"* boyutlar olarak açıklamıştır (Barber, 2017, s. 9).

Barber (2017)'a göre, başkanlık karakterinin aktif-pasif boyutu, başkanın iş başındayken sahip olduğu enerji ve çabayı tanımlamak için kullanılmakta, başkanlık karakterinin olumlu-olumsuz boyutu ise başkanın işinden aldığı tatmini ifade etmektedir. Olumlu karaktere sahip başkanlar görevde olmaktan hoşnutlarken, olumsuz karaktere sahip başkanlar görevde olmaktan hoşnut değillerdir (s. 9). Bu kapsamda aktif-olumlu başkanlar, görev başında enerjileri ve çabaları yüksek, harekete geçirici, canlandırıcı bir niteliğe sahiptirler. Enerjilerini başarılı olmak için harcarlar. Sonuç odaklıdırlar, hatalarından ders çıkartırlar, esnektirler, güçlü bir halk desteğine sahiptirler. Barber'a göre en iyi başkanlık tipi aktif-olumlu yapıya sahiptir. Aktif-olumlu yapıya sahip bir başkanın, sağlıklı ve dengeli bir kişiliği vardır. Enerjileri ile yeni fikirlere açık bireyler olan bu tarz başkanlık karakterine sahip kişilere Barber; Roosevelt, Jefferson, Truman, Ford, Carter, Bush, Clinton ve Kennedy'yi örnek vermektedir. Öte yandan pasif başkanların özelliklerini ise şu şekilde ifade etmektedir; enerjisi ve çabası düşük, çalışma isteği az, siyasi çatışmalardan kaçan bir özelliğe sahiptirler. Eğer başkan, pasif-olumlu bir karaktere sahip ise iş birliği taraftarıdır. Başkan oldukları için tatminkârdır ancak fazlası için bir çaba göstermez, görev ve yetkilerini astlarına devretmeyi severler. Bu tarz liderler için takipçilerinden onay alma, destek ve sevgi görme çok önemlidir. Ayrıca bu tarz liderler kriz dönemlerinde düşünmeden hareket etme, şaşkınlık ve gecikme gibi eğilimler göstermeye meyillidirler, bu nedenle politikalarında kaymalar ya da ciddi tutarsızlıklar gösterebilmektedirler. Barber, bu karaktere örnek olarak Reagan, Madison, Taft, Harding, G.W. Bush'u göstermiştir (Cottam vd., 2017, ss. 67-68). Öte yandan Barber (2017)'a göre, en kötü başkanlık karakteri, aktif-olumsuz bir yapıya sahip olmaktır. Aktif-olumsuz liderler, etkili bir siyaset gösterecek deneyim ve esnekliğe sahip değillerdir. Çatışmadan, belirsizliklerden kaçmak, geri çekilmek genel eğilimleridir.

Amaçları gücü elde etmek ve korumaktır (s. 9). Bu tarz kişiler sahip oldukları enerjiyi ve gücü yıkıcı faaliyetler için kullanabilirler. Tehlikelidirler, saldırganlık eğilimleri yüksektir. İnatçı ve zorlayıcı bir yapıya sahiptirler (Ahlers, 1980, s. 11). Barber'a göre Adams, Wilson, Hoover, Johnson ve Nixon bu tarz liderlere bir örnektir (Cottam vd., 2017, s. 68). Barber'ın Başkanlık Karakter Tipolojisi'nin son bölümü ise pasif-olumsuz karakterdir. Pasif-olumsuz bir karaktere sahip siyasi liderler, yaptığı işten keyif almayan, başkan olmak dışında başka bir özellik gösteremeyen kişilerdir. Bu kişiler başkanlık görevini, bir vatandaşlık görevi olarak görmektedir (Ahlers, 1980, s. 12). Barber, pasif-olumsuz Amerikan başkanlarını, Washington, Coolidge ve Eisenhower olarak açıklamıştır (Cottam vd., 2017, s. 68).

Tablo 3. Barber'ın Başkanlık Karakter Tipolojisi

Başkanlık Görevlerinden Alınan Kişisel Tatmin		
İş için sarf edilen çaba	**Olumlu**	**Olumsuz**
Aktif	Büyük kişisel tatmin elde eder, işiyle son derece ilgilidir (Jefferson, Roosevelt, Truman, Kennedy, Ford, Carter, Bush, Clinton)	Çok az kişisel tatmin elde eder, buna rağmen işiyle son derece alakalıdır (Adams, Wilson, Hoover, Johnson ve Nixon)
Pasif	Yaptığı işten büyük kişisel tatmin elde eder ancak iş için çok az çaba sarf eder (Madison, Taft, Harding, Reagan, G.W. Bush)	Çok az kişisel tatmin elde eder ve iş için çok az çaba sarf eder (Washington, Coolidge, Eisenhower)

Kaynak: Cottam vd., 2017, s. 68

Barber'a göre söz konusu dört karakterinde motivasyon kaynakları farklıdır. Aktif-olumlu bir başkan, sonuçlara ulaşmayı, aktif-olumsuz bir başkan güç elde etmeyi ve bu gücü elde tutmayı, pasif-olumlu bir başkan, sevgi ihtiyacını karşılamayı, pasif-olumsuz bir başkan ise vatandaşlık görevini yerine getirmeyi amaçladığı için başkanlık görevini üstlenmektedir (Ahlers, 1980, s. 12). Ancak Barber'ın yaklaşımı siyasi lider analizlerinin gelişimi bakımından önemli bir konumda olsa da fazla basit bir çerçevede başkanlık karakterini ele aldığı, başkanlar arasındaki farkları önemsemediği, öznel ve bilimsellikten uzak olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir.

Böylece kişiliğin özelliklerini ortaya koyup, kişiliği ölçme ve açıklama gayretinde olan Cattell ve Eysenck Kişilik Kuramı ya da bir başka ifadeyle Ayırıcı Özellik-Temelli Yaklaşım temelinden kişilik kavramı ve kişilik tipleri incelenmiştir. Bir sonraki başlıkta güdü kuramlarının kişilik ve siyasi liderlik ilişkisine dair ki iddiaları ele alınmıştır.

3.3. Güdü Kuramları Perspektifinden Kişilik ve Siyasi Liderlik

Güdülenme (motivasyon) konusunda çalışmaların gündeme tekrar gelmesi, psikolojideki kişilik kuramlarının aracılığıyla gerçekleşmiştir. Güdüler, *"kişiliğin amaçlarla ve amaca yönelik eylemlerle ilişkili yönler"* olarak davranışları etkileyen, yönlendiren güçlü aktörler şeklinde tanımlanmaktadır (Cottam vd., 2017, s. 57). Bu kapsamda Cottam ve arkadaşlarına (2017) göre, Büyük Üçlü olarak kabul edilen üç güdü öne çıkmaktadır. Bunlar; *"güç ihtiyacı (etki ve saygınlık isteği), bağlanma-yakınlık ihtiyacı (kişilerle yakın ilişkiler içinde olma isteği) ve başarı ihtiyacı (mükemmellik ve başarıyla görev tamamlama isteği"* (s. 57). Onlara göre söz konusu güdülerin yüksek ya da alçak olması kişilikleri farklılaştırmaktadır. Ayrıca farklı siyasal liderlik tipolojilerinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Örneğin, güç güdüsü yüksek kişiler, astları üzerinde daha baskıcı ve kontrolcü olurlar. Etki alanlarını genişletmek isterler, takipçilerinden sayı beklerler. Öte yandan başarı motivasyonu yüksek olan kişilerin kişisel kontrol düzeyleri de yüksektir. Bu nedenle daha iyi çalışırlar, kontrolü elde tutmak isterler ve başarıyı elde etmeleri daha kolaydır (Winter, 2005, s. 561).

Siyasal liderlerin kişilik analizleri yapılırken hangi güdüler tarafından güdülendiklerini tespit etmek önemlidir. Bunun için de genellikle içerik analizi yöntemi kullanılmaktadır. Liderlerin göreve başlarken yaptıkları konuşmalar ya da diğer metinleri üzerinden gerçekleştirilen içerik analizleri sayesinde liderin kişiliği ve motivasyonları hakkında ipuçları elde edilmeye çalışılmaktadır (Cottam vd., 2017, ss. 57-58). Öyle ki bu yöntemi öneren bir diğer kişi de Winter'dır. Winter (2005), siyasi liderlerin kişiliklerini incelerken, kişiliği uzaktan ölçecek yöntemlerin gerekliliğini, bu yöntemlerden birinin de liderin konuşmalarını, eserlerini, röportajlarını ve diğer metinlerini içerik analizine tabi tutmak olduğunu öne sürmüştür (s. 557). Ona göre, liderin motivasyonu ve kişiliği, uzaktan nesnel ve güvenilir yöntemlerle ölçülebilir. Kişiliğin farklı pek çok unsurdan ve değişkenden oluştuğunu ifade ederek kişiliğin karmaşık yapısına atıfta bulunan Winter, öte yandan kişiliğin sosyal boyutuna da dikkat çekerek, geçmiş sosyal bağlamların kişilik üzerindeki etkisini de öne çıkarmıştır. Genel manada ise Winter, kişilik özellikleri üzerinden politik davranışların ve sonuçların tahmin edilebilir olduğunu ifade etmiştir (s. 557).

Winter (2005)'a göre kişilik pek çok unsurdan oluşmakla birlikte öne çıkan ana unsurlar özellikler ve güdülerdir. Ona göre, özellikler güdülerle aynı değildir. Özellikler tutarlı, güdüler değişkendir. Bu bağlamda bir kavram olarak özellikleri; *"kamuya açık olarak gözlemlenebilir davranışların tutarlılığı"* (s. 567) olarak tanımlamakta, *"özellikleri,*

güdülerin belirli eylemlerde ifade edilme yollarını kanalize eden, yönlendiren, bazen de onları garip yönlere sevk eden" (s. 569) bir yapıda ele almaktadır. Ancak kişilik, özellikler ve güdülerden başka diğer unsurlardan da oluşmaktadır. Tutumlar, inançlar, değerler, liberalizm, sağcı otoriterlik (geleneksellik, itaat ve saldırganlık) gibi unsurlar kişiliğin diğer unsurlarındandır. Winter (2005)'a göre kişilik kesinlikle sosyal bağlamdan da etkilenmektedir. Bu kapsamda kişiliğin gelişiminde ve davranışların belirlenmesinde hem eğilimsel (içsel) hem de durumsal (dışsal) aktörlerin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Winter'a göre kişiliğin tam olarak tanımlanması için tüm değişkenlerin hesaba katılması gereklidir. Ona göre kişiliği belirleyen iki ana yapı vardır. Bunlar duruma bağlı olmayan özel ve öznel bilişler (inançlar, tutumlar, değerler, öz-kavram, öz-izleme, kimlik, öz-anlatılar) ile mizaç ve özelliklerdir. Diğeri ise duruma bağlı motifler ve motivasyonlardır. Güdüler, hedefler, düzenleme ve savunma mekanizmaları ile sosyal bağlam (cinsiyet, sosyal sınıf, zenginlik, etnik köken, ırk, kültür, nesil, tarih, sosyal kimlik) kişiliğin gelişiminde önemli belirleyicilerdir (ss. 570-573). Winter tarafından geliştirilen bu yaklaşıma ait kavramsal çerçeveyi Tablo 4'te görmek mümkündür.

Tablo 4.Kişilik Unsurları

	Özel ve öznel	**Kamusal ve objektif**
Durum ötesi	**Bilişler ve Bilişsel yapılar** *Değişkenler:* inançlar, tutumlar, değerler, öz-kavram, öz-izleme, kimlik, öz-anlatılar *Kuramcılar:* Bandura, Kelly, McAdams, Rogers	**Mizaç ve özellikler** *Değişkenler:* dışadönüklük, nevrotiklik, Büyük Beşli *Kuramcılar:* Allport, Eysenck, Jung
Duruma bağlı	**Motifler ya da motivasyonlar** *Değişkenler:* güdüler, hedefler, düzenleme ve savunma mekanizmaları *Kuramcılar:* Freud, Maslow, McClelland, Murray	**Sosyal bağlam** *Değişkenler:* *Mikro bağlam:* anlık (beklenmedik) durum ve onun pekiştirilmesi (güçlendirilmesi) *Makro bağlamlar:* cinsiyet, sosyal sınıf, zenginlik, etnik köken, ırk, kültür, nesil, tarih, sosyal kimlik *Kuramcılar:* Erikson, Fromm, Marx, Mischel, Skinner, Stewart

Kaynak: Winter, 2005, s. 572

Winter'a benzer bir yaklaşımla, *"Bir kişiyi lider yapan özellikler nelerdir? Lider sadece doğru özelliklere ve yeteneklere sahip olduğu için mi lider olur? Liderlik pratikten gelen bir durum mudur? Yoksa kişinin lider seçilmesi için sosyal etkileşim aracılığıyla*

birilerinin onu aday olarak göstermesi mi gereklidir? Liderin ortaya çıkmasında içinde bulunulan çevrenin ve durumsal faktörlerin etkisi nedir? Çocukluk döneminin yetişkinlik dönemi üzerindeki etkisi nedir? Liderin motivasyonu nedir?" sorularına cevap arayan Reitana ve Stenbergb, hazırladıkları çalışmada liderliğin ortaya çıkmasına etkili olan unsurları açıklayan bir şema çizmişlerdir. Söz konusu unsurları Şekil 4'te görmek mümkündür.

Şekil 4. Çocuklukta ve Ergenlikte Liderliğin Ortaya Çıkışı

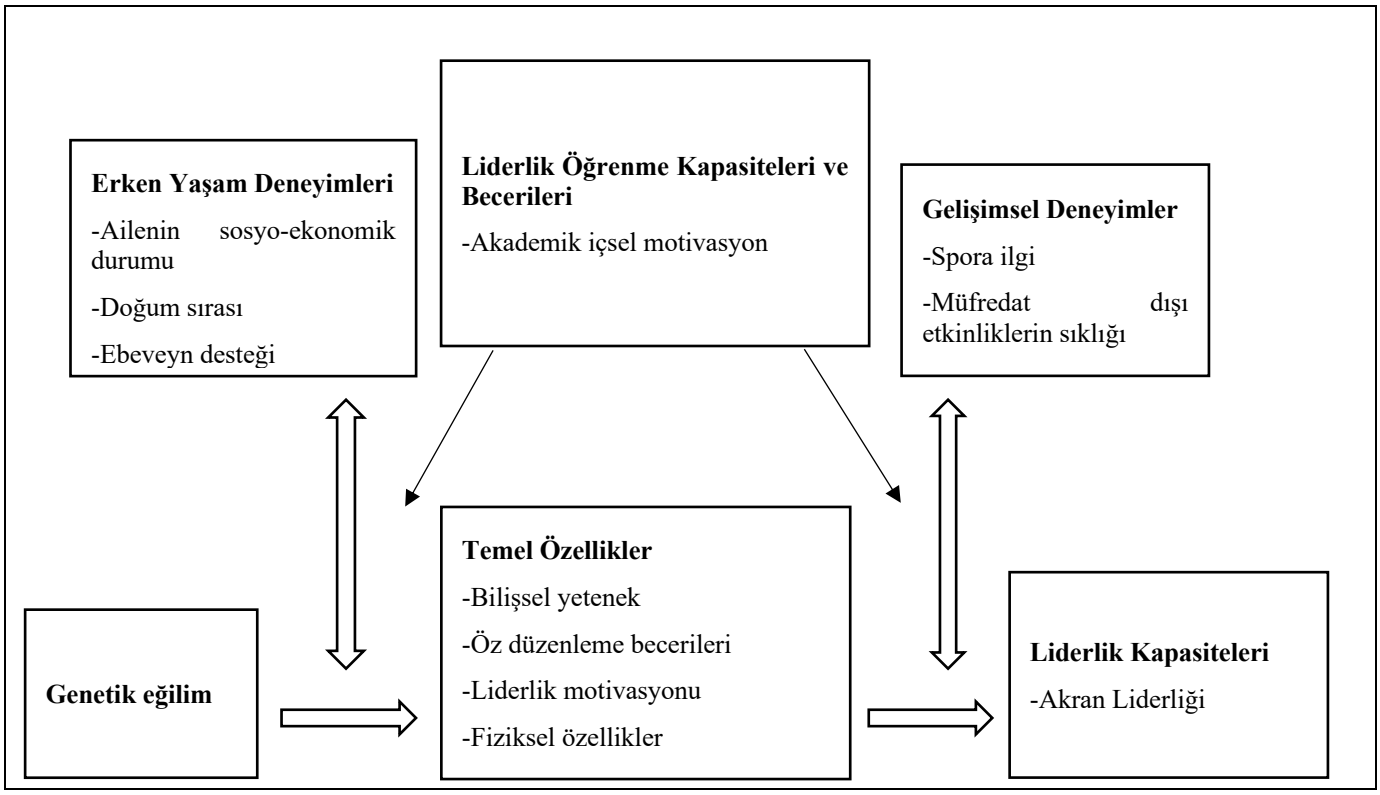

Kaynak: Reitana ve Stenbergb, 2019, s. 301

Reitana ve Stenbergb (2019)'a göre, tüm bu sorular temelinde liderin ortaya çıkışına ve gelişimine odaklanmakta, kişisel ve çevresel faktörlerin bu sürece etkisini sorgulamaktadır. Ayrıca çocukluk döneminin yetişkinlik dönemi üzerindeki etkisi, lider analizlerinde çocukluk döneminin ele alınarak incelenmesi, pek çok liderlik çözümleme çalışmalarında kullanılmakta, bireysel ve çevresel faktörler kişiyi liderlik sürecine hazırlayan temel faktörler olarak ele alınmaktadır. Öyle ki söz konusu bu iki faktörü birbirinden ayırmak sadece biri etkilidir demek dar bir bakıştır ve büyük resmin görülmesini imkânsızlaştırmaktadır. Bunun yerine gerek kişisel gerek çevresel faktörlerin farklı zamanlarda ve farklı durumlarda nasıl bir etkileşim yaşadığını ele almak daha doğru bir yaklaşımdır. Bu kapsamda kişinin lidere dönüştüğü süreci incelemek önemlidir (ss. 298-

299). Onlara göre, liderin içinde büyüdüğü aile ortamı, anne-baba ilişkileri, yaşam tarzı, inançları, değerleri, içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortam, toplum yapısı, yetiştiği şehir/ülke şartları, ülkenin siyasi yapılanması, zaman gibi pek çok çevresel faktör de kişiliğin gelişiminde etkilidir. Söz konusu faktörlerin lider olma sürecine etkilerini ise şu şekilde ifade etmek mümkündür (Reitana ve Stenbergb, 2019, ss. 301-302):

i. Erken Yaşam Deneyimleri

- *Ailenin sosyo-ekonomik durumu:* Kişinin içinde yetiştiği ekonomik ve sosyal çevrenin kişilik gelişimi üzerindeki etkisi genetik etkiler kadar önemlidir.
- *Doğum sırası:* Genellikle ilk doğan çocukların hem kardeşlerine hem de akranlarına liderlik yaptığı görülmüştür. Bu durumun ana argümanı ise ilk doğan çocukların daha fazla ilgi görmeleri, ebeveyn-çocuk ilişkisinin daha fazla gelişmesi ve ailenin beklentisinin daha fazla olması olarak kabul edilmektedir.
- *Ebeveyn desteği:* Anne-babasından destek alan, belirli faaliyetlere katılmak için teşvik edilen, kendilerine güven ve başarı aşılanan çocukların akranları üzerinde liderlik rolü üstlendikleri görülmektedir.

ii. Liderlik Öğrenme Kapasiteleri ve Becerileri

- *Akademik içsel motivasyon:* Merak ya da öğrenme zevkinden dolayı ders çalışmak, ödev yapmak ya da öğrenmek anlamına gelen akademik içsel motivasyon, kişinin yapmak zorunda olmadığı, yapmak istediği için yaptığı faaliyetlere dairdir. Bu kapsamda akademik içsel motivasyon, lideri lider yapan merak, sebat, ustalık, yeni ve zorlu görevlere girme cesareti gibi becerileri yapabilmesi için gerekli motivasyonu kişiye sağlamaktadır.

iii. Gelişimsel Deneyimler

- *Spora ilgi, müfredat dışı etkinlikleri yapma sıklığı*: Kişinin spora ve müfredat dışı etkinliklere olan ilgisi ne kadar gelişmişse o derecede sosyal bir kişilik geliştirmektedir. Bu durum da kişinin akranları üzerinde liderlik rolünü üstlenmesine olanak sağlamaktadır.

iv. Temel Özellikler: Genetik eğilimden etkilenen, liderlik kapasitesini geliştiren aktörlerdir.

- *Bilişsel yetenek:* Çocukluk zekâsı ya da bilişsel yeteneğin lider olma sürecine etkisi tartışılsa da genel anlamda bu yeteneğin liderliğin ortaya çıkmasına katkı

sağladığı düşünülmektedir. Grup içinde zekâsı yüksek olan bireylerin takipçiler tarafından lider konuma getirilmesi bu durumun bir göstergesidir.

- *Öz düzenleme becerileri:* Bilişsel kapasite, kişilik, yetenekler, duygusal tepkiler, mizaç gibi bireysel farklılıklar liderlik sürecinin gelişiminde ve liderlik becerilerinin kazanılmasında önemli aktörlerdir.
- *Liderlik motivasyonu:* Motivasyon çevresel faktörlerden etkilense de bireysel özelliklerin geniş bir yansımasıdır. Bu bağlamda çocukların yaş aldıkça geliştirdikleri ve olmak istedikleri kişi için çabalamalarıdır.
- *Fiziksel özellikler:* Atletik yetenek ve fiziksel cesaretin kişinin lider olma sürecine olumlu bir etki sağladığı kabul edilmektedir. Pek çok siyasi lider demokrasiyle dahi iktidara geldiğinde bir savaş görmüş ve bu savaşta kendini kanıtlamış olabilir. Ancak bu durumdan yararlanamayan siyasi liderler cesaretlerini bir şekilde ispat etmek isterler. Bu nedenle ya gençlik ya da yetişkinlik dönemlerinde rekabetçi bir spor ile ilgilenip rakiplerini yenerler ya da başkomutan olduklarında bu yoksunluklarını telafi ederler. Böylece takipçilerine fiziksel hünerlerini göstermiş olurlar.

Söz konusu aktörler kişiliğin gelişiminde, dolaylı olarak da siyasal liderliğin belirlenmesinde aktif rol oynamaktadırlar. Öyle ki kişilik ve siyasal liderlik arasındaki ilişki son derece güçlü ve belirleyicidir. Bu bağlamda özellikle narsist eğilimlerin liderlik sürecine nasıl yön verdiğini, onarıcı ve yıkıcı biçimlerde nasıl tezahür ettiğini incelemek önemlidir.

4. NARSİST KİŞİLİKTEN DOĞAN LİDERLİK: ONARICI VE YIKICI LİDERLİK

Kitleler üzerinde olağanüstü yetkilere sahip istisnai liderler tarihsel süreçte farklı teorisyenler tarafından farklı kavramlarla açıklanmıştır. Söz konusu liderler *"karizmatik (House, 1977; Weber, 1947), "vizyoner" (Sashkin, 1988), "dönüştürücü" (Avolio ve Bass, 1988; Bass, 1985; Burns, 1978) ve "ilham verici" (Yukl ve Van Fleet, 1982)* olarak tanımlanmışlardır (House ve Howell, 1992, s. 81). Bu bağlamda onarıcı ve yıkıcı liderler de kitleler üzerinde bırakmış oldukları etkiler neticesinde istisnai liderler olarak görülmektedir. Ancak literatürde onarıcı ve yıkıcı liderlik istisnai liderlik olarak kabul edilmiş olsa da hangi liderlik modelinin bir türevi olduğu konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Psikanalist Volkan (2019)'a göre onarıcı ve yıkıcı liderlik, aslında olumlu ve olumsuz karizmaya sahip dönüşümcü liderliğin bir modelidir. Ancak bu görüşe karşı çıkıp onarıcı ve yıkıcı liderlik

modellerini karizmatik liderliğin bir türevi olarak kabul eden görüşler de vardır (s. 148). Bu kapsamda çalışmanın bu bölümünde öncelikle dönüşümcü liderlik ve karizmatik liderlik modeli ele alınmakta, benzerlikleri ve farklılıkları tartışılmakta, daha sonra da onarıcı ve yıkıcı liderlik modelleri incelenmektedir.

Öncellikle karizmatik liderlik ve dönüşümcü liderlik modellerinin pek çok benzer özellik taşındığını ifade etmek gerekir. Bu nedenle aralarındaki farklılıklar muğlaklaşmaktadır. Takipçilerinin isteklerine duyarlı olma, takipçilerine ilham ve motivasyon kaynağı olma, karizmatik kişilik özelliği, katılımı öne çıkarma, grubuyla yakın teması sürdürme, ahlaki değerlere saygı duyma, vizyon sahibi olma, açık sözlü olma, kişisel fedakârlık yapabilme gibi özellikler neticesinde iki liderlik tipi de benzeşebilmektedir. Ayrıca her iki liderlik türü de kriz ortamında ortaya çıkarlar ve içinde bulundukları toplumlara cesaret ve ilham verirler. Zorluklarla mücadele noktasında cesaretlendirici bir kültür oluşumuna önderlik ederler. Ancak aralarında ciddi ayrımlar söz konusudur. Öyle ki dönüşümcü liderlikte liderin hesap verebilir ve sorgulanabilir olma durumu daha fazla iken karizmatik liderlerin sorgulanması daha sınırlıdır. Ayrıca dönüşümcü lider gücü takipçileriyle birlikte kullanmak isterken, karizmatik lider özel yeteneklere sahip olduğu düşünüldüğünden gücü paylaşma noktasında isteksizdir. Karizmatik liderin dönüşümü başlatmak ya da dönüşümü gerçekleştirmek gibi bir amacı olmayabilir, dönüşümcü liderlerin temel amacı dönüşümü başlatmaktır (Ascher ve Hirschfelder-Ascher, 2005, s. 102). Bu bağlamda söz konusu iki liderlik modelinin özelliklerini daha detaylı incelemek ve farklıkları ortaya koymak önemlidir.

Karizmatik lider, takipçilerinin duygularının aktif yöneticisidir. Coşkusu ve tutkularıyla takipçilerinin duygularını yükseltir, ayrıca onların özsaygılarının artmasında ve olumlu duygular geliştirmelerinde de etkilidir (Little vd., 2016, s. 86). Takipçileri üzerinde önemli bir etkiye sahip karizmatik lider, takipçilerin tek başına yapabileceklerinden daha fazlası için onları motive etmektedir. Sosyal kimlik oluşumunda güçlü bir etkiye sahiptir. Ayrıca takipçileri üzerinde duygusal bir etki oluşturmayı da başarmaktadır. Çünkü karizmatik lider, kendine güvenen, takipçilerini peşinden sürüklemeyi başaran, çalışkan, vizyon ve güç sahibi, saygınlığı olan kişidir. Ayrıca bu tarz liderler takipçilerine rol modeldir, ikna ve empati güçleri yüksektir, kişisel risk alma yetileri gelişmiştir. Takipçilerini harekete geçirme noktasında başarılıdır, onları heyecanlandırma ve motive etme konusunda da isteklidir (Göktaş, 2015, s. 75). Duygulanım da bu bağlamda oldukça işlevseldir. Karizmatik liderliğin önemli bir bileşeni olan duygulanım, lider-takipçi ilişkilerini belirlemektedir (Lord ve Brown, 2004, s. 125). Duygusal buluşma yoluyla liderin duyguları

takipçilere geçebilmekte, lider-takipçi ilişkilerini etkilemektedir. Öyle ki lider, takipçilerinde güçlü duygular oluşturabilme yeteneğine sahiptir. Bu nedenle karizmatik liderler takipçileriyle daha fazla göz temasında bulunmaktadırlar. Böylece lider ve takipçi arasındaki duygu durumu benzerlik göstermektedir. Bu benzerliğin kolaylaşmasına etki eden diğer bir durum ise insanın başka insanlarla birlikte var olma isteğidir. Sosyal bir varlık olarak insan, hayatını devam ettirmek için başkalarına ihtiyaç duymakta, bu durum ise duygusal bulaşma sürecini hızlandırmaktadır (Lord ve Brown, 2004, s. 131).

Post (1986)'a göre karizmatik lider ve takipçi arasındaki güçlü duygusal bağ kişilik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Karizmatik, narsist bir liderin *"aynaya aç"* kişiliği ile *"ideal-aç"* kişiliğe sahip muhtaç takipçinin bir araya gelmesi narsist karizmatik lider ve takipçi arasında mükemmel bir bağ kurmaktadır. Bu kapsamda öncelikle *"aynaya aç"* kişilik ile *"ideal-aç"* kişilik üzerinde durmak önemlidir. *"Aynaya aç"* kişiliğe sahip karizmatik bir lider, aç benliğini doyurmak için takipçilerinin ona karşı sürekli ve yoğun bir hayranlık duymasını beklemektedir. Bu hayranlığı elde etmek için kendine karşı büyük bir özgüven, hayranlık, her şeye güç yettirme gibi yeteneklerini öne çıkarmaktadır. Büyüklenme duygusuna, her şeyi bilme ve kontrol etme isteğine sahip bu liderler, özellikle güç arayan *"ideal-aç"* kişiliğe sahip takipçiler için çekici hale gelmektedir (ss. 675-680). Post, ideal-aç kişiliğe sahip takipçileri ve karizmatik liderle kurmuş oldukları bağı ise şu şekilde ifade etmektedir*:" (...) karizmatik lider, ideal-aç takipçilerinin psikolojik imdadına yetişir. Kahramanca onlara bürünür, takipçilerinin olmak istediklerini temsil ederek, onları kendileriyle ve temel yetersizlikleriyle ve yabancılaşmalarıyla yüzleşmekten korur. Liderin başarısı, takipçinin başarısı haline gelir"* (s. 683). Böylece liderin kendine karşı yoğun sevgi ve hayranlık duyma durumu ile her şeye güç yettirme isteği, özellikle kendine güveni olmayan, öz-yeterlilik duygusu gelişmemiş muhtaç takipçileri kendine çekmektedir (s. 675).

Karizmatik liderler genellikle kriz ortamlarında ortaya çıkmakta, toplum için bir kurtarıcı, bir kahraman, bir umut ışığı olarak kabul görmektedirler. Bu tarz liderlere toplum tarafından güven duyulmakta, lider "baba" figüründe görülmektedir (Bozduman, 2020, ss. 273-275). Böyle bir algıda liderin tüm direktifleri sorgusuz sualsiz yerine getirilmektedir. Takipçilerin lidere karşı yoğun bir sevgi ve hayranlıkları vardır (Post, 1986, s. 676). Bu durum ise liderin takipçileri üzerindeki etki derecesini artırmaktadır. Ancak söz konusu etki her zaman olumlu durumlar meydana getirmemektedir. Liderin takipçilerin olumsuz duygularını artırıcı özellikleri de bulunmaktadır. Öyle ki karizma kavramı, iyi-kötü, ahlaklı-ahlaksız tüm bu terimleri içine alan geniş bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda Adolf Hitler, Benito Mussolini gibi siyasilerin yanı sıra Mahatma Gandhi, Martin Luther gibi liderlerin

hepsi karizmatik lider olarak kabul görmektedir (House ve Howell, 1992, s. 83). Takipçileri üzerinde önemli bir etkiye sahip bu liderler, etki gücünü yıkıcı ya da onarıcı faaliyetlerin meydana getirilmesinde bir araç olarak kullanabilmektedirler. Örneğin Hitler, Mussolini gibi karizmatik liderler yalnızca saldırgan, talepkâr, baskın, yıkıcı bir yapıda grupları üzerinde etkili olmuşlarsa da Gandhi, Mandela gibi bazı karizmatik liderler düşünceli, duyarlı, destekleyici, onarıcı etkiler ile takipçilerini etkilemeyi başarmışlardır. Bu kapsamda tüm karizmatik liderleri, kendini öne çıkaran, yücelten, narsist özellikler gösteren, sömürücü olarak tanımlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır (House ve Howell, 1992, s. 81).

House (1977) ve Shamir, House ve Arthur'a (1992) göre karizmatik bir lider şu davranışları sergilemektedir (House ve Howell, 1992, ss. 82-83):

- Karizmatik liderlikte, takipçiler lidere duygusal olarak bağlıdırlar. Bu nedenle lider, takipçilerine ilham olma, vizyonerlik, ideolojik değerlere hitap edebilme, entelektüel olarak takipçilerini uyarabilme, sözsüz iletişim yeteneğini güçlü bir şekilde kullanabilme özelliklerine sahiptir.
- Lider, ideolojik bir vizyon belirler. Bu vizyonun gelecek için iyi olduğuna takipçilerini ikna etmeyi başarır.
- Lider, söylemlerinde sıklıkla insan hakları, barış, özgürlük, düzen, eşitlik gibi kavramları dile getirse de grubu için statü ve ayrıcalıklar talep etmekten de geri durmaz.
- Lider, toplumsal değerlere, ahlaki kurallara büyük önem verir. Sosyal kimliğe vurgu yapar.
- Lider, vizyonda dile getirdiği değerleri davranışlarına taşıyarak takipçileri için rol model olur.
- Lider, takipçilerinden yüksek bir performans bekler, bu beklentisini her defasında dile getirir.
- Lider, takipçilerinde güç, istek, bağımlılık, başarı gibi güdüleri uyandırmayı başarır.
- Lider, vizyon peşinde koşarken olağanüstü risk alır.
- Lider, takipçileri üzerinde olumlu bir etki oluşturmayı başararak onların motivasyonlarını geliştirir. Bu etki olumsuz bir boyutta da meydana gelebilir.

- ❖ Lider, takipçilerinin istek, talep, beklenti, tercih ve değerlerini kişisel çıkarlardan kolektif çıkarlara dönüştürmeyi başarır. Takipçileri üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir.

McClelland (1975) ortaya attığı teorisi ile karizmatik liderliği *"sosyalleşmiş karizmatik liderlik"* ve *"kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik"* olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre sosyalleşmiş karizmatik liderlik*, "eşitlikçi davranışlara dayanan, kolektif çıkarlara hizmet eden, liderin kişisel çıkarlarının geri planda kaldığı, takipçilerini geliştiren ve güçlendiren"* (House ve Howell, 1992, s. 84) bir liderlik anlayışıdır. Bu kapsamda sosyalleşmiş karizmatik liderlik, onarıcı liderlik yaklaşımı ile paralellik göstermektedir. Öte yandan kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik ise *"kişisel hakimiyet ve otoriter davranışlara dayanan, liderin kişisel çıkarlarına hizmet eden, liderin önce olduğu ve yüceldiği, sömürücü, diğerlerinin haklarını ve duygularını hiçe sayan, narsist, aceleci, saldırgan eğilimlerde bulunan"* (House ve Howell, 1992, s. 84) bir tür olarak kabul görmektedir. Bu bağlamda kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik, yıkıcı liderlik yaklaşımı ile paralellik göstermektedir.

Karizmatik liderler kendilerine güvenen ve kendine dair öz-güven seviyesi yüksek kişilerdir. Bu kapsamda karizmatik liderleri narsist kişiler olarak da tanımlamak mümkündür. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki *"karizmatik liderler narsist kişilerdir"* argümanı ile kişilik bozukluğundan bahsedilmemektedir. Öyle ki her narsist kişi, kişilik bozukluğuna sahip değildir. Narsisizmin evreleri vardır. Bu manada karizmatik liderlerin kişiliklerini, lider ve takipçi arasındaki ilişkiyi anlamak için narsisizm psikolojisini anlamak gereklidir. Volkan, narsisizm psikolojisini psikanalitik yaklaşım içerisinde siyasi lider çözümlemelerinde kullanmış, (Post, 1986, s. 677), karizmatik liderlik tipini, olumlu ve olumsuz karizmatik liderlik olarak ikiye ayırmış, onarıcı liderlerin olumlu karizmatik özelliklere sahip kimseler olduğunu, yıkıcı liderlerin ise olumsuz karizmatik özellikler taşıdığını öne sürmüştür (Uncu, 2018, s. 11).

Yıkıcı ve onarıcı liderliğin dönüşümcü liderliğin bir türevi olduğunu iddia eden görüşlerin var olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu bağlamda dönüşümcü liderliğin ne olduğuna dair bir açıklama yapmak uygun olacaktır. Dönüşümcü liderlik kavramı ilk kez 1973'te Dawston tarafından yazılan "İsyan Liderliği" (Rebel Leadership) adlı çalışmada ifade edilmiş olsa da sosyal bilimlerde ele alınarak sistematize edilişi 1978'te tarihçi ve siyaset bilimci olan James McGregor Burns tarafından gerçekleşmiştir. Lideri merkeze alan ve ilk kez Burns (1978) tarafından ortaya konan bir yaklaşım olarak dönüşümcü liderlik, liderin davranışları ve sahip olduğu özelliklerle takipçilerini etkilediğine dayanmaktadır. Bu

bağlamda onarıcı/yapıcı liderlik olarak tanımlanan dönüşümcü liderlikte lider takipçileri için yaşam koçu rolündedir, takipçilerinde olumlu duygular gelişmesinde etkilidir (O'Donoghue, 2015, ss. 40-41). Volkan (2019)'a göre de *"dönüşümcü liderler kişisel özsaygılarını artırmak ve büyük grup kimliklerini değiştirmek maksadıyla kendilerini takipçilerinin dış ve iç dünyalarını değiştirmeye adamışlardır"* (s. 148). Volkan, takipçilerin dönüştürücü lider isteklerini Erik Erikson'un "*temel güven karşısında güvensizlik arayışı"* ndan yola çıkarak temellendirmiştir. Nasıl ki bir çocuk kendi güvenliğini tesis etmek için başkalarına ihtiyaç duymakta ise kendi güvenlikleri için takipçiler de bir lidere ihtiyaç duymaktadırlar (s. 149).

Burns "Liderlik (Leadership)" adlı eserinde lideri; *"takipçilerinin motivasyonlarını, değerlerini ve hedeflerini şekillendiren, değiştiren ve yükseltebilen kişi"* (1978, s. 425) olarak tarif etmektedir. Bu bağlamda dönüşümcü liderlik teorisi temelde üç ana argüman üzerinden kavramsallaştırılmıştır. Söz konusu üç argüman şu şekildedir: *"takipçilerin davranışları, liderin davranışları ve durumsal faktörler"* (Doğan, 2016, s. 109). Buna göre, lider ve takipçiler karşılıklı olarak birbirlerinin davranışlarını etkilemektedir. Ayrıca içinde bulunulan sosyal ortam davranışlar üzerinde etkili olmaktadır. Lider bu durumda, içinde bulunulan şartlara göre takipçiler ile durum arasında bir köprü görevi üstlenerek denge kurmaya çabalamaktadır. Bu etkileşim sayesinde lidere bağlılık artmaktadır.

Burns (1978), dönüşümcü liderlikte hem liderin hem de takipçilerin daha etkin bir hal aldığını böylece takipçilerin kendilerini yücelmiş hissettiklerini öne sürmektedir. Ayrıca Burns'e göre dönüşümcü liderlik, lider ve takipçileri arasında dinamik bir ilişkinin gelişimine de imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda dönüşümcü lider, takipçilerine yol gösteren, ileri görüşlü, fedakâr, vizyoner, karizmatik, çevresine güven ve cesaret veren bir özellik taşımaktadır. Takipçilerine ilham veren, kendi menfaatlerinden ziyade grubunun menfaatlerini ve ihtiyaçlarını önceleyen bir anlayışa sahiptir. Ayrıca takipçilerinin duygusal ihtiyaçlarını karşılayarak onlara entelektüel anlamda teşvik vermektedir. Dönüşümün temsilcidir, adalet ve eşitlik prensipleri ile hareket etmektedir (ss. 266-267). Burns, liderlik araştırmalarında sadece lidere odaklanan yaklaşımlar yerine hem lideri hem de takipçileri merkeze alan bir anlayışla hareket edilmesini savunmuştur. Ona göre; lider ve takipçileri duygular, güdüler ve eylemler tarafından ortak bir noktada buluşturulur. Lider kolektif bir amaca hizmet eden kişi olarak hem amacın oluşturulmasında hem de amacın gerçekleştirilmesinde aktif bir rol oynamaktadır (s. 429). Böylece lider takipçilerini entelektüel anlamda uyarmış olacaktır. Bu kapsamda dönüşümcü liderliğin temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Canöz ve Öndoğan, 2015, s. 53; Eraslan, 2006, s. 1; Burns, 1978, s. 426; akt. Eraslan, 2006, s. 5; Taş, 2009, s. 3):

- ❖ Kriz ve kargaşa ortamlarının kurtarıcı olarak kabul edilen dönüşümcü liderler, en iyi çözüm yollarını geliştiren ve dönüşümü gerçekleştiren temel aktörlerdir.
- ❖ Dönüşümcü liderliğin temel özellikleri; *karizmatik* etkiye sahip olma, ortak vizyon oluşturma, zihinsel uyarımda aktif rol üstlenme, değişimin ve dönüşümün temsilcisi olma, cesur olma, güvenilir olma, özgüven sahibi olma, kolay iletişim kurabilme, duygusal dayanıklılık, risk alma, yetkiyi paylaşma, ekip çalışmasına önem vermedir.
- ❖ Dönüşümcü lider adalet, özgürlük, ahlak, eşitlik gibi değerleri kullanarak izleyicilerin moralini yükseltir, onları motive eder. Maddi değerlerden ziyade manevi değerleri ön planda tutan bir söylem geliştirmektedir.
- ❖ Dönüşümcü lider, vizyon geliştirmekte bu vizyonu takipçileri ile paylaşmaktadır. Böylece toplumu şekillendiren bir sosyal mimar olarak işlev kazanır.
- ❖ Dönüşümcü liderlikte bireysel amaçlardan ziyade grup amaçları öncelenmektedir. Bu bağlamda dönüşümcü lider, bireyin grubun amacına hizmet etmesini sağlamakta temel aktördür.
- ❖ Dönüşümcü lider, iletişime açıktır. Takipçilerinin gelişimi için çaba sarf etmektedir. Bu durum ise onu yenilikçi ve paylaşımcı kılmaktadır.
- ❖ Dönüşümcü lider, doğru iletişim kaynakları kullanarak olup bitenleri medya aracılığı ile anlatmaktadır. Böylece takipçiler ile hem sürekli iletişimde kalmakta hem de onların gözünde güvenilir, saygı duyulan, ulaşılır, şeffaf bir lider imajı çizmektedir.

Dönüşümcü liderlik teorisini açıklarken Bass, dönüşümcü liderliğin temel özelliklerinden biri olarak idealleştirilmiş etki kavramından bahsetmektedir. İdealleştirilmiş etki kavramı ile aslında karizma kavramı kastedilmektedir. Karizma kavramı, dönüşümcü liderlik yaklaşımında oldukça sık tartışılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Teorisyenlerin bir kısmına göre karizma, dönüşümcü liderlerin temel bir özelliği olarak kabul edilerek vazgeçilmezdir. Bazılarına göre ise karizma, takipçilerin liderlerine atfettikleri bir özelliktir. Dönüşümcü liderlik üzerine ilk kuramsal tartışmayı başlatan teorisyen Bass'a göre karizmatik liderlik, dönüşümcü liderliğin kapsamındadır. Dönüşümcü liderler aynı zamanda karizmatik liderlerdir. Ona göre, karizma dönüşümcü liderler için var olmalıdır ancak tek başına yeterli değildir. Zira karizma tek başına takipçiler üzerinde sistematik bir etki oluşturarak onları dönüştürmez(Doğan, 2016, s. 112). Bass'a göre

karizma, dönüşümcü liderliğin nedeni değil sonucudur. Karizmatik ve dönüşümcü liderliği aynı kabul etmektedir. Bu kapsamda Bass, dönüşümcü liderliği ölçmek için hem liderin davranışlarına hem de karakter özelliklerine bakılması gerektiğini vurgulamaktadır. Dönüşümcü liderlerin karizmatik özellikler taşıdığına vurgu yapan Bass, bu liderlerin olağanüstü çabalarla kriz dönemlerinde kurtarıcı bir rol üstlendiklerini ifade etmektedir (Eraslan, 2006, s. 11). Öte yandan dönüşümcü liderlik teorisinde lider takipçileri için esin kaynağıdır. Lider, grubunun hedeflerini belirleyen, grup üyelerini etkileyen, davranışları ile onlara ilham olan, değişimin öncüsü, yönlendiricisi, vizyon sahibi ve ilham kaynağıdır. İzleyenlerine mücadele ruhu aşılayarak onları güdüler, aydınlatır (Ayasbeyoğlu, 2011, s. 29). Böylece lider takipçilerine hem ilham kaynağı olur hem de onları entelektüel anlamda uyarmış olur.

Dönüşümcü liderliğin bir parçası olarak görülen etik liderlikte ise liderin adalet, dürüstlük, sorumluluk gibi değerlere sahip olması beklenmektedir. Kamu yararının bireysel çıkarlardan üstün olmasıyla ilişkilendirilen etik liderlikte, lider takipçilerine ahlaki değerlerden referanslar vererek onları motive etmektedir. Bu bağlamda etik lideri; *"etik perspektifi kullanan, etik kararlar veren, alınan kararların uzun vadede yaratacağı etkileri dikkate alan, etik davranan veya etik davranışlar için rol model olan, etiğin önemini belirten, stratejik karar alırken diğer takipçilerinin refahını düşünen, onlara adil davranan, onları etik davranıştan sorumlu tutan, etik davranışlarda bulunmaları için teşvik eden"* (O'Connell ve Bligh, 2009, s. 219 akt. Ercan Önbıçak ve Kaya, 2025, s. 80) kimse olarak ifade etmek mümkündür. Etik liderler, adil ve dengeli kararlar alan, dürüst, şefkatli ve ilkeli kimselerdir. Verdikleri sözleri tutarlar, kurallara sıkı sıkıya bağlıdırlar. Etik liderliğin gelişimi için üç temel unsur var olmalıdır. Bunlardan ilki, liderin ahlaklı olmasıdır. İkincisi takipçilerinin, liderin vizyonunda yer alan değerleri etik olarak meşru görmeleridir. Son unsur ise lider ve takipçi etkileşiminde ve davranışlarda ahlakiliğin sürdürülmesidir. Bu bağlamda etik liderlik, dürüstlük, hesap verebilirlik, liderin takipçilerini motive etmesi, güçlendirmesi, teşvik etmesi ve etik farkındalığı ortaya koyması ile yakından ilişkilidir (Ercan Önbıçak ve Kaya, 2025, s. 80). Ayrıca etik liderler, açık sözlü, yalan söylemekten çekinen, suçlayıcı olmaktan çok ahlaki değerlerle hareket eden bir davranış içindedirler. Etik ilkelere sahiptirler; dürüstürler, sorumluluk bilinçleri yüksektir, hoşgörülü ve insan haklarına saygılıdırlar, acılara karşı duyarlıdırlar, hukukun üstünlüğü ilkesini savunurlar, tarafsız, adil, eşitlik savunucusu, kamu yararını gözeten, yolsuzlukla mücadele eden, şeffaf yönetim anlayışına sahiptirler, insan ilişkileri ve iletişim yeteneği gelişmiş kimselerdir (Kafadar ve Kaygın, 2017, s. 79).

Dönüşümcü liderliğin bir türevi olarak ortaya çıkan onarıcı ve yıkıcı liderlik modelleri ise bünyesinde narsist kişilik özellikleri barındırmaktadır. Narsist kişiler, *"çocukluklarında, kişilik bütünlüğünün oluşturulabilmesi ve korunabilmesi için çevreden belirli tepkiler alınmasına ihtiyaç duyulan gelişim dönemine takılmış kişilerdir"* (Geçtan, 1997, s. 272). İhtiyaç duydukları tepkileri alamadıkları için kişiliklerinde dağılma eğilimi baş göstermiştir. Örneğin, gelişim döneminde kendisini annesine fark ettirmeye çalışan bir çocuğun annesinden bir onay ya da beğeni alamaması durumunda çocuk paylaşmayı öğrenememektedir. Kişi, bebeklik döneminde kendi bedeninin ve temel ihtiyaçlarının (yeme, içme, korunma, güvenlik, sıcaklık, sevgi ve şefkat gibi) farkındadır. Henüz bir "ben" deneyimi yoktur, dış dünya ile birlik içindedir. Dış dünya ihtiyaç duyduğu gereksinimleri karşılamak için vardır ve dış dünyayla bir uyum söz konusudur. Freud, bu uyumu "birinci narsisizm" olarak tanımlamaktadır. Normal bir kişilik gelişimde kişi yavaş yavaş dış gerçeklerin farkına varmaktadır. Zamanla "ben" duygusunu geliştirir, yedi-sekiz yaşlarında artık kendi gereksinimlerini karşılamaya başlar. Freud'a göre birinci narsisizm, her çocuğun bedensel ve zihinsel gelişimine bağlı olarak ortaya çıkan normal bir olgudur. Sağlıklı bir narsisizm, sağlam bir kimlik ve kişilik gelişimi için önemlidir. Ancak bu duygu birtakım engellemelere maruz kalmışsa ya da şişirilmişse işte o zaman kişilik bozukluğuna dönüşmeye başlar. Bu tarz kişiler, kendilerini güçlü ve büyük hissederler, kendilerine dair abartılmış bir sevgileri vardır. Ancak tam bir paradoks içinde yaşamaktadırlar. Bir taraftan kendilerine karşı büyük bir hayranlık ve sevgi duyarlarken bir yandan kendilerini üstü örtük bir şekilde güçsüz ve değersiz hissetmektedirler, büyük bir "sevgi" açlıkları vardır (Volkan, 2005, s. 283). Fromm (1990b)'a göre ise bir kişi bebeklik döneminde yeteri kadar sevgi görmemişse ve bunun sonucunda sevgi yetisi gelişmemiş ya da tamamen yitirilmiş ise ikincil narsisizm adı verilen durum ortaya çıkmaktadır. Kişilik bozukluklarının ve ruh hastalıklarının altında yatan ise işte bu ikincil narsisizmdir. Nesnelliğin, aklın ve sevginin zıddı olarak tanımlanan narsisizmde kişiler, kendi duygu, düşünce ve gereksinimlerinden yola çıkarak dış dünyayı anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ruh hastalıklarının hepsinde narsisizmin görülme nedeni de budur (ss. 47-48).

American Psychiatric Association (APA)'ya göre narsist kişilik bozukluğunu tanımlayabilmek için kişinin şu özellikleri taşıması gereklidir (APA 2000 akt. Rosenthal ve Pittinsky, 2006, s. 619):

> *"Görkemli öz-önem duygusu, sınırsız başarı ya da güç fantezileri ile meşgul olma, özel ya da benzersiz bir statü isteği, kendine aşırı hayran olma durumu, kibirli davranışlarda ve tutumlarda bulunma, makul olmayan istek ve yetki beklentisi içinde olma, kendi menfaatleri için başlarını sömürmekten çekinmeme, empati eksikliği, kıskançlık, paranoyaklık."*

Fromm (1993), narsist kişiliğe sahip bireylerin, bu duygu aracılığıyla bir kimlik ve değer kazandıklarını, kendi ailesine ya da grubuna karşı da büyük bir bağlılık ve sevgi gösterdiklerini vurgulamıştır. *"Dünyanın en harika insanı benim, herkesten daha iyiyim"* (s. 255) ifadeleri bu tarz kişilerin genel söylemidir ve bu söylem siyasi lider olduklarında gruplarının en iyisi olduğuna, kendinden olana koşulsuz bir sevginin oluşmasına, ötekine karşı ise yoğun bir nefret ve kinin gelişimine yol açmaktadır. Bu kapsamda siyasi söylemler, *"Benim ülkem (ya da ulusum ya da dinim) en harika, en kültürlü, en güçlü, en barışsever ülkedir (ya da ulustur ya da dindir)"* (s. 257) şekline dönüşmektedir. Siyasal liderlerde narsist özellikler yoğun olarak görülmektedir. Kendini olağanüstü yetenekleri olan, görev bilinci ile hareket eden, kendinden emin bir lider narsist kişiliğin vermiş olduğu özelliklerle takipçilerini daha kolay manipüle edip, peşinden sürükleyebilmektedir (s. 256).

Volkan (2005)'a göre hem onarıcı hem de yıkıcı liderler, grupları üzerinde önemli etkilere sahiptir. Kendilerine ve gruplarına karşı duymuş oldukları aşırı sevgi neticesinde, grupları ile hemhal olmakta, geniş grup kimliklerinin sorunlarının çözümünde, kitlesel ileri/geri hareketlerinin oluşumunda tetikleyici bir rol oynamaktadırlar (ss. 280-281). Onarıcı ve yıkıcı liderliğin gelişimine kaynaklık eden narsistik kişilik özelliklerinin siyasal liderlik sürecindeki avantajlarına ve dezavantajlarına dair yapılan çalışmalar ise Tablo 5'te özetlenmiştir.

Tablo 5.Narsist Liderlerin Tipik Özelliklerine Genel Bir Bakış

Kavramsallaştırma	Teorisyen (Yıl)	Potansiyel Avantajlar	Potansiyel Dezavantajlar
Pozitif & Negatif	Braun (2017)	-Karizmatik görünme -İleriye dönük davranışlarda bulunma -İyi performans -Takipçilerin kariyer inşasına katkı sağlama potansiyeli	-Empati eksikliği -Öz farkındalık eksikliği -Takipçiler üzerinde olumsuz duygu oluşturma -İtibara yönelik risk oluşturma -"Vitrin süsü" faaliyetlerde bulunma
Artılar & Eksiler	Germain (2018) Rosenthal and Pittinsky (2006)	-Karizma -İşkoliklik ve yüksek başarı -Üstün güven ve hâkimiyet -Takipçiler için ilham kaynağı olma -Vizyon geliştirme, aksiyon alma -Yenilik - "Kriz liderleri"	-Kişisel kusurlar -Kontrol ve güç -Kibir -Aşağılık kompleksi -Tanınma ve üstünlük kurmak için doyumsuz olma -Aşırı duyarlılık ve öfke -Empati eksikliği -Ahlaksızlık -Mantıksızlık ve esnek olmama -Paranoya
Kısa Vadeli Güçler & Uzun Vadeli Zayıflıklar	Hogan and Kaiser (2006)	-Cesur -Kendinden emin -Karizmatik	-Hataları kabul etmeme -Yetki duygusu
Aydınlık & Karanlık	Judge et al. (2009)	-Karizmatik liderlik -Siyasi konularda fikir birliği sağlama, süreçleri etkileme ve elde tutmaya çalışma -Dikkatleri üzerine çeken cesur eylemlerde bulunma -Vizyoner liderlik -Stratejik yenilik ve performans	-Olağandışı yüksek düzeyde kendini sevme -Duyarsız, düşmanca ve kendini geliştiren davranışlarda bulunma -Kendine hizmet eden bir anlayışa sahip olma -İtibara dayalı karar verme -İlgilileri manipüle etme
Artıları & Eksileri	Maccoby (2004)	-Harika bir vizyona sahip olma -Çok sayıda takipçiye sahip olma	-Eleştiriye kapalı -İlgisiz / zayıf takipçiler -Empati eksikliği -Mentorluktan hoşlanmamak -Yoğun rekabet arzusu

Kaynak: Fatfouta, 2019, s. 5

Narsisizmin olumlu etkilerini öne çıkaran teorisyenler çeşitli kavramlar geliştirmişlerdir. Maccoby "üretken narsisizm", Kets de Vries ve Miller "yapıcı narsisizm", Post, "karizmatik narsisizm", Volkan ve Itzkowitz ise "onarıcı narsisizm" kavramları ile olumlu narsist liderliğe dair çalışmalarını geliştirmişlerdir (Rosenthal ve Pittinsky, 2006, s. 623). Bu kapsamda Volkan (2009b)'a göre narsisizm kötü bir durum değildir. Öyle ki insanların hayatta kalmak ve sağlam bir kimlik inşa edebilmeleri için sağlıklı bir narsisizm gereklidir. Ancak burada önemli bir denge söz konusudur. Narsisizmden kaynaklı kendine karşı duyulan aşırı sevgi ve hayranlık duygusu beraberinde patolojik sonuçlar doğurabilecek kişilik bozukluklarını da getirmektedir (s. 76). Bu kapsamda Volkan (2005), narsisizmin neden olduğu iki bilinçdışı fanteziden bahsetmektedir: *"onarım fantezisi ve yıkım fantezisi"*.

Ona göre, "onarım fantezi" sine sahip kişiler genellikle çocukluk döneminde önemli kayıplar yaşamış, yas tutmuş ya da depresif bir anneye sahip kimselerdir. Bu nedenle bu tarz kişiler çocukluklarında kaybetmenin tedirginliğini yaşamışlardır. Volkan'a göre onarım fantezisi, kaybetme duygusuna karşı geliştirilmiş olan bir savunma mekanizmasıdır. "Onarım fantezi"sine sahip kişiler siyasi lider olduklarında ise çevresindeki üzüntüyü yok etmek ve çevresine hayat vermek amacıyla umudu yeşertmek, geniş grup kimliğini ülküleştirmek ve ortak özsaygıyı artırmak için çabalarlar (s. 280). Volkan (2009)'a göre onarıcı liderler, *"takipçilerini gerilemiş durumlarından çıkarmaya, iç ve dış dünyalarını takipçilerinin bireysel benlik saygısını yükseltmek ve büyük grup kimliklerini değiştirmek için adayan narsist kişiliğe sahip kişilerdir"* (s. 77). Bu bağlamda onarıcı liderler, grubun amaçlarını ve görevlerini, ötekini öldürmeden, kitlelere soykırım gerçekleştirmeden yerine getirmeye çalışmaktadırlar. Üstün güven ve hâkimiyet havasına sahip olmaları hasebiyle grup üyelerini de kolaylıkla etkileyebilmektedirler. Böylece toplumdaki ayrımcı, bölücü durumları çözmek için etkili olmaktadırlar. Mustafa Kemal Atatürk bu özelliği ile yapıcı/onarıcı bir lider olarak kabul görmektedir (Volkan ve Itzkowitz, 2008, s. 462). Öte yandan Michael Maccoby'e göre bu tarz liderler "üretken narsistler"dir. Üretken narsistlerin özelliklerini ise şu şekilde ifade etmektedir (Maccoby, 2000, s. 70 akt. Rosenthal ve Pittinsky, 2006, s. 622):

> *"Bu tarz liderler geleceği anlamaktan ziyade onu şekillendirme eğilimdedirler. Teşvik edici kişilikleri sayesinde halk ile iyi bir iletişim kurmaktadırlar. Böylece dönüştürücü bir etkiye sahiptirler. Ayrıca bu kimseler vizyonerdir ve takipçileri onları rol model alır, ilham kaynağıdırlar. Onlar retorikleri ile kitleleri dönüştürebilen çekicidirler. Vizyonları büyüktür, kuralları beğenmediklerinde değiştirme gücüne sahiptirler. Vizyonları, karizmatik özellikleri ile birleştiğinde ise kendilerine sadık ve itaatkâr takipçiler kazanmaktadırlar."*

Abartılmış özbenlik sevgisi her zaman olumlu sonuçlar doğurmamaktadır. Narsist bir liderin kendine karşı duyduğu özgüven ve hayranlık seviyesi patolojik boyutlara ulaşmadığı takdirde yapıcı/onarıcı/iyi lider modeli ortaya çıkmaktadır. Ancak narsist liderlerin patolojik boyutlara ulaşan kişisel hayranlıkları ve güven meselesi yıkıcı/kötü liderliğin gelişimine de neden olabilmektedir. Bu durum ise liderin raydan çıkma durumunu beraberinde getirmektedir (Paunonen vd., 2006, s. 476). Maccoby tarafından üretken olmayan eğilimler- narsisizm kişilik bozukluğu olarak tanımlanan bu durum Volkan (2019) tarafından "yıkıcı narsisizm" olarak tanımlanmaktadır. Yıkıcı narsist liderleri ise "yıkıcı liderler" olarak ifade etmektedir. Ona göre, bu tarz liderlerin hem kendilerine hem de grup kimliklerine karşı duymuş oldukları abartılmış sevgi başkalarına büyük zararlar vermektedir. Öyle ki yıkıcı liderler ötekini yok etmeye kalkışan, ötekine yaşam hakkı dahi tanımayan bir

anlayış ile hareket etmektedir (s. 149). Ayrıca amaçlarını gerçekleştirirken kitlesel ölümlere sebep olmaktan da çekinmezler (Volkan, 2009, s. 77).

Yıkıcı liderlik kavramı literatürde; *"liderliğin karanlık yanı, küçük zorbalık, kötü liderlik, zayıf liderlik, caydırıcı liderlik, zehirli (toksik) liderlik"* (Gündüz ve Dedekorkut, 2014, s. 97) gibi kavramlarla açıklamakla birlikte genel anlamda yapıcı/onarıcı olmayan liderlik olarak tanımlanmaktadır. Tüm bu ortak söyleme rağmen yıkıcı liderlik pek çok boyutta ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda yıkıcı liderliğin temelde *"despot, kötücül ve bencil"* olmak üzere üç şekilde ortaya çıktığı kabul görmektedir. Despot bir liderin buyurgan, zorba ve diktatörce eğilimlere sahip olduğu, kötücül bir liderin, düşmanlaştırma yönünün ağır basarak kindar ve dürüst olmayan bir kişilik yapısına sahip olduğu ve son olarak bencil bir liderin kendi çıkarlarını önceleyen, asosyal, yalnızlığı seven bir yapıya sahip olduğu genel kabul görüştür (Gündüz ve Dedekorkut, 2014, s. 97). Bu hususta genel anlamda yıkıcı liderler için şunlar söylenebilir; yıkıcı liderler, kötü niyetlidir, zalimdir, düşmanlık algıları yüksektir, zorba ve yalancıdırlar. Ayrıca beceriksiz, sert, ahlaki değerlere önem vermeyen, zehirli bir söyleme sahip, art niyetli, narsist, kendinden başkasına önem vermeyen kişilerdir (Biçer, 2020, s. 300). Öte yandan yıkıcı liderler, yolsuzluk, ikiyüzlülük, manipülasyon, sabotaj başta olmak üzere hukuki ve ahlaki olmayan, suç teşkil eden pek çok yöntem kullanmaktan da geri durmayan kimselerdir (Brender-Ilan ve Sheaffer, 2019, s. 214).

Padilla ve arkadaşları yıkıcı liderliğin temel özelliklerini ortaya koymuşlardır. Bu özellikleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür (Thoroughgood vd., 2012, ss. 899-900; Padilla vd., 2007, s. 179):

- Lider kesinlikle yıkıcı faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu tarz liderler genellikle saldırgan, mükemmeliyetçi, bencil, grup çıkarlarından önce kendi menfaatlerini önceleyen, talepkâr özellikler barındırmaktadırlar. Liderler, çevreleriyle ve takipçileriyle uyum içerisindedir. Onlar üzerinde etkilidirler.
- Yıkıcı liderlikte, lider ve takipçi arasındaki ilişki ikna ve bağımlılıktan ziyade kontrol, baskı, manipülasyon ve zorlama üzerinden gerçekleşmektedir.
- Yıkıcı liderlerin amaçları dış grup üyeleri üzerinde kalıcı olumsuz etkilere neden olabilmektedir.
- Yıkıcı liderliğin ortaya çıkması duyarlı takipçilere ve elverişli bir ortama bağlıdır. Bu tarz takipçiler, liderlerin yıkıcı davranışlarına karşı çıkmak, sorgulamak yerine ona itaat etmeyi, sessiz kalmayı ve sadık olmayı seçmektedir. Liderin tüm

tehlikeli ya da etik olmayan davranışlarına karşı pasif bir tutum takınırlar. Bu durum ise liderin onlardan güç almasına ve yıkıcı davranışlarını daha da şiddetlendirerek devam ettirmesine yol açmaktadır.

Tüm bu ortak özelliklere rağmen yıkıcı liderlik birden fazla tarzda kendini gösterebilmektedir. Bu bağlamda yıkıcı liderlik tarzlarını ve tanımlarını Tablo 6'daki gibi özetlemek mümkündür.

Tablo 6.Yıkıcı Liderlik Tarzları ve Tanımları

Yıkıcı Liderlik	Liderin takipçilerini meşru çıkarlara aykırı olacak şekilde teşvik etmesi, yönlendirmesi, liderin takipçilerine zarar verecek davranışlarda bulunması, onları etkilemek için zararlı yöntemler kullanması.
İğrenç Liderlik	Yıldırma, tehdit, zorbalık ve ceza yöntemleri kullanarak gelişen liderlik.
Yozlaşmış Liderlik	Kendi çıkarlarını öne çıkaran, yalan söyleyen, hile yapan liderlik.
Raydan Çıkmış Liderlik	Zorba, takipçilerini manipüle eden aldatan, aşağılayan, dolandırıcı, yozlaşmış liderlik.
Despotik Liderlik	Kendini yüceltip, takipçilerini küçümseyen, kişisel hâkimiyete ve liderin çıkarlarına hizmet eden, otoriter bir eğilim taşıyan liderlik.
Kötü liderlik	Lider ve takipçilerinin büyük bir bölümü acıyı bir güç olarak kullanırlar. Şiddet bir yöntem olarak kullanılır. Fiziksel ya da psikolojik şiddet en yaygın kullanılan yöntemdir. Kadın, çocuk, yaşlı fark etmeksizin herkese yönelik vahşet gerçekleştirilebilir.
Sömürücü Liderlik	Bencilce hareket eden lider, takipçilerini sömürür, manipüle eder, onların gelişmesine izin vermez, üzerlerinde ağır bir baskı kurar.
Olumsuz Liderlik	Genel olarak sevilmeyen, kınanan davranışlar sergileyen liderlik.
Kişiselleştirilmiş Karizmatik Liderlik	Liderin kişisel çıkarlarını önceleyerek takipçilerini manipüle ettiği, yetkilerini azalttığı, dengesiz ilişkiler kurduğu liderliktir.
Sözde Dönüşümcü Liderlik	Liderler takipçilerini kontrol altına alarak, kendi çıkarlarına hizmet edecek gündemler oluştururlar.
Küçük Tiranlık	Gücünü ve otoritesini kullanarak takipçileri üzerinde baskıcı, kaprisli bir tutum takınan, intiham duygusu güçlü ve bunu takipçilerine aksettiren liderlik.
Toksik Liderlik	Yıkıcı davranışları ve kişisel yeteneklerinde eksiklikler nedeniyle gruplar ve toplumlar üzerinde ciddi, kalıcı ve zehirli bir etki oluşturan liderlik.
Zalim Liderlik	Grubun geleceği için çalışabilirler ancak bu tarz liderler sonuca giden süreçte takipçilerini gözden çıkarma eğilimdedirler. Sonuca takipçiler aracılığıyla değil onların pahasına ulaşılmış olur.

Kaynak: Mackey, vd. 2021, ss. 707-708

Yıkıcı liderler genellikle kötücül bir narsisizme sahiptirler. Bu liderler, ötekine merhamet göstermeyen, yaptığı yıkıcılığa karşı vicdan azabı duymayan, kendi değersizliğini seçtiği gruba ya da kişiye yansıtarak onu ortadan kaldırmaya çalışan bir amaç içindedirler. Burada kasıtlı bir yıkım sürecini başlatma isteği söz konusudur (Volkan, 2005, s. 313). Bu kasıtlı yıkım sürecinde ise narsist kişiliğin önemli bir rolü vardır. Post (1993)'a göre,

"Narsistin öfkesi kendini beğenmiş bir öfkedir. Narsist kendini haklı hisseder ve bu hak duygusu hayal kırıklığına uğradığında, incinme, öfke ve misilleme meydana gelebilir" (s. 114). Eğer siyasal lider Kernberg'in kötü huylu narsisizm olarak tanımladığı bir narsist ise yıkıcı bir karizmatik lider olarak pek çok yıkıcı faaliyeti başlatabilir. Kohut'a göre yıkıcı karizmatik liderler *"ya hep ya hiç"* düşüncesine göre hareket etmektedir. Bu düşünce bir yandan mutlak bir sebat ve güç getirirken bir yandan büyük bir mutlak yıkım da getirmektedir (Post, 1986, s. 682).

Onarıcı ve yıkıcı liderlikte karizma önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki hem onarıcı hem de yıkıcı liderler, aynı zamanda karizmatik liderdir. Ancak temel ayrım karizmanın yapısına dairdir. Olumsuz karizmaya sahip liderler yıkıcı bir liderlik örneği sergilerken, olumlu karizmaya sahip liderler onarıcı lider örneği sergilemektedir.

Karizmatik, narsist ve yıkıcı bir liderin takipçileri üzerinde güçlü bir etki alanı vardır. Bu etkinin oluşmasını sağlayan en önemli aktörlerden biri ise liderin; *"takipçilerini dış düşmana karşı bir araya getiren mutlakiyetçi, kutuplaştırıcı retorik üretebilmesidir"* (Post, 1986, s. 675). Bu kapsamda lider, *"Beni takip edin, sizinle ilgileneceğim. Birlikte yeni bir başlangıç yapabilir, yeni bir toplum inşa edebiliriz. Hata bizde değil, dışarıdadır ve tek hatadır. Hak ettiğimiz mutluluk, barış ve refahın önündeki engel, bizi yok etmek için dışarıdaki düşmandır", "Takipçilerime katılın artık yalnız olmayacaksınız"* (Post,1986, s. 685) şeklinde söylemler geliştirmektedir. Karizmatik liderlerin söylemlerinde *"ben ve ben değil, iyi ve kötü, güç ve zayıflık"* gibi temel ötekileştirmeler bulunmaktadır. Bu kutuplaştırıcı söylem takipçilerde de karşılık bulmaktadır. Örneğin, karizmatik ve yıkıcı bir lider olan Hitler'in söylemlerinde güç ve zayıflık temasının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Alman ırkının her türlü zayıflıktan ve kötülükten arındırılması ile güçlü bir ırk oluşturma isteği, Yahudilerin bu amaca ulaşmak için bir engel olarak inşa edilmesi bu söylemin somutlaştırılmış halidir. *"Biz Almanlar Tanrı'nın seçilmişleriysek, o zaman onlar (Yahudiler) Şeytan'ın halkıdır"* söylemi ile Hitler, grubunu ötekine karşı kışkırtmış, ötekini insanlıktan çıkarmıştır. Öyle ki kendi grubunu ilahi olanla kutsallaştırıp özdeşleştirmek, öteki olarak addedilen grupları ise şeytanlaştırmak ya da insandışılaştırmak karizmatik, narsist yıkıcı liderin sıklıkla kullandığı retorik bir araçtır (Post, 1986, ss. 679-680).

Siyasi liderler gruplar arasındaki çatışmaların başlatılmasında ve devamında önemli bir etkiye sahiptirler. Öyle ki lider, kimlik söylemi üzerinden grubunu manipüle etmektedir. Lideri tarafından manipüle edilen iç grup, dış gruplara karşı nefret ve korku duygularını çoğaltabilmektedir. Bu duygular şiddetin doğmasını da beraberinde getirmektedir (Cottam

vd., 2017, s. 289). Güçlü bir siyasal lider, grup üyelerinin tutumlarını, davranışlarını, bilişselliğini, duygularını yönlendirebilmektedir. Burada önemli olan liderin hangi amaçla grubunu ne şekilde yönlendirdiğidir. Tarihsel süreçte pek çok kez yıkıcı liderlerin neden olduğu felaketler, soykırımlar ve sürgünler yaşanmıştır. Milyonlarca insan bu süreçlerden olumsuz etkilenmiştir. Bu kapsamda yıkıcı liderliğe neden olan faktörleri bilmek önemlidir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde Padilla ve arkadaşları tarafından geliştirilen *"the toxic triangle (toksik üçgen/zehirli üçgen)"* yaklaşımdan yararlanılarak yıkıcı liderliğin ortaya çıkmasına neden olan unsurlar değerlendirilmektedir.

5. TOKSİK ÜÇGEN: YIKICI LİDERLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Yıkıcı liderlik özellikleri gösteren bir liderin sadece kişisel özelliklerinden kaynaklı olarak yıkıcı davranışlar sergilediğini ifade etmek çok kısıtlı bir bakış açısıdır. Zira liderlik bir etkileşim alanıdır; lider-takipçi ilişkisi üzerinden ele alınmalıdır. Sadece lider üzerinden bir açıklama yapmak eksik bir incelemeye neden olacaktır. Takipçilerin özellikleri, içinde bulunulan sosyal ortam analize dâhil edilmelidir. Bu kapsamda Padilla, Hogan ve Kaiser (2007) tarafından geliştirilen ve zehirli /toksik üçgen olarak adlandırılan teori bu konuda daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Öyle ki Padilla ve arkadaşları, yıkıcı liderliğe giden sürecin değişkenlerini üç başlıkta ele almışlar, söz konusu unsurları; yıkıcı lider, duyarlı takipçi ve elverişli ortam olarak belirlemişlerdir (Thoroughgood vd., 2012, s. 899). Üç unsurun bir araya gelmesi ise toksik üçgeni oluşturmaktadır ve yıkıcı liderliğe giden süreci başlatmaktadır (Padilla vd., 2007, s. 176). Padilla ve arkadaşları tarafından geliştirilen toksik üçgenin şematik hali Şekil 5'te verilmiştir.

Şekil 5. Toksik Üçgen

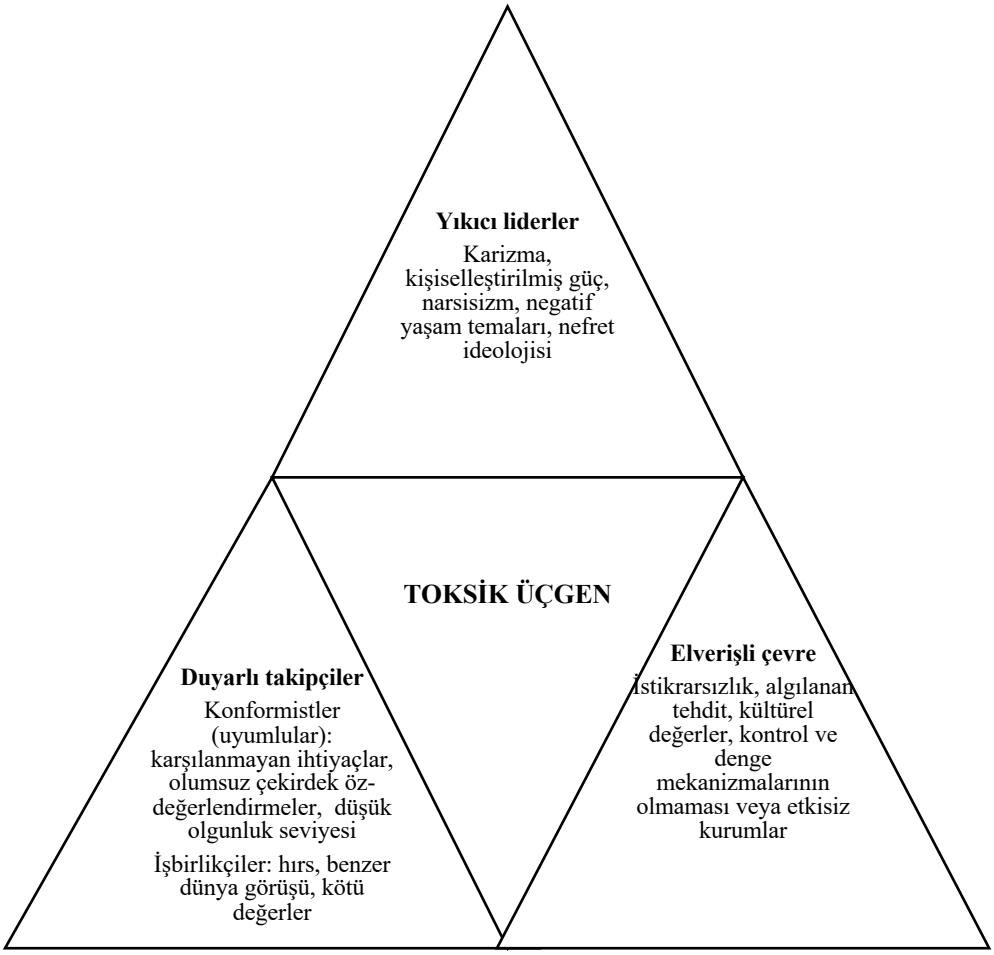

Kaynak: Padilla vd., 2017, s. 180

Toksik üçgenin ilk unsuru yıkıcı liderdir. Padilla ve arkadaşları (2007), yıkıcı lideri beş faktör üzerinden ele almaktadır. Bu faktörler; karizma, kişiselleştirilmiş güç kullanımı, narsisizm, olumsuz yaşam temaları ve nefret ideolojisidir (s. 180). Bu kapsamda söz konusu kavramları şu şekilde açıklamışlardır (ss. 180-182):

- **Karizma:** Yıkıcı liderlikte merkezi bir özellik olarak kabul görmektedir. Bu kapsamda yıkıcı liderlik ve karizma arasında ampirik bir bağlantının varlığından bahsedilmektedir. Öyle ki tüm karizmatik liderler yıkıcı lider değillerdir ancak yıkıcı liderlerin neredeyse hepsi karizmatiktir. Yıkıcı liderler; vizyon belirleme, kendini sunma becerileri ve kişisel enerjileri ile karizmanın üç bileşenini bünyelerinde barındırmaktadırlar. Karizmatik liderler takipçilerine bir gelecek sunarlar. Ayrıca pek çok karizmatik lider olağanüstü bir retorik becerisine sahiptir.

- **Kişiselleştirilmiş Güç İhtiyacı:** Etik anlayışı onarıcı liderleri, yıkıcı liderlerden ayıran en önemli etkendir. Etik değerler ile hareket eden onarıcı bir lider, konumunu ve iktidarını başkalarına hizmet için kullanırken, etik değerleri göz ardı eden ve ahlaki kurallara aykırı davranan bir yıkıcı lider, konumunu ve iktidarını kişisel menfaat elde etmek için kullanmaktadır. Ayrıca yıkıcı liderler, kendisine muhalif sesleri sansürleyerek kişisel hedeflerini takipçilerine dayatmakta, onlar üzerinde kontrol ve baskıyı artırmaktadır. Yıkıcı liderler grup içindeki dayanışmayı, grup dışına karşı ötekileştirmeyi artırmak, ötekini değersizleştirmek ve izole etmek için onları özel terimler ile tanımlamaktadırlar.
- **Narsisizm:** Yıkıcı liderliğin önemli bir bileşeni olan narsisizm, karizma ve kişiselleştirilmiş güç kullanımı ile bağlantılı olarak genellikle kibir, bencillik, büyüklük, yetki istenci gibi kavramlarla açıklanmaktadır. Ancak yıkıcı liderlikte bahsedilen narsisizm "kötü huylu narsisizm" olarak tanımlanmaktadır. Zira narsisizmi tamamen kişilik bozukluğu olarak tanımlamak doğru değildir. Bencil, başkalarının düşüncelerini görmezden gelen, dikkat çekmeyi seven, sorgusuz sualsiz itaat bekleyen, kendi çıkarlarını grubunun çıkarlarının üzerinde tutan, otokratik liderlik tarzını benimseyen kimseler, kötü huylu narsisizme sahiptirler.
- **Negatif Yaşam Temaları:** Ebeveyn uyuşmazlığı yaşayan, sosyo-ekonomik statü olarak yetersiz bir ailede büyüyen, alkolik bir babaya ya da psikolojik rahatsızlıkları bulunan bir anneye sahip olan, cinsel istismara maruz kalmış ya da şiddete uğramış olan kişiler negatif yaşamın temalarından mustariptir. Bu temalardan birine ya da birkaçına maruz kalan bir lider, sıkıntılarının üstesinden gelemezse, bu durumu dışarıya saldırmakla atmaya çalışır, böylece yıkıcı faaliyetlere neden olabilecek davranışlar sergileyebilir. Çünkü liderin vizyonu yaşam temalarını yansıtmaktadır.
- **Nefret İdeolojisi:** Yıkıcı ve onarıcı liderleri karşılaştırdığımızda, yıkıcı liderlerin retoriklerinde, vizyonlarında ve dünya görüşlerinde nefreti ağırlıklı olarak işlediklerini, ötekini yok eden, hor gören, düşman söylemlerine sıklıkla başvurdukları görülmektedir. Bu bağlamda nefret, yıkıcı liderlerin önemli bir bileşeni olarak şiddet kullanımını ve intikam alma duygusunu meşrulaştırmaktadır.

Padilla ve arkadaşlarına (2007) göre, toksik üçgenin ikinci unsuru duyarlı takipçilerdir. Onlara göre, duyarlı takipçiler, kayıp ruhlardır ve kayıp ruhların karizmatik liderlerden etkilenmeleri çok daha kolaydır (s. 183). Çünkü karizmatik liderler sıkılıkla sosyal kimliğe vurgu yapan söylemleri ile bu tarz kişilere aidiyetlik duygusu sunmaktadırlar. Ayrıca karizmatik liderler takipçilerinin genel ihtiyaçlarına duyarlı kimselerdir. Hayallerle dolu vizyonları ile takipçilerinin önünde bir rol model olmaktadırlar. Risk almaktan çekinmeyen, güçlü özgüvenleri ile kayıp ruhlu takipçiler için olağanüstü özelliklere sahiptirler. Böylece liderine bağlı, itaatkâr, onu taklit eden ve ondan onay almak için güçlü bir istekle liderinin peşinden koşan bir takipçi grubu oluşmaktadır. Takipçilerin liderlerine karşı duymuş oldukları bu yoğun sevgi ve bağlılıkla liderin manipülasyonlarına, zorlamalarına ve her türlü etik olmayan davranışlarına karşı savunmasız bir hale bürünürler. Böylece liderin etik olmayan davranışlarını dahi onaylayan, verilen her türlü gayri ahlaki ya da illegal emirlerin yerine getirilmesinde bir sakınca görmezler. Lider onların gözünde olağanüstü yeteneklere sahip itaat edilmesi gereken bir konumdadır (Thoroughgood vd., 2012, s. 903). Ancak bu noktada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır. Peki neden takipçiler bu tip liderlere karşı koymamakta onlara itaat etmektedir? Bu soruya farklı teorisyenler farklı cevaplar vermişlerdir.

Kellerman ve Lipman-Blumen'e göre kişi güvenlik ve emniyet ihtiyacından dolayı, Milgram ve Asch gibi teorisyenler ise insanın otoriteye boyun eğme, daha yüksek statüye sahip olanları taklit etme, bir gruba ait hissetme gibi doğal eğilimleri neticesinde yıkıcı bir liderin faaliyetlerine göz yumduklarını, hatta bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesine katkı sağladıklarını ifade etmişlerdir. Bu kapsamda Kellerman duyarlı takipçileri ikiye ayırmaktadır: yıkıcı liderliğin sürdürülmesine göz yumanlar yani *"konformistler/uyumlular"* ise yıkıma katılan yardımcılar olarak *"gerçek inananlar/ işbirlikçiler"*. Bu bağlamda, yıkıma göz yuman grup üyelerinin liderden korktukları için, yıkıma yardımcı olanların ise kişisel kazanç elde etmek için böyle davrandıkları sonucunu çıkarmakta ve eklemektedir: yardımcıların bencil, hırslı bir kişiliğe sahip olma ihtimalleri vardır (Padilla vd., 2007, s. 183). Yine Padilla ve arkadaşları da toksik üçgenin ikinci unsuru olan duyarlı takipçileri *"konformistler/uyumlular ve işbirlikçiler"* olmak üzere ikiye ayırmaktadırlar. Onlara göre, konformistler/uyumlular, karşılanmayan ihtiyaçlar, olumsuz çekirdek öz-değerlendirmeler, düşük olgunluk seviyesi nedeniyle; işbirlikçiler ise hırs, benzer dünya görüşü, kötü değerler nedeniyle yıkıcı liderlere boyun eğmektedirler (s. 180). Bu kapsamda öncelikle konformistlerin, daha sonra da işbirlikçilerin ortaya çıkışına neden olan faktörleri ele almak önemlidir.

Konformistler/Uyumlular

- **Karşılanmayan Temel İhtiyaçlar:** Maslow (1954) tarafından geliştirilen ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramından hareketle yıkıcı liderliği araştıran Burns (1978)'un ortaya koyduğu argümanlar önemlidir. Burns'e göre, yıkıcı liderlikte takipçilerin liderine karşı duymuş olduğu bağlılık ve itaatin nedeni liderin, takipçilerin ihtiyaçlarını karşılıyor olmasıdır. Sevgi, şefkat, amaç ve anlam duygusu ihtiyacı lider tarafından karşılanan takipçiler, liderine karşı yoğun bir duygusal bağ kurmaktadırlar. Bu durum ise takipçilerde liderlerine karşı *"kör bir itaat potansiyeli"* meydana getirmektedir (Thoroughgood vd., 2012, ss. 903-904). Burns'e göre günlük ihtiyaçlarını karşılayamayan yoksullar ile korku içinde yaşayan bir kitleyi kontrol altına almak daha kolaydır (Padilla vd., 2007, s. 183).
- **Olumsuz Çekirdek Öz-Değerlendirmeler:** *"Bireylerin kendileri hakkında sahip oldukları temel sonuçlar veya nihai değerlendirmeler"* (Padilla vd., 2007, s. 183) olarak tanımlanan çekirdek öz-değerlendirmeler kavramı genellikle motivasyon, yaşam doyumu, özsaygı, öz-yeterlik gibi ifadelerle yakından ilişkilidir. Düşük özsaygıya sahip takipçiler, karizmatik bir liderin kişiliği ile kendilerini özdeşleştirmektedir. Karizmatik liderler, kişileri kontrol etmek, onları manipüle etmek ister, özsaygısı düşük olan bir kişi ise kontrol edilmek, böylece liderin güçlü kişiliğinde kendi eksikliklerini tamamlamak ister. Bu kapsamda şunu söylemek mümkündür; düşük özsaygıya, düşük öz-yeterlilik duygusuna ve dış kontrole açık bir kişinin karizmatik liderden etkilenmesi daha olasıdır. Bunu bilen yıkıcı karizmatik liderler ise takipçilerini propaganda, medya, toplumsal kontrol, muhalifleri sindirme gibi yöntemler kullanarak kontrol altına alıp, totaliter rejimler ile güçsüz ve pasif bir takipçi kitlesi oluşturabilirler (Padilla vd., 2007, ss. 183-184).
- **Düşük Olgunluk:** Ego gelişimi tamamlanmamış kişilerin yani psikolojik olarak olgunlaşmamış kimselerin otoriteye boyun eğme ve yıkıcı eylemlere katılma oranları daha yüksektir. Özellikle gençlerin yıkıcı liderlerden etkilenmeleri daha olasıdır (Padilla vd., 2007, s.184).

İşbirlikçiler (Padilla vd., 2007, ss. 184-186):

- **Hırs:** Takipçilerin kişisel menfaat ve statü elde etme isteği, yıkıcı liderin faaliyetlerine ortak olmalarını kolaylaştırmaktadır.

- **Benzer Dünya Görüşü:** Yıkıcı bir liderle aynı inançlara sahip bireylerin ortak bir amaç etrafında birleşmeleri son derece kolaydır. Özellikle dönüşümcü bir lider gücünü, lider ve takipçilerin aynı amaç etrafında birleşmelerinden almaktadır. Benzerlik ve uyum iki taraf arasında güçlü bir çekim meydana getirmektedir.
- **Kötü Değerler*:*** Bu kavram ile açgözlülük ve bencillik ifade edilmektedir. Bu tarz kişiler hırslı yapılarıyla yıkıcı davranışlarda bulunabilmektedirler.

Toksik üçgenin üçüncü ve son unsuru elverişli çevrelerdir. Padilla ve arkadaşlarına (2007) göre, istikrarsızlık, algılanan tehdit, kültürel değerler ile kontrol ve denge mekanizmalarının olmaması ya da kurumsallaşamaması gibi faktörler neticesinde yıkıcı liderin etkinliğini güçlendirici elverişli bir ortam oluşmaktadır (s. 180).

- **İstikrarsızlık:** İstikrarsız ortamlar lidere güç ve yetki alanını artırmak, kontrolü ele geçirmek için önemli bir fırsat sunmaktadır. Lider bu ortamda düzeni ve asayişi sağlamak adına radikal değişimler başlatabilmektedir. Bu durumda ise liderler, *"karmaşık sorunlara kolayca çözüm üreten yapıları, ritüeller ve kurallar koyarak takipçilerin güvenlik ihtiyaçlarını istismar etmektedirler"* (Padilla vd., 2007, s.186).
- **Algılanan Tehdit:** Takipçiler, kendilerini bir tehdit altında hissettiklerinde karizmatik bir liderin varlığından güç almaktadırlar. Burada gerçek bir tehdit olmasa da bir tehdit algısının var olması yeterlidir. Bu nedenle yıkıcı bir lider gücünü artırmak ve takipçilerini etrafından toplamak adına "bir düşman" algısı meydana getirerek algılanan bir tehdit oluşturmaktadır.
- **Kültürel Değerler:** Lider içinde yetiştiği kültürden etkilenmekte öte yandan onu manipüle ederek etkileyebilmektedir. Yaptığı her türlü ahlakdışı ve yasadışı faaliyeti kültürel değerler olarak lanse edebilmektedir.
- **Kontrol ve Denge Mekanizmalarının Olmaması veya Kurumsallaşamaması:** Mutlak gücün kötüye kullanımını engellemek ve güç kullanımını dengede tutabilmek için denge mekanizmalarına ihtiyaç vardır. Öyle ki, 19. yy.'da yaşamış siyaset bilimci John Dalberg-Acton'a göre; *"Güç yozlaştırır, mutlak güç kesinlikle yozlaştırır"* (Erdoğan, 2016). Bu kapsamda güçlü bir yöntem için kurumsallaşmanın önemi büyüktür. Kurumsallaşma olmadığında ise yıkıcı liderlerin ortaya çıkması hızlanmaktadır. Öte yandan güçlü kurumlara sahip

istikrarlı yönetimlerde yıkıcı liderlerin ortaya çıkması zordur (Padilla vd., 2007, s. 186).

Özetle, karizmatik ve narsist bir kişiliğe sahip olan lider kişiselleştirdiği güç alanı ve nefret ideolojisi ile yıkıcı liderliğin ilk basamağını oluşturmaktadır. Ona boyun eğen ve göz yuman takipçileri ise liderin yıkıcılığını artırmaktadır. Çevre ise yeterli ve etkin olmayan kişi ve kurumları ile yıkıcı lidere karşı duramayınca liderin yıkıcılığı daha da artmaktadır. Böylece bu üç aktör birbirini beslemektedir (Gündüz ve Dedekorkut, 2014, s. 99).

İKİNCİ BÖLÜM:
SOSYAL PSİKOLOJİ BAĞLAMINDA MİLLİYETÇİLİK VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARI

1. BİR KAVRAM OLARAK MİLLET, ULUS VE MİLLİYETÇİLİK

Millet, ulus ve milliyetçilik kavramları, özellikle 19. yy ile birlikte modern devlet anlayışının ve toplum yapısının şekillenmesinde merkezi bir rol oynayan, bireylere bir kimlik ve aidiyet hissi veren önemli yapılardır. Söz konusu kavramlar, tarihsel süreçlerden, kültürel ve sosyal bağlamlardan, siyasi konjonktürden hem etkilenmiş hem de onları etkilemiştir. Bu kavramlar pek çok disiplin için araştırma konusu olmuştur. Özellikle sosyal psikolojisi disiplini içinde geliştirilen kuramlar ve yaklaşımlar ise söz konusu kavramları birçok farklı nedenle açıklasa da sosyal kimlik teorisi bu hususta öne çıkmaktadır. Öyle ki bu teori, bireylerin içinde bulundukları grupla ve diğer gruplarla ilişkisini, kimlik aidiyeti üzerinden açıklamakta, millet, ulus ve milliyetçilik gibi makro düzeydeki kimlik yapılarını da bu çerçevede analiz etmektedir.

Sosyal kimlik kuramı, millet, ulus ve milliyetçilik gibi oluşumların gelişimini sosyal kimlik bilinci ile açıklamaktadır. Bu kuram, iki kimlikten bahsetmektedir. İlki, bireysel geçmişimizden ve deneyimlerimizden doğan bireysel kimliğimiz diğeri ise çeşitli sosyal gruplara bağlılıktan doğan sosyal kimliğimizdir. Searle-White (2001)'a göre bireysel kimlik kadar sosyal kimlik de bireyin bir parçasıdır. Birey içinde bulunduğu gruba kendini ait hisseder, iç grubuyla kendi kimliğini özdeşleştirir (s. 50). Jenkins (2001)'e göre de bireysellik ve grup kimliği tamamlayıcı bir ilişki içindedir (s. 355). Ancak bireyin bir grup içinde olmasının nedeni, sosyal kimlik duygusudur. Kişisel kimlikten sosyal kimliğe geçiş, "benden bize" geçişin göstergesidir. Sosyal kimlik kümülatif bir etkiye sahiptir. Farklı kişiliklere sahip insanları bir araya getirerek tutarlı bir sosyal güç meydana getirebilmektir. Grup içindeki sosyal etki, insanları aynı hedefe yönelik çabalamaya teşvik etmektedir. Grup üyeleri birbirinden güç alarak, toplumsallığın vermiş olduğu güç ile harekete geçme konusunda daha isteklidirler. Özetle, grup içinde paylaşılan sosyal kimlik anlayışı, kolektif sosyal güce temel oluşturmaktadır (Haslam vd., 2011, ss. 59-60).

Sosyal kimlik olgularını açıklamak için iki temel sosyalbilişsel süreç kullanılmaktadır. Bunlardan ilki kategorizasyondur. Hogg ve arkadaşlarına göre (1995);*"kategorizasyon, grup-ayırt edici stereotipik ve normatif algılar ve eylemler üreterek grup içi sınırları keskinleştirir ve benlik de dâhil olmak üzere insanları bağlamsal olarak ilgili kategoriye atar"* (s. 260). İkinci süreç ise benlik geliştirmedir. Hogg ve arkadaşlarına

göre (1995); *"benlik geliştirme, sosyal kategorizasyon sürecini yönlendirir, böylece grup içi normlar ve stereotipler büyük ölçüde grup içi lehine olur"* (s. 260). Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere bireyler, kendilerini grup dışı üyelerine göre daha olumlu görme ihtiyacına sahiptirler ve iç grup ile dış grup arasında iç grubu kayıran şekilde bir karşılaştırma yapmaktadırlar (s. 260). Abrams ve Hogg (1990) bu durumu şu ifadelerle açıklamıştır; "*sosyal kimlik teorisi, kişinin sosyal kimliğinin de sosyal karşılaştırma yoluyla açıklığa kavuşturulduğunu, ancak genellikle karşılaştırmanın iç gruplar ve dış gruplar arasında yapıldığını varsayar. Bireylerin olumlu öz değerlendirme arzusu, sosyal gruplar arasında farklılaşma için motivasyonel bir temel sağlar"* (s. 3).

Searle-White (2001)'a göre, kimlik sabit değildir ve her durumda geçerli tek bir "ben" yoktur. Kimlik akışkandır ve içinde bulunulan sosyal bağlama göre değişkenlik göstermektedir. Bu çerçevede sosyal bağlamın kimlik üzerinde yadsınamaz bir role sahip olduğu söylenebilir (s. 51). Jenkins (2001)'e göre de, *"benlik duygusu önemli ölçüde kültür tarafından inşa edilir"* (s. 358). Öte yandan çatışmalar, sosyal kimliğin gelişiminde önemli etkilere sahiptirler. Öyle ki çatışma zamanlarında, grup üyeleri güvenlik ve aidiyet ihtiyaçlarını karşılamak için grupla özdeşleşme ve bağlılık duyma eğilimlerini artırmaktadırlar. Yine çatışma zamanlarında artan sosyal kimlik gelişimi, bireylere ortak kader ve aidiyet duygusu verdikçe grup aidiyeti yükselmektedir. Sosyal kimlik ayrıca grup içinde birlik, beraberlik ve dayanışmanın gelişiminde de etkili rol oynamaktadır. Öyle ki güçlendirilmiş bir sosyal kimlik bilincinde bireye, kimliği ve grubu için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır bir seferberlik aşılanmaktadır (Bar-Tal, 2007, s. 1443). Buna göre sosyal kimlik, bireyin o grubun bir üyesi olarak nasıl düşünmesi, davranması gerektiğini belirleyen güçlü bir aktördür (Hogg vd., 1995, s. 260). Hogg ve arkadaşlarına göre (1995) de geliştirilen sosyal kimlik bilinciyle, "*insanlar "kişiliksizleştirilir". Benzersiz bireyler olarak değil ilgili grup içi prototipin somutlaşmış halleri olarak algılanırlar ve hareket ederler"* (s. 261). Bu durum bireysel kimliklerden ziyade sosyal kimliklerin öncelendiği bir anlayışı da beraberinde getirmektedir. Benliğin gelişiminde sosyokültürel girdileri vurgulayan Jenkins (2001, s. 352), özellikle sosyosentrik toplumlarda "ben" duygusu yerine bizin öncelikli olduğunu, toplum tarafından tanımlanan sorumluklarının yerine getirilmesi için de bilinçaltında bir isteğin geliştiğini ifade etmektedir (s. 354-355).

Sosyal kimlik kuramı, ulusu bir arada tutmayı sağlayan sosyal ve siyasi yönleri ele alan, gruplar arasındaki çatışmaları inceleyen, milliyetçilik psikolojisini iyi bilen bir yaklaşımdır. İç grup ve dış grup ikilemi üzerinden yaklaşımı geliştiren Henri Tajfel ve

arkadaşlarına göre, iç gruba karşı duyulan iltimasla, dış gruba yönelik gelişen düşmanlık herhangi rasyonel, mantıklı bir gerekçe ya da etkileşim olmadan da gerçekleşebilir. Özetle bu kurama göre, gruplar arasında herhangi bir rekabet olmasa da çatışma olabilir. Tajfel iddialarını kanıtlamak için bir deney yapmıştır ve deneklerini birbirini tanımayan kişilerden seçmiş, sonrasında bu kişileri rastgele iki gruba ayırmış, grupların birbirleri ile etkileşime girmelerine izin vermemiştir. Kısa bir süre sonunda grupların iç gruba karşı olumlu duygular hissettiklerini, dış gruba karşı ise düşmanlık beslediklerini fark etmiştir. Bu durumu minimal grup paradigması olarak tanımlamıştır. Tajfel ve meslektaşı John Turner'a göre, gruplar arasında yapılan rastgele, sıradan bir sınıflandırma bile iç grupta kayırmacılığa, dış gruba karşı ayrımcılığa neden olmaktadır. Bu duruma neden olan faktörü de öz-güven ihtiyacı olarak öne sürmüştür. Ona göre, öz-güven ihtiyacı iç gruba karşı olumlu tutumlar beslenirken dış gruba karşı olumsuz tutumların oluşmasına neden olmaktadır (Houghton, 2018, ss. 190-192). Bu bağlamda Özler (2018)'e göre, bu kuramın en ilginç yanı şudur (s. 71):

> *"Başta hiçbir gerçekçi düşmanlık, rekabet veya çatışma olmasa da bireyler bir iç-grubun üyesi olduklarının farkına vardıkları andan itibaren diğer gruplara karşı kendi gruplarının üyelerine pozitif ayrımcılık uyguladıkları (kayırdıkları) bulgusudur. Kısacası bu teori, reel veya açık bir çatışmanın veya rekabetin değil simgesel ve sembolik olanın yani kategorizasyonun daha öncelikli olduğunu iddia etmektedir."*

Tajfel (1981)'e göre, gruplar arasındaki dostane ya da düşmanlık ilişkileri, rekabet ya da iş birliği, büyük oranda içinde bulundukları sosyal bağlam tarafından şekillenmektedir. Sosyal ortamın insan üzerindeki etkisine dikkat çeken Tajfel, aynı zamanda içgüdülerin ve tutumların da insan davranışları üzerindeki etkisini açıklamaktadır (ss. 128-129). Öyle ki Tajfel'e göre, önyargı, gruplar arasındaki ilişkilerde özellikle ırk ilişkilerinde önemli bir belirleyicidir (s. 131). Ona göre birey, kalıpyargıları; sosyal çevrenin bilişsel yapılanmasına yardımcı olmak, eylemlerine bir rehber ve kendi değerler sistemini korumak için kullanmaktadır (s. 158). Bu kapsamda sosyal kimlik kavramını açıklarken, bireyin benlik kavramını bir sosyal grupla ya da gruplara üyelikle ilişkilendirmekte ayrıca bu üyeliğe atfedilen değer ve duygulardan da bahsetmektedir (s. 255). Sosyal kimlik kuramının bir diğer iddiası ise şöyledir; gruplar, kendilerine her konuda daha benzer olan yani bize daha yakın olan dış gruplara karşı daha yoğun çatışma ve düşmanlık hissetmektedirler. Örneğin, bir Türk milliyetçisi, bir Amerikalıya ya da Avrupalıya nazaran daha benzer özelliklere sahip olduğu ya da yakın coğrafyalarda yaşadığı Kürt, Arap, Ermeni ya da Rum'a karşı daha yoğun bir antipati besleyebilmektedir. Sosyal kimlik kuramını önemli kılan bir diğer husus ise sınıf ya da ekonomi temelli oluşturulan kimlik kuramlarını boşa çıkarmasıdır. Öyle ki sosyal

kimlik kuramında, bireylerin ekonomik ya da sınıfsal olarak farklı koşullara ve çıkarlara sahip olsalar da sosyal kimlikler ve grup aidiyetleri üzerinden birleştikleri ifade edilmektedir. Yine ona göre, insanlar ekonomik olarak sınıf atlasalar bile sosyal kimliklerinden, inançlarından ya da sosyal bağlarından tam anlamıyla kopamazlar (Özler, 2018, s. 71). Bu bağlamda, sosyal kimlik kuramının grup aidiyetine ve biz duygusuna yapmış olduğu vurgu; millet, ulus ve milliyetçilik kavramlarının aslında bir inşa süreci sonucunda oluştuğunu göstermektedir. Millet kavramının bir kurgudan ibaret olduğunu ifade eden Balibar (2000b)'a göre, millet hayali bir cemaattir; kurumlar tarafından oluşturulan, bireysel bir var oluşun kolektif bir görüş olarak yansıtıldığı, ortak bir isim altında birleşilen, nesilden nesile aktarılan tarihi olayların, yaşanan geleneklerin, böylece kolektif bir hafızanın oluşturulduğu her toplumsal cemaat hayalidir, kurgudur. Ona göre, milletlerin oluşumu da bir kurgudan ibarettir (s. 118). Özler (2018)'e göre de millet, "*modern anlamıyla siyasal-psikolojik bir kurgudur"* (s. 99). Özler, bu tanımıyla millet kavramının sosyo-psikolojik boyutuna dikkat çekmektedir. Benzer bir durum, ulusların inşası için de söz konusudur. Oldukça eski bir kavram olan "ulus", modern dönemden önce, tüm dünyaya yayılmış benzer dil, kültür ve değerlere sahip insan grubunu tanımlamak için kullanılmış, bu dönemde siyasi bir anlam taşımamıştır. Modern dönemde siyasi anlamda kullanılışının ilk örneklerini İngiliz İç Savaşı'nda, Latin Amerika'nın bağımsızlık mücadelesinde, Fransız Devrimi'nde görmek mümkündür. Özellikle Fransız Devrimi ile hem ulusun siyasi bir anlam kazanması hem de milliyetçilik akımının gelişimi birbirini beslemiştir (Calhoun, 2012, ss. 13-14). Bu nedenle öncelikle ulus kavramını tanımlamak önemlidir.

Habermas (2012)'a göre, "*ulus", ortak köken, en azından ortak dil, kültür ve tarih ile şekillenmiş siyasî bir topluluk anlamındadır"* (s. 16). Mann (2012)'a göre ise ulus, *"siyasi bilinci olan, belli bir toprak parçasında ortak siyasi hakları olduğunu iddia eden etnik gruba benzer bir gruptur"* (s. 16). Bu tanımlarda, ulus kavramının siyasi boyutu öne çıkarılmakta, ortak değer ve kültüre sahip olan grubun siyasi bilincinin yüksek olduğu görülmektedir. Öte yandan ulus, aidiyet ve biz bilinci geliştirmektedir. Bireyin bir ulusa kendini ait hissetmesi, ulus içinde birlik ve beraberliğin artmasını kolaylaştırmaktadır. Ulus, birey için yuva hükmündedir. Yuvada hissetmek ise birey için oldukça cazibelidir (Calhoun, 2012, s. 27). Çünkü yuvada hissetmek biz bilincinin gelişimini hızlandırmaktadır. Ulusallaşma üzerinden gelişen biz duygusunu Habermas (2012) şu ifadelerle açıklamaktadır; *"ortak köken inancını paylaşan, birbirlerini aynı topluluğun "mensupları" olarak gören ve böylece kendilerini çevreden soyutlayan kişilerde var sayılan kan akrabalığına ve kültürel kimliğe dayalı "biz-*

bilinci", etnik ve ulusal toplumlaşmanın ortak çekirdeğini oluşturur" (s. 38). Böylece ulusallaşma, biz bilinci üzerinden inşa edilen, sosyal ve psikolojik faktörler tarafından şekillendirilen siyasi bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki ulusallaşma için bireylerin, ortak bir ırk ya da din etrafında birleşmeleri, geçmiş ve gelecek nesilleri kapsayan, ortak bir tarihsel sürecin ürünü olduklarına inanmaları, kader birlikteliği yapmaları, belli bir toprak parçasıyla tarihsel hatta kutsal bir bağ kurmaları, ulusal anlatılar geliştirmeleri, mit ve efsaneler etrafında birleşmeleri gereklidir (Calhoun, 2012, s. 6).

Chirot ve McCauley (2006)'e göre ulus, siyasal kimliğin ana odak noktasıdır. İçinde yaşadığı devletin, grubunu yeterince ve meşru bir şekilde temsil etmediğini düşününler, kendi ulus devletlerini inşa etmek için ayaklanırlar ve bağımsızlıkları için mücadele etmeye başlarlar (s. 47). Böylece ulusallaşma beraberinde devlet kurmayı da getirmektedir. İmparatorlukların çözülmesi, milliyetçilik akımının etkisi ile kendi kendini yönetme arzusu peşinde bağımsızlık mücadelesine başlayan uluslar, 19. yy.'dan itibaren ulus devletleri inşa etmeye başlamışlardır. Bu kapsamda ulus ve devlet arasında bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Bauman (2017) devlet ve ulus ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır *(*s. 31):

> *"Devlet ve ulus birbirlerine ihtiyaç duyuyorlardı ve tabiri caizse bu kusursuz bir evlilikti. Devlet kendisini ulusun kaderinin tecellisi ve istikbalinin teminatı olarak sunmak suretiyle vatandaşlardan kesin itaat beklemekteydi. Öte yandan, devletsiz bir ulus geçmişinden emin olamazdı, bugününe güvenemezdi, geleceğine dair kuşkudan da kurtulamazdı; bu yüzden de güvensiz bir var oluşa mahkûmdu. Devletin tanımlama, sınıflama, ayrıştırma, ayırma ve seçme gücü olmasaydı, yerel geleneklerin, lehçelerin, örfî hukukun ve yaşam biçimlerinin kümelenmesi kolay kolay ulusal bir topluluğun koyutlanmış birliği ve kaynaşması biçiminde yeniden şekillenmezdi. Şayet devlet bir ulusun kaderinin tecellisi idiyse, o aynı zamanda ortak kaderi paylaştığını iddia eden (yüksek sesle, güvenle ve etkin biçimde) ulusun varlığının da gerek şartı idi."*

Ulus ve millet kavramının siyasi boyut kazanmasında, ulusallaşma hareketinin ortaya çıkmasında, ulus devletlerin gelişiminde, imparatorlukların çöküşünde, etnik gruplar arasında yaşanan çatışmalarda en önemli aktör milliyetçilik akımı ile gelen büyük fikirsel değişimdir. Bu kapsamda boyutlarıyla milliyetçilik akımını ele almak önemlidir.

Milliyetçilik teriminin ortaya çıkışı, 18. yy. sonlarına denk düşmektedir. Fransız Papaz Augustin Barruel tarafından Jakobenleri tanımlamak için kullanılan milliyetçilik kavramı, 19. yy.'ın ortalarına gelindiğinde siyasi bir boyut kazanmıştır. Öyle ki 1848'deki Avrupa Devrimlerinin temel içeriğini oluşturmuş olsa da milliyetçiliğin doğuşu, Fransız İhtilali ile yakından ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle Fransız İhtilali'nin arkasında yatan en büyük akım milliyetçiliktir. Jean Jacques Rousseau'nun kendi kendini yönetme fikri, milliyetçiliğin önemli kavramlarından olan milli kimlik ve vatanseverlik duygusu ile birleşince ihtilal kaçınılmaz olmuştur (Heywood, 2021, s. 201). Bu dönemlerde feodal

yapıya, monarşi ve kraliyet sistemine karşı gelen bir halk hareketi özelliği taşıyan milliyetçilik, daha sonraki dönemlerde imparatorluk içinde yaşanan etnik ve dini azınlıklıkların bağımsızlık mücadelelerine ilham olmuş, monarşilerin ve imparatorlukların dağılmasına zemin hazırlamıştır (Özkırımlı, 1999, s. 98). Bu bağlamda milliyetçiliği, kitleyi ortak bir amaç etrafında birleştirmeyi başaran, umutları, duyguları ve davranışları etkileyen güçlü bir akım olarak tanımlamak mümkündür. Milliyetçilik, tüm ulusun desteğini almasa bile tüm ulus adına konuştuğunu iddia ettiği için her zaman kitle siyaseti olma özelliğine sahiptir. Kitlesel bir olgu olan milliyetçilik, bireycilik karşıtlığı, tekdüzelik çağrısı, farklı düşüncelere ve inançlara karşı düşük tolerans eşiği, azalan kişisel sorumluluk, kutuplaştırıcı bir tutum, harekete geçiricilik gibi pek çok özellik barındırmaktadır (Kecmanovic, 1996, ss. 101-103). Yine kitlesel bir olgu olduğu için bireyin kaderini ulusun kaderine bağlamaktadır. Bu nedenle ortak kader duygusu, birlik ve beraberlik, aidiyet ve sadakat milliyetçi söylemlerde sürekli vurgulanmaktadır. Ulusa sadakat ve bağlılık çağrısı sıklıkla tekrar eden söylemlerdir. Grup üyeleri, devlete, ulusa ve atalarına karşı görevlerini yerine getirme konusunda göreve çağrılmaktadır (Kecmanovic, 1996, s. 130). Bu bağlamda Kecmanovic (1996)'e göre milliyetçilik; *"Bir dünya görüşünden, bir tavırdan, bir ruh halinden daha fazlasıdır. Bir kişinin motivasyonunu, duygularını, iradesini ve davranışlarını etkileyen önemli bir aktördür"* (s. 186). Ayrıca Kecmanovic, milliyetçiliği sadece siyasal bir ideoloji olarak değil, aynı zamanda insan psikolojisi ve davranışları üzerindeki etkisini de dile getiren bir bakış açısıyla açıklamaktadır. Milliyetçiliği bu kapsamda ele alan ve duygu temelli açıklayan bir başka kişi ise Houghton'dır. Ona göre milliyetçilik; *"aynı ortak tarihi, dili, ülkeyi ve kültürü paylaşan bir grup insanın sahip olduğu aidiyet duygusudur*" (Houghton, 2018, s. 189). Hayes (2010) ise en basit tanımıyla milliyetçiliği, vatanseverlik (ülke sevgisi) ve milliyet olma şuurunun bir birleşimi olarak ifade etmektedir (s. 12). Miletlerin var olmak için gösterdiği azim ve iradeyi Arsal (1979) da Hayes ile benzer ifadelerle; *"milli şuur, milliyet duygusu ya da milliyetçilik"* (s. 65) olarak kavramsallaştırmıştır.

Söz konusu tanımlardan yola çıkarak milliyetçiliğin insana ve topluma dair doğal bir süreç olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Gellner (1997)'a göre, milliyetçilik tesadüfi oluşmaz, kökleri derindedir ve önem teşkil etmektedir. Ancak evrensel değildir. Ona göre, her toplumun kaderinde milliyetçilik yoktur; milliyetçiliğe eğilimli insanlar olduğu gibi milliyetçiliğe direnen insanlar da vardır (s. 11). Öte yandan her milliyetçilik çatışmaya ya da kaosa neden olmaz. Her ne kadar milliyetçilik, hoşgörüsüzlük, vahşet, ötekileştirme, tikelleştirme gibi özelliklere sahip olsa da her zaman yıkıcı değildir. Ulusların bağımsızlık

mücadelesine ilham olan, devlet kurmalarına kaynaklık eden olumlu sonuçların elde edilmesine de imkân sağlamaktadır. Bu kapsamda "siyasi, kültürel ve etnik milliyetçilik" olmak üzere birden fazla milliyetçilik türünden bahsetmek mümkündür.

Milliyetçilik türlerinden siyasi milliyetçilik, Heywood (2021)'a göre; *"milleti doğal siyasi topluluk olarak gören, genellikle milletin kendi kaderini tayin fikri üzerinden ifade edilen bir milliyetçilik biçimidir"* (s. 205). Ulusların bağımsızlık mücadelesi verip kendi ülkelerini kurma çabasına kaynaklık eden en etkili milliyetçilik türü budur. Cottam ve arkadaşları (2017) da milliyetçiliği siyasi boyutu ile ele alarak; *"bir grup insanın ya da topluluğun birlikte bağımsız bir ülkeye ait olduğu inancı ve o topluluğa esas sadakati verme istekliliği"* (s. 387) olarak tanımlamışlardır. Onlara göre siyasi milliyetçilik, kendi gruplarını bir arada tutacak tek bir karasal devlet kurma amacı taşımaktadır. Tüm grubun o devlette bir arada yaşaması arzu edilmektedir (s. 389). Milliyetçilik akımının milletlere en büyük çağrısı kendi kaderini tayin etme hakkı (self-determinasyon)'dır. Ona göre, millet siyasi bağımsızlığını elde etmeli ve sürdürmelidir. Bunun için ise "milli bir devlet" kurmalıdır. Milliyetçilere göre, milli devlet ulaşılması gereken bir ideal, en yüce siyasi örgütlenme biçimidir. Çünkü milli devlette hem kültürel hem de siyasal bütünlük ve birliktelik tesis edilmektedir. Öyle ki ortak etnik köken ve kültür algısına sahip millet, bağımsızlıkları için mücadele edebilmektedir. Bu bağlamda iki yoldan devlet kurulabilir: Bunlardan ilki, birleşme yoluyla devletin kurulmasıdır. Bu durumun en bariz örnekleri Alman tarihinde yaşanmıştır. İkinci yol ise yabancı bir devletin egemenliğinden kurtulup, kendi kaderini tayin etme hakkını böylece siyasi bağımsızlığını kazanmak için mücadele etmektir. Bu mücadele sonunda devlet kurulabilir (Heywood, 2021, s. 211).

Milliyetçiliğin siyasi boyutuna dikkat çeken Breuilly (1985)'e göre, genel olarak milliyetçilik üç iddia üzerinden açıklamaktadır. Bunlar; (1) Her ulus, diğer uluslardan ayrılan özelliklere sahiptir. (2) Ulus her zaman kendi çıkarlarını ve değerlerini diğer ulusların çıkar ve değerlerinden üstün tutmaktadır. (3) Siyasi egemenlik halktadır ve ulusal bağımsızlık esastır (s. 3). Smith (1994) ise milliyetçiliğe dair dört önerme sunmaktadır. Bu önermeler şöyledir (s. 121):

> *"(1) Dünya, her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür. (2) Millet, bütün siyasî ve toplumsal gücün kaynağıdır ve millete bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstündedir. (3) Şayet özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa insanların bir milletle özdeşleşmeleri zorunludur. (4) Dünya'da barış ve adalet hâkim olacaksa milletlerin özgür ve güvenlik içinde bulunmaları gerekir."*

Smith her ne kadar milliyetçiliğin temel inanç ve ilkelerini ortaya koymuş olsa da bu iddialar gerçekten uzaktır. Öyle ki hiçbir ulus kendi kaderini belirleyebilme konusunda

bağımsız değildir. Uluslararası aktörler kendi çıkarları için etnik kimlikler üzerinden siyaset yapmaya devam ederler. Yine siyasal iktidarın ulustan uzaklaşma durumu her geçen gün daha da artmaktadır. Bu durum neticesinde Smith'in bahsettiği gibi ulusun siyasal iktidarın kaynağı olma durumu ne yazık ki zayıflamaktadır. Öte yandan Smith insanın özgür olabilmesini bir ulusun içinde var olmasına bağlamaktadır. Oysaki özgürlük temel insan haklarından biridir. Bir ulusa ait olma ya da olmama durumu insanı temel haklarını kullanmaktan alıkoyamaz. Smith, ulusların özerk olmasının ön koşulunu özgün olmaları ile açıklamaktadır. Özler'e göre bu ifade çelişkilidir. Ona göre bu ifade ile özerklik kazanmadan önce milletlerin varlığı reddedilmektedir. Son olarak ulusların özgür ve güvende olmasından bahseden Smith'in bu yaklaşımı oldukça iyimserdir. Öyle ki kanlı çatışmaların göze alındığı, acımasız uluslararası sistemde ulusların eşit olduğunu ifade etmek güçler arasındaki farkı görmezden gelmek demektir (Özler, 2018, s. 100).

Milliyetçiliğin bir diğer türü kültürel milliyetçiliktir. Heywood (2021)'a göre kültürel milliyetçilik; *"öz-yönetimden çok milletin farklı bir medeniyet olarak yeniden oluşturulmasını vurgulayan milliyetçilik biçimidir"* (s. 205). Milliyetçiliğin kültürel boyutunu öne çıkaran bir diğer isim Anderson (1995)'a göre de milliyetçilik; *"bilinçli olarak benimsenmiş siyasal ideolojilerle ilişkilendirilerek değil, kendisini önceleyen ve onlardan kaynaklanmış olduğu büyük kültürel sistemlerle ilişkilendirilerek incelenmelidir"* (s. 26). Bu bağlamda Gellner (1997)'a göre de milliyetçilik aslında kültürel bir olgudur. Aynı dili konuşan, aynı dine mensup bireylerin, aynı kültürel değerler ve inançlar etrafında toplanarak aynı kimlik bilincini geliştirmeleri modern devletin gelişimine kaynaklık etmiştir (ss. 50-51). Kültürel birliktelik ve aynı kimliğe sahip olma bilinci bizin oluşmasına imkân sağlamıştır. Calhoun (2012)'a göre ise *"milliyetçilik sadece bir doktrin olmayıp, daha ziyade bir düşünme, konuşma ve hareket biçimidir"* (s. 16). Calhoun, milliyetçiliğe siyaset üzeri bir misyon yüklemiş, onun kültürel boyutuna da dikkat çekmiştir. Hayes (2010) de milliyetçiliğin kültürel temellerini referans alarak kültürel milliyetçilikten bahsetmektedir. Ona göre, *"ortak bir dili (veya birbirine yakın akraba lehçeleri) konuşan ve (dinî, ülkesel, siyasî, ekonomik, sanatsal ve entelektüel) tarihî gelenekler topluluğuna sahip kültürel bir insan grubu"* (s. 16) milliyeti meydana getirmektedir. Bu kapsamda gelişen milliyet, dilini ve geleneklerini canlı tutarak onu yücelttikçe kültürel milliyetçiliğin gelişimine kaynaklık etmektedir.

Milliyetçiliğin kültürel bir boyut kazanmasının en önemli nedeni doğuşunun, dinsel düşüncenin günbatımına denk düşmesidir. Milliyetçiliğin, Batı Avrupa'da 18. yy. ile siyasi

anlamda doğuşu, Aydınlanma Çağı'nın gelişimiyle aklın ve bilginin öncelendiği, dinin geri planda bırakıldığı bir anlayışın geliştiği döneme rastlamaktadır. Bu dönemde dinin birleştirici gücünün kırılması ile toplumları bir arada tutacak yeni bir tutkala ihtiyaç duyulmuş, bu ihtiyaç ise milliyetçilik akımı ile ulus ve ulusal kimlik kavramları tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Uluslar, geçmişten gelen ve geleceğe doğru kesintisiz olarak ilerleyen bir yapıya sahip olduklarına inanırlar, ulusun içine rastlantısal olarak doğmuş olan bireye, bir gruba ait olma hissi verdiği için milliyetçilik hızla yayılır. Bu gelişimi Anderson (1995) şu ifadelerle dile getirmiştir; *"milliyetçiliğin büyüsü, rastlantıyı yazgıya dönüştürmesidir"* (s. 24-25). Yani rastlantısal olarak bir ulusun içine doğan birey, bulunduğu grubu benimser ve ona aidiyet hisseder, grubunun ebedi olarak var olacağına inanır. Grubun değerlerini ve inançlarını benimser.

Üçüncü milliyetçilik türü ise etnik milliyetçiliktir ve milliyetçiliğin karanlık yönünün bir tezahürüdür. Etnik milliyetçilik, insanın kendi kanından olanlar ile birlikte olmasını savunmaktadır. Kendi kanından olmayana dair ötekileştirici ve yok edici bir tutumla hareket ettiği takdirde korkutucu bir hale bürünebilmektedir. Bu durumun en somut örnekleri Ruanda'da ve Bosna'da yaşanmıştır (Hall, 2008, s. 30). Heywood (2021)'a göre etnik milliyetçilik; *"keskin bir etnik farklılık duygusu ve bunu muhafaza etme arzusu ile ateşlenen bir milliyetçilik biçimidir"* (s. 205). Köprülü (2018) de milliyetçiliğin karanlık boyutuna dikkat çekerek milliyetçiliği, *öteki diye kabul edilen insan topluluklarını yok saymanın bahanesi"* (s. 290) olarak tanımlamıştır. Etnik milliyetçilikte, *"yurttaşlık, yurtseverlik, popülizm, "etnizm" "etnosentrizm", yabancı düşmanlığı, şovenizm, emperyalizm, Jingoizm"* (Balibar, 2000, s. 62) gibi kavramlar sıklıkla kullanılmaktadır. Bu kapsamda milliyetçilik ile saldırganlık arasında bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Söz konusu ilişki üç farklı biçimde ortaya çıkabilmektir. Bunlardan ilki, bir ideoloji olarak milliyetçiliğin insanın saldırganlığını artırmasıdır. İkincisi, milliyetçiliğin saldırganlığı kolaylaştırmasıdır. Üçüncüsü ise milliyetçiliğin saldırganlığa neden olmasıdır. Böylece milliyetçilik, *"toplumsal saldırganlığın kaynağı"* olarak işlev görmektedir (Kecmanovic, 1996, s. 133). Peki, bu nasıl mümkün olabilir?

Önceleri milliyetçilik, liberalizm ve ilerlemeci hareketlerle paralel giderken, sonraları daha muhafazakâr ve gerici politikalarla birleşmeye başlamış, milliyetçilik coşkusu demokratik ve özgürlük zaferi ile değil, milli onur ve askeri başarı ile bütünleşmiştir. Bu durum, milliyetçiliğin bir şovenizme ve yabancı düşmanlığına evrilmesine neden olmuş, duyguların ve içgüdülerin öne çıkmasına, davranışların kolektif bir hal almasına zemin

hazırlamıştır. Ayrıca bu durum, “biz ve öteki” ayrımının keskinleşmesini, her milletin kendini öteki milletlerden üstün ve ayrıcalıklı görmesini, ötekinin düşman, tehdit unsuru, yabancı, güvenilmez olarak algılanmasını da beraberinde getirmiştir (Heywood, 2021, s. 203). Bu bağlamda milliyetçiler, söylemlerinde ölüm, ölümsüzlük, şehitlik gibi temalar kullanarak, mücadelelerine kutsallık atfederler. Öyle ki dinsel tahayyülleri sıklıkla vurgulayan milliyetçiler, söylemlerinde geçmiş kahramanlıkları kutsallaştırıp bugüne taşımak konusunda son derece maharetlidirler (Anderson, 1995, s. 24). Duygu temelli söylemler, kutsal ve üstün olduğuna dair algı, biz ve öteki arasındaki keskin ayrım, ötekinin insandışılaştırılması, milletin varlığını koruma çabası sonucu saldırganlık kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır.

Milliyetçilik pek çok işleve sahip olabilen bir ideolojidir. Örneğin, bir soykırıma ya da etnik temizliğe neden olabilecek kadar yıkıcı da olabilmektedir, ulusal bağımsızlığın kazanılmasında aracı bir görev üstlenerek yapıcı etkiler de üretebilmektedir. Her ne kadar homojen bir toplum oluşturma çabasında olsa da her zaman aşırılık barındırmak zorunda değildir. Balibar (2000), milliyetçiliğin aydınlık ve karanlık türlerine dikkat çekerek, bu hususta şunları ifade etmiştir (s. 63):

> *“Her zaman bir "iyi" bir de "kötü" milliyetçilik vardır; bir devlet ya da bir cemaat oluşturmaya çalışan ile boyun eğdirmeye, yok etmeye çalışan; hukuka başvuran ile kuvvete başvuran, diğer milliyetçiliklere tahammül gösteren, hatta onları onaylayıp aynı tarihsel perspektife (büyük rüya: "halkların ilkbaharı") dahil eden ile emperyalist ve ırkçı bir bakış açısıyla onları kökten dışlayan, sevgi uyandıran (hatta aşırı biçimde) ile nefret uyandıran.”*

Yurttaşlığa dayalı “millet” bilinci üzerinden gelişen siyasi milliyetçilik daha ziyade milliyetçiliğin “iyi” yönünü teşkil ederken, etnik kimlik bilinci üzerinden gelişen etnik milliyetçilik, milliyetçiliğin “kötü” yönüne denk düşmektedir. Siyasi milliyetçilikte daha ziyade vatandaş ve yurttaş üzerinden üst bir kimlik bilinci varken, etnik milliyetçilikte etnik soy öne çıkmaktadır. Bu durumda siyasi milliyetçilik daha kuşatıcı ve kapsayıcı bir söylem geliştirirken, etnik milliyetçilik dışlayıcı ve ötekileştirici bir söylem üzerinden hareket etmektedir. Tablo 7’de yurttaşlığa dayalı milliyetçilik ile etno-kültürel milliyetçilik arasındaki farkları görmek mümkündür.

Tablo 7.Milliyetçilik İçindeki Gerilimler

Yurttaşlığa Dayalı Milliyetçilik	Etno-Kültürel Milliyetçilik
Siyasi millet	Kültürel/tarihsel millet
Kapsayıcı	Dışlayıcı
Evrenselcilik	Özgecilik (diğerkâmlık)
Eşit milletler	Biricik/eşsiz milletler
Rasyonel/ilkeli	Mistik/duygusal
Milli egemenlik	Milli ruh
Gönüllülük esasına bağlı/iradeci	Organik
Vatandaşlığa dayalı	Soya dayalı
Vatandaş sadakati	Etnik sadakat
Kültürel çeşitlilik	Kültürel birlik

Kaynak: Heywood, 2021, s. 214

Sonuç olarak her ne kadar milliyetçilik farklı boyutlara sahip olsa da genel olarak dört adımda ortaya çıkmaktadır. Toplumda hissedilen değişim ihtiyacı ya da değişime karşı verilen direnç, milliyetçiliği başlatan ilk adımdır. Toplumdaki güç dağılımından, sosyokültürel ideallerden ya da siyasal pratiklerden duyulan hoşnutsuzluk, içerinden veya dışarıdan gelecek kendi varlığına karşı bir tehdit algısı milliyetçiliğin gelişimini hızlandırmaktadır. İkinci adım ulusal bir grubun araçsallaştırılmasıdır. Yani aynı duyguları paylaşan, ortak hedefleri gerçekleştirmek için bir araya gelen, grup için fedakârlık yapmaya hazır insanlar kitlesel bir seferlik başlatırlar. Seferberliğin başlatılmasında ise özellikle iktidardaki siyasi partinin ve kitle iletişim araçlarının önemi büyüktür. Milliyetçiliğin gelişimindeki üçüncü adımda bu şekilde gerçekleşmektedir. Ulusal bir grubun milliyetçi bir gruba dönüştürülmesi için doğrudan ve dolaylı bir şekilde kitle iletişim araçları ve siyasal lider üzerinden bir ideoloji geliştirilmektedir. Böylece milliyetçilik teşvik edilmekte, ulusal duygu, milliyetçi tutum ve inanca dönüştürülmektedir. Son adımda ise bu tutum ve inançlar yaygınlaşmaktadır (Kecmanovic, 1996, ss. 99-101).

2. BİR KAVRAM OLARAK ETNİK/ETNİSİTE

Yunanca kökenli bir kavram olan "ethnos" ilk olarak Homeros'un eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde kavram; *"toplu olarak hareket eden insan gruplarını ya da vahşi hayvan sürülerini"* ifade etmek için kullanılmıştır. Etnik ya da etnisite kavramlarının "biz ve öteki" ayrımını ifade eden kullanımına ise Antik Yunan'da rastlamak mümkündür. Antik Yunan'da toplum *"hellenon ve ötekiler"* olmak üzere iki sınıfa ayrılmış, Yunanlılar kendilerini "hellenon", Yunanlı olmayanları ise "ethnea" kavramı ile

tanımlamışlardır. "Ethnea" kavramı bu dönemde, barbar, yabancı, uygarlaşmamış, "hellenon" olmayan kişi ve grupları tanımlamak için kullanılmıştır. "Ethnea" kavramı bir nevi "ethnos"dan doğmuş, Antik Yunan'da dışlayıcı ve aşağılayıcı bir ifadeye karşılık gelmiştir. Önceleri farklı ırktan ya da soydan olanları dışlamak için kullanılan kavram daha sonraları farklı dinlere mensup olanları da dışlayan ve ayrıştıran bir boyut kazanmıştır. Türkçeye "etnik/etnisite" kavramı olarak giren kavram böylece sadece biyolojik özellikleri değil kültürel, tarihi özellikleri ve ortaklıkları kapsayacak, bu ortaklığa sahip olmayanları ise dışlayacak şekilde kullanılmıştır (Phutkaradze, 2017, ss. 8-9).

Etnisitenin siyasi bir kavram olarak kullanılmaya başlanması ise Amerikalı sosyolog David Riesman tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda kullanılan etnisite kavramı Horowitz (1985)'e göre, renk, dil ve din bakımından farklılaşan grupları tanımlamaktadır. *"Kabile, ırk, milliyet, kast"* gibi kategoriler ise etnisitenin alt birimleridir (s. 53). Heywood (2021) ise etnisitenin soydan çok kültürel boyutunu öne çıkarmakta ve kavramı şu şekilde tanımlamaktadır; *"özel bir nüfusa, kültürel gruba veya kara parçasına karşı bir sadakat duygusu; ırki olmaktan çok kültürel bağ"* (s. 210). Bu bağ ise belli bir insan grubuna ortak bir bağlılık ve aidiyet duygusu vermekte, ortak bir geçmiş, tarih, dil, din ve toprak birlikteliği sunmaktadır (Phutkaradze, 2017, s. 9). Öte yandan Barth'a göre ise, *"etnisite sadece bir muhafazakarlık göstergesi ya da sadece psikolojik ölçekte aidiyet hissine kadar indirgenebilen bir unsur değildir"* (Kaya, 2001, s. 8). Ona göre, etnisite; "*grupların kaynak bölüşümü sürecinde giriştikleri rekabetin bir fonksiyonudur ve etnisite töze ilişkin bir oluşum değildir; etnisite toplumsal grupların diğer gruplara mensup bireylerle girdikleri etkileşim süreçlerinde ortaya çıkan tasarımdır"* (Kaya, 2001, s. 7). Etnisitenin büyük ölçüde "mitsel" ve "sembolik" bir yapıya sahip olduğunu ifade eden Smith (2002)'e göre, etnik köken bir dizi motiften oluşmaktadır. Bu motifler şunlardır (s. 245):

> *"(1) zamandaki başlangıç miti; yani topluluğun ne zaman 'doğduğu'; (2) mekândaki 'başlangıç miti; yani topluluğun nerede 'doğduğu'; (3) soy miti; yani kim bizi doğurdu ve nasıl onun soyundan geldik; (4) göç miti; yani nereleri aşıp geldik, (5) kurtuluş miti; yani nasıl özgürleştik, (6) altın çağ miti; yani nasıl büyük ve kahraman olduk, (7) çöküş miti; yani nasıl bozulduk ve fethedildik/sürgün edildik; (8) yeniden doğuş miti; yani eski şanlı günlerimize nasıl dönebiliriz?"*

İkinci ve dördüncü motifler hariç diğer tüm motifler kahramanlıklardan ve olağanüstü durumlardan beslenmeye müsaittir. Efsanelerin kişiselleşmesine neden olabilmektedir. Bu durum ise yeni kahramanların ortaya çıkmasına, tarihin kullanılarak bugün için araçsallaşmasına olanak sağlamaktadır. Kahramanlar zaferin kazanılması ve altın çağın yaşanabilmesi için adeta bir fener gibi sembolleştirilmektedir. Eski kahramanlar

grubun niteliklerinin ve erdemlerinin tek bir vücutta toplandığı, grubun en somut tezahürleridirler. Ancak kahramanların en önemli işlevi, kaybedildiği düşünülen ihtişam ve erdemin yeniden tesis edilmesi ve yeniden ulusal bir uyanışın gerçeklemesi için gelecek kuşakları etkileyen bir itki, bir model olmasıdır (Smith, 2002, ss. 254-255). Söz konusu mitler ve semboller, bireylerde etnik bilincin gelişimine imkân sağlayarak, etnik grupların oluşumunu kolaylaştırmaktadır.

Etnik grup kavramı nispeten yeni bir kavram olarak azınlık terimine karşılık gelmektedir (Wallerstein, 2000, s. 98). Smith (1994)'e göre, *"etnik bir grup, soya ait mitlerin rolünü ve tarihî anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırt edilen bir kültürel kolektif tiptir"* (s. 41). Barth (2001) 'a göre de etnik gruplar; *"örgütlenmeleri açısından değerlendirildiklerinde sosyal bir tasarım olarak algılanabilirler"* (s. 16). Özler (2018) ise etnik grupları şu şekilde ifade etmektedir; *"genellikle ortak kültürel, dinsel ve dilsel özelliklere sahip kategoriler olup, ortak bir geçmişi veya soyu paylaştıklarını iddia eden gruplardır"* (s. 83). Smith (1994)'e göre etnik bir gruptan bahsetmek için grubun bazı ana niteliklere sahip olması gerekmektedir. Bu nitelikler ise şunlardır; *"kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihî anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir "yurt"la bağ, nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu"* (s. 42). Bu nitelikler ve unsurlar olmadan etnik bir gruptan söz etmek mümkün değildir. Söz konusu tanımlardan da yola çıkarak, etnik grup üyelerinin ortak bir kültürel, dilsel ve dinsel birlikteliğe sahip olduklarını söylemek mümkündür. Bu birliktelik grup içinde kapsayıcı olsa da dış grupları dışlayıcı bir özellik taşımaktadır. Grubun dışındakiler ortak mirasın bir parçası olmadıkları gerekçesiyle dış grup olarak kalmaktadırlar. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse; Hindistan'a göç eden bir Zimbabveli orada kalabilir, çalışabilir hatta Hindistan vatandaşı olarak seçimlerde oy kullanabilir, Hindu dilini öğrenebilir, dinini değiştirebilir. Ancak ortak atalara ait bir mirası paylaşmadığı için hiçbir zaman bir Hint olamaz (Cottam vd., 2017, s. 341).

Son yıllarda yapılan çalışmalar genellikle etnik çatışmayı modernleşmenin bir ürünü olarak değerlendirmişlerdir. Modernleşme teorilerinin etnik çatışmaya dair geliştirdikleri tezlere göre, etnik gruplar modernitenin faydalarından eşit bir şekilde yararlanamamaktadır. Özellikle ekonomi ve eğitim imkânlarından eşit şekilde yararlanamama gruplar arasındaki gerilimi artırmaktadır. Sosyo-ekonomik düzeydeki farklılaşma toplumda tabakalaşmaya neden olmaktadır. Daha zengin, eğitimli, donanımlı gruplar diğerleri tarafından kıskanılmaktadır. Öte yandan daha iyi koşullara sahip gruplar diğer gruplardan kendilerini

soyutlama, onları dışlama eğilimi de geliştirmektedirler. Bu durum ise gruplar arasındaki çatışmayı şiddetlendirmektedir. Ancak Horowitz (1985), modernleşme teorilerinin haklılık payı olsa da özellikle modernleşmeyle tanışmamış coğrafyalarda etnik çatışmaların neden var olduğunu açıklama noktasında yetersiz kaldıklarını, modernleşmenin bir ürünü olarak etnik çatışmaları ele almanın, konuyu sınırlandırdığını ifade etmektedir (s. 102). Bu kapsamda etnik çatışmaların sosyo-psikolojik boyutlarını ele alarak, duygu ve içgüdü temelli bir yaklaşım benimsenmesi konuya daha geniş bir bakış kazandıracaktır. Ancak öncelikle etnik ve ulusal kimlik bilincine değinmek önemlidir.

2.1. Etnik ve Ulusal Kimlik Bilinci

Latince kökenli "identitas" kavramından türeyen "identity" Türkçe'ye "kimlik" olarak *"aynı olma, özdeş olma"* (Erdenir, 2010, s. 14) anlamına gelecek şekilde çevrilmiştir. Psikoloji disiplini içinde "ben, kendi" kavramlarına karşılık gelen kimlik, sosyal psikolojide ise biz olarak karşılık bulmaktadır. "Ben ve biz" kavramları kimliğin iki boyutundan biri olan aynılık boyutuna karşılık gelirken, "öteki ve onlar" kavramları ise kimliğin farklılık boyutuna denk düşmektedir. Bu kapsamda kimliğin, "biz ve öteki" olmak üzere iki boyuttan oluştuğunu, genel olarak bizi, ötekinden ayıran bir özellik taşıdığını söylemek mümkündür (Zenginoğlu ve Kanat, 2016, ss. 263-265). Passerini (2010)'ye göre kimlik, kendine ait olanla kendinden olmayı ayırt etme yeteneği olarak kabul edilmektedir (s. 217). Kimliğin bu iki boyutuna dikkat çeken Smith'e göre de kimlik içinde ayniyet yani aynılık boyutunu barındırmaktadır. Aynı kimlik altında birleşen mensuplar benzerlikler taşımaktadırlar. Aynı dili konuşan, aynı dine mensup, aynı şekilde giyinen, yiyen, içen, grup üyeleri bu kapsamda grup dışındakilerle farklılaşmaktadır. Böylece kimlik; "benzerlik ve benzemezlik" üzerinden ikiye ayrılmakta, bu ayrım ulus kimlik bilincinin de bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır (Smith, 1994, ss. 122-123). Bu kapsamda etnik gruplar arasındaki sınırların belirlenmesi için kültürel unsurlar öne çıkarılmaktadır. İç grup, kendini dış grup üyelerinden ayırmak ve kendi kimliklerini açıkça göstermek için kültürel unsurlara başvurmaktadır. Giysiler, yerleşim tarzları, genel yaşam biçimleri, kullandıkları dil, temel değerler, ahlaki ölçüler ile etnik gruplar arasında kültürel unsurlar aracılığıyla sınırlar çizilmektedir (Barth, 2001, s. 17). Etnisitenin biyolojik ya da kültürel bir özden kaynaklı olmasından ziyade, sosyal olarak kurulan ve sürdürülen bir sınır süreci olduğunu öne süren Barth (2001)' a göre, etnisite sosyal sınırlar üzerinden inşa edilmektedir. Ona göre, *"grup üyeleri ile grup dışında kalan kimseler arasında kutuplaşmaya varan farklılıklar sınırların sürekliliğinin teminatıdırlar"* (s. 17).

Kimliklerin gelişimi Bauman (2017)'a göre ise, doğal yollarla oluşmayan, modern insanın yaşamına zorla sokulmuş bir kurgudur (s. 30). Bu kapsamda kişinin kimlik kazanma durumunu şu şekilde ifade etmektedir. *"Kimlikler havada salınıp durur; bazılarını kişi kendisi seçerken diğerleri etraftakiler tarafından şişirilip fırlatılır"* (s. 22). Tek bir kimlikten bahsetmek mümkün değildir. Birey, kendini pek çok farklı kimlik içeresinde tanımlayabilmektedir. Bunlardan bazılarını seçebilir, bazılarının içine doğar, seçim hakkı yoktur. Seçim hakkı tanınmayan kimliklerden biri etnik kimliktir. Searle-White (2001)' a göre, etnik kimlikler, sosyal olarak inşa edilen, "doğal olarak" meydana gelmeyen, yapay, sonradan oluşturulan, kişilerin kendilerini ait hissettikleri ve parçası olduklarını düşündükleri normlardır (s. 72).

Smith (1994) 'e göre, ulus bilincinin kökenlerinde etnik kimlik bilinci yer almaktadır. Bu nedenle ulusların etnik kimlik bilincinin çok eskilere dayandığını ifade etmektedir (s. 41). Barth (2001)' a göre de, *"etnisite, kimliğin vazgeçilemeyen zorunlu bir bileşenidir"* (s. 20). Barth, etnisite ile kimlik arasında güçlü bir bağ kurmuş olsa da Hall (1990), etnik kimliklerin, tarihsel, kültürel ve söylemsel süreçler tarafından sürekli olarak inşa edildiğini, kimliğin sabit ya da değişmez bir özü olmadığını, sosyo-politik değişimlere, göç ya da kültür gibi sosyal bağlamlar içinde sürekli yeniden kurgulandığını savunmaktadır. Ayrıca ona göre kimlikler; temsil, farklılık ve aidiyet kavramlarıyla açıklanmalıdır. Hall, etnik kimliklerin ancak farklılıklar üzerinden anlam kazanacağını, bir kimliğin ötekine karşı pozisyon almasının normal olduğunu ve her zaman bir öteki inşa edileceğini açıkça ifade etmiştir. Bu kapsamda ona göre, kültürel kimlik, *"tek, paylaşılan bir kültür, bir tür kolektif "tek gerçek benlik", paylaşılan bir tarihe ve atalara sahip insanların ortak olarak sahip olduğu birçok diğer, daha yüzeysel veya yapay olarak empoze edilmiş "benliklerin" içinde saklanan bir tür kolektif "benliktir"* (s. 223) ve kültürel kimlikler, *"her zaman hafıza, fantezi, anlatı ve mit yoluyla yeniden inşa edilmektedir"* (s. 226).

Etnisitede kimlik, akrabalık ve soy retoriği üzerinden şekillenmektedir. Modern ulus iddiası da genellikle soy ve akrabalık üzerinden geliştirilmektedir (Calhoun, 2012, s. 52). Etnik kimliğin gelişimi için ortak mitler önemlidir. Ortak ecdata ait mitler, etnik aidiyet duygusunun gelişimi için hayatidir. Etnik gruba bağlı üyeler, mensupları oldukları grubun ecdatları ile evlat bağı kurarak geniş bir aile teması etrafında birleşmektedirler. Aile anlayışı ise beraberinde değer ve üstünlük hislerini de getirmekte, "süper aile" algısını oluşturmaktadır (Smith, 1994, s. 43). Öyle ki etnik gruplar, kendilerine özgü bir kimlik oluşturmak ve bu kimliği sürdürmek için mücadele etmektedirler. Ayrıca bu kimlikler, grup

üyelerine *"normlar, sınırlar, hedefler, amaçlar ve sosyal bir bağlam"* sağlamaktadır (Abrams ve Hogg, 1990, s. 1). Bu kapsamda doğası gereği dışlayıcı bir yapıya sahip etnik kimlikler, aslında siyasal olarak icat ve inşa edilmiş kurgular olarak kabul edilmektedir. Öte yandan ortak dini aidiyetin, etnik kimlik gelişiminde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Gruplar birbirlerinden bazen sadece "etnik kökenleri" bazen de "dinleri" bakımından ayrılmakta, böylece "biz ve öteki" oluşturmaktadırlar. Ancak etno-dinsel kimlikler olarak bilinen hem din hem de soy bakımından geliştirilen ortak biz algısı, en şiddetli çatışmalara neden olan bilinçtir. Çünkü etnik kimlik genellikle dini öğretilerle, fikirlerle şekillendirilmekte, dini örgütler, kurumlar ve liderler ulusal kimliğin gelişiminde çeşitli mitler, efsaneler, kahramanlık anlatıları kullanarak etnik köken ile dinin gücünü birleştirmekte, özdeşleştirmektedir. Böylece din paydasında bir araya gelenler için mücadele kutsal bir önem arz etmekte, bu durum ise biz ve öteki ayrımını keskinleştirmektedir (Ruane ve Todd, 2011, s. 72).

"Dünya dinleri" her ne kadar etnik kimliği aşan ve onu kaldırmaya çalışan bir söyleme sahip olsalar da Ermeniler, Yahudiler, Monofizitler, Habeşliler gibi etnik ve dini kimliğin iç içe geçtiği bazı gruplar da vardır. Ayrıca tamamen dini bir cemaat olan bazı gruplar daha sonra etnik bir kimlik de kazanabilmektedir. Bu durumun en bariz örneklerinden biri Dürzilerdir. Dürziler, etno-dinsel bir topluluk olarak kabul edilmektedir (Smith, 1994, ss. 21-22). Dinsel kimliklerin oluşum sürecini ise Smith, şu ifadelerle açıklamaktadır (Smith, 1994, s. 21):

> *"Sınıf kimlikleri üretim ve mübadele alanlarından doğarken dinsel kimlikler iletişim ve toplumsallaşma alanlarından doğar, kültür ile kültürü oluşturan unsurlar -gelenek ve ritüeller içinde kodlanmış değerler, semboller, mitler ve görenekler- arasında bir hizalanışa dayanırlar. Bu nedenle, gayrişahsi olmanın yanında ampirik olanın daha üstündeki bir gerçekliğe ve seyrek olsa bile özelleşmiş kurumların nişanlarına atıflar da yaparak, belli sembolik kodları, değer sistemlerini, inanç geleneklerini ve ritüelleri müştereken paylaştıklarını düşünenleri, tek bir inananlar topluluğuna katma eğiliminde olmuşlardır."*

Etnik ve dinsel bakımdan farklı gruplar arasında yaşanan çatışmaların kökenleri ise büyük ölçüde tarihsel kaynaklıdır. Öyle ki devletlerin, imparatorlukların, medeniyetlerin ortaya çıkışı, çöküşü, dünya dinlerinin ortaya çıkışı ve yayılması, zorunlu ya da gönüllü göçler, iç çatışmalar, kültür ve dinin sınıf ve kast ile kesişmesi, modern devletin doğuşu, ulus devletler ile ulus ve etnisite kavramlarının gelişimi, din ve ulusal kimlik kökeninde yeni devlet anlayışının gelişimi ile kimlik bazında çatışmalar artmıştır (Ruane ve Todd, 2011, s. 71). Özellikle ulus devlet anlayışı ile gelen milliyetçi hareket ve milli kimlik bilinci kimlik çatışmalarının ana nedenleri arasındadır. Bu kapsamda milli kimlik kavramını ele almak önemlidir.

Milli kimlik genel anlamda etnik ya da dini kimlikler üzerinden şekillenmektedir. Burada etnik bir ulusal kimlik geliştirme çabası söz konusudur. Ancak hiçbir ülke tek bir etnik kimlikten ya da dinden meydana gelmemektedir. Biz ve öteki arasındaki ayrım her zaman varlığını korur. Etnik köken ve din bakımından geliştirilen bir ulus kimlik anlayışında, aynı dine ya da etnik gruba mensup olmayan ötekiler, hiçbir zaten biz içine dâhil edilmezler. Bauman (2017)'a göre etnik kimlik üzerinden gelişen milli kimlik her daim bünyesinde *"agonistik (kavgacı) bir nosyon ve savaş narası"* (s. 31) barındırmaktadır. Bu bağlamda Smith (1994), milli kimliğin temel özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır; *"tarihî bir toprak/ülke ya da yurt, ortak mitler ve tarihî bellek, ortak bir kitlesel kamu kültürü, topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler, topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi"* (s. 32).

Milli kimliğin tesis edilmesi için gerekli unsurlardan biri siyasi topluluktur. Siyasi topluluktan söz edebilmek için mensupların kendilerini ait hissedecekleri bir mekânın, sınırları belli bir toprak parçasının, belli ortak kurumların, hak ve görevlere dair tek bir yasanın var olması gereklidir. Milli kimliğin tesis edilmesi için gerekli unsurlardan biri de vatan fikridir. Burada herhangi bir toprak parçasından bahsedilmemektedir. O yer, *"tarihi bir toprak, yurt, halkın beşiği"* (Smith, 1994, s. 24) olarak tanımlanmalıdır. Toprağa karşı bir aidiyet hissi duyulmaktadır. Bizim, olarak kabul edilen toprak parçası, üzerinde bilginlerin, kahramanların yaşadığı, savaştığı, dua ettiği yerlerdir. Tüm bunlar toprağı özel ve kıymetli kılmak için gereklidir. Mübarek ve yüce olarak kabul edilen toprak sadece o millete ait olup *"ötekinin ya da yabancının"* kullanımına kapalıdır (Smith, 1994, s. 25).

Milli kimliğin siyasi boyutuna dikkat çeken Bauman (2017)'a göre, benzer zihniyete sahip ve belirli ortak paydalarda birleşen kişiler bir araya gelerek bir grup ya da cemaat etrafında toplanır, aidiyet geliştirir. Bu aidiyet kişinin, bireysel tercihidir. Etnik köken bakımından da ortak olan kişiler bir araya gelerek bir ulusal/milli kimlik inşa ederler. Böylece bireye doğuştan verilen ve dayatılan bir durum olarak kimlik gelişir (s. 75). Searle-White (2001)' a göre ise milli bir kimliğin gelişimi için ortak bir tarihi mirasın, dilin ya kültürün paylaşılma zorunluluğu yoktur. Aksine aynı coğrafi sınırlar içinde yaşayan, aynı grubun kurallarına uyan her vatandaş milli kimliğin bir parçasıdır. Bu durumun en bariz örnekleri Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki milliyetçilik anlayışıdır. Söz konusu bölgelerde, "ulus" kişilerin yaşadığı yer üzerinden tanımlanmakta ve vatandaşlık üzerine kurulmaktadır. Örneğin, ABD'ye taşınan her kişi Amerikan vatandaşı olarak ulusun bir parçası olabilmektedir. Burada etnik ya da dinsel kimlikten ziyade, vatandaşlık temelinde

bir milli kimlik inşası söz konusudur (ss. 9-11). Vatandaşlık temelinde geliştirilen milli kimlik tüm grupları kapsayıcı ve kuşatıcı bir misyon üstlenirken, etnik kimlik üzerinden geliştirilen milli kimlik doğası gereği ötekini dışlayan ve bizi önceleyen bir özellik taşımaktadır. Etnik kimlik üzerinden gelişen milli kimlik diğer kimliklerden oldukça farklıdır. Öyle ki kesin ittifak ve özel sadakat beklentisi milli kimliği diğer kimlik türlerinden ayıran önemli bir farktır. Kendisine rekabeti kabul etmemekle birlikte, "biz ve onlar" ayrımını da beraberinde getirmektedir. Devletin varlık sebebi de "biz ve onlar" arasındaki sınırı belirlemek ve denetlemektir. Öte yandan milli kimlik güçlü bir aidiyet duygusuna da sahiptir (Bauman, 2017, s. 32). Gruba karşı duyulan güçlü aidiyet, yıkıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Sadece biz olarak kabul ettiği gruba karşı duyulan güçlü aidiyet duygusu, diğer gruplara karşı mesafeli ve uzak durulması gerektiği algısını da doğurabilmektir. Bu durum ise gruplar arasında çatışmaların yaşanmasına, "kendi" grubu için ölmeye ve öldürmeye hazır bir kitlenin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Sen, 2006, s. 20).

2.2. Etnisiteden Etnosentrizme

Etnosentrizmi anlayabilmek için öncelikle ırk kavramını ele almak önemlidir. Batı dillerinde *"race"* kelimesi daha ziyade hayvanlar için kullanılmakta, hayvanların sahip oldukları bazı özelliklerden dolayı diğer türdeşlerinden ayrılmasını ifade etmektedir. Türkçe'de ise bu durumu açıklamak için ırk yerine cins kavramı kullanılmakta, örneğin atların cinslerinden bahsedilmektedir: İngiliz atı, Arap atı gibi. Peki biyolojik olarak farklı insanlar nasıl tanımlanmalıdır? İnsanlar arasında farklı ırklardan bahsetmek mümkün müdür? Arsal (1979)'a göre dünyada saf bir insan ırkından bahsetmek mümkün değildir. Öyle ki tarihsel süreçte her ırk diğer ırklarla bir arada yaşamış ve birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu nedenle beyaz tenli, sarışın, mavi gözlü insanlar içinde esmer tenli, siyah gözlü insanlarda pek ala yaşamaktadır. Ancak ırklar arasında etkileşim var olmakla birlikle bazı fiziki özelliklerin bazı ırkları temsil ettikleri de bir gerçektir (s. 28).

İlk antropologların bazıları insan ırkını üç, bazıları dört sınıfa ayırmıştır. Bunlar; (1) beyaz ırk (Avrupalılar), (2) sarı ırk (Asyalılar), (3) siyah ırk (Afrikalılar), (4) kırmızı ırk (Yerli Amerikalılar). Bu ayrım cilt rengine göre yapılmıştır. Ancak bu kıstasın doğru ve geçerli olduğu tartışılmaktadır. Sonraki dönemlerde cilt rengi ile diğer özellikleri de içeren başka bir sınıflandırma gerçekleştirilmiş, ırklar beşe ayrılmıştır: (1) Kafkas ırkı, (2) Moğol ırkı, (3) Habeş ırkı, (4) Amerikan ırkı, (5) Malay ırkı. Ancak bu sınıflandırma da yeterli görülmemiş insanlar (1) uzun kafataslı insanlar, (2) kısa kafataslı insanlar olarak iki kategoride incelenmiştir. Bu ayrımla birlikte Avrupalı toplulukların genellikle uzun

kafatasına sahip oldukları bu durumun yüksek bir medeniyet şuurunu beraberinde getirdiği, uzun kafatasına sahip kişilerin daha zeki ve yetenekli olduğu inancı gelişmiştir. Ancak Avrupalılardan ziyade Afrika siyahilerinin uzun kafatasına sahip olduklarının anlaşılması üzerine bu iddiadan kısa sürede vazgeçilmiştir. Kafatasının şekliyle insanların zekâsı ve yetenekleri arasında bir ilişkinin olmadığı savunulmuştur. Yine insanları ırklara ayırmak için cilt renginden, kafatasının şeklinden başka, gözlerin rengi ve şekli, burun yapısı, elmacık kemikleri, dudakları, uzun ya da kısa boyna sahip olma gibi pek çok fiziki özellikler üzerinden de insanları ırklara ayıran çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır (Arsal, 1979, ss. 28-32). Bu sınıflandırma ise zamanla bazı ırkların diğerlerinden üstün olduğu anlayışını beraberinde getirmiştir. Öyle ki 19. yy.'la birlikte Avrupalı yazarların büyük bir kısmı, ırklar arasında fiziksel ve bedensel farkların yanı sıra zekâ ve yetenek bakımından da ırksal farklılık var olduğunu öne sürmeye başlamışlardır. Bu kapsamda zekâ ve yetenek bakımından donanımlı olan ırkları üstün (örneğin Aryen ırkı), donanımsız olanları ise aşağı ırk (örneğin siyahiler) olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde insanlık tarihinde medeniyetlerin gelişimine Aryen, Hint-Avrupalı gibi ırkların öncülük ettiği, bu nedenle Aryen ırkının diğer ırklardan üstün olduğuna dair bir inanç da geliştirilmiştir. Geliştirilen bu inanç aynı zamanda yüksek medeniyet seviyelerine çıkmayı sağlayacak yüksek zekâ ve beceriye sahip olan ve olmayan ırkların var olduğu anlayışını da beraberinde getirmiştir. Bu düşüncelerin gelişimde ve Avrupa'da yayılmasının hızlanmasında Fransız yazar Comte de Gobneau'nın *"Beşerî Irkların Eşitsizliği Hakkında Deneme"* adlı eserinin önemli bir etkisi olmuştur *(*Arsal, 1979, s. 41).

Hall (2017)'a göre ırk kavramı, Beyaz Batı'nın ötekiliği inşa ettiği söylemde beyaz ve Batılı kimliklerini ve diğerlerini ayıran bir oyun, Batı'nın öteki üretiminde bir aktör, farklı insan türleri arasındaki farklılıkları ortaya koyan, insan topluluklarını "medeniyet" ve "barbarlık" olarak kutuplaştıran bir araçtır. Bu bağlamda ırk söylemi ise bedensel kavramlar üzerinden ötekinin patolojikleştirilmesine imkan sağlayan, Avrupa ya da Batımerkezcilik olarak ortaya çıkan bir kültürel farklılık söylemini de inşa etmektedir (s. 82). Irksal farklılıklar üzerinden geliştirilen söylem beraberinde kültürel farklılık söylemini de getirmekte, insan topluluklarını kutuplaştırmaktadır. Öyle ki ırk, kültürel farklılık tartışmalarında sadece bir unsur olmakla kalmamakta; aynı zamanda güç, bilgi ve farklılık ilişkilerinin ortaya çıkardığı diğer ayrım biçimleriyle ve çatışma alanlarıyla yeni bağlar oluşturabilmektedir (s. 83).

İnsanlar arasındaki biyolojik farklıkları ifade etmek için kullanılan ırk kavramının etnisitedeki karşılığı etnosentrizm ya da etnik merkezciliktir. Etnosentrizm, insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Tarihin her döneminde rastlamak mümkündür. Avcılık ve toplayıcılık dönemlerinde yaşanan etnosentrizmin pek çok nedeni vardır. Ünlü biyoloji bilgini Julian Huxley'e göre, ırkçı düşüncenin temellerini oluşturan nedenlerden biri "sürü güdüsü"dür. Nasıl ki hayvanlar sürü içinde kendilerini emniyette ve güvende hissederlerse insanlar da içinde yaşadıkları kabilelerde kendileri hoşnut ve güvende hissederler. Bir diğer nedense, maddi koşullardır. Üretim imkânlarının kıt olduğu tarihöncesi dönemde, yiyecek kaynakları üzerindeki rekabet, grupların birbirlerini kendi yaşamları için bir tehdit unsuru olarak görmelerine neden olmuştur. Bu durum ise "biz ve öteki" ayrımını güçlendirmiş, söz konusu ayrım etnosentrizmi geliştirmiştir (Şenel, 1984, s. 21).

Avcılık ve toplayıcılıktan sonra yerleşik çiftçi topluluklara geçiş ile bir yandan tarım gelişirken bir yandan da hayvancılık başlamıştır. Hayvanların evcilleştirilmesi ile göçebe çobanlık dönemi de başlamış, göçebe çobanların birbirleri ile olan ilişkileri ise kan bağı üzerinden gerçekleşmiş, "aynı soy ve öteki soy" olarak "biz ve öteki bilinci" gelişmiştir. Bu dönemde kan bağı, bizin gelişiminde önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerleşik hayatla birlikte gelen "artı ürün" ticaretin gelişimine, toplumsal yapının değişimine ön ayak olmuştur. İlk uygar toplumların oluşumuyla birlikte toplumda sınıfların oluştuğu görülmektedir. Soylarını tanrılara ya da üstün hayvanlara dayandıran soylular, soyluluk derecelerine göre yönetici sınıfı oluşturmuşlar, "saf soy, saf kan" olarak kabul edilmişlerdir. Öte yandan toprağı işleyen, hayvan yetiştiren, çoban ve avcılar, hayvanlar gibi yaşadıkları gerekçesiyle vahşi topluluklar olarak aşağı görülmüşlerdir. Böylece etnosentrik düşünceye, soy, kan bağı gibi kavramların yanı sıra "damızçılık", antropomorfizm[7]", vahşi halklar gibi terimler de dâhil edilmiştir. Etnosentrik bilinç, Antik Yunan'da da varlığını sürdürmüştür. Yunanca konuşan, Yunan kültüründen olanların "hellenler (biz)" olarak kabul edildiği, bunların dışında kalan tüm toplumların ve kültürlerin "barbarlar (öteki)" olarak tanımlandığı bir anlayış gelişmiştir. Yunan kültüründen olmayanlar ayrıca uygarlaşmamış vahşi halklar olarak kabul edilmiştir. Hristiyanlığın Orta Çağ'da egemen oluşu ile etnosentrizm dinsel bir biçim kazanmıştır. İmparatorlukların kendilerini dinle birleştirmeleri etnosentrizme farklı kavramların ve boyutların girmesine kapı aralamıştır. Öyle ki bu dönemde din kardeşliğinin bizi oluşturduğu görülmektedir. Yine bu dönemde soy kavramına ciddi bir atıf yapılmıştır. Feodal düzen içerisinde soyluluk derinleşmiştir. Keşiflerin ve kapitalizmin gelişimi

[7] İnsana dair özelliklerin hayvanlara, cansız varlıklara ya da Tanrı'ya atfedilmesi durumu.

sonucunda ise toplumsal, ekonomik ve siyasal alanlarda önemli kırılmalar yaşanmıştır. Daha geniş pazarlara açılma ve hammadde ihtiyacı, mevcut feodal sistemle karşılanamadığı için ulusal birimler ortaya çıkarılmış "ulusçuluk" anlayışı ile "biz ve öteki" olarak kabul edilen algıda da ciddi değişimler yaşanmıştır (Şenel, 1984, ss. 21-25). Etnik kimliklerin ön plana çıktığı 19. yy. ile özellikle 20. yy. pek çok etnosentrik olaya ev sahipliği yapmıştır. Etnik gruplar arasında yaşanan çatışmalar ve şiddetli olaylar milyonlarca kişinin mülteci durumuna düşmesine, milyonlarcasının hayatını kaybetmesine, binlerce kadının tecavüze uğramasına neden olmuştur. Bu kapsamda etnosentrizm kavramını boyutlarıyla ele almak önemlidir.

Günümüzde ırksal çatışmalardan ziyade etnik ve dini kimlik üzerinden başlatılan çatışmalar çoğunluktadır. Etnosentrizm kavramı ilk kez 1870'lerde Gumplowicz tarafından tanıtılsa da 1900'lerde W. G. Sumner tarafından popüler hale getirilmiştir. Sumner etnosentrizmi Folkways (1906) adlı eserinde *"bölgecilik, kültürel dar görüşlülük"* anlamına gelecek şekilde kullanmıştır. Daha sonra Adorno ve arkadaşları, The Authoritarian Personality (1950) adlı eserde etnosentrizmi; antisemitizmi ve diğer dinsel, kültürel, dilsel farklılıkları da içerecek şekilde, öteki olarak kabul edilen gruplara karşı olumsuz, biz olarak kabul edilen kendi grubuna karşı da olumlu duyguları besleme durumu olarak kullanmışlardır (Şenel, 1984, s. 21). Bizumic (2020), etnosentrizm kavramını, kişinin kendi etnik grubunu herkesin ve her şeyin üstünde ve merkezinde olarak görme, güçlü bir önem duygusuna sahip olma hali olarak tanımlamıştır (s. 1). Özler (2018) ise etnosentrizm, *"birey için kendi etnik grubunun dünyanın merkezinde olması ve her şeyi etnik bir açıdan değerlendirip diğer etnisitelere karşı olumsuz fikirlere sahip olma"* (s. 83) hali olarak tanımlamıştır. Etnosentrizm diğer bir ifadeyle ırkçılık, beraberinde fiziksel ve sembolik bir şiddet eğilimini, biz olarak kabul edilen etnik grubun diğerlerine göre daha üstün olduğu algısını, ötekine karşı önyargıyı beraberinde getirebilmektedir (Balibar, 2000, s. 52). Bu bağlamda Wallerstein (2000) ırkçılığın işlevlerine dair şu ifadeleri kullanmaktadır (s. 99):

> *"Bir "halk"ın oluş ve davranış biçiminin nedeninin ya ayırt edici genetik özellikleri ya toplumsal-siyasal tarihi ya da geleneksel normları ve değerleri olduğu varsayılmaktadır. Bu kategorilerin tüm amacı, bugünün yönlendirilebilir "akılcı" süreçlerine karşı, geçmiş üzerine kurulu iddialarda bulunmamıza olanak sağlamakmış gibi görünmektedir."*

Bu bağlamda etnomerkezcilik bir kavram olarak, geçmişe atıf yaparak bugünün kurgulanmasını sağlayan, tüm dışlayıcı tavırları, kültürel eşitsizlik algısını, bizin üstün olduğunu ve ötekinin törelerine karşı bir algıyı ve grup merkezciliğini içermektedir (Smith, 2002, s. 89).

Her ne kadar etnosentrizm kavramı üzerinde kabul edilmiş bir görüş birliği olmasa da ortak pek çok kavram gelişmiştir. Söz konusu kavramlardan en öne çıkanları, körü körüne vatanseverlik, kolektif narsisizm, gruplar arası ön yargı, kimlik kaynaşması, kolektif benlik saygısı, grup içi yüceltmedir. Tüm bu kavramlar etnosentrizmin belirli özellikleri ile örtüşmektedir (Bizumic vd., 2020, s. 5). Bu bağlamda etnosentrizm kavramı genel olarak üç temadan oluşmaktadır: grup dışı olarak kabul edilen gruplara yönelik olumsuz duygular (önyargı, küçümseme, aşağılama, nefret, kin gibi), iç gruba karşı duyulan pozitif duygular (sevgi, bağlılık, dayanışma, sıcaklık gibi) ve son olarak grup benmerkezciliği (s. 10). Bizumic ve arkadaşlarına göre, etnosentrizm aslında bir tutumdur. Tutumlar ise bir kişi ya da gruba karşı yapılan olumlu ya da olumsuz duygu taşıyan değerlendirmelerdir. Bu kapsamda bir tutum olarak etnosentrizm kavramını Bizumic ve arkadaşları altı boyutta ele almışlardır ve bu boyutları şu şekilde sıralamışlardır: adanmışlık, grup uyumu, tercih, üstünlük, saflık ve sömürücülük. Kısaca bu boyutların ne anlama geldiğini ise şu şekilde ifade etmek mümkündür (Bizumic vd., 2020, s. 11):

i. **Adanmışlık:** Kişi, iç grubuna güçlü ve tutkulu bir şekilde bağlıdır. Grubun iyiliği ve geleceği için her şeyini feda edebilir. Bu uğurda ölmeye ve öldürmeye hazırdır. Kişi kendini grubuna adeta adayan bir tutum geliştirir.

ii. **Grup uyumu:** Etnosentrik insanlar grup içinde uyuma oldukça önem verirler. Tüm üyelerin tek bir kişi gibi düşünmesini ve davranmasını isterler. Bireysel özgürlükleri reddederler. Grup içinde güçlü bir biz duygusu onlar için son derece önemlidir.

iii. **Tercih:** Kişinin kendi grubunu diğer etnik gruplara tercih etmesi ve sevmesi durumunu ifade eder.

iv. **Üstünlük:** Etnosentrik insanlar, kendi etnik gruplarının diğer etnik gruplardan daha üstün olduklarına inanan bir tutum sergilerler. Kendilerini başarılı, ahlaklı, güçlü, askeri anlamda yetenekli görmektedirler.

v. **Saflık:** Etnosentrik insanlar, grubun saf ve homojen kalması gerektiğine inanan bir tutum içindedirler. Diğer etnik gruplarla etkileşime girmeyi (arkadaş, komşu, eş gibi olmayı) reddederler.

vi. **Sömürücülük*:*** Etnosentrik insanlar için öncelikli olan iç grubun menfaatidir. İç grup menfaati için diğerlerini sömürmek, kötü muamele etmek hatta öldürmek

önemli değildir. Önemli olan iç gruptur. Tüm bu boyutları ile etnosentrizm kişilere, güçlü bir etnik benmerkezcilik ve öz-önem duygusu aşılamaktadır.

Özler (2018)'e göre, ırk ve etnik kimlik aslında sosyal bir inşadır. Ancak kişiler bu durumu o kadar çok içselleştirirler ki yapaylığı bir gerçeklik olarak yaşamaya başlarlar ve hayatlarında belirleyici bir etken haline getirirler (s. 83). Öyle ki bir ırkın diğer ırklardan üstünlüğü bilimsel olarak kanıtlanmamıştır. O halde etnik milliyetçiliğin bir sonucu olarak, ırkçılığın ya da etnosentrizmin sosyo-psikolojik, kültürel faktörlerden etkilenerek inşa edildiğini söylemek mümkündür. Kimlik krizleri, kolektif ruh, kolektif aidiyet, duygular, seçilmiş travmalar, zaferler, kişilik problemleri başta olmak üzere ekonomik krizler, diğer iktisadi sorunlar, siyasi istikrarsızlıklar etnosentrizmin ortaya çıkmasında etkilidir (Balibar, 2000, s. 50).

2.3. Etnosentrizmin Bir Sonucu Olarak Etnik Çatışmalar

Etnik düşmanlık ve soykırım faaliyetleri, etnisitenin radikal bir şekilde kırıldığı özel ve ender rastlanan durumlardır (Smith, 2002, s. 39). Horowitz (1985)'e göre, etnik çatışmalar genellikle kültürel farklılıklardan kaynaklandığı için *"kültürel çatışmalar"* olarak da ifade edilmektedir (s. 135). Foucault (2002)'a göre, çatışmaların temelinde ırk farklıkları vardır. Bu kapsamda şunları ifade etmiştir (s. 71):

> *"Toplumumuzu biçimleyen ve onu ikili bir biçime göre bölen savaş, aslında ırkların savaşıdır. Savaş olasılığını oluşturan ve onun ayakta tutulmasını, sürdürülmesini ve gelişmesini sağlayan temel öğeler çarçabuk ortaya çıkar: bunlar etnik farklılıklar, dil farklılıkları; güç, sertlik, enerji ve şiddet farklılıkları; acımasızlık ve barbarlık farklılıkları, bir ırkın başka bir ırk tarafından ele geçirilmesi ve uyruklaştırılmasıdır."*

Searle-White (2001)'a göre şiddet içeren gruplar arası davranışlar, *"her grubun öğrenilmiş bir dizi bilişsel ve duygusal tepkiye sahip olduğu gruplar arası bir durum bağlamında"* (s. 36) ortaya çıkmaktadır. Özler (2018) ise etnik çatışmalara dair şu ifadelerle açıklama yapmaktadır (s. 84):

> *"Etnik çatışmalar genellikle bir iç savaş olarak ortaya çıkar ve devlet bir otorite olarak etkinliğini yitirir. Irkçılık ve etnik nefret geçmişte kalmış bir sorun değildir. Her siyasal ve toplumsal mesele gibi ırkçılık ve etnosentrizm farklılaşarak, evrimleşerek, daha görünmez ve sinsi bir şekilde kılık değiştirerek varlığını sürdürmektedir."*

Ona göre, ırkçılık ve etnosentrizm etnik çatışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Özler, 2018, s. 84). Bu durumda milliyetçilik akımının etkisiyle iç grup üyelerinin, grupla özdeşleşmesi söz konusudur. Searle-White (2001)'a göre, *"milliyetçiliği deneyimleyen insanlar kendilerini belirli bir grup insanla özdeşleştiriyor ve bu kimlik etrafında hareket ediyorlar"* (s. 47). Bu kimlik genellikle etnik ya da dinsel olmaktadır. Bazen her ikisi birden bir kimlik inşa etmektedir. Etnik kimlik güçlü bir şekilde

hissedildiğinde ise dış gruplara karşı ötekileştirmeyi ve düşmanlığı da beraberinde getirmektedir (Horowitz, 1985, s. 7).

Etnik çatışmalara pek çok faktör kaynaklık etmektedir. Bunlardan bazıları ekonomik, bazıları siyasal bazıları ise psikolojik kaynaklıdır. Ayrıca karizmatik siyasal liderlerin de etnik gruplar arasındaki çatışmaların başlatılmasında ve sürdürülmesinde önemli bir payları vardır. Yine etnik gruplar arasındaki güç, nüfuz ve özerklik isteği çatışmalar için gerçekçi nedenler olabilmektedir. Bu nedenler gruplar arasındaki çatışmalarda rekabeti güçlendirmektedir. Öte yandan siyasal kriz ve istikrarsızların yaşandığı dönemlerde gruplar arasındaki çatışmaların şiddetlendiği görülmektedir. Merkezi yönetimin güç kaybı, devrimler, darbeler ya da diğer siyasi sorunlar neticesinde gruplar arasında iktidarı ele geçirme ve ötekine egemen olma isteği şiddetlenmektedir. Her ne kadar iyi zamanlarda gruplar arasında ortak hedeflere ulaşma noktasında iş birliği yapılsa da kaos, kriz gibi kötü zamanlarda kıt kaynakların kullanımı ve iktidar için rekabet kızışmakta ve şiddet eğilimi yükselmektedir. Etnik çatışmalara neden olan faktörlerden bir kısmı da ekonomik kaynaklıdır. Azınlık grupların ulusal gelirden eşit pay alamaması başta olmak üzere ekonomik sorunlar, işsizlik, gelir dağılımında eşitsizlik, enflasyon gibi problemler etnik gruplar arasındaki çatışmayı etkilemektedir. Öyle ki gruplar arasındaki çatışmalar ekonomi açısından rahat ve elverişli ortamlarda azalırken, bu ortam bozulduğunda çatışmalar yükselmektedir. Etnik çatışmaların bir başka nedeni ise merkezi devlet otoritesinin çökmesi ya da zayıflamasıdır. Devletin çökmesi ya da zayıflaması güvensizlik ve anarşi ortamı meydana getirmektedir. Bu durum etnik gruplar arasındaki çatışmaları şiddetlendirmektedir. Çatışmalar ise temelde iki nedenden doğmaktadır. İlk olarak etnik grupların devletin çökmesi ya da zayıflaması durumunda güvenlik ihtiyacını karşılayamamaları, kendilerini savunmasız hissetmeleridir. Bu durumda kendi etnik grup üyeleri içinde dayanışmayı güçlendirirken, dış gruba karşı yabancılaşmayı ve dışlamayı artırmaktadırlar. Aynı zamanda dış grupları kendi öz varlıkları için bir tehdit unsuru olarak görmeye başlarlar. Böylece çatışmalar hızlanmaktadır (Phutkaradze, 2017, ss. 29-30). Etnik grup çatışmalarına neden olan politik faktörlerden biri de ayrımcılıktır. Bu kapsamda ayrımcılık: *"ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi görüşler, bütün hak ve özgürlüklerin eşit ölçüde bütün bireyler tarafından tanınmasını, kullanılmasını veya yararlanılmasını kaldırma veya zayıflatma amacına sahip, herhangi bir ayırma, dışlama, kısıtlama veya üstünlük tanıma"* (Phutkaradze, 2017, ss. 27-28) olarak tanımlanmaktadır. Tüm ülkeler birden çok etnik ve dini kimlikten gruplarla bir arada yaşamaktadır. Azınlık halinde bulunan etnik gruplar eğer egemen grup tarafından

ayrımcılığa, dışlanmaya maruz kalırsa ya da kaldıklarını hissederlerse, bu durum etnik gruplar arasında çatışmalara neden olabilmektedir. Öte yandan etnik gruplar arasında çatışmalara neden olan faktörlerin önemli bir kısmı psikolojik kaynaklıdır. Etnik gruplara neden olan psikolojik faktörler, *"Sosyo-Psikolojik Dinamikler Bağlamında Milliyetçilik ve Etnik Grup Çatışmaları"* başlığı altında ele alınmıştır.

Çok- etnisiteli ya da çok-mezhepli devletlerde en az iki farklı etnik grup bulunmaktadır. Bu gruplardan hiçbiri diğerini asimile etme, diğerinden ayrılma ya da bağımsızlık kazanma kapasitesine sahip değildir. Bu tarz devletler, gerçek anlamda bağımsız bir devlet oluşturamayan etnik gruplardan meydana gelmektedir. Bu kapsamda bu tarz ülkelerde yaşayanlar için öncelikli olan kendi etnik/mezhepsel gruplarıdır. Ulusal aidiyet ve geniş topluluğa bağlılık daha sonra gelmektedir. Yine siyasal alanla ilintili olabilecek diğer gruplara karşı duyulan aidiyet üçüncü sırada yer almaktadır (Bkz. Şekil 6).

Şekil 6. Çok-Entisiteli ve Çok-Mezhepli Devletlerde Siyasal Kimlik ve Aidiyet

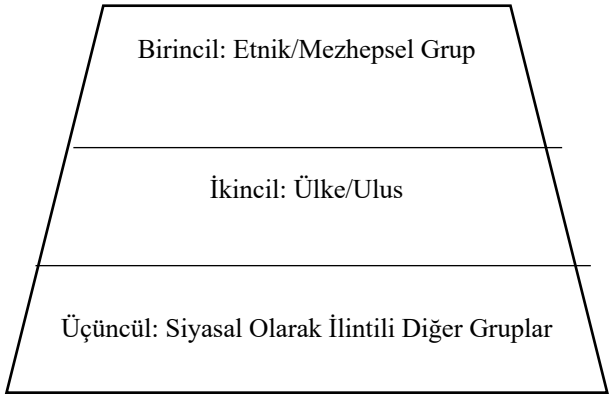

Kaynak: Cottam vd., 2017, s. 343

Söz konusu gruplar, kendi ülkelerini kuruma konusunda yeterli kaynağa sahip olmadıklarının farkındadırlar. Onların amacı kimin kime üstünlük kuracağıdır. Siyasal ve ekonomik gücün elde edilmesi noktasında çatışmaların görülmesi mümkündür. Gruplar genellikle birbirlerinden izole halde yaşamaktadırlar. Ancak aynı mekanları paylaşmaları da söz konusu olabilmektedir (Cottam vd., 2017, s. 342).

Gruplar arasındaki tarihsel, etnik ya da dini düşmanlıklar, gücün yeniden dağılımı, kaynaklar üzerindeki rekabet, kötüleşen ekonomik şartlar, sosyal eşitsizliğin artması, ani demografik yapıdaki değişim gibi yapısal koşullar ile sosyo-psikolojik etkenler, nefret, öfke, korku gibi güçlü duygular gruplar arasındaki gerilimi artıran önemli faktörlerdir. Ancak bu tür gerilimler her zaman kitlesel şiddete neden olmazlar. Şiddetin gerçekleşmesi için ek kışkırtıcı aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç ise genellikle karizmatik yıkıcı siyasi

liderlerce karşılanmaktadır. Grubunu ırkçı ideolojiler etrafında harekete geçiren, ötekine karşı kitlesel şiddeti meşru gösteren söylemler kullanan karizmatik yıkıcı liderler, çatışmacı girişimlerin önünü açmaktadır. Bu bağlamda siyasal liderlerin kitlesel şiddeti tetikleyici bir rol oynamaları olasıdır (Hughes, 2011, s. 130). Cottam ve arkadaşları (2017) bu durumu şu şekilde ifade etmektedir; *"bir etnik grup bir diğeri karşısında bir fırsat ya da tehdit algılandığında ve algılanan tehdide meydan okumak ya da fırsatı değerlendirmek için çoğu zaman siyasi liderler tarafından, en azından bir grup seferber edildiğinde çatışmalar kolaylıkla patlak vermektedir"* (s. 344). Gruplar arasında devam eden gerilimler, yetkili bir kimsenin (siyasi ya da dini otorite/lider) sosyal desteği, grup içinde diğer grupları öldürmenin haklı olduğuna dair hem fikir olma hali, ölümcül etnik çatışmaların ana sebeplerindendir (Kaufman, 2011, s. 97). Liderlerin takipçilerine "soyu koruma, saf soy" söylemlerinde bulunmaları da bu nedenledir. Yine söylemlerinde kendi gruplarına bir bütün olarak aile vurgusu yapmaları, geçmişte yaşanmış zaferlerin ya da yenilgilerin bugüne taşınması, akrabalık ve soyun etnik kimlik üzerinden vurgulanması da bu nedenledir (Calhoun, 2012, s. 52). Liderler de tıpkı takipçiler gibi rasyonellikten uzak duygu ve hislerle soykırım faaliyetlerine girişebilmektedirler. Bu duygu ve hisler ise bir anda ortaya çıkan kısa vadeli tutkuların ya da ideolojilerin bir sonucu olarak değil, uzun vadeli planların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Chirot ve McCauley, 2006, s. 60). Etnik gruplar arasındaki çatışmalarda siyasal liderlerin etkisi daha kapsamlı olarak "sosyal kimlik liderliği" başlığı altında ele alınmaktadır.

3. SOSYAL KİMLİK LİDERLİĞİ

Lider, grup üyeleri üzerinde en çok etkiye sahip olan, yine grubun inançları ve faaliyetleri üzerinde en etkili kişidir. Hogg (2001) 'un ifadesiyle de *"liderlik, pasif bir şekilde prototipik bir grup üyesi olmaktan daha fazlasıdır; diğer insanları aktif olarak etkilemeyi içermektedir"* (s. 189). Ayrıca grup içinde faaliyetleri başlatan, emir veren, karar alan, sorunları çözen, grup üyeleri arasındaki birliği sağlayan, takipçilerine rol model olan, takipçilerini teşvik eden yine liderdir (Freedman vd., 2003, s. 539). Lider içinde bulunduğu sosyal grubun parçasıdır ve diğer grup üyeleri ile her daim karşılıklı bir etkileşim içindedir (Sherif ve Sherif, 1996, s. 210). Onlardan etkilenir ve onları etkiler. Hogg (2001)'a göre liderler, *"grup üyelerinin tutumları, davranışları ve kaderleri üzerinde uzlaşmaya dayalı prestij sahibi olmak veya güç kullanmak ya da her ikisini birden yapmak yoluyla orantısız etkiye sahip kişilerdir"* (s. 188).

Karizmaya sahip liderlerin takipçiler üzerinde daha etkili oldukları aşikârdır. Çünkü lider, grubun ağırlık noktasıdır ve grubun amacını, yapısını, psikolojisini belirlemede önemli bir role sahiptir. Ayrıca bir grup lideri, yürütücü, planlayıcı, siyaset yapıcı, uzman, dış grup temsilcisi, iç ilişkileri denetleyici, armağan ve ceza dağıtıcısı, hakem ve uzlaştırıcı, örnek olucu, grubun simgesi, bireysel sorumluluğa "vekâlet" edici, ideolog, baba figürü olarak görülmektedir (Krech ve Crutchfield, 1967, ss. 477-481). Le Bon (1997)'a göre ise önderler sonradan havarisi olacakları düşünce tarafından efsunlaşmış kişilerdir. Yarı aydınlardır, düşünce adamı olmaktan ziyade aksiyon adamıdırlar. Bu kapsamda önderlerin genellikle doğuştan nevrotik, heyecanlı ve deliliğin kenarında dolaşan kişiler arasından çıktığını öne sürmektedir. Savundukları düşünce, edindikleri amaç için her yolu mubah sayan bir anlayışları vardır. Davalarına ve düşüncelerine dair duydukları keskin inanç ölümü dahi göze almalarına kaynaklık etmektedir. Sarsılmaz inançları, takipçiler üzerindeki etkilerinin artmasına imkân sağlamaktadır. Ortaya koydukları inanç ve güçlü irade halkın gözünde lideri güçlendirmektedir. Bu bağlamda lider, takipçilerinin ruhunu coşturmayı bilen kişidir (s. 106).

Liderler tarihsel olayları şekillendiren kişilerdir. Ve liderler, grup kimliklerini tanımladıkça ve şekillendirdikçe güç kazanmakta, böylece "sosyal kimlik liderliği" yapmaktadırlar (Haslam vd., 2011, s. 165). Bu bağlamda liderin grubuna nasıl bir sosyal kimlik liderliği yaptığı öne çıkmaktadır. Öyle ki lider yıkıcı ya da onarıcı sonuçlar doğurabilecek bir süreç başlatabilir. Bu noktada da liderin kişiliği, duyguları, içgüdüleri, tutumları öne çıkmaktadır. Liderin kişiliği ve grubu üzerindeki etkisini göz önünde bulundurmadan etnik gruplar arasındaki çatışmaları ve siyasal davranışları incelenmek eksik bir bakış olacaktır. Siyaset psikolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Lasswell, siyasal davranışın belirlenmesinde liderin kişiliğini merkeze alan bir bakış açısı geliştirmiştir (Post, 2004, s. 17).

Karizmatik ya da dönüşümcü bir liderin onarıcı mı yoksa yıkıcı mı olacağını belirleyen temelde iki faktör bulunmaktadır. Bunlar, içinde bulunan durum, koşul ya da süreç olarak ifade edilen sosyal çevre, diğeri ise liderin kişiliğidir (Freedman vd., 2003, s. 540). Bu kapsamda Sherif ve Sherif (1996) liderliği; *"hem sosyal durumun hem de kişiliğin bir fonksiyonu olarak, daha doğrusu, bu ikisinin etkileşiminin bir fonksiyonu"* (s. 211) olarak tanımlamaktadır. Peki, liderin, siyasal davranışlarını belirleyen aktörler nelerdir? M. Brewster-Smith, lider ile liderliğin siyasi bağlamı arasındaki ilişkiyi Şekil 7'de açıklamıştır.

Şekil 7.Kişilik ve Politika Çalışmalarıyla İlgili Değişkenler

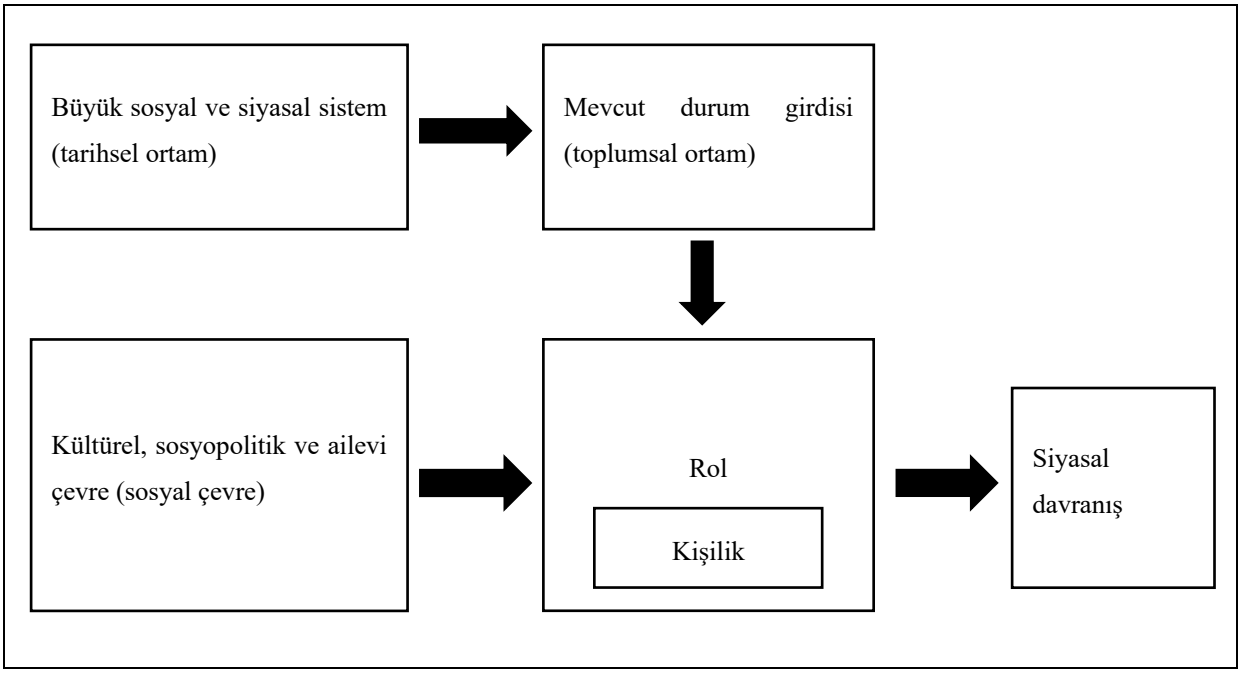

Kaynak: Post, 2004, s. 13

M. Brewster-Smith göre, liderin eylemlerini etkileyen çeşitli aktörler söz konusudur. Liderin içinde bulunduğu tarihsel, toplumsal ve sosyal bağlam merkezi bir öneme sahiptir. Lider hem bu aktörlerden etkilenmekte hem de onları etkileyebilmektedir. Onun kavramsallaştırmasına göre, liderin davranışlarını belirleyen en uzak etken büyük sosyal ve politik sistemdir yani ekonomik, siyasal ve toplumsal faktörleri içine alan tarihsel ortamdır (Panel 1). Tarihsel ortam, toplumsal ortamı (Panel 2) ve kişinin sosyalleştiği (Panel 3) sosyal çevreyi şekillendirmektedir. Liderin içine doğup büyüğü aile, akrabaları, akranları, öğretmenleri ve sosyal çevresi liderin tutumları ve davranışları üzerinde önemli bir role sahiptir (Post, 2004, s. 13). Bu bağlamda M. Brewster-Smith tarafından geliştirilen yaklaşımda sosyal çevrenin kişilik ve davranışlar üzerindeki etkisi öne çıkarılmış, kişilik özellikleri ve içgüdüsel eğilimler arka planda tutulmuştur.

Liderin siyasal davranışlarını belirleyen etkenleri açıklama konusunda diğer bir şema ise Kurt Lewin'in alan teorisinden yararlanarak Stone ve Schaffner tarafından geliştirilmiştir (Bkz. Şekil 8). Bu şema iç içe geçmiş bir alanlar kümesi şeklinde oluşturulmuş, politik yaşam alanı olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca bu şema, en küçük oyuncak bebeğin bir sonraki büyük oyuncak bebekler içine hapsedildiği Rus oyuncak bebeklerine de benzetilmiştir. Merkezde en küçük bebek olarak liderin kişilik özellikleri (karakter, id-ego-süperego, tutumlar, yetenekler, grup kimlikleri ve mizaç) bulunmaktadır. Tüm bu özelliklerin tarihsel ve sosyal

çevreden (komşu, kilise, okul, aile, akranlar gibi) etkilendiğini öne süren Stone ve Schaffner tarafından geliştirilen bu şema, özellikle Arap-İsrail çatışmalarının analizinde işlev kazanmıştır (Post, 2004, s. 14). Bu bağlamda Stone ve Schaffner tarafından geliştirilen alan modelinde, tarihsel ve sosyal çevrenin kişilik üzerindeki etkisinin yanı sıra kişiliğin de siyasal davranışı belirlediği vurgulanmış, daha kapsamlı bir bakış sunulmuştur.

Şekil 8.Stone ve Schaffner Alan Modeli

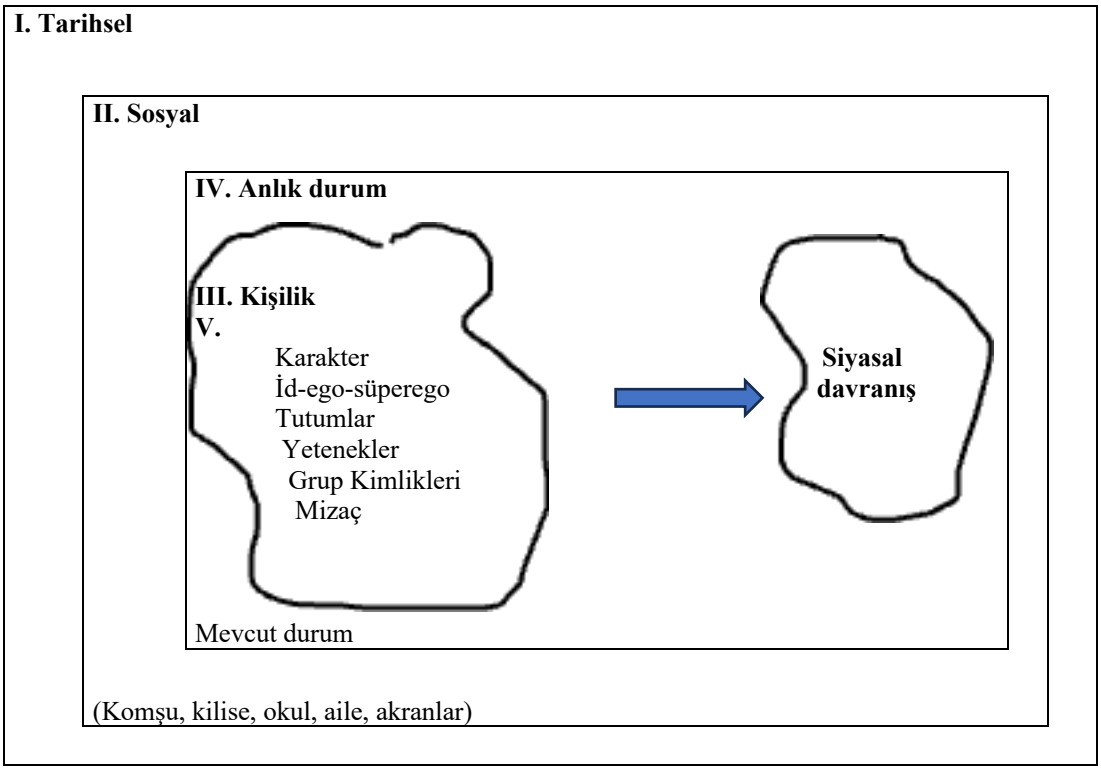

Kaynak: Post, 2004, s. 14

Liderin kişisel özelliklerinin, liderlik sürecinde belirleyici olması içinde bulunulan sosyal, siyasal ya da ekonomik durum ile yakından ilişkilidir. Örneğin, ekonomik, siyasal ya da toplumsal bir istikrarsızlık yaşayan ülkelerde karizmatik liderler ön plana çıkarken, istikrarlı bir ortamda liderin kişiliği genellikle daha az öneme sahiptir. İyi işleyen ve istikrarı sağlanan demokrasilerde, lider belli denetim ve denge mekanizmaları tarafından engellenebilmektedir. Bu durumda dönüştürücü liderin davranış ve duygu biçiminin yönetilenler üzerindeki etkisi sınırlı kalabilmektedir. Ancak savaş, iç çatışma, ekonomik ya da siyasi istikrarsızlıklar, devrim, terör faaliyetleri gibi durumlar neticesinde oluşan kriz ve kargaşa ortamları liderin yönetilenler üzerindeki etkisini artırabilmektedir. Bu gibi durumlar da siyasi liderin kişiliğini, davranışlarını, takipçilerini ve politikalarını büyük ölçüde etkilemektedir (Volkan, 2014, s. 81). Söz konusu etki özellikle etnik grup liderliği yapan siyasi liderler ile takipçileri arasında daha güçlü gerçekleşmektedir. Öyle ki siyasi liderler,

kendi etnik gruplarını diğer etnik grup üyelerine karşı aktif bir şekilde manipüle ederek, onların duygularını ve kalıpyargılarını etkileyebilmektedirler. Gruplar arasındaki çatışmayı artırıcı ya da azaltıcı söylemler kullanabilirler. Eğer çatışmayı şiddetlendirmek isterlerse gruplarına, şiddet ve kızgınlık hisleri yüklemek için önyargıları ve duyguları kullanmaktan çekinmezler. Bu kapsamda siyasi lider, etnik kimlik üzerine vurgu yapan söylemlerle dış grubu suçlayan, onları bir tehdit olarak lanse eden ifadelerle grubunu ötekine karşı kışkırtabilir, kızdırabilir ve saldırganlık içgüdüsünü güçlendirebilir. Yine etnik kimlik vurgusunu güçlendirerek gruplar arasındaki ayrımı genişletir, "biz ve onlar" algısını güçlendirebilir. Diplomatik çözüm yerine şiddete başvuran çözüm önerileri sunarak grubunun saldırganlığını artırabilir. Böylece iç grupta uğruna ölmeye ve öldürmeye hazır bir grup algısı oluşturur. Bu süreçten sonra bir zamanlar uyum ve bir arada yaşayan grupların artık bir zamanlar dost oldukları gerçeği hiçbir anlam ifade etmez (Cottam vd., 2017, s. 345). Haslam ve arkadaşlarına (2011) göre liderler, etnik gruplar arasındaki çatışmaların ve düşmanlığın merkezinde yer almaktadırlar (s. 166). Çünkü takipçilerinin nasıl davranması gerektiğini belirleyecek bir güce sahiptirler (s. 170).

Freedman ve arkadaşlarına (2003) göre, liderin grup üzerinde etkili olması ve bu etkiyi sürdürebilmesi için grup üyeleri ile aynı görüşleri paylaşması gereklidir. Ayrıca onlara göre, eğer bir siyasal lider başarılı olmak istiyorsa önce grubun ne istediğini öğrenmeli, sonra bu istekleri onaylayan konuşmalar yapmalıdır. Ancak bu yol dürüst bir yol olmayabilir (s. 57). Hoffer (2017)'a göre ise etkili liderlik için biraz şarlatanlık gerekmektedir. Ona göre, bir kitle hareketi oluşturmak istiyorsa lider, pratik ve gerçekçi olmak zorundadır. Aynı zamanda hayalci ve idealist bir dil kullanarak grubunu birleştirici ortak bir menfaat etrafında toplamalıdır. Böylece ölümü dahi göze alacak derecede kendine bağlı bir grup inşa edebilir. Öte yandan büyük kitle hareketine liderlik eden kişinin yaratıcılık yeteneğine sahip olması zorunlu değildir. Eğer geçmişte önemli bir kişiyi, bir kahramanı kolayca taklit edebiliyorsa bu onun en büyük özelliği olacaktır (s. 89). Smith (2002) de geçmişe yapılan vurgunun önemini hatırlatarak bu durumu şu şekilde açıklamaktadır (s. 256):

> *"Bu liderlerin, topluluk için bir hareket ve başarı modeli sunan büyük kahramanlık dönemine göndermeler yaparak hedefler oluşturmasını sağlar. Yer değiştirme ve karışıklık dönemlerinde insanlara sığınılacak liman ve istikrar duygusu verir. Çoğunlukla, ezilmiş toplumlara (önceki) vakar ve eskilik duygusunu bahşeder; ortak soy mitleri yoluyla, ayrılmış grupları ve sınıfları sağlam bir birliğe taşır. Bütün bunlar, doğru ve önemlidir."*

Haslam ve arkadaşlarına (2011) göre de geçmişe dair anlayışlar, geleceğin ne olmasına dair bir vizyon geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Geçmiş, bugünle ve gelecekle bağlantılı ele alınır. Bu kapsamda tarihi olaylar, figürler, kahramanlar, kültürel ikonlar,

değerler, heykeller, yer adları hatta posta pulları önemli araçlar olarak kullanılmaktadır (s. 72). Tüm bu araçların etkin kullanımı ve grubu üzerindeki etkisini artırarak ötekine karşı kışkırtmak için liderin bazı özelliklere sahip olması gereklidir. Hoffer (2017)'a göre liderin bu hususta başarılı olması için taşıması gereken özellikler şunlardır (ss. 87-88):

- Cüretkârdır, meydan okumaktan zevk alır.
- Demir gibi güçlü bir iradeye sahiptir.
- Tek bir gerçekliğe büyük bir inançla tutunur.
- Şansına güvenir, kadercidir.
- Nefret doludur, bunu sıklıkla söylemlerinde kullanır.
- Mevcut durumdan şikâyet eder, aşağılar.
- İnsan doğasına hâkimdir.
- Gösterişi sever, sembollerden, simgelerden hoşlanır.
- Güçlü bir komutandır, grubunu kendine bağlar. Böylece grubunun kendisine itaat etmesini sağlar.[8]

Ancak tüm bu özellikler, takipçileri liderin peşinden sürüklemek ve onlar üzerindeki etkisini artırmak için yeterli olmayabilir. Takipçilerin lidere itaat etme ve lideri takip etme konusunda istekli olması da olmazsa olmaz bir koşuldur. Hoffer (2017)'a göre bu şartlar oluşmadığı takdirde lider ne kadar başarılı ve yetenekli olsa da takipçilerini peşinden sürükleyemeyebilir (s. 86). Bu kapsamda Hoffer (2017) takipçilerin, *"korkusuz, kibirli, zeki, örgütçü ve büyük işleri sürdürebilecek kapasitede olmaları, fakat diğer yandan liderin isteklerine tamamen boyun eğecek, ilham ve enerjilerini ondan alacak ve bu teslimiyetten gurur duyacak bir yaradılışta olmaları gerekliliğini"* (s. 88) ifade etmektedir. Hoffer, bu ifadelerle liderine itaat eden ve peşinden sürüklenen takipçilerin karakterleri ve kişilikleri hakkında bilgi vermektedir.

Liderin grup üzerindeki etkisini artıran diğer bir aktör ise "sosyal kimlik bilincidir". Sosyal kimlik, bireyin içselleştirdiği grup üyeliği hissidir. Sosyal kimlik kişiye aidiyet ve bağlılık hissi vermektedir. Kişi kendini belli bir sosyal gruba ait hisseder. Kişinin kendini bir gruba ait hissetmesi ve biz oluşturması sosyal kimlik sayesinde gerçekleşmektedir. Böylece kişinin sosyal kimlik üzerinden yönetilme ve yönlendirilmesi de mümkün

[8] Hoffer'a göre bu özellik en önemli ama en az bulunan özelliktir.

olabilmektedir. Etkili ve başarılı bir lider ise bu gücü kullanmayı iyi bilendir. Ortak biz duygusu, etkili liderliğin kalbinde yatan sosyal etkisinin merkezidir (Haslam vd., 2011, s. 46). Öyle ki sosyal kimliğe bağlılık liderin etkinliğini artırmaktadır. Böylece lider bir nevi sosyal kimlik liderliği üstlenmektedir. Haslam ve arkadaşlarına (2011) göre, etkili liderliğin ortaya çıkması için, ortak bir sosyal kimlik duygusuna yani, bize ihtiyaç vardır. Sosyal kimlik üzerinden etkili bir liderliğin ortaya çıkması ise onlara göre dört kurala bağlıdır. Bu kurallardan ilki, liderin grup içinde "bizden biri" olarak kabul edilmesidir. Lider, grup adına konuşan, grubu temsil eden bir konumdadır. Takipçilerin gözünde iç grubu, dış gruptan ayıran bir nevi sembol olarak algılanmalıdır. İkinci kural, liderin eylemlerinin, grup tarafından *"bunu bizim için yapıyor"* olarak görülmesi, iç grubun çıkarlarını gözettiği düşünülmesi, *"bizin inşasında"* aktif rol oynamasıdır. Grup içinde, *"ne yaparsa yapsın bunu grubun ortak çıkarları için yaptığına dair"* bir bilinç gelişmiş olmalıdır. Üçüncü kuralı ise liderin kimlik girişimcisi olmasıdır. Yani gruba kim olduğunu, fikirlerini, ne olmak istediğini hatırlatmalıdır. Aynı zamanda lider grubun normlarının, değerlerinin, hedeflerinin, önceliklerinin ve ötekiyle olan ilişkilerin oluşumunda etkili rol oynamalıdır. Ayrıca liderler grubun fikirlerini, değerlerini, inançlarını ve önceliklerini dikkate alarak bir gerçeklik üretmelidir. Böylece lider bir anlamda sosyal kimlik liderliği yapan bir konuma yükselir, grubun vizyon ve misyonunu belirlemelidir. Dördüncü kural ise liderin toplumsal vizyonları toplumsal gerçeklere dönüştürebilme maharetidir. Lider kimliğin yerleşmesini sağlamalıdır. Gruba kim olduklarını söylemekle kalmamalı aynı zamanda grubu önemli hale getirecek bir dünya vaat vermelidir. Genel manada liderin etkisi, grubun sosyal kimliğini temsil etme ve ilerletme becerisine bağlıdır (ss. 68-73). Sosyal kimlik gelişimini, lider ve takipçi arasındaki ilişkide temel belirleyici olarak kabul eden Haslam ve arkadaşlarına (2011) göre, ortak bir biz duygusu oluşmadan liderlik ve takipçilik mümkün değildir. Bu görüş, onların yeni liderlik psikolojisi tezlerinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Kişi, grubu ile sosyal özdeşleşme ve grup içinde duyarsızlaşma yaşadığında liderin sosyal etkileme yeteneği devreye girmektedir. Kişi böylece liderinin etki alanına kolaylıkla girmektedir. Liderin etki yeteneği ne kadar gelişmişte, takipçilerini etkileme derecesi de o kadar artmaktadır (ss. 54-55).

Sosyal kimlik liderliği, milliyetçi siyasi liderler ile milli değerleri yüksek gruplar arasındaki ilişkide sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Liderin "*biz bir aileyiz, biz hepimiz aynıyız, biz bu işte beraberiz, bizim aramızda çözülmez bir bağ var, biz bölünmeyiz"* (Calhoun, 2012, s. 53) söylemleri sosyal kimliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır.

Böylece, lider grup nezdinde "tipik" bir lider olarak görülmekten ziyade "bizden biri" olarak görülmektedir (Haslam vd., 2011, s. 96). "Bizden biri" olarak davranan lider ise, güçlü grup içi kayırmacılık ile grup üyelerinin gruba daha bağlı hissetmesine de imkan sağlamaktadır. Hogg (2001) 'a göre, sosyal çekim sahibi olan kişi, fikirlerini, diğerlerine daha kolay kabul ettirebilir ve liderlik uygulayabilir. Böylece liderliği güçlenir ve etkili olabilir. Ayrıca yüksek derecede prototipik özelliklere sahip bir grup üyeliği söz konusuysa liderin sosyal çekimi artar. Diğer üyelere göre daha fazla iç grup sadakati ve aidiyeti gösteren lider, grup davranışlarını etkileyen bir aktör konumundadır. Bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır; *"birini beğeniyorsanız, onunla aynı fikirde olma, isteklerine, emirlerine ve önerilerine uyma olasılığınız daha yüksektir"* (s. 189).

Haslam ve arkadaşları, liderin kimlik kontrolü üzerinden takipçileri ile geliştirdikleri ilişkiyi, kaynakların kontrolü üzerinden geliştirilen ilişki ile kıyaslamışlar, bir nevi geleneksel yöntemlerle, modern dönemin bir karşılaştırmasını sunmuşlardır. Bu kapsamda "Power over (baskı/kontrol kurma)" ile "Power through (Güç aktarma)" modellerini incelemişlerdir (Bkz. Şekil 9). "Power over" modeli daha ziyade geleneksel yönetim modelleri ile uyumludur. Bu modelde, lider elindeki kaynakların sonucu olarak bir güç kazanmakta, ödül ve ceza yöntemi ile başkalarını kontrol edebilmektedir. "Power through" modelinde ise liderlik, geliştirilen ve içselleştirilen ortak bir grup kimliğinden doğmaktadır. Liderin elinde bulunan kaynaklar nedeniyle oluşan güç, kullandıkça küçülürken, kimlik üzerinden gelişen güç, kullandıkça büyür ve sürekli kendini yenilemektedir. Yine "Power over" da lider ve takipçi arasında kimlik duygusu, paylaşılan güç azaldıkça azalırken, "Power through" modelinde, lider ve takipçi arasındaki kimlik duygusu sürekli artmakta, böylece güç sağlamaya da kaynaklık yapmaktadır (Haslam vd., 2011, s. 62).

Şekil 9.“Baskı/kontrol kurma” ve “Güç aktarma” Arasındaki Fark

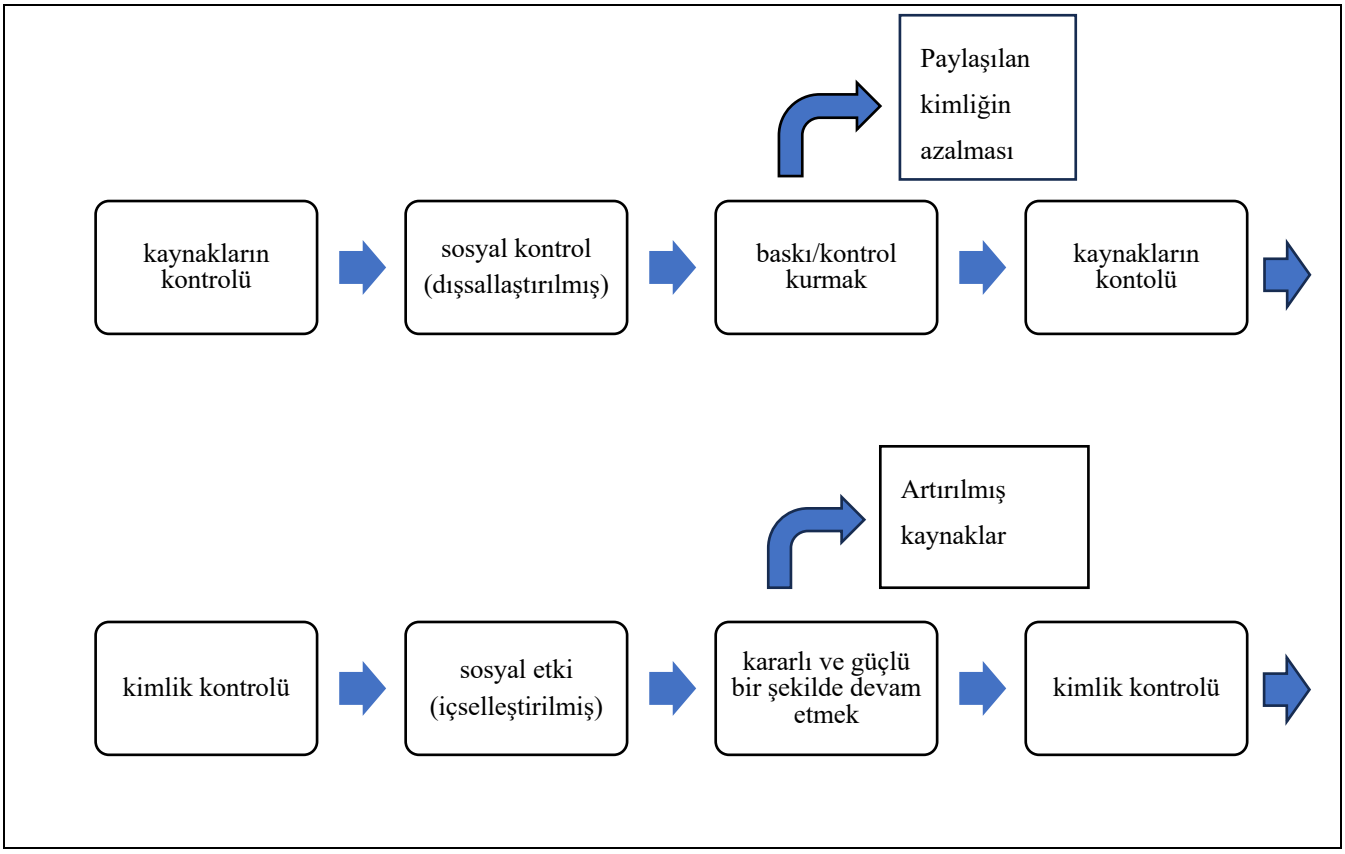

Kaynak: Haslam vd., 2011, s. 62

Haslam ve arkadaşları (2011), sosyal kimliklerin sosyal gerçeklikler üzerindeki etkisinden bahsetmektedirler. Bu kapsamda siyasi liderlerin gücünü öne çıkararak, liderin kolektif eylemi şekillendirme ve harekete geçirme durumunu, böylece sosyal gerçekliği oluşturmak için sosyal kimlikleri nasıl kullandıklarını ortaya koymuşlardır. Onlara göre kimlik, önemli sosyal ve siyasal sonuçlar ortaya koyan tanımlara sahiptir. Liderler ise bu tanımlamaları kendi çıkarlarına ve amaçlarına göre kullanmayı bilen maharetli kimselerdir. Kendilerini grubun bir prototipi olarak göstermek için çabalarlar, kendilerini ve gruplarını tanımlarlar. Grubunun içinde mümkün olduğunca geniş bir kitleyi harekete geçirmek, peşinden sürüklemek ve belirlediği hedeflere ulaşma konusunda seferber etmek için mücadele ederler. Bu kapsamda önerileri ile grup için ortak inanç ve değerler ile grup içeriğini oluşturmaktadırlar. Lider, takipçileri için kimliğin somut bir tezahürü konumundadır. Böylece liderler, takipçilerini kendi politikaları ve amaçları için arkasından sürükleyebilmektedir. Öte yandan, lider aynı zamanda kimliğin bir versiyonunu geliştirmek ve oluşturmak gibi bir misyona sahiptir. Bu nedenle bu tarz liderleri tanımlamak için “kimliğin yorumlayıcıları” yerine “kimliğin girişimcileri” terimini kullanmışlardır (s. 146). Onlara göre, *“liderler, kimliğin kölesi değil efendisidir”* (s. 162). Kimliklerin

oluşturulmasında, şekillendirilmesinde ve ortak bir kimliğe sahip bir grup inşasında liderin etkisi büyüktür. Lider, kimlik mühendisi olarak tüm bunları gerçekleştirebilir. Hitabeti güçlü bir lider, kimlik inşasını daha kolay gerçekleştirebilmektedir. Lider dili ne kadar etkili kullanırsa o kadar etkinliğini artırmaktadır. Retoriği güçlü olan bir lider, takipçilerini manipüle ve ikna etme konusunda yeteneklidir. Bu yetenek kritik öneme sahiptir. Retorik sayesinde lider, takipçilerine hitap ederek onlar üzerinde bir etki bırakabilmektedir (ss. 170-174). Ancak şunu söylemek gereklidir ki liderlik hitabet ve retorikten çok daha fazlasıdır. Lider grup kimliğini oluştururken, gruba yeni değerler ve anlamlar önerirken, önerilerini geleneksel kültürel ikonlara, tarihsel olaylara, krallara, kurtarıcılara ve diğer grup kahramanlarına referans vererek yapmaktadır. Bu kapsamda geçmiş, yeni ve çağdaş bir biz oluşumuna kaynaklık etmektedir (ss. 177-178). Lider, takipçilerine bir gelecek sunar ve bu geleceğin gerçekleşmesi için mücadele etme noktasında onlara ilham olur (s. 188). Böylece lider hem benlik hem de sosyal kimlik bilincini oluşturan, geliştiren bir konumdadır. Ayrıca sadece geleneksel kimlik bilincini hatırlatmakla kalmaz yenilikler de yapar. Grup kültürünün unutulan ya da az bilinen yönlerini ortaya çıkarır. Gruba ait özellikleri hatırlatır, bu özelliklerin ihmal edilmemesini vurgular (ss. 146-149).

Haslam ve arkadaşları (2011), liderin takipçileri üzerindeki etkisini buharla çalışan makine metaforu üzerinden açıklamaktadırlar. Onlara göre, harekete geçirilmiş bir grup, hareketi mümkün kılan bir enerji kaynağı olarak buhara benzemektedir. Ancak buharı sıkıştıran, motora doğru iten bir piston olmadan enerji dağılır ve hareket gerçekleşmez. Onlara göre, piston liderdir. Grup harekete geçmek için bir lidere ihtiyaç duymaktadır (ss. 188-189). Kimlik mühendisi olan liderler, grup çıkarlarını temsil ettiklerini iddia ederler. Rakip liderlerin itibarını sarsmak için çalışırlar. Var olan ya da olması muhtemel grup içi muhalefetin oluşumunu engellerler. Takipçilerini disipline ederler. Harekete geçiricidirler. Amaçları, seferberlikleri ve kehanetleri gelecek vaat eder (s. 192).

Liderliğin gelişimi, davranışları üzerinde etkili olan durum ve faktörleri Haslam ve arkadaşları (2011) geliştirdikleri bir şema üzerinden açıklamaktadırlar. Onlara göre lider; *"iç grubu karakterize ettiği ve onu diğer gruplardan farklı kılan değerleri, normları, inançları ve nitelikleri benzersiz bir şekilde temsil ettiği"* (s. 154) için prototiptir. Bu nedenle sosyal gerçeklik, prototiplik ve liderlik arasında süregelen ve dinamik bir ilişkinin var olduğunu öne sürmektedirler (Bkz. Şekil 10).

Şekil 10. Sosyal Gerçeklik, Prototipiklik ve Liderlik

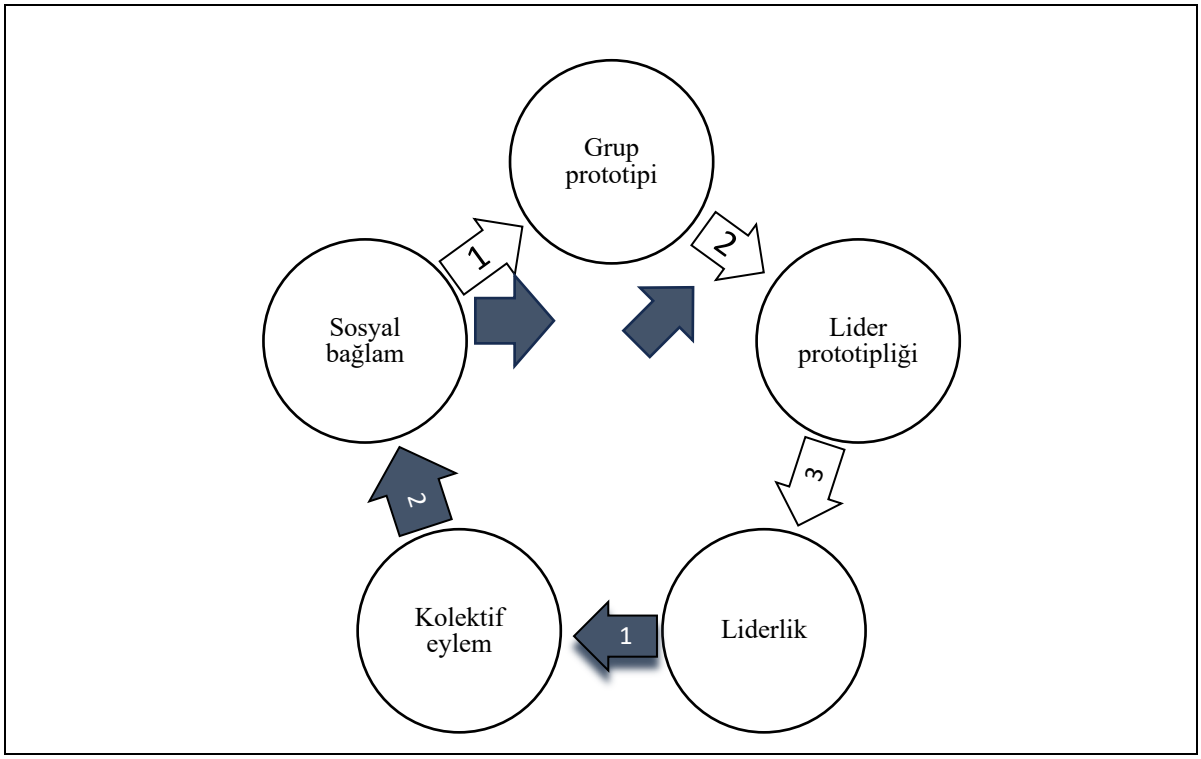

Kaynak: Haslam vd., 2011, s. 73

Açık renkli oklar, sosyal bağlamın hem grup hem de lider prototipini etkilediğini, liderliğin ise hem sosyal bağlamdan hem de grup ve lider prototipliğinden etkilendiğini göstermektedir. Öte yandan koyu renkler liderliğin, sosyal bağlam, kolektif eylem ile grup ve lider prototipliği üzerindeki etkisini ifade etmektedir. Haslam ve arkadaşlarına (2011) göre lider, takipçiler ve sosyal bağlam birbirinden bağımsız, durağan dinamikler değildir. Birbirlerini etkileyen ve etkilenen varlıklar olarak dinamiktirler ve etkileşim halindedirler. Etkileşim ne kadar güçlü ise liderin gücü de o derece artmaktadır (s. 73). Hogg (2001) da bu etkileşimi ve lider ile takipçinin bir sosyal bağlam içinde birbirine nasıl gömülü olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir (s. 186):

> *"Liderlik, iç grupların yapısal bir özelliği olarak kabul edildiğinde liderler ve takipçiler sosyal sistem içinde gömülü, birbirine bağımlı rollerdir. Liderlik dinamikleri, grup üyeliğiyle, grup davranışlarıyla ilişkili sosyal bilişsel süreçlerdir. Bu nedenle özellikle sosyal kimlik süreçlerinden, grup davranışlarından ve gruplar arası ilişkilerden sorumlu olduğuna inanılan öz kategorizasyon ve duyarsızlaşma süreçlerinden önemli ölçüde etkilenebilir. Liderler, insanları oluşturan temel sosyal bilişsel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkabilir."*

Bu çerçevede sosyal kimlik liderliğinin gelişimi için, liderin kişiliği kadar takipçilerin özelliklerinin ve sosyal bağlamın da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak lider

sosyal kimlik bilincinin grup içinde yaygınlaşmasında ve grup aidiyetinin şekillenmesinde etkilidir. Bu etkiyi ise genellikle etnisite üzerinden kurgulamaktadır.

4. SOSYO-PSİKOLOJİK DİNAMİKLER BAĞLAMINDA MİLLİYETÇİLİK VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARI

Sigmund Freud tarafından temelleri atılan psikanalitik yaklaşım daha ziyade birey düzeyinde kişilik ve kişilik bozukluklarına dair bir perspektif sunarken, psikodinamik yaklaşım grup, grup davranışları, gruplar arasındaki çatışmaların nedenlerine dair bir perspektif geliştirerek sosyal psikoloji disiplini içinde varlık göstermektedir. Psikodinamik yaklaşım, gruplar arasındaki çatışmaları açıklarken bireysel psikolojinin unsurlarını kullanmaktadır. Bu bağlamda bireysel benliğin gelişimi ile grupların veya ulusların gelişimini benzetmektedir (Volkan, 1985, s. 221). Volkan'a göre, gruplar arasındaki çatışmalar ile uluslararası çatışmalar her bireyin psikolojik olarak yaşadığı çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda psikodinamik yaklaşım, gruplar arasındaki düşmanlığa birey merkezli bakmaktadır. Buna göre, bebeklik çağında başlayan "tanıdıklar ve yabancılar", "insanlar ve insan olmayanlar", "iyi ve kötü", "güvenli ve güvensiz" gibi tanımlamaların gelecek dönemlerde farklı tanımlamalar ile devam ettiğini ifade etmektedir (Mack, 1990, s. 63). Sosyal psikologlar ise "iyi ve kötü" olarak tanımlamaların yanı sıra "dost ve düşman" kavramlarını da kullanmaktadırlar (Volkan, 2010, s. 4). Bu bağlamda geliştirilen bir diğer ayrım ise "biz ve öteki" üzerindendir. Volkan (1985), bu durumu şöyle açıklamaktadır; kişi egosu sayesinde benlik duygusunu korumakta ve düzenlemektedir. "Ben" beraberinde "biz ve öteki"ni de getirmektedir. Çünkü birey sosyal bir varlıktır. Yaşamını sürdürmesi için bize, bizi inşa etmesi içinse ötekine ihtiyacı vardır. Böylece dışsallaştırma yoluyla dış dünyada düşmanlara ve müttefiklere ihtiyaç duymaktadır. Volkan (1985)'a göre, bu durum doğal, normal ve psikolojik bir ihtiyaçtır (s. 238). Ayrıca bir dış grup oluşturmak, iç grup içinde uyum, rahatlık ve birliktelik sağlamaktadır (s. 243).

Volkan (1985)'a göre grupların hedeflerini, siyasal liderler, ekonomik koşullar, uzun tarihi süreçler, askeri olaylar, coğrafi durumlar, doğa güçleri gibi pek çok faktör etkileyebilmektedir. Psikanalitik yaklaşımın bu kapsamdaki katkısı ise grupları ve çatışmaları incelerken kapsamına, öz-temsil unsurlarını (nesne temsillerini), ham dürtüleri ve duygu durumlarını dâhil etmesidir (s. 242). Duyguların ve dürtülerin insan ve grup davranışları üzerindeki etkisinden bahseden ilk isimlerden biri olan Freud (1975)'a göre, libido tüm insanlarda doğuştan mevcuttur ve tüm sevgi türlerini kapsamaktadır. Birey, libido

sayesinde iç gruba bağlılık ve sevgi hissetmektedir. Öte yandan Freud'a göre, her insan saldırganlık içgüdüsüyle de doğmaktadır. Ötekine karşı duyulan nefretin ve yıkıcı eylemlerin nedenini saldırganlık içgüdüsü ile açıklamaktadır (s. 22). Bu bağlamda psikodinamik yaklaşım bir nevi "biyolojik unsurları" öne çıkaran, çatışmaların kaynağını insan doğası ile ilişkilendiren, insanı doğası gereği saldırgan, gücü elinde bulundurmak isteyen, hırslı bir yapıya sahip olarak kabul eden bir yaklaşımdır. Mücadele, şiddet, çatışma insan doğasının bir parçası, içgüdüsel bir durum olarak kabul edilmektedir.

Psikodinamik yaklaşımın önemli bir temsilcisi olan Searle-White (2001)'a göre insanın ilk hissettiği duygular sevgi ve saldırganlıktır. Erken çocukluk döneminde bu duygular çok yoğun ve güçlüdür. Bu dönemde bebek çevresini "iyi ve kötü" olarak kabul eder. Yine bu dönemde, kendiyle bütünleştiremediği yönleri kendi dışına atma eğilimi içindedir. Bu duruma "dışsallaştırma" denmektedir. Daha sonraki yıllarda tüm duygularla tanışmaya başlayan kişi, kendi imajıyla da bütünleşmeye başlamaktadır. Ancak bu dönemde cinsellik, saldırganlık gibi ilkel içgüdülerin toplum tarafından hoş karşılanmadığının farkına varan kişi, bu içgüdülerden "utanmayı" öğrenmekte, utanma ise "yansıtma" adı verilen bir savunma mekanizmasını beraberinde getirmektedir. Yansıtma ile kişi, sevmediği ya da utandığı yönlerini bir başkasına atfetmektedir. İşte yansıtma, bir düşmana sahip olduğunda kişi ya da grup için önemli bir işlev kazanmaktadır. Kriz ya da çatışma dönemlerinde kişi, eski bir alışkanlık olarak çevresini "iyi ve kötü" olarak tekrar algılamaya başlamaktadır. Düşman yani kötü olarak kabul edilen kişi ya da grup, ahlaksız, şehvet düşkünü, zalim olarak tanımlanır, nefret, kin gibi olumsuz duygular artar (s. 40).

Psikodinamik yaklaşım duyguları ilkel olarak ele almaktadır ve etnik çatışmaların şiddetini duygular nezdinde açıklamaktadır. Bu bağlamda psikodinamik yaklaşım ile gerçekçi çatışma teorisi çelişmektedir. Çünkü psikodinamik yaklaşım çatışmaları, duygu güdümlü açıklamakta ve çatışmaların rasyonel nedenler olmadan da oluşabileceğini savunurken, gerçekçi çatışma teorisi çatışma için rasyonel bir gerekçe aramaktadır (Searle-White, 2001, s. 45). Ancak klasik bir Freudyen olan Vamık D. Volkan geliştirdiği yaklaşım ile adeta Sherif'in kuramına psikanalitik bir bakış kazandırmıştır (Özler, 2018, s. 69). Bu bağlamda Volkan'ın geliştirmiş olduğu kavramları ele almak önemlidir.

Volkan (2010)'a göre etnik gruplar, *"sosyal ve kültürel miras, semboller, dil, müzik, efsaneler, folklor, aile hayatı, deri rengi, din ve tarih"* (s. 81) bakımından farklıdırlar. Etnik gruplar arasındaki denge bozulduğunda çatışmalar ve savaş kaçınılmaz olmaktadır. Bu denge, ekonomik sorunlar ve istikrarsızlıklar, doğal afetler, liderin psikopatolojik kişiliği,

mağduriyet hissi, seçilmiş travmalar, paylaşılan çaresizlik, kadim nefretler, öfke, kalıpyargılar gibi pek çok durum neticesinde bozulabilmektedir. Çatışmaların artması ile birey kendini etnik grubu ile özdeşleştirmektedir. Bu nedenle grubun başarısı onu yüceltirken, gruba dair yapılan herhangi bir saldırı onu öfkelendirmektedir. Volkan (2010)'a göre bu özdeşleşme erken çocukluk dönemlerinde gelişmekte, insanın özünde yer almaktadır. Bu nedenle birey grubu ile farklı yerlerde yaşasa da etnisitesine olan bağlılığını yitirmemektedir. Bu kapsamda Volkan, etnik kimlik gelişimini, psikolojik bir gelişimsel süreç ve bir gereklilik olarak tanımlamaktadır. Ona göre, etnik kimlik bireyin psikolojik kimliğinin devamı için önem arz etmektedir. Benliğin korunması, etnik kimlik bilincinin devamı için önemlidir (ss. 83-84). Çünkü Volkan (1985)'a göre etnik köken, *"bireyin yaralanmış benliğini koruyan duygusal tamponlar sağladığı için iyileştirici bir olgudur. Etnisite duygusu, benlik algısını yamalar ve onu, ona destek sağlayan grubuyla ilişkilendirmektedir"* (s. 243).

Volkan (1985)'a göre etnisitenin özünde, *"düzeltilmemiş benlik ve nesne imgeler ile bunlara eşlik eden ham duygular ile muhafaza edilmiş cansız rezervuarlardan oluşan (bayrak, marş, arma gibi) etkenler mevcuttur"* (s. 241). Ona göre hem etniklik hem milliyetçilik katılım yoluyla geçmeyen psikolojik bir durum olarak, bireyin zedelenen benliğini tamir eden, ona destek veren, grupla bütünleşmesine imkân sağlayan duygusal bir tampon vazifesindedir (Volkan, 2010, ss. 37-38). Ayrıca etnik kimlikler, *"bireyleri algılanan ortak geçmiş deneyimleri ve ortak gelecek beklentileri"* ile birbirine bağlamaktadır (Ross, 2001, s. 160). Bu kapsamda ırk ve etnisite ayrımlarını bilimsel olmayan toplumsal kurgular olarak ifade etmek mümkündür (Cottam vd., 2017, s. 290). Ancak bu toplumsal kurgular büyük şiddet olaylarına ve yıkımlara neden olabilen bir araç haline gelebilmektedir. İnsanlar kendilerini etnik gruplara ayırdıkça öngörülebilir pek çok sonuç ortaya çıkmaktadır. Searle-White (2001)'a göre bunlar, "*grup içi kayırmacılık, grup dışı devalüasyon, söylentilerin yayılması ve birbirine acımasızca davranmadır"* (s. 26). İç grup kayırmacılığı, dış grup değersizleştirilmesi, öz-değer duygusunun artmasına neden olarak "biz ve öteki" ayrımını geliştirmektedir (Searle-White, 2001, s. 65). "Biz ve öteki" algısına dair Smith (2002) şu ifadeleri dile getirmektedir (s. 77):

> *"Bir yanda belirli bir etnisitenin kökenleriyle ilgili mitler, tarihsel bellek, kültür ve anavatanlarının "doğal" ve "uygun" olduğu hissedilir, bunlar "değere" ve "kutsallığa" sahiptir, bu yüzden "mirasımız" bir anlamda hakikidir. Öte yanda ötekilerin mitleri, tarihsel bellekleri, kültürleri ve anavatanlarının bir şekilde değer ve gerçekliği yoktur; bu nedenle bunlar geçici ve zararlıdır. İlahi Hakikatin ışığı sonsuza dek "bizim" toprağımızın ve halkımızın üzerinde parlayacaktır fakat öteki etnikler "karanlıklarda yürümüştür" ve "barbar" dilleri konuşmuştur."*

Bu bağlamda Bauman (2017)'a göre, öteki kimliği *"taşıyanların gücüne gider fakat ne atmalarına izin verilir ne de ondan kurtulabilirler. Tek tipleştirici, aşağılayıcı, insandışılaştıran ve damgalayan kimliklerdir"* (s. 51).

Volkan (2012- 2013)'a göre, insan doğduğu andan itibaren belli çadırlar altında yaşamaya başlar. Bebeklik döneminde ailesi ve akrabalarından oluşan daha küçük bir çadır altındayken, çocukluk dönemiyle bu çadır genişlemeye başlamaktadır. Zamanla geniş grup kimliği içerisinde kendine yer edinen birey, başta etnik kimlik olmak üzere din, mezhep, milli kimlik gibi kimliklerle tanıştıkça çadırını daha da genişletmektedir. Volkan, bireydeki kimlik gelişimini çadır metaforu üzerinden açıklamıştır. Bu kapsamda üç tip çadır modelinden bahsetmiştir. İlk çadır modelinde, "biz ve öteki" ayrımı söz konusudur. "Biz"e karşı aidiyet ve sadakat ile bağlı olan birey, ötekine karşı düşmanlık ve nefret taşımaktadır. İkinci çadır modeli, lider temellidir. Siyasi kültür olarak liderin ön planda olduğu bölgelerde, geniş grup kimliklerinin oluşumunda lider etkilidir. Üçüncü çadır modeli ise kahramanlık hikâyelerinden, tarihi olaylardan ve mitolojik hikâyelerden, seçilmiş travmalardan ya da zaferlerden oluşturularak geniş grup kimliği geliştirilmektedir (ss. 22-23). Ona göre, geniş grup kimliği içinde on binlerce hatta milyonlarca insan bilinçli ya da bilinçsiz olarak aynı amacı gerçekleştirmek için mücadele eder ve aralarında kolektif bir ruh oluşur. Bu ruh grup içinde birliğin, dayanışmanın, aidiyetin ve sadakatin temeline kaynaklık etmekle birlikte iç grup üyelerinin birbirine karşı hoşgörü ve sevgi göstermelerine, öteki olarak kabul edilen grup ya da gruplara karşı ise nefret, kin ve öfke beslenmesine neden olmaktadır (Volkan, 2005, s. 14). Volkan (2005)'a göre geniş grup kimliğinin oluşumu için; *"paylaşılmış güzel/olumlu duygular, somut imge deposu, paylaşılmış "iyi" özdeşimler, diğerlerinin "kötü" niteliklerinin özümsenmesi, (devrimci ya da dönüşüm gerçekleştiren) liderin iç dünyasının özümsenmesi, seçilmiş şerefler, seçilmiş örselenmeler, kendi özerkliğini geliştiren simgelerin biçimlenmesi"* (ss. 50-51) gibi faktörlerin bir araya gelmesi gereklidir. Kabile, klan, aynı siyasi partiye ya da ideolojiye inananlar, etnik, dinsel ya da milliyetçi gruplar büyük gruplar olarak tanımlanmaktadır. Volkan (2014)'a göre büyük gruplara ait olmak insan doğasının bir gereğidir. Çünkü bir gruba ait olmak yalnızlığı giderir, özgüveni artırır, kişiye motivasyon sağlar ancak büyük gruba ait olma her zaman olumlu sonuçlar ortaya çıkarmaz. Öyle ki grup içinde ötekine karşı paylaşılan önyargı, ırkçılık, neo-ırkçılık, apartheid, etnosentrizm, etnik nefret, faşizm, İslamofobi, antisemitizm, yabancı düşmanlığı, göçmen karşıtlığı gibi pek çok olumsuz durum ve duygunun ortaya çıkmasına da neden olmaktadır (s. 17).

Kimlikler etnik grup çatışmalarına neden olan güçlü aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda kimliğin gelişimini eğilimci bir yaklaşım ile açıklayan Volkan (2014)'a göre, bebeğin anneden veya bakıcısından farklı, ayrı, öznel benlik duygusu, kişinin temel kişisel kimliğini oluşturmaktadır. Çocuk, biyolojik ya da çevresel nedenlerden dolayı kimlik gelişimini tamamlayamaz ise gelecek yıllarda kimliği zayıf, bölünmüş hatta parçalanmış olabilir. Ona göre, sosyal kimlik de erken çocukluk döneminde gelişmeye başlamaktadır. Fiziksel beden benzerlikleri, dil, yemek, dini inançlar, mitler, kahramanlık hikâyeleri, tarihi olaylar, şehitler, bayrak gibi ortak kimlik sembolleri çocuk tarafından bu dönemde içselleştirilmeye başlanır (ss. 19-20). Aynı zamanda şiddetli bir travma geçirmiş yetişkinler, çocuklarının gelişmekte olan kimliklerine bu seçilmiş, kolektif travmayı yerleştirebilmektedirler. Kulaklar arası aktarılan bu travma, nefretin ve önyargının bitmesine izin vermemekte, gelecek kuşaklara *"asla unutma, tetikte ol, intikamımızı al"* gibi komutlar yüklemektedir (s. 23). Tüm bu aktörler ve olaylar neticesinde kişi, içinde bulunduğu grup ile aidiyet ve bağ kurarak biz oluştururken, kendinden olmayan, öteki olarak kabul ettiği grup ya da gruplarla kimlik algısı üzerinden ayrışmaktadır (s. 49). Kanlı etnik grup çatışmalarında, doğrudan etkilenmeyenler bile büyük grubun travmasından ya da zaferlerinden dolaylı olarak da olsa etkilenmektedir. Bu etkileniş büyük ölçüde psikolojiktir, ortak grubun duyguları deneyimlenmektedir. Aşağılanma duygusu, intikam alma hırsı, büyük grup utancı, çaresizlik gibi duygular kolektif duygulardır, grup üyeleri tarafından paylaşılmaktadır (s. 56). Grup kimliği ise Volkan (1997)'a göre, *"yapısal değişiklikler ve sosyal çalkantılar tarafından tehdit edildiğinde, üyeler tarafından 'aniden farkına varılır"* (s. 28), geniş grup kimliği etrafında bir birleşim söz konusu olur.

Post (2004)'a göre, kimlik oluşturma psikolojik bir gerekliliktir. İdealize edilmiş olan benliklerimizin korunması için düşmanlara ihtiyacımız olduğunu vurgulayan Post, bu nedenle düşmanların her zaman korunması, geliştirilmesi gerekliliğini de ifade etmektedir. Düşmanların yok edildiği, kaybedildiği bir durumda değer verilen ve idealleştirilen benliklerin de bir anlamı olmayacağını dile getirmektedir. Post bu iddialarını, Sovyetlerin yıkılması ile artan etnik grup çatışmaları ile somutlaştırmaktadır. Öyle ki Yugoslavya çatısı altında uzun yıllar barış ve huzur içinde yaşayan Sırplar, Hırvatlar ve Müslümanlar arasındaki sorunların ve çatışmaların barışçıl komünist sistem altında çözüldüğüne inanılmıştır. Ancak Tito'nun ölümü sonrası şiddetli etnik grup çatışmalarının hızla alevlenmesi, gruplar arasındaki nefretin ve öfkenin bitmediğini, sadece sosyalist devletin güçlü ve karizmatik lideri tarafından bastırıldığını göstermiştir. Sovyetlerin dağılması ile

dış düşman tehlikesinin ortadan kalkması, Tito'nun ölümü ile iktidar ve güç mücadelesinin başlaması, düşman ihtiyacını şiddetlendirmiş, eski nefretler ve düşmanlıklar hatırlanarak kanlı bir şekilde yeniden doğmuştur (s. 165).

Geniş grup üyeleri, seçilmiş travmaların ve zaferlerin "iyi ve kötü" sonuçlarını yeniden canlandırmak ve harekete geçirmek için liderleriyle beraber hareket etmektedirler. Geniş grup kimliğinin yeniden canlandırılması için, siyasi liderlerin seçilmiş travmaları ve zaferleri manipülasyon aracı olarak kullanmaları bu birlikteliğin oluşumda önemli bir etki meydana getirmektedir. Bu durumun en iyi örneklerinden biri Saddam Hüseyin'in Körfez Savaşı'nda kendini 12. yy.'da Hristiyanları yenen Sultan Selahaddin ile ilişkilendirmesidir. Irak halkının desteğini alabilmek için seçilmiş zaferi etkili bir araç olarak kullanmıştır. Saddam, geniş grup için seçilmiş bir zafer olan ve zaferin kahramanı ile mevcut durum ve kendisi arasında bir benzerlik kurmuş, halkını aynı zaferin beklediğine inandırmaya çalışmıştır. Kendisinin de Sultan Selahaddin gibi bir kahraman olduğuna takipçilerini inandırmaya çalışmıştır (Volkan, 2014, s. 61).

Siyasi liderin kişiliği ve iç dünyası, grupların "iyi ve kötü" veya "onarıcı ya da yıkıcı" faaliyetlere yönlendirilmesinde belirleyici unsurlardır. Siyasi liderin takipçileri üzerindeki etkisi ise sosyo-psikolojik bazı aktörler ile duyguları iyi kullanma yetenekleri sonucunda artmaktadır. Özellikle milliyetçi söylemlerle grubu üzerinde etkili olan siyasi liderler, takipçilerini etkileyen, onları yönlendiren aktif bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede etnik grup çatışmalarına neden olan temel aktörlerden birinin sosyo-psikolojik dinamikler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1990'lardan bu yana etnik gruplar arasındaki çatışmalarda milliyetçiliğin artan etkisi, bu alanda akademik çalışmaların yeniden canlanmasına ve çatışmaların sosyo-psikolojik boyutlarının incelenmesine kaynaklık etmiştir. Öyle ki etnik gruplar arasındaki çatışmalara ve milliyetçilik akımının gelişimine neden olan etkenlerin pek çoğu sosyo-psikolojik temellidir. Başta kitle davranışı, uyum, otoriter kişilik, çocuklukta edilen etno-milliyetçi önyargılar, kalıpyargılar, travmalar, grup-birey özdeşleşmesi, öfke, nefret, kin, yok olma korkusu gibi duygular olmak üzere pek çok sosyo-psikolojik dinamik bu süreçte etkilidir (Kecmanovic, 1996, s. 80). Öte yandan toprak, doğal kaynak gibi kaynaklar üzerindeki rekabet, kendi kaderini tayin etme hakkı, devlet kurma isteği, dini dogmalar ya da diğer temel değerler üzerinden de çatışmalar gerçekleşebilmektedir. Tüm bu etkenler bir araya gelince çatışmaların yaşanması ve milliyetçiliğin karanlık yönünün ortaya çıkması kaçınılmazdır (Bar-Tal, 2007, s. 1430). Çünkü bu etkenler, "iç grup (biz)" içinde

dayanışmanın artmasına, "dış gruba (onlara)" karşı nefretin çoğalmasına neden olarak çatışmaları artırmakta, duygular tarafından güdülenen çatışmalar ise kitlesel katliamlara neden olmaktadır (Forbes, 1997, s. 14).

Milliyetçilik ve etnik çatışmanın kökenlerini çok eskilere kadar götürmek mümkündür. Fransız Devrimi'ne kaynaklık eden milliyetçilik akımı ve etnik huzursuzluk tarihsel süreçte dünyanın pek çok bölgesinde kendini göstermiş olsa da özellikle 1990'larda üç büyük etnik kanlı çatışma yaşanmıştır. Bunlar, Yugoslavya, Ruanda ve Sudan merkezlidir. 1992-1995 yılları arasında Bosna-Hersek'teki savaşta, şiddetin her türlüsü yaşanmıştır. Srebrenitsa'da sadece dört günde 8.000'den fazla Boşnak erkek öldürülmüş, 800'den fazla çocuk yaşamını yitirmiştir. Ayrıca binlerce insan yerinden edinmiş, binlerce kadına ve kız çocuğuna tecavüz edilmiştir. Srebrenitsa'da yaşananlar Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan en büyük katliam olarak tarihe geçmiştir (Haşal, 2020, s. 48). Yine Nisan 1994'te Ruanda Başkanı Habyarimana'nın öldürülmesi ile iktidarı ele geçiren Hutulu aşırı güçler, 100 gün boyunca binlerce kişiyi katletmişlerdir. Bu 20. yy.'da gerçekleştirilen en hızlı toplu katliam olarak tarihe geçmiştir. Kurbanların yüzde doksanı Tutsili erkek, kadın ve çocuklardır. Bu durumun bir benzeri 2008'de Sudan'da yaşanmıştır. Sudan'ın Darfur bölgesinde, silahlı Arap milisler olarak bilinen Janjavidler, Arap olmayan Sudanlılardan en az 100.000 kişiyi katletmişlerdir (Houghton, 2018, s. 188). Peki, tüm bu katliamlara ve şiddete neden olan sosyo-psikolojik dinamikler nelerdir?

Sosyo-psikolojik dinamikleri ve duyguları dikkate almadan milliyetçiliği ve çatışmaları anlamak mümkün değildir. Özler (2018)'e göre, *"milliyetçilik daha çok mitsel inançlarla ve duygularla dolu irrasyonel bir ideolojidir"* (s. 98). Milliyetçiliğin psikolojini inceleyen Searle-White (2011)'a göre, milliyetçiliğin altında genellikle iki fenomen yer almaktadır. Bunlardan ilki kişinin kırılgan olmaktan korkmasıdır. İnsanoğlu her ne kadar büyük işler başarmış olsa da bireysel düzeyde kırılgandır, ölüm, kaza gibi risklerle her zaman karşı karşıyadır. İkincisi ise kişinin ya da grubun utandığı, istemediği yönlerini kabul etme konusunda isteksiz olmasıdır. Bu kapsamda Searle-White'a göre milliyetçilik, *"kimliğimize yönelik bu temel meydan okumalarla başa çıkma girişimlerimizin bir yoludur"* (s. 67). Ona göre milliyetçilik, kişiye haklı hissetme ihtiyacı sunmaktadır. Başkalarıyla bir araya gelme, iyi olduğuna ikna olma ve haklı bir davanın parçası olma hissiyatını kişiye vererek kişiyi kusurlu, kırılgan doğasından sıyırmaktadır. Hatta kişiye hayatını ve ölümünü anlamlı kılarak bir amaç duygusu da vermektedir. Böylece milliyetçilik pek çok insan ihtiyacına hizmet eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (ss. 85-86).

Milliyetçiliğin ve etnik gruplar arasındaki çatışmaların psikolojik tahlilini yapmak için ilk olarak zihnin işleyişini, bilgiyi işleme biçimini, kendimizi ve başkalarını tanımlama olaylarını ele almak önemlidir. Bu süreçte karşımıza çıkan ilk kavram şema ve kategorileştirmedir. İnsan çevresindeki kişi veya grupları şemalar aracılığıyla kategorileştirmekte ve onları bu kategorilerce tanımlamaktadır. Bu kategoriler, siyah, beyaz gibi ırksal, Amerikan, İspanyol, Latin gibi etnik, Çinli, Amerikalı gibi milliyetçi, Yahudi, Müslüman, Hristiyan gibi dinsel gruplara ayrılabilmektedir. Kategorileştirme ya da sınıflandırma, insan hayatını kolaylaştıran, hayatın belirsizlikleri ile daha kolay başa çıkmayı sağlayan bir araçtır (Searle-White, 2001, s. 9). Kategorileştirmeye imkân sağlayan en etkili araç ise şemadır. Psikologlar şemayı *"bir kavram veya uyaranın nitelikleri ve bu nitelikler arasındaki ilişkiler hakkındaki bilgiyi temsil eden bilişsel yapı"* (Özler, 2018, s. 65) olarak tanımlamaktadırlar. Şema, bir kişiyle ilk kez karşılaşıldığında kişinin giyim tarzı, mimikleri, konuşma biçimi, ses tonu gibi pek çok özelliğini referans alarak o kişiye yönelik bir değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır. Böylece ilk kez karşılaştığımız bir kişiye yönelik kendimizce bir tutum geliştirir, onu sınıflandırır ve bir kategoriye yerleştiririz. Bu bağlamda şemalar, pek çok işleve sahiptir. İlk olarak diğer insanlar hakkında varsayımlarda bulunulmasına imkân sağlamaktadırlar. Eldeki bilgiyi anımsama ve yorumlama noktasında da önemli bir rol oynamaktadırlar. Örneğin, boynunda stetoskop asılı olan ve beyaz önlük giymiş bir insanı doktor olarak tanımlamak mümkündür. Çoğu insan için doktor şeması benzer özellikler taşımaktadır. Yine, üniforması, silahı, copu olan bir kişi gördüğümüzde bu kişinin bir polis memuru olduğunu düşünürüz. Ya da başörtüsü olan bir kadın gördüğümüzde bu kişinin Müslüman bir kadın olduğuna kanaat getiririz.

Şemalar her zaman olumlu çıkarımlara neden olmayabilir. Doğru olmayan özellikleri karşıdaki kişide varmış gibi hatırlamak ve onu bu değerlendirmeler üzerinden bir şemaya dâhil etmek hatalara sebep olabilir. Örneğin, bir kişiyi utangaç, sessiz ve kendi işleriyle meşgul olduğu için içedönük olarak tanımlamak ve kişi aslında böyle bir kişiliğe sahip değilse hatalı bir tanımlama olacaktır. Eğer bu şemaların oluşumunda önyargılar da devreye girerse söz konusu şemaları düzeltmek pek kolay olmayacaktır. Öyle ki genellikle ilk izlenim kalıcı olan izlenimdir. Doğru olmasa bile düzeltmek kolay değildir (Morris, 2002, s. 612).

Kategorileştirmenin bir sonucu olarak stereotipler (kalıpyargılar) oluşmaktadır. Cottam ve arkadaşları (2017) stereotipleri, *"belirli gruplardaki ya da toplumsal kategorilerdeki insanların özellikleri hakkında inançlar"* (s. 290) olarak, Morris (2002) ise *"bir sosyal kategorinin bütün üyeleri tarafından paylaşıldığına inanılan özellikler*

topluluğu" (s. 613) olarak tanımlamakta ve eklemektedir; "*stereotip, cinsiyet, ırk, meslek, fiziksel görünüş, yerleşim yeri ve bir örgüt ya da gruba üye olma gibi ayırt edici bir özelliğe dayanan belirli bir şema türüdür"* (s. 613). Searle-White (2001)'a göre ise stereotip, *"bir grup insan hakkında doğru olduğu varsayılan genellemedir"* (s. 13). Stereotipler, kolektif davranışı tanımlamak için kullanılmaktadır. İç grubun geneline yayılır; iç grup ve dış grup ikilemi üzerinden geliştirilir. Bu ikilem, dış gruba yönelik nefret söyleminin, düşmanlığın ve öfkenin ortaya çıkmasına ve şiddetlenmesine de zemin hazırlamaktadır (Korostelina, 2007, ss. 112). Bu bağlamda stereotipler bir kişiye ya da gruba dair sadece kişilik tanımlamaları yapmaz, aynı zamanda o kişi ya da grup hakkında fiziksel, duygusal, davranışsal ya da görsel karakteristik özellikler de sunabilir. Örneğin bir kişiyi açık tenli, uzun boylu ve ciddi görüntüsü sebebiyle bir Alman olarak düşünebiliriz. *"Alman ise çalışkan ve disiplinli bir kişiliğe sahiptir"* varsayımında da bulunabiliriz. Burada varsayımların doğru ya da yanlış olduğu ile ilgilenilmez. Stereotiplerin amacı kişi ya da gruplar hakkında az çok bir bilgi edinilmesini sağlamaktır. Böylece stereotipler, zihinsel kestirme yolları olarak da işlev görmektedir.

Özler (2018)'e göre, stereotiplere sahip olmak her zaman ayrımcılığa neden olmamaktadır. Ancak sosyal kategoriler olarak stereotipler, insanların ya da grupların tanımlanmasında kullanılırsa genelde ayrımcılığa neden olabilmektedir. Bir kişi ya da grup, karşısındaki kişi ya da grubu sadece edinmiş olduğu stereotiplerden yola çıkarak değerlendirip bir tutum geliştiriyorsa önyargılıdır (ss. 66-67). Bu kapsamda önyargı, kişiler ve gruplar arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde etkili olan bir diğer sosyo-psikolojik dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Önyargı, Cottam ve arkadaşları (2017) tarafından; *"bir dış-gruba karşı olumsuz bir değerlendirme yönelimi ve sonuçta grup üyelerinden nefret etme; bir gruba ve onun üyelerine, doğru olmayan olumsuz özelliklerin atfedilmesi ve son olarak, gruba ve üyelerine karşı olumsuz yönelimde süreklilik"* (s. 290) olarak, Çelik (2021) tarafından ise, *"bir grubun daha düşük bir sosyal statüyü hak ettiğini doğrudan veya dolaylı olarak öne süren belirli grupların üyelerine yönelik tutumlar"* (s. 141) olarak tanımlamışlardır. Bu kapsamda önyargıyı *"olumsuz bir tutum"* olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Bir tutum bağlamında ise önyargı, üç bileşenden oluşmaktadır: inanç, duygu ve davranışsal eğilim. Önyargı içeren inançlar genellikle kalıpyargılara dayanmaktadır. Kalıpyargılar ise genellikle kişiler hakkında yanlış fikirler edinilmesine neden olmaktadır. Yanıltıcı fikirler ise nefret, kin, korku, hoşnutsuzluk gibi olumsuz duyguları beraberinde getirmektedir. Olumsuz

duygular ise hedefteki kişi ya da gruba karşı ayrımcı, ötekileştirici bir davranış eğilimine neden olmaktadır (Morris, 2002, s. 622). Böylece inanç duyguları, duygular ise davranışları belirlemektedir. Davranışlar da önyargının etkisiyle ayrımcı ve ötekileştirici bir misyon edinir. Önyargının nelere mal olacağını Özler (2018), şu ifadelerle açıklamaktadır (s. 93):

> *"Önyargıların en önemli sonuçlarından bazıları; kültürel asimilasyon, resmi tarihten dışlama, zorla gayri ahlaki veya insanlık dışı işlerde çalıştırma, uyuşturucu ve fuhşa sürükleme, suç örgütleri kurmaktan başka bir yol bırakmama ve tüm bunlar zamanla tehcir veya soykırım –jenosit- gibi vahşiliklere neden olabilir. Önyargılar zamanla bir grubun dehümanize edilmesine neden olur. Önyargılar yasal olarak meşrulaştırıldığında veya onaylandığında hemen sistematik kitlesel ayrımcılığa dönüşür."*

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere önyargı basit bir tutum olarak adlandırılamaz. Önyargı, kitlesel katliamlara, etnik temizliklere ve soykırımlara neden olabilecek kadar güçlü sosyo-psikolojik bir dinamiktir. Güçlü bir zehirdir. İç grup içinde kolaylıkla yayılır, dış grubu ötekileştirir hatta insanlıktan çıkarır. Böylece insan olarak kabul edilmeyen kişi veya gruplara karşı yapılacak her türlü muamele ve davranış için gerekli "meşruluk" kazanılmış olur. Bu bağlamda önyargıyı, şiddetin her türlüsüne yol açabilecek güçlü bir aktör olarak görmek mümkündür. Önyargının bu kadar etkili olmasında iç grup tarafından içselleştirilmesi ve doğuştan maruz kalınma durumu belirleyici bir rol oynamaktadır. Öyle ki sosyal öğrenme yoluyla, çocuklar sosyal çevreleri ve ebeveynleri sayesinde öteki olarak kabul edilen kişi ya da gruplara yönelik davranışları, tutumları ve algıları öğrenerek büyümektedirler. Irkçı, etnosentrik davranışları ve tutumları öğrenen çocuk, bu durumu yıllar boyunca taşıyabilmektedir (Özler, 2018, s. 89).

Her ne kadar birbirlerinin yerine kullanılan kavramlar olsalar da önyargı ve ayrımcılık farklı terimlerdir. Önyargı, taklit yoluyla gelişmektedir. Ayrımcılık ise bir davranış biçimidir. Belirli bir gruba yönelik gerçekleştirilen haksız eylem ya da eylemleri kapsamaktadır (Morris, 2002, ss. 621-622). Önyargı içeren duygu ve davranışlar oldukça güçlüdür ve tehlikelidir. Bu duygular çatışmaların artmasına neden olmanın yanı sıra içten içe bir hoşnutsuzluk ve kızgınlık doğurmakta, dış gruba karşı nefret ve hiddete dönüşürken iç gruba karşı yoğun bir sevgi ve bağlılık meydana getirmektedir (Cottam vd., 2017, s. 345). Bu durumda ise kişi, kendi iç grubunu güçlü, cesur, üstün, iyi, ahlaklı olarak görerek bir nevi grup içi kayırmacılık yapmaktadır. Ancak bu kayırmaya karşılık dış gruplara karşı geliştirilen tutumlar olumlu değildir. Bu süreçte dış grup üyelerinin hepsi aynıymış gibi bir tanımlama yapılarak, dış grup üyelerine karşı önyargı geliştirilebilir. Böylece birey ve grup özdeş kabul edilmektedir (Searle-White, 2001, s. 12). Söz konusu tutum ve bilince bir de milliyetçi duygular eklendiğinde, "biz ve öteki" ayrımı daha da güçlenmekte, aksiyon alma

kolaylaşmaktadır. Öyle ki milliyetçilik kitleleri hareket geçirme noktasında oldukça başarılıdır. En büyük silahlarından biri, vatanseverlik gibi kitlesel kimlik duygusunu harekete geçiren duygusal boyuta sahip olmasıdır. Bu kapsamda milliyetçiliği güçlü bir tutum olarak kabul eden Özler (2018)'e göre, milliyetçilerin diğer milletlere karşı geliştirmiş oldukları tavır ve davranışların en önemli belirleyicisi, ötekini sınıflandırma ve kategorileştirme biçimleridir. Bu durumu Özler, Kuzey İrlanda'da yaşayan Protestanların ötekiler olarak Güney İrlanda'yı, müttefik olarak Katolikleri benimsemiş olmaları örneği üzerinden açıklamaktadır (s. 108).

Volkan (1997)'a göre etnik grup çatışmalarına neden olan aktörlerin en önde gelenleri sosyo-psikolojik kaynaklıdır. Bu kapsamda geliştirdiği kavramlardan biri "seçilmiş travmadır." Ona göre seçilmiş travma; *"başka bir grup tarafından çaresiz hissettirilmiş ve mağdurlaştırılmış büyük bir grubun neden olduğu olay"* (s. 31) olarak şiddete maruz kalanların şiddetin failine dönüşme sürecine kaynaklık etmektedir. Horowitz (1985)'e göre, etnik çatışmaların gücü, geleneksel kökenlere duyulan bağın derinlikleriyle doğru orantılıdır (s. 98). Bu bağ ne kadar kuvvetli ise mağduriyet ve öç alma isteği de o kadar kuvvetlidir. Öyle ki mağduriyet hissiyatı, öç alma ve intikam duygusunu da beraberinde getirmektedir. Çünkü hiç kimse grup itibarını ya da benlik duygusunu kaybetmek istemez. Nesilden nesile aktarılan, grup içindeki incinme, aşağılanma hissinin yanı sıra bir savunmayı da beraberinde getiren bu olay ya da anı, bir nevi etnik kimliğin belirleyicisi, grup psikolojisinin etkileyicisi konumuna yükselir. Olayın ya da anının gerçek olması ya da değişime uğraması grup için önemli değildir. Önemli olan bu durumun yaşanmış olması ve grup psikolojisi üzerindeki etkisi ile grup içindeki bütünlüğe yapmış olduğu katkıdır. Bu bağlamda Volkan (2010) seçilmiş travmaya ve işlevlerine dair şu ifadeleri kullanmıştır *(*s. 89):

> *"Seçilmiş travmada yas tutma bir nesilden diğerine devam eder. Nesiller, atalarına yapılanı onarmak ve kimliklerinin bir parçası olan onur kırıklığından kendilerini kurtarmak için bilinçli veya bilinç dışı seçilmiş travmayı yaşatırlar, çünkü seçilmiş travma etnik kimliğin temelini oluşturmaktadır. Etnik grubun aleyhinde olsa bile seçilmiş travma bırakılmaz."*

Ross (2001), Volkan'ın *"seçilmiş travma"* kavramına karşı *"psikokültürel dramalar"* kavramını öne sürmüş ve şu şekilde tanımlamıştır: *"bir grubun kimliğini somutlaştıran temel metaforlar ve grup anlatılarıyla bağlantıları nedeniyle önemli hale gelen, tartışılmaz kültürel iddialar, tehditler, kutuplaştırıcı olaylar"* (s. 157). Ross'a göre etnik çatışmalarda psikokültürel dramalar, çatışmanın kaynağını daha yüksek bir otoriteye ya da genel kurallara atıfta bulanarak çözülemeyecek kadar derin köklere sahip olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır (s. 157). Ona göre, kimlik ve etnik çatışmaların analizi yapılırken psikokültürel yorumlar ve psikokültürel dramalar ele alınmalıdır. Bu kapsamda

psikokültürel yorumlar kavramını, *"grupların günlük yaşamı anlamlandırmasına yardımcı olan ve bir grubun diğer gruplarla ilişkisini, eylemlerini psikolojik olarak anlamlı bir şekilde açıklayan, paylaşılan, köklü dünya görüşleri"* (s. 159) olarak tanımlamaktadır. Ross'a göre, psikokültürel yorumlar ortak kimlik ve kültür normlarını tanımlamanın yanı sıra, grubun kökenlerini, tarihini, ötekiler ile girdiği çatışmaları anlatan, grubun sembolik ve ritüel haline gelmiş davranışlarında kendini göstermektedir. Bu bağlamda grubun psikokültürel yorumlarını ya da diğer bir ifade ile dünya görüşünü yorumlamak, grubun politik eylemlerini, kökenini anlamak bakımından önemlidir (s. 159).

Tıpkı seçilmiş travmalar gibi seçilmiş zaferler de etnik kimlik bilincinin gelişiminde önemlidir. Volkan (2014)'a göre, genellikle seçilmiş zaferler ile seçilmiş travmalar iç içedir (s. 62). Seçilmiş zaferler, grup içinde psikolojik ve mitolojik anlamlar kazanmakta, stres ya da çatışma altında grup ve birey kimliğinin korunması adına katkı sağlamaktadır. Ancak bu ritüeller gerçek dışı hale getirildiğinde ve daha ziyade şiddet aracı olduğunda yıkıcı sonuçlar kaçınılmaz olmaktadır (Volkan, 2010, s. 91). Kişinin ya da grubun mirasından duyduğu gurur, genellikle yıkıcı narsisizm ve siyasi paranoya durumlarının bir göstergesidir. Burada "biz ve onlar", "dost ve düşman", "iyi ve kötü", "ben ve benden olmayan" ayrımını da bünyesinde barındırmakta, iç grup idealleştirilirken dış grup insandışılaştırılmaktadır (Post, 2004, s. 164).

Milliyetçiliği ve etnik grup çatışmalarını etkileyen sosyo-psikolojik dinamiklerden bir diğeri ise kolektif hafızadır. Kolektif hafıza, yaşayanlar ile ölüler arasında bir köprü vazifesi üstlenmektedir. Geçmişle bugün arasında benzerlik kuran, tarihi olayları efsaneleştirerek kutsallaştıran, mitleri hatırlatan, geçmişin intikamını alma arzusu taşıyan işlevlere sahiptir (Radstone ve Schwarz, 2010, s. 12). Dün ile bugün arasında bir devamlılık ve benzerlik kurulmasına yardımcı olduğu için geçmişte yaşanan mağduriyetlerin tüm grup içinde hatırlanması intikam alma isteğini de beraberinde getirmektedir. Acı duygusunun ve intikam alma isteğinin bir araya gelmesi ise milliyetçiliği ve etnik gruplar arasındaki çatışmaları yükseltmektedir (İsmailov, 2015, s. 120). Grubunu diğerlerine karşı kışkırtmak isteyen siyasi liderler için kolektif hafıza önemli bir araçtır. Çünkü kolektif hafıza büyük oranda kurgulanabilmektedir. Bu bağlamda, Jedlicki kolektif hafızanın; *"plastik olduğunu, milliyetçi söylemlere sahip politikacılar ve elitler ile kitle arasında meydana gelen karşılıklı bir etkileşim ve uyumdan ibaret olduğunu"* (Jedlicki, 1999, s. 230 akt. Tülüce, 2014, s. 148) ifade etmiştir.

Kolektif hafızanın şekillenmesinde tarih en güçlü araçtır. Foucault (2002)'a göre tarih, *"unutulmaz kılar ve unutulmaz kılarak, en küçük olayları, bunları taşlaştıracak ve bir anlamda sürekli olarak var edecek anıtlarda donduran ve bastıran bir söylemin içerisinde davranışları kaydeder"* (s. 79). Böylece tarihsel olaylar, unutulmaz, unutturulmaz. Anıtlar ve tutulan yas, büyük grup kimliği içinde yaşanan travmaların unutulmamasını ve sürekli canlı kalmasını sağlamaktadır. Anıtlar sayesinde, tutulan yas gelecek nesillere aktarılmakta, travmalar ve düşmanlıklar her daim hatırlanmakta, kolektif hafızada sürekli yer edinmektedir (Volkan, 2009, s. 197).

Çatışmaların ve şiddetin ortaya çıkmasında duygular önemli bir rol oynamaktadır. Chirot ve McCauley (2006)'e göre kitleleri soykırıma iten en büyük korku, yok olma korkusudur. *"Bizim kültürümüz/bizim davamız/bizim insanımız/bizim tarihimiz yok olacak"* korkusu kişileri korkunç eylemler yapmaya ve şiddete başvurmaya iten güçlü bir araçtır. Ayrıca kişinin kendini grubuyla özdeşleştirmesi, gruplar arasındaki çatışmayı da hızlandırmaktadır. Öyle ki bu özdeşleşme kişide, grubun varlığının devamı için ölmeye ve öldürmeye hazır bir bilinç geliştirmektedir. Yok olma korkusu beraberinde tiksinti duygusunu da getirmektedir. Tiksinti duygusu çatışmaları daha da hızlandıran etkin bir araçtır. Bu bağlamda öteki olarak kabul edilen grubun doğası gereği kirli, pis olduğunu öne süren bir anlayış geliştiren tiksinti duygusu aslında öteki grup için bir tehdittir. Takipçilerinin duygularını yönetmeyi iyi bilen Hitler, "Yahudi hastalığı" söylemini sıklıkla kullanmış, bu hastalık nedeniyle Cermen ırkının saf kalamayacağını vurgulamıştır. Bu kapsamda Yahudilere karşı iç grubunda, bir tiksinti ve korku doğmasına neden olmuştur (s. 62). Öte yandan Gamawa (2017)'ya göre, geçmişten gelen kadim nefret duygusu, kitlesel katliamların en etkili kaynağıdır (s. 2). Nefret, nesilden nesile aktarılarak canlılığını korumaktadır. Bu durum da nefretin "kemikte yetiştirilmesine" neden olmaktadır (Post, 2004, s. 126). Duygu temelli oluşturulan pek çok yaklaşıma göre de nefret, gruplar arasında çatışmaların doğmasına kaynaklık etmektedir. Bu kapsamda, öteki olarak kabul edilenlere karşı gerçekleştirilecek her türlü eylemin bir kaynağı olarak nefret, ötekini kendi varlığına bir tehdit olarak görme durumunda ya da güvensizlik ve korku hissedildiğinde daha da güçlenmektedir. Böylece nefret hem bir neden hem de bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır (Kılavuz, 2020, s. 273). Nefretin tarihsel bir boyutta var olması ise şiddetini daha da artırmaktadır. Nefret ne kadar köklü ve kuvvetli ise çatışmalara kaynaklık etmesi de o derece güçlü olmaktadır. Bu bağlamda nefreti, en şiddetli çatışmalara kaynaklık eden güçlü bir duygu olarak tanımlamak mümkündür (Chirot ve McCauley, 2006, s. 71).

Etnik grup çatışmalarına neden olan sosyo-psikolojik etkenlerden biri de kolektif narsisizmdir. Kolektif narsisizm, ulusal iç grubun diğer gruplardan üstün olduğu ve diğerlerini yönetmesi gerektiği inancını taşımaktadır. Kişinin ulusuna karşı geliştirdiği pozitiflik beraberinde kişinin grubun parçası olmaktan mutluluk ve gurur duymasını, böylece bir inanç geliştirmesini de sağlamaktadır. Federico ve arkadaşları, iç gruba ya da ulusa dair geliştirilen bu olumlu duyguyu, vatanseverlik ya da ulusal iç grup memnuniyeti olarak tanımlanmışlar, milliyetçilik ile vatanseverlik arasında pozitif bir ilişkinin varlığından bahsetmişlerdir. Aynı zamanda milliyetçiliğin ulusal kolektif narsisizmi ve dış gruba karşı nefreti içerdiğini de ifade etmişlerdir. Bu bağlamda kolektif narsisizm, bireysel düzeydeki narsisizmi yani başkaları tarafından alkış ve hayranlıkla beslenen abartılı olumlu özbenlik sevgisinin grup düzeyine yayılması olarak da ifade edilebilir. Grup düzeyine yayılması da genellikle otoriter-popülist siyasi partilerle, milliyetçi yönelime sahip siyasi liderler tarafından yapılmaktadır (Federico, vd. 2023, s. 178-181).

Federico ve arkadaşlarına (2023) göre, ulusal iç grup memnuniyeti ile ulusal kolektif narsisizm, ulusa karşı hissedilen pozitiflik bakımından farklı biçimlerdir. Kolektif narsisizm, iç gruba karşı hissedilen abartılı sevgi, iç grubun diğerlerine üstünlüğü ve bu üstünlüğün diğerleri tarafından yeterince tanınmadığına dair gelişen bir inançtır. Kolektif narsistler, iç grubun hak ettiklerini ve erdemlerini yüceltirler. İç grup "harikadır" ve tehlikededir algısı gelişir. Bu yüzden sürekli savunmada olmak gibi bir tutum takınırlar. Öte yandan iç grup memnuniyeti, dış gruplara karşı geliştirilen düşmanlıkla pek ilgilenmez, kolektif narsisizmden arındırıldığında ise dış gruba karşı tarafsız hatta pozitif bir tutum dahi gelişebilmektedir. Ancak kolektif narsisizm, üstünlük kurma isteği ve algılanan dış tehdit (düşman) algısı ile saldırganlığın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda milliyetçi grupların ortaya çıkmasında kolektif narsisizm pozitif bir rol oynarken, grup içi memnuniyet duygusu negatif ya da nötr bir etki bırakmaktadır (ss. 188-190).

Milliyetçiliği, kolektif narsisizm kavramı ile ele alan Özler (2018)'e göre, milliyetçilik bünyesinde kendini sevme, self-fetişizm gibi unsurları barındırması nedeniyle bir nevi kolektif narsisizmdir. Milliyetçi kişi ya da gruplar kendi iç gruplarını, özel ve üstün görerek, evrensel değerlere veya küresel adalete itimat etmezler. Ayrıca öteki olarak kabul ettikleri grupların başına gelenlerden yine ötekini suçlu tutarlar. Bizin başına gelenlerden ise yine öteki olarak kabul edilen diğerleri sorumlu tutulur, öteki hainlik ve barbarlıkla suçlanır (s. 106). Çünkü milliyetçilik kişiye ya da gruba haklı olduğunu hissettirmektedir. Haklı

olduğuna dair sarsılmaz bir inanca sahip olduğunda ise kimse çatışmadan kaçınmaz (Searle-White, 2001, s. 88).

Şekil 11. Çözülemeyen Çatışmaların Psikolojik Temellerine İlişkin Kavramsal Model

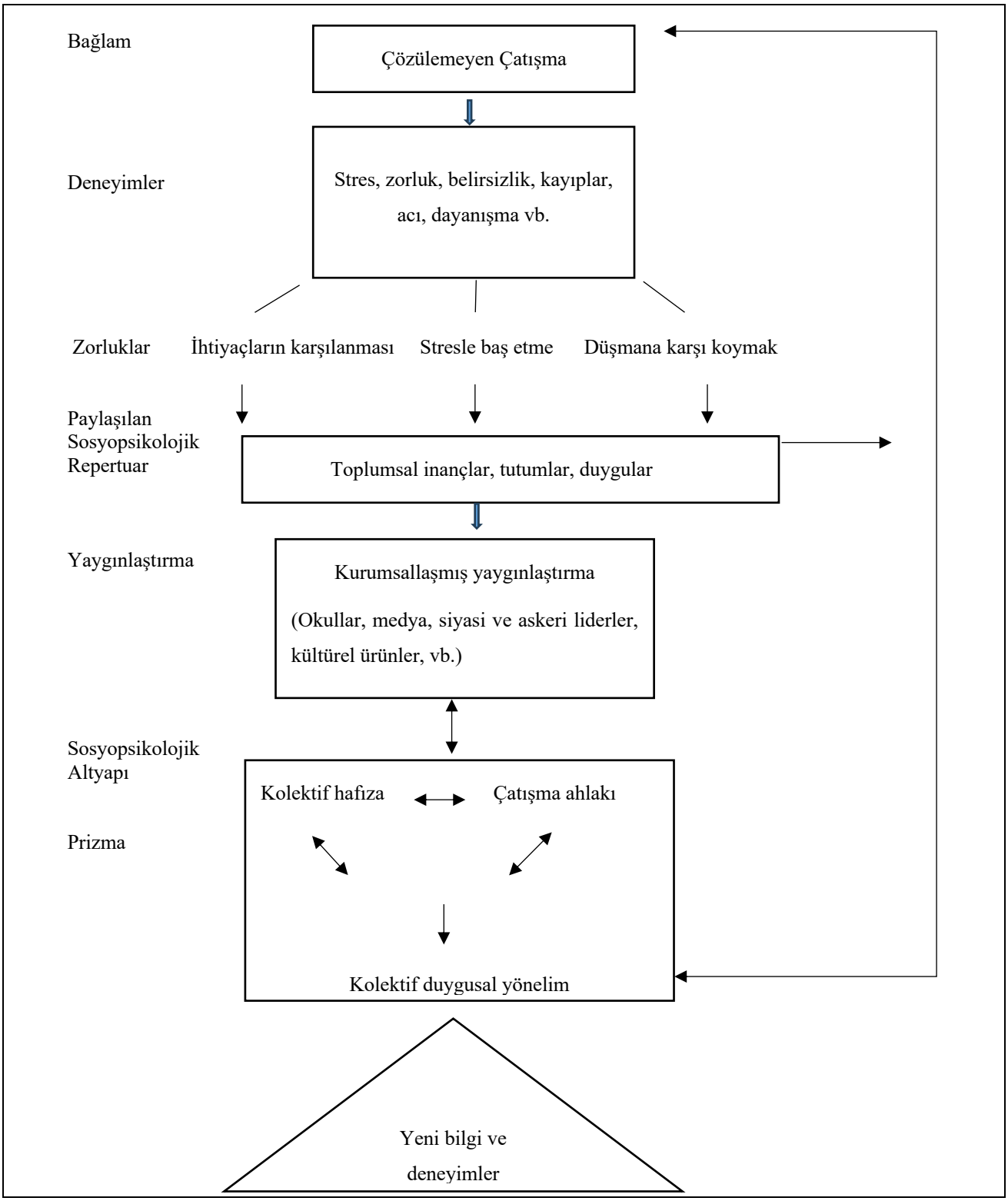

Kaynak: Bar-Tal, 2007, s. 1437

Bar-Tal (2007), milliyetçiliğin ve etnik gruplar arasında yaşanan çatışmaların temel motivasyon kaynağını sosyo-psikolojik unsurlar çerçevesinde açıklayan bir diğer düşünürdür. Bu bağlamda, iç grup içinde birlik ve beraberliği artırmak için ortak inançlar, değerler, tutumlar, motivasyonlar ve duygular içeren bir sosyopsikolojik altyapının var olması gerektiğini ifade ederek, bu altyapının üç bileşeninden bahsetmiştir. Bunlar; *"karşılıklı ilişkiler içinde olan kolektif anılar, çatışma ahlakı ve kolektif duygusal yönelimdir"* (s. 1435). Bar-Tal (2007)'a göre kolektif hafıza, süregelen çatışmaların tarihini toplum üyelerine hatırlatma görevini üstlenmektedir. Çatışmaların başlangıcını ve gidişatını açıklamak için veri oluşturur. Çatışmaya anlam ve tutarlılık kazandırmaktadır. Bunu yaparken de bazı gerçek olaylara dayanan bir temel oluşturur. Ancak önyargılı, toplumun ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde seçilmiş, çarptırılmış bir anlatım kullanmaktan da geri durmaz. Toplumsal olarak inşa edilen bir anlatı kullanılarak, grup içinde bir meşruiyet kazanılmak istenir. Kolektif hafızanın bu işlevi, toplum tarafından içselleştirilmesine, gerçek olarak algılanmasına imkân sağlar. Hatta siyasi liderler ve resmi kurumlar tarafından da işlenerek resmi bir boyut da elde eder. Aralarında çatışma olan grupların, aynı olaylara dair farklı ve çelişkili tarihsel anlatılara sahip olması da bu nedenledir. Bar-Tal'a göre, çatışmalarda kolektif hafızanın toplumsal inançları dört şekilde etkilidir. Bunlardan ilki, çatışmaların ortaya çıkmasında ve sürdürülmesinde etkilidir. İkincisi, çatışmayı meşrulaştırarak, grup içi olumlu bir imaj oluşturmaktadır. Üçüncüsü, rakibin ya da ötekinin meşruiyetini ortadan kaldırmaktadır. Dördüncüsü ise iç grubu öteki grubun kurbanı olarak göstermektedir (s. 1436).

Toplumlar, kolektif hafızaya ek olarak şimdiki zamanla ilgili de bir anlatı geliştirebilmektedir. Toplum üyelerini birbirlerine bağlayan, bugün ve gelecek arasında bağlantı kuran, geleceğe dair amaç ve istekleri şekillendiren, toplumsal yaşama anlam katan bir araç olarak Bar-Tal, "ethos"tan bahsetmektedir. Bu kapsamda Bar-Tal (2007), çatışma ahlakı kavramını geliştirmiştir. Kolektif hafıza ile desteklenen çatışma ahlakı, çatışmanın amaçlarını belirleyen, bu amaçların hayati önemini vurgulayan, gerekçelerini sağlayan, açıklayan, amaçların doğruluğuna ve meşruluğuna zemin hazırlayan, çatışmanın güvenliğin ve ulusun hayatta kalması için gerekli olduğunu ifade eden bir söylem geliştirmiştir. Ayrıca iç grubun özelliklerini, değerlerini, inançlarını üstün gören etnosentrik eğilimi de barındırmaktadır. Ötekini insandışılaştıran, inançlarını ve değerlerini gayri meşrulaştıran bir algıdadır. Böylece iç grubun içinde birlik ve bağlılığı artırmakta, vatanseverlik bilinci geliştirerek fedakârlık yapma, saygı, sevgi ve ilgiyi tüm gruba yayma çabasındadır. Böylece

ethnos, çatışmalara bir ahlaki zemin ve meşruluk kazandırma noktasında önemli bir rol oynamaktadır. Sonuç olarak Bal-Tal'a göre, kolektif hafızanın toplumsal inançları ile çatışma ahlakı birleşerek, grup üyeleri tarafından paylaşılan sağlam ve bütüncül bir anlatı oluşturulmaktadır (ss. 1438-1439).

Bal-Tal (2007)'a göre sosyopsikolojik repertuarı oluşturan diğer bir kavram ise kolektif duygusal yönelimdir. Ona göre, toplumlar bir ya da birkaç özel duyguya referans olarak karakteristik bir kolektif duygusal yönelim geliştirebilmektedir. Bu duygu genellikle korku olmakla birlikte nefret ve öfke de etkili duygular arasındadır. Korku, bu duyguların en önde gelenidir. Kişiye ya da gruba yönelik bir tehlike ya da tehdit durumunda ortaya çıkan tepkisel bir güç olarak korku, hayatta kalmak ya da ötekinin boyunduruğu altına girmemek için hem fizyolojik hem de psikolojik reaksiyonların oluşmasına imkân sağlamaktadır. Siyasi zulümlerin, terör saldırılarının ya da terör eylemlerinin altında yatan duygu genellikle korkudur (s. 1439). Kolektif duygusal yönelimi şekillendiren diğer güçlü duygu ise nefrettir. Nefretin kolektif bir hal alması çatışmaları artırmaktadır. Bu kapsamda nefret; *"başka bir kişi ya da gruba yöneltilen, kin, tiksinti, zarar verme ya da yok etme istediğinden oluşan düşmanca bir duygudur"* (s. 1440). Nefret, güçlü bir motivasyon kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bar-Tal, çözülemeyen çatışmaların psikolojik temellerine dair bir kavramsal model geliştirmiştir. Ona göre, çözülemeyen çatışma hem bir neden hem bir sonuçtur. Toplumda stres, zorluk, belirsizlik, kayıplar, acı, dayanışma gibi deneyimlerin oluşmasına nedendir. Bu deneyimler, düşmana karşı koyma, stresle baş etme ve ihtiyaçları karşılama noktasında zorlukların ortaya çıkmasında etkilidir. Öte yandan tüm bu deneyimler ve zorluklar grup içinde toplumsal inanç, tutum ve duyguların gelişimine, ortak bir sosyo-psikolojik repertuarın oluşmasına imkân sağlamaktadır. Bu repertuar, okullar, medya, siyasi ve askeri liderler, kültürel ürünler gibi kurumlar ve kişiler aracılığıyla yaygınlaştırılmaktadır. Böylece sosyo-psikolojik altyapının üç bileşeni olan kolektif anılar, çatışma ahlakı ve kolektif duygusal yönelim ortaya çıkmakta, ayrıca bu üç bileşen sosyo-psikolojik repertuarın oluşumunu da etkilemektedir. Burada karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Ayrıca sosyo-psikolojik repertuar ve altyapı, sosyal kimliğin gelişiminde ve çözülemeyen çatışmalara kaynaklık etme noktasında da etkilidir.

Böylece literatürde etnik grup çatışmalarına neden olan sosyo-psikolojik aktörler incelenmiştir. Bir sonraki başlıkta etnik grup çatışmalarına neden olan bir diğer aktör olarak "kitle psikolojisi" incelenmektedir.

5. KİTLE PSİKOLOJİSİ

Kitle, bireyin içinde bulunduğu bir durum/bir yapı olduğu için kitle psikolojisini durumcu yaklaşımlar bağlamında ele almak önemlidir. Milliyetçilik bireyden ziyade grupları harekete geçiren güçlü bir biz duygusu oluşturan, böylece kitleler meydana getiren, kitleleri birbirleri ile çatıştıran karanlık bir boyuta sahiptir. Bu bağlamda etnik grup çatışmalarında milliyetçiliğin etkisiyle bir araya gelen kitlenin ne olduğu, nasıl dönüştüğü ve nasıl bir psikoloji içinde çatışmalara yön verdiğini ele almak önemlidir.

Le Bon (1997) kitle kavramını kalabalık, yığın anlamına gelecek şekilde, "*ırkları, meslekleri, cinsiyetleri ve kendilerini bir araya toplayan tesadüf her ne olursa olsun, rastgele bir bireyler topluluğunu"* (s. 19) ifade etmek için kullanmıştır. Psikolojide ise kitle kavramı, onu meydana getiren insanların sahip oldukları karakterden çok başka yeni bir karaktere sahip olma hali olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda kitle içinde bireysel kişilik silinerek, kitleyi oluşturan kişilerin düşünceleri ve duyguları tek tipleşir, bireysel farklılıklar ortadan kalkar. Böylece kolektif bir bilinç gelişir. Ancak bu bilincin gelişimi için kişilerin rastlantısal olarak değil de belirli bir amaç için bir araya gelmiş olmaları gereklidir. Aksi halde psikolojik bir kitlenin varlığından söz etmek mümkün değildir. Ortak bir amaç için bir araya gelen kitle, duygu ve düşünce bakımından benzerlik göstermeye başlar. Le Bon bu durumu *"kitlelerin zihni tekleşmesinin psikolojik kanunu"* kavramı ile açıklamaktadır (ss. 20-22).

Le Bon (1997)'a göre, kitleyi oluşturan kişiler her ne kadar yaşam biçimleri, zekâları, karakterleri bakımından farklı olsalar da kalabalık haline gelmeleri ile bir nevi kolektif ruha bürünürler. Bu ruh sayesinde birey, kendi başına yapacaklarından, düşüneceklerinden ya da duyacaklarından farklı hissedebilir, düşünebilir ya da davranabilir. Ona göre, bazı duygular ve düşünceler sadece kitle içinde ortaya çıkar. Le Bon bu durumu kolektif bilinç kavramı üzerinden açıklamaktadır. Böylece birey kolektif bilinç içerisinde bireysel özelliklerinden ve kişiliğinden soyutlanır, aynı cinsten olmayan aynı cinsten olan içinde erir, kaybolur (ss. 23-24). Bu bağlamda kimliksizleştirme, kitle davranışlarında etkili olan önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Morris (2002)'e göre, *"özellikle yoğun baskı ve heyecanla karşı karşıya kalan gruplarda, kişiler bireysel sorumluluk duygularını kaybederler. Bu durumlarda insanlar bireyler olarak değil, büyük bir grubun isimsiz üyeleri olarak tepki gösterdiklerinden, bu süreç kimliksizleşme olarak adlandırılır"* (s. 637). Ancak burada bahsedilen kişisel kimlik bilincidir. Kişisel kimlik algısı zayıfladıkça sosyal kimlik güç kazanır, iç gruba bağlılık ve aidiyet gelişir. Kişi grup içinde kimliğinden ne kadar çok

ayrılırsa o kadar az sorumluluk duygusu hisseder. Bu durumun en çarpıcı ve korkunç örnekleri kitle davranışlarıdır. Öte yandan kitle davranışlarını etkileyen başka bir faktör de kartopu etkisidir. Kartopu etkisi kullanılarak, kalabalıklar aynı şekilde davranmaya ikna edilmektedirler. İlk olarak bir ya da birkaç kişi ikna edilir, sonra başkaları. Bu şekilde gittikçe büyüyen bir etki alanı ile aynı davranışları sergilemeye razı olan bir kitle doğmuş olur. Kitlenin bir üyesi haline gelen birey, grup tarafından korunduğunun farkındadır. Ayrıca bir gruba ait olmanın verdiği aidiyet ve güvenlik hissi ile daha rahat hareket edebilmektedir. Böylece düşünmeden hareket eden, gruptan aldığı cesaretle suçluluk ve sorumluluk duygusundan sıyrılmış bir kalabalık ortaya çıkar (Morris, 2002, s. 637). Öyle ki kişiler bir araya geldiklerinde tek başına iken yaptıklarından daha yıkıcı ve sorumsuz davranabilmektedirler.

Kişi kalabalık içinde kendini daha güçlü hissetmektedir. Benzer duygulara ve inançlara sahip kişilerle birlikte olma hissi, kişiye güç vermektedir. Böylece kalabalık içinde insan tek başına yapamayacağı eylemleri rahatlıkla yerine getirebilmektedir. Çünkü rakipsiz güç hissiyatı ile kişi kalabalık içinde kişisel sorumluklarından da kurtulduğunu düşünmektedir (Kecmanovic, 1996, s. 104). Le Bon (1997), kitle halinde bulunan bireyin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: *"bilinçli kişiliğin kaybolması, bilinçaltı ile hareket eden kişiliğin hâkimiyeti, düşüncelerin, duyguların sirayet yoluyla aynı yöne doğru yönelişi, telkin edilen düşüncelerin uygulamasına hemen başlamak isteği"* (s. 28). Bu durumda artık kişi kendi iradesine sahip çıkamaz. İçgüdüler ve duygular ön plandadır, akletme yeteneği körelmiştir. Duygular ön planda olduğu için kitlenin ne şekilde hareket edeceğini verilen telkinler belirlemektedir (ss. 28-29). Bu telkinler iyi ve yapıcı yönde olursa onarıcı, ötekileştirici ve yok edici nitelikte olursa yıkıcı sonuçlara neden olabilmektedirler. Bu kapsamda kitlelerin kolaylıkla bir cellat olduklarını ya da yüksek davaları uğruna şehit oldukları görülür, her şey grup içindir. Kişi ölmeye ve öldürmeye hazır bir algıdadır (s. 33). Böylece gruplar ve kişiler siyasiler tarafından kolayca manipüle edilebilir, siyasal rant peşinde olan siyasilerin hedeflerine ulaşma noktasında bir maşa haline gelebilirler. Şiddeti meşru kılıp, hedeflerine ulaşmak için bir araç olarak kullanmaktan çekinmeyen siyasiler, grupları harekete geçirme noktasında gereken meşru otorite olarak görev yaparlar. Bu durumu Arendt (1997), *"şiddet, doğası gereği araçsaldır; tüm diğer araçlar gibi, daima amacın rehberliğine ve onunla meşrulaştırılmaya gereksinir"* (s. 57) ifadeleri ile özetlemiş, şiddeti iktidarın dışavurumu olarak değerlendirmiştir.

Gruplar genellikle kötülük potansiyeline sahip yapılardır. Bireylere nazaran gruplar, daha düşmanca, rekabetçi ve sömürücü olma özelliğine sahiptirler. Birey kötülük yaparken, grup ona gerekçe sunacak ahlaki bir otorite olarak meşruluk kazandırabilmektedir. Bu bağlamda olağanüstü kötülüğün nedenlerini araştırırken öncelikle, grup dinamiklerinin bireyin düşünceleri, davranışları ve duyguları üzerindeki etkisini incelemek gereklidir. Waller (2007)'a göre, grup dinamikleri, bireyin davranışları, düşünceleri ve fikirleri üzerinde etkilidir. Ancak bu etki sınırlı bir etkidir. Ona göre, grup içindeki birey her durumda ve koşulda olağanüstü kötülükler yapmamaktadır. Grup dinamikleri değişkendir. Burada öne çıkan bireysel eğilimlerdir. Eğer kişi olumsuz eğilimlere sahip bir kişilik yapısında ise grup kötü dürtülerin serbest kalmasında ve yapılan tüm yıkıcı eylemlerin meşrulaştırılmasında etkili olacaktır. Öte yandan kişi olumlu dürtülere ve eğilimlere sahipse grup onu destekleyecektir. Waller'a göre önemli olan kolektifi meydana getiren insanların doğasıdır. İnsanların doğası grubun da yapısını belirlemektedir (ss. 38-40). Grup zihniyeti veya gruba aidiyet hissi, doğuştan ya da sonradan edinilmiş olabilir ve bu his insanı motive eden en önemli güçlerden biridir (Kecmanovic, 1996, s. 27). Bir etnik gruba üye olan kimse, grubuna karşı bir aidiyet ve özdeşleşme hissetmektedir. Bu his bünyesinde, kolektif düzeyde bilişsel, duyuşsal ve davranışsal etkileri de barındırmaktadır (Bar-Tal, 2007, s. 1443).

Kötülüğün ortaya çıkmasını kolaylaştıran önemli bir diğer faktör, kültür ve ona tekabül eden ideolojilerdir. Çocukların düzenli olarak fiziksel ve duygusal istismara uğradığı, sevgiden yoksun olarak oldukça disiplinli ve katı dogmalarla büyütüldüğü kültürlerde şiddet kendini daha çok göstermektedir (Waller, 2007, s. 180). Öyle ki Almanya'da faşizmin yükselişi ve Holokost'un gerçekleşmiş olmasında Alman kültürünün disipline olan takıntısının etkisi önemli bir rol oynamaktadır. Ancak dünyanın pek çok farklı bölgesinde farklı zamanlarda kitlesel katliamlar ve soykırımlar gerçekleşmiştir. Bu durum bizlere insan doğasının evrensel yönlerine bakmamız gerektiğini hatırlatmaktadır (Waller, 2007, ss. 52-53). Sıradan bir insanı soykırım ya da toplu katliam yapmaya iten değişkenleri saptamak oldukça zordur. Dünyanın birçok bölgesinde farklı zamanlarda pek çok katliam gerçekleşmiştir. Tüm bu olayları açıklayacak ortak genel geçer "teoriler" geliştirmek mümkün olmasa da benzer özelliklerden yola çıkarak birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. İlk olarak sıradan bir insanı potansiyel bir katile dönüştüren süreci tek bir faktörle açıklamak anlamlı değildir. Süreç oldukça karmaşıktır. Waller, sıradan insanların soykırım ve toplu katliamın uygulayıcısı olması durumunu bir model aracılığıyla açıklamaktadır. Ona göre insan doğası üzerinde üç etki söz konusudur. Bunlar; (1) dünya

görüşünün kültürel inşası, (2) ötekinin psikolojik inşası, (3) zulmün toplumsal inşasıdır. Kolektif değerler, otorite yönelimi ve sosyal baskınlık, dünya görüşünün kültürel inşasını oluşturan aktörler iken "biz ve onlar" ayrımı, ahlaki ayrılma, kurbanları suçlama, ötekinin psikolojik inşasını oluşturmaktadır. Öte yandan mesleki sosyalleşme, grup kimliği ve grubun bağlayıcı faktörleri, zulmün toplumsal inşasını meydana getirmektedir. Ona göre kişi kültürel, psikolojik ve sosyal yapılar tarafından etkilenmektedir (Waller, 2007, s. 138).

Kalabalıklar, itaat etmek için bir lidere ihtiyaç duymaktadır. Kecmanovic (1996)'e göre lider, kalabalığın her üyesinin süperegosunun bir ikamesidir. Lider, tüm üyeleri kitlesel bir egoda birleştirmeyi bilen kişidir (s. 107). Kitle içinde birey hipnotize olur. Liderine kesin bir itaat ile bağlıdır. Bu durum ise onu manipülasyona açık hale getirmektedir. Kitlelerin manipüle edilmesinde ve öfkelendirilmesinde ırk temelli söylemler her zaman etkili olmuştur (Le Bon, 1997, s. 34). Kişi içinde bulunduğu gruba ne kadar çok bağlılık hissederse ulusal otoritenin ya da ulusal liderin emir ve isteklerini yerine getirme konusunda o kadar istekli olmaktadır. Bağlılık otoriteye itaati mümkün kılmaktadır. Bu nedenle liderler milli şuuru uyandırmak için çeşitli yöntemler kullanmaktadırlar. Milliyetçiliğin çok yüksek olduğu gruplarda ulusal otoritenin yetki alanı çok geniştir. Ulusal lider, insanüstü, kolektif, bireyüstü bir varlığın temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Gücünü ve etkisini de insanüstü ve bireyüstü olarak tanımlanmasından almaktadır (Kecmanovic, 1996, s. 128). Kitleler kışkırtılmaya müsaittir, onları kızdırmak ve harekete geçirmek oldukça kolaydır. Ayrıca kolayca telkinlere kapılırlar ve çabuk inanırlar. En garip, en akıl almaz masallara, hikâyelere bile kolayca inanırlardır. Çünkü kitle hayaller ile düşünmektedir (Le Bon, 1997, s. 36).

Toplumsal bir varlık olan insan kolaylıkla kitle içine çekilebilmektedir. İnsanın toplumsallaşmasına en büyük imkân veren akımlardan biri de milliyetçiliktir. Bu kapsamda Özler (2018), milliyetçiliğin bu boyutuna dikkat çeken şu ifadeleri kullanmıştır (s. 111):

> *"Milliyetçilik kısmen kalabalık davranışlarına benzer. Milliyetçi duygular, bilişler ve davranışlar dışarıdan kolayca manipüle edilir. Bu duygular kişisel bir otonomi ve özerklikten yoksun bir sosyalizasyon sürecinin sonucunda veya ağır bir endoktrinasyon veya sosyal etki altında oluşurlar. Bilindiği gibi kalabalıklar veya kollektiviteler farklılıklara ve farklı görüşlere karşı düşük bir hoşgörü seviyesi gösterirler, aşırı basitleştirici düşünme kalıpları vardır, düşük kişisel sorumluluk hissine sahiptirler, eyleme geçmeye hazırdırlar ve başa çıkılamaz bir güç hissine sahip oldukları için, yoğunlaşmış duygusal tepkiler gösterme eğilimi ve cezalandırma duygusuna sahiptirler."*

Birey, grup içinde üç tutum geliştirmektedir: *"uyma, uyum ve itaat"* (Lippa, 1990, s. 522). Bu tutumların gelişiminde kişisel özellikler belirleyici bir rol oynamaktadır. Başta özgüven eksikliği, kendini yetersiz ve değersiz görme, düşük zekâ, ahlaki ve duygusal katılık, hoşgörüsüzlük, kontrol edilme ve yönlendirilme isteği gibi özellikler kişiyi grupla

daha uyumlu olmaya ve bir otoriteye itaat etmeye yönlendirmektedir (Kecmanovic, 1996, s. 116). Gruba bağlılık ve itaat eğilimi güçlendikçe, iç grup ve dış grup ayrımı keskinleşir, birey, iç grubun dış gruba karşı düşüncelerini ve tutumlarını sorgusuz sualsiz taklit etmeye başlar. Özellikle siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların yaşandığı dönemlerde milliyetçiliğin gelişimi ile insanlar iç grup davranışlarına uyma ve itaat etme eğilimlerini artırmaktadırlar. Aksi durumda sosyal çevreleri tarafından dışlanma ve lanetlenme durumuna düşmekten korkarlar. Milliyetçiliğin arttığı kargaşa ve kriz ortamlarında milliyetçi olmayan kişilerin bile iç grupla uyum ve bağlılık içinde olduğunu, otoriteye itaat ettiklerini görmek mümkündür (Özler, 2018, s. 111).

Zimbardo (2015), şeytan etkisi kavramıyla, sıradan insanların neden kötü ya da şeytani işler yaptıklarını, neden yanlış yola saptıklarını anlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda çalışmasında, çevresel şartların kişinin karakterinde meydana getirdiği değişimleri ortaya koymuş, kişinin içinde bulunduğu sosyal çevrenin, davranışlar üzerindeki etkisinden bahsetmiştir (s. 38). Öyle ki bazı kimseler sırf içinde bulundukları ortama uyum sağlamak adına tutumlarına aykırı davranışlarda bulunabilmektedirler. Özellikle kendini kurgulama[9] düzeyi yüksek olan kişilerde bu durum daha sık görülmektedir. Bu tarz kişiler içinde bulundukları ortamı gözleyerek nasıl davranacaklarına, konuşacaklarına, tepki vereceklerine karar vermektedirler. Kendi inanç ve tutumlarından ziyade ortamın beklentilere göre davranmaktadırlar. Öte yandan kendini kurgulama düzeyi düşük olan kişiler, ortamın beklentilerine kulak asmadan kendi inanç ve tutumlarına göre davranabilmekte, konuşabilmektedir (Morris, 2002, s. 621). Bu durumun en somut örneklerinden biri, kişinin grup içine girdiğinde kişiliğinde ve davranışlarında yaşanan değişimdir. Toplumsal bir durum olarak grup, kişi üzerinde etkili olabilmektedir. Ancak grup, kişinin içindeki gizli kötülüğü ortaya çıkaran bir aktör olsa da tüm insanlar üzerinde aynı etkiye sahip değildir. Önemli olan bireysel kişilik, karakter ve ahlaktır (Waller, 2007, s. 269). Bireysel kişiliği, karakteri ve ahlakı yüksek kişiler, saldırganlık içgüdüleriyle daha kolay baş etmekte, manipülasyonlardan daha az etkilenerek, akletme ve düşünme yeteneklerini kaybetmemektedirler. Böylece kitle içinde zulmün bir aracı olmaktan da kaçınabilmektedirler. Öte yandan bu zulmün aracı olmaktan kaçınamayan hatta zulmün aktif uygulayıcısı olan kişiler de söz konusudur. Bu kapsamda söz konusu kişilerin zulmü nasıl meşrulaştırdıkları önem arz etmektedir. Bir sonraki başlıkta kitlesel katliamların nasıl "meşrulaştırıldığı" incelenmektedir.

[9] Nasıl davranması gerektiğine içinde bulunduğu ortamı gözleyerek karar verme eğilimi.

6. ZULMÜN "MEŞRULUK" PSİKOLOJİSİ

Tarihsel süreç içerisinde dünyanın farklı bölgelerinde pek çok toplu insanlık suçu işlenmiştir. Bu suçların önemli bir kısmı genellikle sıradan, normal insanlar olarak kabul edilebilecek fiziksel ve psikolojik olarak sağlıklı kimseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Peki, sıradan, sağlıklı bir kişiliğe sahip kimseler nasıl olur da zulmü ve yıkıcılığı meşru olarak görüp, öteki olarak kabul ettikleri kişi ya da gruplara karşı türlü suçlar işleyebilmektedir? Bu bağlamda öncelikli olarak failin, davranışlarını *"meşru hale getirip ahlaktan soyutlaması"* gerekmektedir. Böylece vicdan azabından kurtulacaktır.

Zulmün başlatılması için ilk olarak bir ötekiye/düşmana ihtiyaç vardır. Tarihi süreçte pek çok grup kendine düşman seçmiş, mutlaka bir öteki kurgulamıştır. İnsanlar, düşmanlara her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Eğer bir düşman yenilirse hemen yerini bir başka düşman doldurmuştur (Murray ve Meyers, 1999, s. 555). Düşman var etmenin işlevselliğine dair Eco (2014), şu ifadeleri kullanmıştır: *"düşman sahibi olmak sadece kimliğimizi tanımlama açısından değil, aynı zamanda kendi değer sistemimizi ölçebilmek için bir engel edinmek ve o engelle yüzleşirken kendi değerimizi sergilemek açısından da önemlidir"* (s. 16). Ona göre öteki, bizi ve bize ait değerleri ortaya çıkaran, bizi diğerlerinden ayırt eden bir işleve sahiptir. Ayrıca ortak bir düşman ya da öteki oluşturmak, biz içindeki çatışmaları engellemekte, ortak düşmana karşı birlik ve dayanışma geliştirilmesini mümkün kılmaktadır. Böylece biz içinde çatışmalara veya ayrılıklara neden olacak farklılıklar ortak düşman karşısında önemsiz bir hal almaktadır. Volkan (2010) da benzer bir görüşle öteki/düşman oluşturmanın önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre, uzak bir düşman oluşturmak, iç grup üyelerine rahatlık sağlamakta, iç grubun birbirileri ile kaynaşmasına sebep olmaktadır (s. 39).

Bizin karşısındaki öteki zamana ve sosyal bağlama göre değişkenlik göstermektedir. Önyargı, kalıpyargılar, nefret, öfke gibi duyguların yanı sıra geçmiş deneyimler, seçilmiş travmalar veya zaferler, mücadele alanları, rekabet, kitle iletişim araçları, siyasi liderler ve elitler ötekinin gelişimde önemli belirleyicilerdir (Bauman, 2011, s. 179). Bu kapsamda öteki aslında bir kurgudan ibarettir. Ötekinin bir kurgudan ibaret olduğunu ifade eden Zizek (1996)'e göre, ötekinin oluşturulması için iç grup yani biz içinde bir korku oluşturulması gereklidir. Bu korku, ötekinin bizi yok edeceğine dair bir algı üzerinden geliştirilmekte, öteki bizin varlığını tehdit eden bir unsur olarak kabul edilmektedir. Bu durumu kullanmayı iyi bilen siyasi liderler ise oluşturdukları korku üzerinden kitleleri manipüle edebilmekte, onları daha kolay yönetebilmektedir. Böylece biz içinde korkuyu abartarak, ötekine yönelik önyargıyı ve nefreti artırmaktadırlar (ss. 67-74). Korkunun gelişimi ve ötekinin bize bir

tehdit unsuru olarak kabul edilmesi ise zulmü "meşrulaştırıcı" bir aktör olarak var olmasına zemin hazırlamaktadır. Böylece öteki bir düşman olarak kabul edilmekte, düşman ise "kurnaz ve entrikacı" olarak sıfatlandırılmaktadır. İç grup algısında düşman kötüdür, bizi yok etmek, öldürmek, sömürmek, köleleştirmek, sürmek ya da hükmetmek için uygun koşulları bekleyen, amaçlarına ulaşmak için her yolu deneyen bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle düşmana karşı her zaman uyanık olunmalıdır (Bauman, 2015, ss. 57-58).

Grup özgüveni, özsaygısı ile dış gruplara karşı yöneltilen düşmanca tutum arasında bir ilişki söz konusudur. "Bir değer kazanma aracı" olarak saldırganlığın bu kapsamda öne çıkması manidardır. Dış gruplara karşı yürütülen düşmanca tutum ve davranışlar, kişinin benlik saygısı ile bağdaşmayacağı için kişi, kendini bu durumdan meşru çıkaracak yöntemler bulmalıdır. Bu yöntemlerden en güçlü olanlarından biri ise kendi için bir tehdit unsuru icat etmesidir. Yok olma korkusu, düşmanlığı gerekçelendirmede kullanılan güçlü bir araçtır (Horowitz, 1985, ss. 179-180). Bu korku ve düşman tehdidi ise aklı başında kişilere bile akıl ve ahlak dışı işler yaptırabilmekte, barış ve huzur ortamı savaş ve krize evrilebilmektedir. Bu kapsamda propaganda güçlü bir araçtır. Düşman olarak kabul edilen ulusu yok etmek için bir nefret ajandası oluşturmak gereklidir. Bu işi ise propaganda uzmanları yapmaktadır. Ötekini dışlayacak, eziyet edecek hatta öldürecek bir nefretin oluşumu propaganda uzmanlarınca titizlikle yürütülmektedir. Düşman imgesi ustalıkla oluşturulmakta, nefret ve korku ile psikolojik bir yapı meydana getirilmektedir. Oluşturulan "düşman imgesi" beraberinde soykırım ve etnik temizlik gibi radikal sonuçları da getirmektedir (Zimbardo, 2015, ss. 46-47). Çünkü düşman bir kez kötü olarak kabul edildiğinde, ona karşı şiddet ve saldırganlık içeren tüm eylemler ve tutumlar "meşru" olarak kabul edilmektedir (Searle-White, 2001, s. 16).

Zimbardo (2015)'ya göre, dört bilişsel mekanizmadan bir ya da birkaçı etkinleştiğinde her türlü yıkıcı ya da kötü davranış meşru hale gelip, ahlaktan soyutlanabilmektedir. Bu bilişsel mekanizmalardan ilki, zararlı ve yıkıcı davranışların onur duyulası şeyler gibi yeniden tanımlanmasıdır. Şiddetin kutsallaştırılması, ahlakın şiddeti kutsallaştıran ilkelerinin öne çıkarılması, düşmanın kötücül davranışlarına karşı bir savunma mekanizması olarak kabul edilmesi gibi. İkinci bilişsel mekanizma ise davranışlar ile sonuçları arasındaki ilişkide kişisel sorumluluk bilinci taşımamaktır. Kişi kendini insanlığa dair işlenen suçlarda sorumlu görmezse suçluluk da duymayacaktır. Bu psikoloji özellikle kitle içinde ortaya çıkmaktadır. Üçüncü bilişsel mekanizmada, kişi davranışları nedeniyle ortaya çıkan zarara dair düşüncelerini değiştirmektedir. Zimbardo'ya göre kişi

davranışlarından dolayı oluşan zararı görmezden gelebilir, önemsemeyebilir, çarpıtabilir ya da kabul etmeyebilir. Bu durumda zulmü kullanmaktan çekinmez. Zimbardo son olarak dördüncü bilişsel mekanizmayı, kurbanlara yönelik algı değişimi üzerinden açıklamaktadır. Bu kapsamda kurbanın kendi davranışları nedeniyle zarara uğradığı algısını geliştiren yıkıcı eylem sahibi böylece kendini zarardan sorumlu tutmayan bir algı geliştirmektedir. Ayrıca burada insan dışı olarak kabul edilen bir kurban algısı da mevcuttur. İnsandan aşağı görülen kurbanın bu nedenle yaşadıklarını hak ettiği düşüncesi hakimdir (ss. 487-488). Söz konusu dört bilişsel mekanizmadan en öne çıkanı; kurbanın insandışı olarak kabul edilmesi, diğer bir ifade ile şeytanlaştırılmasıdır. Öyle ki bir kişinin, bir diğer kişiye kötülük yapması için öncelikle vicdan azabından kurtulması gereklidir. Bunun için karşısındakini insan olarak görmemesi yeterlidir. Kanlı olayların gerçekleşmesi içinse örgütlenmeye ihtiyaç vardır. Kişi kendini bir katiller grubuna ait hissederse, öldürmeyi daha kolay meşrulaştırmaktadır. Ayrıca grup üyeleri arasındaki dayanışmadan da güç almaktadır. Organize olmuş, iyi yönetilen, yetkililer tarafından desteklenen, yoldaşlık bilinci gelişmiş gruplarda, zulüm daha kolay yayılmakta, suçlar daha kolay işlenmektedir (Chirot ve McCauley, 2006, ss. 57-58).

Searle-White (2001)'a göre, kitlesel şiddete neden olan olayları meydana getiren üç faktör vardır. Bunlar, *"yetkilendirme, rutinleştirme ve insanlıktan çıkarmadır"* (s. 37). Yetkilendirme faktörü sayesinde, bir kişi eylemlerinin daha yüksek bir otorite tarafından onaylandığını gördüğünde, yaptıklarının ahlaki olduğunu düşünmeye başlar ve saldırganlık eğilimi daha da artar. Böylece yıkıcı davranışlar rutin bir hal alır. Rutinleştirme ile öldürmek gibi tüm yıkıcı davranışlar bir nevi iş haline gelir. Yıkıcılığın artmasına ve yaygınlaşmasına olanak sağlayan diğer bir faktör ise insanlıktan çıkarmadır. Karşıdakini gerçek manada insan olarak görmeme, lakaplar veya sıfatlar takma (teröristler veya aptallar gibi), tam manasıyla "hayvan" olarak görme durumu ise yıkıcı davranmayı kolaylaştırmaktadır (s. 37). Waller (2007) da benzer bir yaklaşımla farklı kavramlar geliştirerek şiddetin kitlesel bir hal almasını incelemiştir. Bu kapsamda Waller'a göre, zulmü artıran, şiddetin kitlesel bir hal almasına imkân sağlayan en önemli iki araç vardır. Bunlar, "vicdanın bastırılması ve duyarsızlaşmadır." Kişi, iç grup içinde sorumluluk duymamasıyla ya da sorumluluğun dağılması ile her türlü yıkıcı faaliyette bulunabilmektedir. Yıkıcı faaliyetlerin yaygınlaşması, beraberinde duyarsızlaşmayı da getirmektedir. Ona göre, "*duyarsızlaştırma, faillerin kendi inisiyatifleriyle, emirlerinin gerektirdiğinden daha fazla gaddarlıkla hareket etmelerini mümkün kılar. Sıradan insanların olağanüstü kötülükleri aşırı derecede işlemesi duyarsızlaştırma yoluyladır"* (s. 245). Aşırı duyarsızlaştırma ise faillerin işledikleri

suçlardan sadistçe bir zevk almalarına neden olmaktadır (s. 246). Duyulan bu zevkin altında ise karşıdakinin bunu hak ettiğine dair bir algı yatmaktadır. Ki karşıdaki kişi ya da grup üyeleri, insan olarak dahi kabul edilmeyen "insandışılaştırılmış ya da şeytanlaştırılmış" bir durumdadır. Böylece insandışılaştırma, nesneleştirilen kişilere yönelik yıkıcı eylemlerin gerçekleştirilme sürecini kolaylaştırmaktadır (Zimbardo, 2015, s. 355).

Kitlesel şiddetin başlatılması için kullanılan psikolojik bir araç olan, *"dehumanization (insandışılaştırma)"* arka planında *"insan olan biziz, siz insan bile değilsiniz, o halde farklıyız, insan dahi olmadığınız için her türlü muameleyi hak ediyorsunuz"* algısı yatmaktadır. Bu algı ise düşmanı öldürme, sürme ya da türlü insanlık suçu işleme noktasında grup üyelerini suçluluk duygusundan kurtarmakta, yaptıkları davranışları "meşru" göstermektedir (Volkan, 2010, s. 91). Ayrıca insandışılaştırmada *"ben senden daha insanım"* algısı mevcuttur. Bu nedenle "dış gruba" karşı aşağılamanın da ötesinde insan özüne sahip olmadıkları bilinci gelişmektedir. Zimbardo (2015), insandışılaştırma sürecini şu ifadelerle açıklamaktadır (s. 354):

> *"Psikolojik insandışılaştırma süreci uygulayarak onları değersiz hale getirmektir. Bu, "diğerleri"nin bizimle aynı hislere, düşüncelere, değerlere ve yaşam amaçlarına sahip olmadıkları düşünüldüğünde ortaya çıkar. Bu "diğerleri"yle ortak olan tüm insani özelliklerimiz farkındalığımızdan silinir ya da azaltılır. Bu da entelektüelleştirme, inkâr ve duygulanım terki gibi psikolojik mekanizmalar aracılığıyla gerçekleşir. Öznel, kişisel ve duygusal olan beşerî ilişkilerin tersine, insandışılaştıran ilişkiler nesneleştirir, analitiktir ve duygusal veya empatik içerikten yoksundur."*

Öteki olarak kabul edilen dış grup üyeleri artık insandan daha aşağı varlıklar olarak kabul edilmekte, bu nedenle insana yapılamayacak her türlü müdahale ve davranışların yapılması için "meşruluk" kazanılmış olunmaktadır. Bu durumun pek çok somut örneği yaşanmıştır. Örneğin, Almanlar Yahudileri "fare", Ruanda'da Hutu aşırıları Tutsileri "hamam böcekleri" olarak adlandırmış, onları insanlıktan çıkarmışlardır. Böylece zihinlerde düşmanla mücadelede kullanılacak yöntemler "haklı ve soylu bir hal" alır (Cottam vd., 2017, s. 349). Yine çatışma sırasında, kalıpyargıların, düşman imgesinin ve kitle iletişim araçlarının bir arada kullanılması, düşman tarafından işlendiği iddia edilen "vahşet hikâyelerin" ortaya atılması, kitlesel şiddetin artmasına neden olmaktadır. Bu hikâyeler kişiler arasında anlatılır, medya tarafından işlenir, milliyetçi bir liderin söyleminde düşmanın niteliklerini anlatmak için sıklıkla yer bulur. Öyle ki milliyetçi söylemlerde zalimlik genellikle dile getirilmektedir. Önemli olan anlatılan hikâyelerin doğru olup olmaması değildir. Doğruluğunu tespit etmek de zaten oldukça zordur. Önemli olan bu hikâyelerin, dış gruplara karşı düşünceleri ve eylemleri etkilemesi, düşmanlaştırmayı teşvik etmesidir (Searle-White, 2001, s. 19).

7. OTORİTER TAKİPÇİLER VE İTAAT PSİKOLOJİSİ

Etnik grup çatışmalarına neden olan aktörlerden biri de yıkıcı liderlerin peşinden giden, onlara itaat eden otoriter takipçilerdir. Bu bağlamda, "otoriter takipçiler" kavramına değinmek önemlidir. Altemeyer tarafından geliştirilen "otoriter takipçiler" kavramının esin kaynağı, Adorno ve arkadaşları tarafından geliştirilen yetkeci kişilik kuramıdır. Bu kuram, psikanalitik yaklaşımdan oldukça faydalanmakla birlikte yetkeciliği; *"erotik-obsesif psişik bir çatışma"* hali olarak tanımlamıştır. Yetkeci kişiliğin gelişiminde ise katı kuralları olan hiyerarşik, disiplinli, sevgisiz, baskıcı, yetkeci ve istismarcı bir anne-baba tarafından büyütülmüş olma durumunun etkisini öne çıkarmaktadır. Ayrıca otoriteye aşırı itaat, boyun eğicilik, sorgulamama ve sadakat gibi özellikleri de beraberinde getirmektedir (Hasta ve Dönmez, 2009, s. 20-21). Söz konusu özellikleri Tablo 8'de görmek mümkündür.

Tablo 8. Yetkeci Kişilik Özellikleri

Geleneksellik	Geleneksel orta sınıfın değerlerini öne çıkarma ve bu değerlere katı bir bağlılık duyma. Etnosantrizm ve siyasi tutuculuk eğiliminde olma.
Yetkeci Boyun Eğme	Yetkeyi eleştirmeme, sorgulamama, itaat etme, abartılı ve duygusal bir boyun eğme. İçinde bulunduğu grubun değerlerini idealize etme.
Yetkeci Saldırganlık	Geleneksel değerlere önem vermeyen kişileri kınama, reddetme, ötekileşme ve cezalandırma eğilimi taşıma. Otoriteye abartılı bir minnet, saygı ve itaat duyma.
Duygusal Kapalılık	Yumuşak ve sakin huylu olan kimselere karşı düşmanca tavır takınma. Duygulara, hayal gücüne karşıtlık eğiliminde olma.
Batıl İnanç ve Kalıp Yargı	Mistik öğelere aşırı inanç, kaderin olağanüstü varlıklar tarafından belirlendiğine dair katı ve sarsılmaz bir inanç eğiliminde olma. Sorumluluğu kişinin denetleyemeyeceği dış güçlere aktarma.
Güç ve Sertlik	Güçlü-zayıf, lider-takipçi ilişkilerine önem verme, güç ve iktidarla özdeşleşme, sert, acımasız ve katı uygulamaları destekleme eğilimde olma.
Yıkıcılık ve İnsanların İyiliğine İnanmama	İnsanların iyi olabileceğine inanmama, düşmanlık ve aşağılama davranışları sergileme.
Yansıtmacılık	Bilinçdışında gelişen dürtüleri dışarıya yansıtma, dünyada kötülüğün ve vahşetin var olduğuna inanma. Kendi saldırganlığından yola çıkarak herkesi kötü görme eğilimde olma.
Cinsellik	Cinselliğe aşırı ilgili olma, cinsellikle ilgili ahlaki kuralları ihlal edenlere olumsuz tutum geliştirme.

Kaynak: Yükselbaba, 2017, ss. 262-263

Altemeyer ise Adorno ve arkadaşlarının geliştirmiş olduğu "eski" otoriter kişilik kuramını da referans alarak sağ kanat otoriterleri kavramı ile karakterize edilen dokuz kişilik

özelliği geliştirmiştir. Ancak daha sonra bunlardan bazılarını atarak kuramı üç kümede özetlemiştir. Bunlar, *"otoriter teslimiyet (otoriteye teslim olmaya dair güçlü bir eğilim), otoriter saldırganlık (dış gruba yönelik düşmanlık) ve geleneksellik (sosyal normlardan memnuniyeti ifade etme ve olan durumu değiştirmek için duyulan isteksizlik)"* (Houghton, 2018, s. 205). Greenstein (1987)'e göre de otoriter kişilikte iki özellik öne çıkmaktadır: *"otoriter saldırganlık"* ve *"otoriter teslimiyet"*. Ya da bir diğer ifadeyle *"tahakküm-itaatkârlık"*. Böyle bir kişilik türünde birey, kendinden üstün ya güçlü olanlara karşı teslimiyet ya da itaat eğiliminde iken, kendinden aşağı ya da zayıf olarak gördüklerine karşı saldırganlık ya da tahakküm kurma eğilimi göstermektedir (s. 103). Bu durum, sağ kanat otoritesi için olmazsa olmazdır.

Otoriter kişiliğe, özellikle sağ kanat otoriterliğe sahip takipçileri, Altemeyer (2006), "otoriter takipçiler" kavramı ile açıklamış ve onların bazı psikolojik özelliklere sahip olduğunu öne sürmüştür. Söz konusu özelliklerden en öne çıkanları ise meşru otoritelere olağanüstü derecede boyun eğme, yetkili otoriteler adına saldırganlık gösterme, gelenekçi bir kişilik yapısına sahip olmadır. Altemeyer, otoriter kişiliğe sahip, geleneksel otoritelere boyun eğen takipçileri sağcı otoriteler kavramıyla da tanımlamaktadır (ss. 22-23). Söz konusu kişilerde; otoritere boyun eğme, korku, kendini beğenmişlik, düşmanlık, eleştirel düşünme eksikliği, "en büyük sorun" algısı, grup halindeyken güçlenmiş hissetme, dogmatizm, etnosentrizm, önyargı söz konusudur (Altemeyer, 2006, ss. 457-467). Böylece çatışmalar kaçınılmaz hale gelmektedir. Özler (2018), otoriter kişilik kavramını ve etnik grup çatışmalarına nasıl kaynaklık ettiğini şu şekilde açıklamaktadır (s. 91):

> *"Otoriter kişilik paradigması ve özellikle Sağ Kanat otoriteryenlik iç-grup normlarına, toplumsal düzene ve güvenliğe karşı merbutiyet (onay, tercih ve bağlanma) duyma, bu nedenle otoriteye teslimiyet, diğer gruplara karşı saldırganlık ve sosyal normların körü körüne kabullenilmesi gibi karakteristikler taşır. Bu karakteristikler etnosentrizm ve ırkçılık arasında bir bağ olduğunu çünkü bu kişilerin öteki grupları (örn. göçmenleri) farklı kültürel değerlere sahip ve istihdam olanaklarını sömürecek bir tehdit olarak değerlendirme eğilimlerinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Otoriteryen kişiler kendi yerel bağlamlarında daha ayrımcı, etnosentrik ve ırkçı olabilirken, tehdit içermeyen bir bağlamda ırkçı tavırlar göstermeyebilirler. Otoriteryen kişilik kendi olumsuz ve baskılanmış dürtü ve tutumlarını başkalarına yansıtır. Çocukluktan itibaren insanlar benliklerinin olumsuz yanlarından kurtulmak ve bunları başkalarına atfetmek üzere çeşitli zihinsel düzenekler ve savunma mekanizmaları geliştirirler. Çatışan gruplar da bu istenmeyen yanlarını dışsallaştırıp düşmana yansıtmak suretiyle kendi kimliklerini tanımlamaya ve olumlamaya çalışırlar. Örneğin baskılanan öfke bir günah keçisine yöneltilir, günah keçisi ilan edilen grup aşağılık bir varlık olarak görünmenin ötesinde öfke, korku ve garez gibi duyguların yöneldiği bir gruptur."*

Bu kapsamda Özler, otoriter kişiliğin ortaya çıkışından, gelişiminden ve nelere mal olacağından bahsetmiş, çocukluk travmalarının kişilik üzerindeki etkisini ifade etmiş, "biz ve öteki"nin gelişimine, çatışmaların ortaya çıkışına değinmiştir.

Altemeyer'a göre otoriter takipçiler, inançlarını hayatlarındaki otoritelerden etkilenerek oluşturmuşlardır. Kendi varlıklarına yönelik bir tehdit algıladıklarında kendilerine bir otorite ararlar ve kendileri ile aynı inanca sahip kişilerle bir araya gelmektedirler. Bir lider etrafında oluşturulan iç grup neticesinde bir araya gelerek ne kadar haklı olduklarına birbirilerini ikna ederler. Gruba ve lidere karşı tam bir itaat ve sadakat söz konusudur. İç grup üyeleri hem diğer üyelere hem de liderlerine koşulsuz bir bağlılık hissetmektedirler. Belirli bir amaç etrafında bir araya gelerek, dayanışma ve birlik içinde hedeflerine ulaşmak, öteki olarak kabul edilen grup ya da gruplarla mücadele etmek için çabalarlar. Aidiyet grubun devamlılığı için önemlidir. Kendi grubuna ihanet eden kişi ise en aşağılık kimse olarak kabul edilmektedir. Bireysel özelliklerin, düşüncelerin ya da davranışların bir önemi yoktur. Önemli olan grupla bir ve bütün olmaktır. Bu nedenle grupla özdeşleşmeyen, grubun fikirlerine ve inançlarına bağlılık duymayan, grubun amacına hizmet etmeyen davranışlarda bulunan üyeler "hain" olarak görülmektedir. Öyle ki iç grup içinde üyelerin ortak inanca sahip diğer üyelerle bir arada olması, ortak çıkarlara hizmet etmesi ve lidere itaat etmesi son derece önemlidir (ss. 153-154). Bu durumu Altemeyer, *"otoriter takipçi, inançlarını sürdürmenin bedeli olarak eleştirel düşünceyi ve sağduyuyu bir kenara atarak kendisini kötü niyetli manipülasyonuna karşı savunmasız hale getirmektedir"* (s. 159) şeklinde açıklamaktadır. Öte yandan grup, bireyin değerlerine aykırı davransa da birey gruba itaat eğilimi gösterebilmektedir. İtaat, eylemin kabul edilmesi anlamına gelmemektedir. Amaç gruba uyum sağlamak, dışlanma tehlikesini ortadan kaldırmaktır. Ancak bireyin itaati, yetkeyi elinde bulunduran kişinin özelliklerine, taleplerinin niteliğine ve yetkenin kullanıldığı toplumsal bağa göre değişiklik gösterebilmektedir. İtaat etme eğilimi, bireyin değerlerine uymayan eylem eğer yetke sahibi tarafından verilirse, rutin hale gelirse, mekanikleşirse ve üzerinde daha az düşünülürse ya da mağdur insanlıktan çıkartılırsa daha da artmaktadır (Cottam vd., 2017, s. 350). Öte yandan kriz ve kargaşa ortamlarda kişiler, güven ve istikrar için bir lider ararlar ve ona koşulsuz itaat etmeye hazırdırlar. Söz konusu durumlarda kişilerin, itaat sürecini Hoffer (2017), şu ifadelerle açıklamaktır (ss. 89-90):

> *(….) Tehlike zamanlarında, sel felaketlerinde, büyük yer sarsıntılarında, salgın hastalıklarda, ekonomik kriz dönemlerinde ve savaş zamanlarında tek başına kişisel çabalar "faydasızdır ve böyle zamanlarda her halk bir lidere itaat etmeye ve onu takip etmeye hazırdır. Bu durumda itaat, günlük güvensiz yaşantı içinde tutunabilecek tek sağlam kayadır."*

Greenberg ve arkadaşları da itaate dair geliştirmiş oldukları argümanları, itaati etkileyen değişkenleri, kimlerin neden itaat ettiğini bir tablo yardımıyla açıklamışlardır. Bu kapsamda geliştirmiş oldukları argümanları Tablo 9'da görmek mümkündür.

Tablo 9. İtaate Dair Değişkenler

İtaati etkileyen değişkenler	**Kimler itaat eder?**	**İtaat ederiz. Çünkü;**	**Karizmanın rolü;**
-Otoriteden fiziksel uzaklık, -Kurbana psikolojik yakınlık, -Karşı çıkmaya tanık olma, -Bireysel olarak zarara neden olmama.	-İtaat cinsiyete ya da millete göre değişmeyen, evrensel bir durumdur. -Kişinin boyun eğen bir tutumu olup olmaması itaati etkiler.	-Otoriteye itaat etme noktasında sosyalleştirildik. -Öğrenilen bir davranış tekrarlanır. -Meşru bir otoriteye karşı çıkmak zordur.	-Kriz ve kargaşa ortamlarında (ölümlülüğe yönelik hatırlatıcılar) karizmatik liderlere olan çekim artmaktadır. -Hâkim dünya görüşü, grup üyelerine inanılır bir anlam sunmadığında ya da grubun öz saygısı yitirilmeye başladığında takipçiler karizmatik bir lider etrafında birleşmeye başlarlar.

Kaynak: Greenberg vd., 2023, s. 269

Tarihsel süreçte yaşanan büyük kitlesel şiddetlerin oluşumunda kitleler ve kitlelerin yıkıcı liderlerine karşı göstermiş oldukları itaat eğilimi önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki insanlık dışı politikalar tek bir kişinin zihninden çıkmış olsalar da çok büyük bir kitlenin bu emirlere uyması neticesinde geniş bir çapta uygulanmıştır. Bu durumun en somut örneklerinden biri yıkıcı bir lider olan Hitler ve onun takipçileridir. Nazilerin Avrupalı Yahudilere uygulamış olduğu katliam, itaat adına yapılan binlerce ahlak ve insanlık dışı eylemleri barındırmaktadır. Bu kapsamda Milgram (2009)'a göre itaat, *"bireysel eylemi politik amaca bağlayan psikolojik bir mekanizmadır"* (s. 7) ve içinde siyasi ve psikolojik bir yapı barındırmaktadır. İnsanların, neden yıkıcı emirlere itaat ettiğini araştıran Milgram, bir deney gerçekleştirmiş ve çarpıcı sonuçlar elde etmiştir. Bu bağlamda kısaca söz konusu deneyi sonuçları ile ele almak önemlidir.

Milgram, denekleri "öğrenci ve öğretmen" olarak ikiye ayırır. Öğrenci bir odaya götürülerek, sandalyeye oturtulur. Aşırı hareket etmesini önlemek için kolları bağlanır. Bileğine bir elektrot takılır ve kelime çiftlerinin listesini öğrenmesi istenir. Öğrenci hata yaptıkça artan şiddette elektrik şoku ile denek öğretmen tarafından cezalandırılacaktır. Ancak deneyde öğrenci aslında bir denek değildir, hiç şok almayan bir öznedir. Öğretmen rolündeki denek, bunu bilmemektedir. Deneyin asıl odak noktası öğretmendir. Öğretmen rolündeki kişi denektir ve emirlere itaat etme durumu ölçülmektedir. Deneyin amacı, bir kişinin somut ve ölçülebilir bir durumda itaatlere ne kadar boyun eğdiğini ölçmektir. Öğretmen rolündeki deneğe, öğrencinin kayışlarla yerine oturtulduğu izletilir. Daha sonra, ana deney odasına alınarak, bir şok jeneratörünün önüne oturtulur. Öğretmenden, öğrencinin

her yanlış cevabında 15 voltluk artışlarla, öğrenciye 15 volttan 450 volta varan değişkenlerde elektrik şoku vermesi istenir. Deney hafif şokların verilmesi ile başlar. Deneyin bir ortağı olan kurban rolündeki öğrenci, 75 volttan sonraki her artışta çığlıklar atarak, salıverilmek ister. Ancak çoğu öğretmen rolündeki denek her ne kadar bu çığlıklardan etkilense de meşru bir otorite olarak kabul ettiği deneycinin devam etmesi gerektiğine dair emirlerine itaat ederek, otoritenin emrine boyun eğer, kurbanın kurtulma çığlıklarına rağmen her yanlış cevapta elektrik şokunu daha da artırarak kurbana vermeye devam eder (s. 8). Milgram'ın bu deneyi sıradan insanların talimatlara itaat etme konusunda hem şaşırtıcı hem de dehşet verici sonuçlar ortaya koymuştur. Pek çok denek, stres yaşamasına, deneyciye (otoriteye) itiraz etmesine rağmen kurbana tehlikeli şok olarak ifade edilen 450 voltu vermekten geri durmamıştır. Kurban ne kadar salıverilmek için yalvarmış olsa da deneklerin büyük çoğunluğu emre itaat etmeye devam etmiştir. Bu kapsamda Milgram'ın deneyinin en can alıcı sonuçları; çoğu yetişkinin bir otorite tarafından verilen emre itaat etme eğilimde olması ve her şeyi yapmaya aşırı istekli davranmalarıdır (s. 9).

Peki, kişi her şeye rağmen neden deneyciye itaat etmektedir? Milgram bu soruya birkaç yanıt vermiştir. İlki, kişiyi duruma bağlayan "bağlayıcı faktörlerin" varlığıdır. Bu faktörler, kibarlık, deneyciye verilen yardım sözünü yerine getirme isteği, vazgeçmenin garipliği gibi faktörlerdir. İkincisi, kişinin otoriteden kopmak istememesidir. Böyle bir durumda birey görevin teknik yönlerine kapıldığı için daha geniş sonuçları gözden kaçırabilmektedir. Öyle ki deneyde, emirlere itaat ederek daha yüksek elektrik şoku vermeye devam eden denekler için öncelik kelime çiftlerini daha mükemmel okutmak ve düğmelere daha düzenli basmaktır. Ahlaki boyutları düşünme kısmı ile ilgilenmekten ziyade yetkin bir performans göstermeyi amaçlamışlardır. İşin ahlaki kısmını düşünme işinin ise otoritede olduğunu düşünerek sorumluluktan kaçmışlardır. Kendi davranışlarından kendilerinin sorumlu olmadığını düşünerek, kendilerini ahlaki bir hesap verebilir olmaktan çok dış otoritenin bir temsilcisi ya da uygulayıcısı olarak görmüşler, *"bana söyleneni yapıyorum, bunu tek başıma yapmazdım"* gibi ifadeler kullanarak kendilerini savunmuşlardır. Bu bilince sahip deneklerin, sorumluluk duygusundan kurtuldukları için otoriteye itaat etme durumlarının da kolaylaştığı görülmüştür (ss. 10-11). Bu durumun en somut örneklerini Arendt, Şeytanın Sıradanlığı isimli eserinde Yahudi soykırımına katılan görevlilerin ifadelerinde ortaya koymaktadır. Arendt (2012)'e göre, soykırıma katılan kişiler ne sapık ne de sadistlerdi. Bunlar dehşet verici bir şekilde normallerdi. Savaşta büyük insanlık suçu işleyen bu kimseler, vicdanlarının rahat olduğunu, sadece "emre itaat ettiklerini", vicdan

azabı duymadıklarını, herkesin aynı şekilde davrandığını, yaptıklarından kendilerinin sorumlu olmadıklarını, orada olmalarının tamamen tesadüf olduğunu, herhangi bir başka Alman'ında aynı şeyleri yapacağını, bu nedenle işlenen suçlarda tüm Almanların eşit derecede suçlu olduklarını, herkesin suçlu olduğu yerde ise kimsenin suçlu olamayacağını ifade etmişlerdir (ss. 282-283).

Böylece takipçilerin etnik grup çalışmalarına neden olabilen bir aktör olarak nasıl etkili ortaya çıktıkları açıklanmıştır. Bir sonraki bölümde Aliya İzzetbegoviç'in siyasi liderliği ve etnik grup çatışmalarındaki rolü onarıcı liderlik yaklaşımı bağlamında incelenmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
ONARICI BİR LİDER OLARAK ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN SİYASİ LİDERLİĞİ VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARINDAKİ ROLÜ

Çalışmanın bu bölümünde Aliya İzzetbegoviç'in kişiliğinden yola çıkarak siyasi liderliği ve grubu ile etkileşimi, nitel araştırmalarda kullanılan desenlerden biri olan "durum çalışması deseni" ile incelenmiştir. Bu yöntemi kullanmaktaki amaç, durumları, vakaları, vakalara sebep olan süreçleri "neden ve nasıl" sorusunu sorarak derinlemesine araştırma isteğidir. Bu kapsamda verileri toplama yöntemi olarak belgeler incelenmiş, söz konusu inceleme başta İzzetbegoviç'in yazdığı eserler olmak üzere, konuşmaları, röportajları üzerinden yapılmıştır. Yine Tarihe Tanıklığım, Özgürlüğe Kaçışım, konuşmalarının bir araya toplandığı Köle Olmayacağız, Konuşmalar, Bosna Büyük Bir Sır: Söyleşiler 1989-1995, Soğuk ve Acı Barış Günleri: Savaş Sonrası Konuşmalar 1996-2003 adlı eserleri de incelemeye dâhil edilmiştir. Tüm metinler çalışmanın konusuna ve araştırma sorusuna cevap niteliğinde içerik analizine tabi tutulmuştur. Ayrıca İzzetbegoviç'in kişiliğine, siyasi liderliğine ve grubu ile ilişkisine yönelik açıklamalarda bulunan siyasilerin, yakın arkadaşlarının, onunla mesaide bulunan kimselerin ifadeleri de araştırmaya dâhil edilmiştir.

Çalışmanın teması, onarıcı liderlik olarak belirlenmiş olup, içerik analizi yöntemi ile incelenen belgelerden, dört kategori oluşturulmuştur. Bunlar, kişiliği, liderlik özellikleri, değerleri ve inançları ile onarıcı liderlik özellikleri şeklindedir. Kategorilerin oluşturulması için de bir kod listesi hazırlanmıştır. Oluşturulan kod listesi, analiz sürecinin temel çizelgesini oluşturmakla birlikte, araştırmayı özetleyen, özü yansıtan nitelikteki kavramlar olarak belirlenmiştir. Analizin daha somut ve kesin sonuçlar vermesi adına MAXQDA programı kullanılmıştır. MAXQDA programı aracılığıyla hem metinlerde sıklıkla rastlanan kavramlar kelime bulutu olarak çıkarılmış, hem de kod matrisi aracılığıyla kodlar arasındaki ilişki incelenmiştir. Kodlar arasındaki ilişkiler ise söylem analizi ile detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Söylem analizi, bağlamı anlamak ve yorumlamak için kullanılmıştır. Ayrıca liderin değerlerini, inançlarını, duygularını analiz etme noktasında söylem analizi daha işlevseldir. Böylece içerik analizine bağlamı da katıp İzzetbegoviç'in grubu üzerindeki etkisinin daha net ve kapsamlı bir şekilde anlaşılması hedeflenmiştir.

Analiz 4 ana başlıktan oluşmaktadır. İlk ana başlık altında kategoriler ve kod listesi verilmiş, ikinci ana başlıkta kelime bulutu gösterilmiş, üçüncü ana başlıkta kodların metinlerde ne sıklıkta kodlandığı açıklanmış, böylece İzzetbegoviç'in kişiliğine ve liderlik

özelliklerine dair net çıkarımlar yapılmıştır. Dördüncü ana başlık altında ise kodlar arasındaki ilişkiler detaylı bir şekilde incelenmiştir.

1. KATEGORİLER VE KOD LİSTESİ

Aliya İzzetbegoviç'in onarıcı liderlik bağlamında incelenen konuşma metinlerinden ve eserlerinden elde edilen veriler analiz edilmiş, bu analiz neticesinde "*Kişiliği, Liderlik Özellikleri, Değerleri ve İnançları ile Onarıcı Liderlik Özellikleri"* olarak dört kategori belirlenmiş, her kategorinin altında da kodlar verilmiştir. Böylece onarıcı liderlik temasından yola çıkarak elde edilen verilerden kategoriler ve kod listesi meydana getirilmiştir. Bu kapsamda Şekil 12'de kod listesinin detaylarını görmek mümkündür.

Şekil 12. Kategoriler ve Kod Listesi

Kişiliği	Liderlik Özellikleri	Değerleri ve İnançları	Onarıcı Liderlik Özellikleri
• Cesaret ve kararlılık • Zorluklara karşı mücadele • Sabır ve direnç • Toplumsal acılara duyarlılık • Empati, hoşgörü ve şefkat • Özeleştiri • Mütevazilik ve alçakgönüllülük • Umut ve iyimserlik • İçsel motivasyon • Özgüven • Güvenirlilik • Risk alma • Tutarlı duruş • Entelektüellik	• Karizmatik • Dönüşümcü • Vizyoner • Etik	• İnsan hak ve özgürlükleri • Bağımsızlık arzusu • Milli kimlik • Özgürlük mücadelesi • Demokrasi • Dini ve manevi değerlere bağlılık	• Milliyetçilik anlayışı • Diriliş • Mültecilere geri dönüş çağrısı • Direniş • Toplumla iletişim • Uluslararası ilişkiler • Vizyon belirleme ve stratejik planlama • Diplomasi ve müzakere • Savunma ve güvenlik • Onarıcı adalet • Halkların eşitliği • Bağımsızlık mücadelesi • Savaş suçlularının yargılanması • Ayrımcılıkla mücadele • Intikam almama • Soykırımla mücadele • Bosna'nın bütünlüğü

İzzetbegoviç'in kişiliğine, liderliğine, değerlerine, inançlarına ve onarıcı liderliğine dair özellikler bu kod listesinde ortaya konulmaktadır. Bu kod listesinin oluşturulmasında ise siyasi liderliği anlamak için Hermann (1986), tarafından geliştirilen beş bileşenli yaklaşım referans alınmıştır. Hermann, siyasi liderliği; 1) liderin kişiliği ve geçmişi, (2) liderin liderlik ettiği grubun ve bireylerin özellikleri, (3) lider ile takipçileri arasındaki ilişkinin niteliği, (4) liderliğin gerçekleştiği bağlam veya ortam, (5) belirli durumlarda lider ile takipçiler arasındaki etkileşimin sonuçları olmak üzere beş bileşen üzerinden incelemiştir (s. 169). Bu bağlamda İzzetbegoviç'in siyasi liderliği ve grubu ile etkileşimi beş bileşenli

yaklaşımdan hareketle oluşturulan kod listesi etrafında incelenmekte olup, çalışmanın özgün değerinin bir parçasını oluşturmaktadır.

2. KELİME BULUTU

Aliya İzzetbegoviç'in onarıcı liderlik bağlamında incelenen konuşma metinlerinden ve eserlerinden elde edilen veriler MAXQDA programı aracılığıyla analiz edilmiş, bu analiz neticesinde elde edilen kelime bulutu Şekil 13'te verilmiştir.

Şekil 13. Kelime Bulutu

Kelime bulutu incelendiğinde, şeklin ortasında "Bosna" kavramının olduğu görülmektedir. Bu durumda iki temel analiz yapmak mümkündür: ilk olarak İzzetbegoviç'in söylemlerinde en sık kullandığı kavramın "Bosna" olduğudur. İkinci olarak "Bosna" nın İzzetbegoviç'in mücadelesinin merkezinde yer almasıdır. Yine "Hersek", "Boşnak" kavramları da en sık kullandığı kavramlar arasındadır. Onun devletine ve halkına olan bağlılığı ve bağımsızlık mücadelesi yürütmesi bu kavramların sıklıkla kullanılmasının temel göstergesidir. Yine "barış", "demokrasi", "sivil", "cumhuriyet", "özgürlük", "bağımsızlık", "halkların eşitliği" gibi kavramlar onun hem değerlerinin hem de demokratik, bağımsız, halkların eşitliğine dayalı sivil bir cumhuriyet idealinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca "İslam," "Allah" ve "Müslümanlar" gibi dini kavramların da öne çıkması, onun dinine ve değerlerine duyduğu hassasiyetin ve aidiyetin bir yansımasıdır. Öte yandan savaş ve soykırımla mücadele döneminde sıklıkla BM'den yardım çağrısında bulunması neticesinde "BM" kavramı, savaşın nedenlerinden biri olarak "faşist" hareketlere yaptığı

vurgu, masumlar ve kötüler olarak ayırdığı, "biz", "bizim", "halkımız" ifadeleriyle grubuyla aidiyeti yine onun sıklıkla kullandığı kavramlardandır. Grubu üzerinde onarıcı ve yapıcı bir etki bırakan İzzetbegoviç'in bu manada "umut", "barış", "güçlü", "eşit", "hoşgörü", "ahlaki" gibi kavramları öne çıkarması da beklenen bir sonuçtur. Böylece, kelime bulutu aracılığıyla, İzzetbegoviç'in söylemlerinde öne çıkan ifadeler analiz edilmiş olup, liderliğine dair özellikler ile grubuna yönelik söylemlerinde sıklıkla kullandığı kavramlar ortaya çıkarılmıştır. Tüm bu analizler, çalışmanın özgün değerinin bir parçasını oluşturmaktadır.

3. KOD MATRİS TARAYICISI

Kod matris tarayıcısı, kodların belgelerde kaç defa kodlandığını görselleştiren bir araçtır. Bu bağlamda Aliya İzzetbegoviç'in onarıcı liderlik kapsamında incelenen konuşma metinlerinden ve eserlerinden elde edilen veriler MAXQDA programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Tüm bu analizler, çalışmanın özgün değerinin bir parçasını oluşturmaktadır.

Yapılan analiz neticesinde kişiliği kategorisi altında yer alan *"cesaret ve kararlılık, içsel motivasyon, tutarlı duruş, zorluklara karşı mücadele"* kodlarının en sık kodlanan kodlar oldukları görülmüştür. Bu özellikler İzzetbegoviç'in kişiliğinin bir yansımasıdır. Öyle ki ülkesinin ve milletinin bağımsızlık mücadelesinin lideri olarak kabul edilen ve Bosna Savaşı'nda başkomutanlık yapan İzzetbegoviç, cesareti, kararlılığı, içsel motivasyonu, zorluluklara karşı mücadele edişi ve tutarlı davranışları ile takipçilerine onarıcı liderlik yapmıştır. Tüm bu özelliklerinin yanı sıra sabırlı kişiliği, umudu ve iyimserliği bırakmayan söylemleri, toplumsal acılara karşı duyarlı oluşu, alçakgönüllü ve mütevazi kişiliği ile takipçileri üzerindeki olumlu etkisini sürdürmüştür. Yine entelektüel birikiminin güçlü oluşu, özgüven sahibi olması, güvenilir ve risk almaktan çekinmeyen özellikleri, grubunun liderliğine seçilmesine olanak sağlamıştır. Tüm bu özelliklerinin yanı sıra, gruplar arasındaki ilişkileri olumlu ve yapıcı anlamda etkilemesi empati yeteneğinin güçlü olmasının, hoşgörülü ve şefkatli kişiliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Yapılan analiz neticesinde liderlik özellikleri kategorisi altında yer alan "*etik, vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik"* kodlarından en fazla etik kodunun kodlandığı, sonrasında vizyoner kodunun kodlandığı tespit edilmiştir. Buradan şu analizi çıkarmak mümkündür: her ne kadar İzzetbegoviç, söz konusu dört liderlik türünün özelliklerini taşısa da onun etik ve vizyoner liderliği diğer liderlik modellerinin önündedir. Grubuna *"demokratik, bağımsız, halkların eşitliğine dayalı sivil bir cumhuriyet"* vizyonu aşılaması ve bu vizyonu tüm siyaset hayatının merkezinde tutması liderlik özelliğinin en temel

göstergesidir. Öte yandan öteki gruplara yönelik intikam ve nefret peşinde koşmaması, onarıcı adaleti, hoşgörüsü, empati duygusu, ahlaki ve insani değerlerden taviz vermeyen dik duruşu, onun etik liderliğinin bir yansımasıdır. Bu manada İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin büyük bir bölümü etik ve vizyoner liderlik özellikleri taşımakla birlikte, karizmatik ve dönüşümcü liderlik özelliklerini de barındırmaktadır.

Yapılan analiz neticesinde "değerleri ve inançları" kategorisi altında sıklıkla "*milli kimliğe, özgürlük mücadelesine ve bağımsızlık arzusuna"* dair kavramların öne çıktığı tespit edilmiştir. Yine *"insan hak ve özgürlüklerine, demokrasiye, dini ve manevi değerlere bağlılığa"* dair yapmış olduğu vurgu da benzer bir sıklığa sahiptir. Bu manada İzzetbegoviç'in liderliğinde; *"kimlik, özgürlük, bağımsızlık, demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, dini ve manevi değerlere bağlılık"* kavramlarının öne çıktığını, mücadelesinin bu kavramlar etrafından şekillendiğini söylemek mümkündür. Öyle ki onun liderliği, bu değerler ve inançlar etrafında şekillenmiştir. Milliyetçilikten uzak milli kimlik vurgusu, ötekileştirmekten, etnosentrizmden uzak kendi kimliklerini koruma iddiası, siyasi kariyerinin temel amacı olan bağımsızlık arzusu ve özgürlük mücadelesi, insan hak ve özgürlüklerine dayalı demokratik devlet tahayyülü, dini ve kültürel değerlere atıfta bulunarak takipçilerine yol gösterişi, metinlerinde ve konuşmalarında en sık karşılaşılan ifadelerdendir.

Yapılan analiz neticesinde onarıcı liderlik özellikleri kategorisi altında yer alan, *"Bosna'nın bütünlüğü"* kodunun diğer kodlara göre oldukça fazla kodlandığı görülmüştür. Söz konusu bu durum İzzetbegoviç'in en temel amaçlarından biri olan "bütüncül Bosna Hersek" idealinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu idealinin diğer göstergeleri ise bağımsızlık mücadelesi ile ayrımcılıkla mücadele kodları olarak değerlendirilebilir. Söz konusu kodların, İzzetbegoviç'in metinlerinde ve konuşmalarında sıklıkla ortaya çıkması, onun onarıcı liderliğinin somut birer göstergesidir. Öte yandan katliama karşı katliamla karşılık vermeyişi, intikam peşinde olmayışı ve grubunu da bu şekilde yönlendirmesi, çözümün uzlaşma ve diplomasi ile geleceğinin bilincinde olması; *"uluslararası ilişkiler, diplomasi ve müzakere, savunma ve güvenlik"* kodlarında kendini göstermektedir. Söz konusu bu kodlar, İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin bir yansıması olmakla birlikte, onun liderlik modelinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin bir diğer göstergesi de halkların eşitliğine dayalı söylemleridir. Tüm etnik ve dini kimliklerin ötesinde "Bosnalılar" adında bir üst kimlik inşa etmeye çabalayan İzzetbegoviç, Sırplar ve Hırvatlar olmadan bütüncül bir Bosna

olamayacağını sıklıkla tekrarlamış, kimsenin ait olduğu grup nedeniyle suçlu ilan edilemeyeceğini defaatle söylemlerinde tekrarlamıştır. Onun amacı savaş suçlularının yargılanması ve mültecilerin ülkelerine geri dönmesinin sağlanmasıdır. Bu nedenle söz konusu iki kod da sıklıkla metinlerinde ve konuşmalarında geçmektedir. Hassas bir adalet anlayışına sahip olan İzzetbegoviç, onarıcı liderliğini bu özellikleri sayesinde de ortaya koymaktadır. *"Vizyon belirleme ve stratejik planlama"* kodunun sıklığı ise onarıcı liderliğinin bir özelliği olarak vizyoner liderliğinin bir göstergesidir. Onun vizyonerliği grubunun, bağımsız ve özgür bir Bosna etrafından birleştirmesini, bu kapsamda bir direniş ve diriliş başlatılmasını kolaylaştırmıştır. Tüm bu analizler, çalışmanın özgün değerinin bir parçasını oluşturmaktadır.

4. KOD İLİŞKİLERİ TARAYICISI

Kod ilişkileri tarayıcısı, kodlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Böylece kodlar arasındaki ilişkiler (yakınlık-uzaklık) açığa çıkarılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde dört kategori altında yer alan tüm alt kodların diğer kodlarla arasındaki ilişkiler incelenmektedir.

4.1. Birinci Kategori: Kişiliği

İzzetbegoviç'in kişiliğinin oluşumunda ve liderlik tipinin şekillenmesinde ailesinin, gençlik yıllarını geçirdiği sosyal ortamın, hapishane süreçlerinin, siyasete atılımının ve sonraki yıllardaki tecrübelerinin, entelektüel birikiminin, Bosna'nın bağımsızlık sürecinin, savaş yıllarının ve barış sürecinin doğrudan ya da dolaylı yoldan etkisi vardır. Bu kapsamda özellikle ailesinin ve gençlik yıllarını geçirdiği sosyal ortamın kişiliğinin gelişimindeki etkisi öne çıkmaktadır. Öyle ki hem Freud hem de neo-Freudyen akım temsilcileri, kişilik gelişiminde ailenin önemine dikkat çekmektedirler. İzzetbegoviç de Akif Emre'yle 1 Şubat 2001'de yapmış olduğu röportajda, kişiliğinin gelişmesinde en önemli aktörün ailesinden aldığı İslami terbiye olduğunu ifade ederek şunları dile getirmiştir: *"rahmetli validem Hiba çok muttaki bir kadındı. Anneme karşı sonsuz bir sevgi besliyor, onun sevdiği her şeyi çok seviyordum. Annem de dinini seven, İslam'ı yaşayan bir kadındı"* (Emre, 2020, s. 146). Annesine karşı büyük bir sevgi beslediğini vurgulayan İzzetbegoviç (2020), babasının uzun yıllar süren hastalığı neticesinde de zorluklarla mücadeleyi öğrenmiştir. Çocukluğuna babasının hastalığının damga vurduğunu (s. 22) ifade eden İzzetbegoviç, yine de çocukluğunun mutlu günlerinin de olduğunu ifade etmiştir (s. 26). Birinci Dünya Savaşı'nda Piave'deki İtalyan cephesinde yaralanan, sonra felçli kalan babası ile annesinin yakından ilgilendiğini yine de annesine yardımcı olmaya çalıştıklarını durum böyle olsa da kendisinin

ve kardeşlerinin özgür bir şekilde büyüdüğünü dile getirmiştir (s. 22). Bu durum Volkan (2005), tarafından geliştirilen "onarım fantezisi" durumuna bir örnek teşkil edebilir. Öyle ki Volkan, çocukluk döneminde ağır kayıplar yaşamış ya da bu korku ile yetişmiş çocukların lider olduklarında, kaybetme duygusuna karşı "onarım" savunma mekanizması geliştirdiklerini ifade etmiştir (s. 280).

İzzetbegoviç doğduğu dönem itibariyle de kaotik bir zamanda yetişmiştir ve bu ortam kişiliğinin gelişiminde etkili olmuştur. Öyle ki bu dönemde Osmanlı tamamen o topraklardan ayrılmış, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Sırp Krallığı'nın bir parçası haline gelmiş, Müslüman ailelerin elindeki varlıklara el konulmuş, varlıklı olanlar Türkiye'ye göç etmiş hem siyasal hem de sosyal anlamda eski güçlerini yitiren Müslümanlar, ekonomik ve sosyal anlamda zor bir dönem yaşamaya başlamışlardır. İzzetbegoviç, Müslüman nüfusun hem siyasal hem de sosyal olarak yok sayıldığı, Osmanlı ve İslam kimliğini hatırlatacak her türlü yapının yok edildiği, yok sayıldığı bir dönemde doğmuş ve yetişmiştir (Emre, 2020, s. 24). Emre (2020) bu dönemdeki Müslüman toplumu, "*bir yanda varlık mücadelesi veren, bir yanda umut ve umutsuzluk arasında gidip gelen bir toplum"* (s. 242) olarak tasvir etmektedir.

Emre'nin İzzetbegoviç ile yapmış olduğu röportajda İzzetbegoviç, çocukluğunu Sırp hegemonyası altında geçirdiğini, o dönemlerde resmi olarak Yugoslavya'da üç ulusun tanındığını, bunların, Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler olduğunu, Müslümanların bir millet olarak tanınmadığını, Sırpların her anlamla hâkim rolde olduklarını, Birinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilen toprak reformu sonucunda Müslümanların fakirleştirildiklerini ifade etmiştir. Ayrıca 1939'da Sırplar ile Hırvatların kendi aralarında Bosna'yı bölüştükleri, Cvetkoviç-Maçek Anlaşması'nı imzaladıklarını ifade etmiştir. Anlaşmaya göre Sırpların yoğun olarak yaşadıkları yerleri Sırplar, Hırvatların yoğun oldukları bölgeleri ise Hırvatlar alacaktır. Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeler ise Sırp ya da Hırvat gruptan kim daha fazla ise (Müslümanlar dikkate alınmadan) o ulusa verilecektir. Bu ifadelerle İzzetbegoviç, çocukluk ve gençlik dönemini geçirdiği o dönemki Yugoslavya'da yaşayan Müslümanların ekonomik, siyasal ve toplumsal durumunu somutlaştırmıştır (Emre, 2020, s. 144).

İzzetbegoviç (2020), on beş yaşına geldiğinde inancında tereddütler yaşadığını, bunda o dönemdeki güçlü komünist propagandasının etkili olduğunu ifade etmiştir (s. 23). Ancak her ne kadar tereddütler yaşamış olsa da Tanrı'nın olmadığı bir kâinatın var olmasının manasız olduğunu, iki yıl süren gelgitten sonra dine tekrar döndüğünü ancak bu kez inancının sadece bir miras olmadığını, yeniden keşfettiği ve hayatı boyunca bir daha

kaybetmediği bir inanç olduğunu açıklamıştır (s. 24). Bu dönüşümü İzzetbegoviç, Akif Emre'yle yaptığı röportajda, *"İslam'a dönüşümü etkileyen en önemli unsur komünizme ve faşizme karşı duyduğum derin nefretti. Bugün de her iki ideolojiden nefret ediyorum"* (Emre, 2020, s. 146) ifadeleriyle dile getirmiştir.

Yirmili yaşlara kadar Avrupa felsefesinin önemli tüm eserlerini okuduğunu dile getiren İzzetbegoviç (2020), üzerinde en çok etkiyi bırakan üç eseri *"Bergson'un Yaratıcı Tekâmül, Kant'ın Saf Aklın Eleştirisi ve Spengler'in Batı'nın Çöküşü"* (s. 25) şeklinde sıralamıştır. Yine düşüncelerin şekillenmesinde Mısır kaynaklı, modern İslamcı ekolün büyük bir etkisi söz konusudur. Özellikle Benna'nın, İhvan'ın yeni söylemleri gençlik dönemlerinde belirleyici olmuştur (Emre, 2020, ss. 28-29). Ayrıca gençlik yıllarından itibaren İslami oluşumlarla, cemaatlerle yakın bir ilişki yürütmüştür (Emre, 2020, s. 27). Emre'nin Şubat 2001'de İzzetbegoviç'in çocukluk arkadaşı Eşref Çampara ile yapmış olduğu röportajda Çampara, iki Müslüman genç olarak İzzetbegoviç ile birlikte, İslam'ı değerleri yaşamak ve saygı duymak gibi eğilimleri paylaştıklarını, diğer gençlerle birlikte her gün Trezrenos (Yeşilay Derneği)'da toplanıp sohbet ettiklerini, Bosna Hersek Müslümanlarının geri kalmışlıkları, gençlerin ahlaki durumlarının nasıl düzeltileceği gibi meseleleri tartıştıklarını, İslami kurslar, eğitim programları gibi etkinlikler tasarladıklarını anlatmıştır. Bu dönemde Kant olmak üzere pek çok Avrupalı filozofu okuduklarını ifade etmiş, komünizme ve faşizme neden ilgi duymadıklarını ise şu şekilde açıklamıştır (Emre, 2020, ss. 174-175):

> *"Biz komünizmin de faşizmin de birbirinden farkının olmadığını, büyük hata olduklarının bilincindeydik. Her ikisi de insan hürriyetini kısıtlayan ideolojilerdi. Hem komünizm hem de faşizmi iyi okumuştuk, ikisinin de bize uygun olmadığını fark etmiştik. Ve bizim ideolojimiz belli idi, o da kuşkusuz İslam'dı."*

İzzetbegoviç (2020), Genç Müslümanlar hareketinin, faşizm ve komünizm aleyhtarlığı yapma gayretinde olduğunu vurgulamıştır (s. 28). Komünist iktidara muhalefetlik yapan grup, iktidarın yıldırma politikalarına rağmen faaliyetlerini devam ettirmiş olsa da 1946 yılından itibaren grup üyelerine hapis cezaları verilmeye başlanmıştır (s. 29). İzzetbegoviç'in ilk mahkûmiyeti de bu yıla denk düşmektedir. Komünizm karşıtlığı neticesinde suçlanıp hüküm giyen ilk Genç Müslümanlar grubunun bir üyesi olan İzzetbegoviç, bu davada kendisi ile aynı görüşleri paylaşan on dört kişi ile üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. Öte yandan 1949 yılında komünistlerin teşkilat üzerindeki baskısının arttığını ifade eden İzzetbegoviç, o dönemde binden fazla grup üyesinin mahkûm edildiğini dile getirmiştir (s. 31). Mahkûmiyet sonrası eğitimine devam eden İzzetbegoviç önce Ziraat Fakültesi'nde okumaya karar vermiş ancak zamanla ilgisi azaldığı için daha sonra Hukuk

Fakültesi'ne geçmiş (s. 30) ve 1956' da mezun olmuştur (s. 41). Eğitimini tamamladıktan sonra avukatlık yapmaya başladığı dönemde, *"evinden işine gidip gelen"* sakin bir yaşam sürmeye başlamıştır. Bu dönemde yakın çevresi ile görüşmelere devam eden İzzetbegoviç'in gündeminde vatan kurtarmaktan ziyade entelektüel tartışmalar, kitap okumalar, müstear isimli yazdığı yazılar, yetenekli üniversite öğrencileriyle bir araya gelerek yapmış oldukları edebiyattan sanata, felsefeden siyasete pek çok alandaki sohbetler vardır. Öğrenciler üzerinde hem onların sorunlarıyla ilgilenen hem de onlara sahip çıkan bir "ağabey" rolü üstlenmiştir (Emre, 2020, s. 30).

İzzetbegoviç'in ikinci hapis süreci 1983 sabahında evine yapılan bir baskın sonucunda başlamış, yüz günden fazla süren bir iddianame hazırlığından sonra, kamu düzenini yıkma eylemlerine iştirak ve ifade suçlarından yargılanmıştır (İzzetbegoviç, 2020, s. 48). İzzetbegoviç'in liderlik sürecinin gelişiminde hapis yaşamının önemli bir payı vardır. Özellikle son hapis mahkûmiyeti sonrası İzzetbegoviç'in yavaş yavaş kurucu bir lider olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Yugoslavya'nın dağılma ihtimaline karşı Bosna'nın bir yol ayrımında olduğunu bilen İzzetbegoviç, siyasete girme konusunda arkadaşlarının da yönlendirmesiyle "*topluma karşı duyduğu sorumluluk, kendi Müslüman kimliğinin getirdiği bir misyon duygusuyla SDA[10]'yı kurmuştur"* (Emre, 2020, s. 34). Bu durum onun sorumluluktan kaçmayan ve inisiyatif alabilen kişiliğinin bir göstergesidir.

İzzetbegoviç'in ikinci kez hapse girmesine neden olan en önemli olay İzzetbegoviç'in İslam Deklarasyonu adlı kitabının, dönemin komünist rejimi tarafından toplum düzeninin değerlerine saldırı olarak tanımlanmış olmasıdır. Davanın savcısı, eseri *"mutlak bir tehlike, yazılı ve sözlü suç ve devrim karşıtı faaliyetlere yönelik bir fikir"* olarak değerlendirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 63). Bunun üzerine İzzetbegoviç savunmasında şunları dile getirmiştir: "*Yugoslavya'yı sevdim ama iktidarını sevmedim. Sevgimin tamamını özgürlüğe adadım ve iktidara hiçbir şey kalmadı"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 63). İzzetbegoviç'in bu ifadesiyle, Yugoslavya ile değil, mevcut siyasal rejimle yani komünist sistemle anlaşmazlığa düştüğünü ve özgürlüğe olan düşkünlüğünü (hem bireysel hem de Müslümanlar için) ifade ettiğini öne sürmek mümkündür. İzzetbegoviç'in savunmasının devamında söyledikleri bu argümanı desteklemektedir. Söz konusu konuşmada İzzetbegoviç (2020) şu ifadeleri kullanmıştır (s. 63):

> *"Ben bir Müslümanım ve öyle de kalacağım. Kendimi dünyada İslam'ın tesisi için savaşan biri olarak hissediyorum ve hayatımın sonuna dek hissetmeye de devam edeceğim. Çünkü bana göre İslam, güzel ve asil olan her şeyin diğer bir adı, Müslüman halklar için daha iyi*

[10]Stranka demokratske akcije/SDA (Demokratik Eylem Partisi)

bir hayata yönelik bir güvence ya da umudun, Müslümanların özgür ve şerefli yaşayabilmelerinin ismi, kısacası benim inancıma göre yaşamaya değer olan her şeydir."

Savcıyla olan tartışmasını "boşa kürek çekmek" (s. 63) olarak tanımlasa da İzzetbegoviç (2020), kendini savunmuş, ancak 14 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Kendisiyle birlikte pek çok kişinin daha aynı suçlarla ceza aldığı davada toplamda doksan yıl hapis cezası verilmiş, kararın açıklandığı günden sonra Oslobodjenje Gazetesi *"düşmanlara doksan yıl hapis"* manşeti atmış, İzzetbegoviç'i ve mahkûmları "düşman" olarak tanımlamıştır (s. 64). İzzetbegoviç sonrasında aldıkları bu hapis kararını şu şekilde sorgulamaktadır: *"Bu çöküşte olan bir iktidarın çaresizlik içinde yaptığı bir hamle miydi? Güçlü sistemler, insanları söyledikleri sözler üzerinden yargılamazlar. Zayıflar ise korkarlar ve şiddete müracaat ederek bu şekilde varlıklarını sürdürmeye çalışırlar"* (s. 64).

Aliya İzzetbegoviç aynı zamanda çağdaş İslam düşünürlerinden biri olarak da kabul edilmektedir. Müslümanca yaşamanın imkânına dair yapmış olduğu çalışmaların, eserlerin ve somut önerilerinin yanı sıra içinde yaşadığı ve aidiyetlik hissettiği halkının yaşadığı sıkıntılarla ilgilenmesi yine tüm İslam dünyasının siyasal, ekonomik, teolojik boyutlarda yaşadığı krizlere çözüm arayışında olması, onu önemli bir aktör olarak karşımıza çıkarmaktadır (Akın ve Karaarslan, 2016, s. 42). Öyle ki İzzetbegoviç çok yönlü bir kişidir. Bu kapsamda Emre (2020), İzzetbegoviç'i üç boyutta incelemektedir: (1) özgürlük mücadelesi/savaşı veren özgürlük savaşçısı: Ona göre, Bosna Savaşı olmasa da İzzetbegoviç, hayatı boyunca bu mücadeleyi veren bir adamdı. (2) Kurucu lider: Devlet adamı, bir lider. (3) Düşünür ve entelektüel olarak İzzetbegoviç (s. 26). Emre (2020)'ye göre, İzzetbegoviç'i herhangi bir özgürlük savaşçısından ayıran özelliği, bu mücadeleyi yaşamının her evresinde vermiş olmasıdır. Henüz bir siyasi lider olmadan da komünist dikta altında kendi medeniyetine ait değerlere sahip çıkması ve onları entelektüel alanda yeniden diriltme mücadelesi vermesi bunu kanıtlamaktadır. Öyle ki daha lise dönemlerinde İslam dünyasının durumu, İslam medeniyetinin yeniden dirilişi üzerine düşündüklerini, İzzetbegoviç'in bu diriliş aşkını hiç kaybetmediğini arkadaşı Eşref Çampara ifade etmiştir. Ayrıca komünist rejim altında Boşnakların Müslüman kimliklerinin asimile edilmesine dair sistematik uygulamalarla da mücadele eden İzzetbegoviç, etrafındaki gençlerle bilhassa ilgilenerek onlara "fikir sakalığı" yapmıştır. Bir düşünür olarak medeniyetinin değerlerini yeniden keşfetmekten geri durmamış, insanlığın var oluş problemleri ve evrensel meseleler hakkında da özgün fikirler geliştirmiştir (ss. 70-71). Ayrıca daha gençlik dönemlerinde Genç Müslümanlar Teşkilatı'na katılarak yapmış olduğu eylemler, hapse girme pahasına

düşüncelerini açıklamaktan, yazmaktan geri durmaması da buna örnektir (Emre, 2020, s. 86).

Emre'nin İzzetbegoviç'in arkadaşı, şair Cemalettin Latiç ile yapmış olduğu röportajda Latiç, İzzetbegoviç'in *"insanları nazikliği, kibarlığı, entelektüelliği, saygılı tavrıyla etkilediğini, her zaman saygılı, ciddi ve hoşsohbet biri olduğunu"* (Emre, 2020, s. 187) ifade etmiştir. Ayrıca İzzetbegoviç'in alçakgönüllü ve mütevazı kişiliği de onu yakından tanıyan kişilerin tanımlamalarında yer almaktadır. Emre'nin İzzetbegoviç'in arkadaşı, siyasetçi, Hasan Çengiç ile yapmış olduğu röportajda Çengiç, İzzetbegoviç ile öğrencilik yıllarında tanıştığını, İzzetbegoviç'in mütevazı ve kolay bir kişiliğe sahip olduğunu vurgulamıştır (Emre, 2020, s. 202). Yine Emre'nin Genelkurmay Başkanı Rasim Deliç ile yapmış olduğu röportajda Deliç, İzzetbegoviç'i diğer pek çok devlet başkanının aksine son derece "sade" bir insan olarak tanımlamış, onun mütevazı kişiliğine atıf yapmıştır (Emre, 2020, s. 221). Aynı zamanda Emre de İzzetbegoviç'i ilk gördüğünde hissettiği intibaıyı şu şekilde ifade etmiştir: *"Bu adam gölgeli değil. Yani şeffaf biri, nasıl görünüyorsa öyle. (...) içinde başka hesaplar yapan politikacılardan değil. Bendeki ilk intiba bu oldu. Çok saygıdeğer bir adam, çok bilge bir adam, bilgili bir adam, takva sahibi de diyebilirsiniz"* (Emre, 2020, ss. 36-37). Ayrıca Emre, İzzetbegoviç'in çok etkileyici bir kişiliği olduğunu, kişiliğinin onda bir saygı uyandırdığını, çok aydınlık bir insan olduğunu da eklemiştir (Emre, 2020, s. 52). Bu bağlamda Emre, İzzetbegoviç'i; liderlik karizmasına sığınmayan, şöhretin ve gücün başını döndürmediği, iktidarı zaaflarına alet edinmeyen bir insan, her daim ve her konumda bir insan olarak tarif etmiştir (Emre, 2020, s. 86).

İzzetbegoviç'in Tarihe Tanıklığım, Özgürlüğe Kaçışım eserleri ile konuşmalarının bir araya toplandığı Köle Olmayacağız, Konuşmalar, Bosna Büyük Bir Sır: Söyleşiler 1989-1995 ile Soğuk ve Acı Barış Günleri: Savaş Sonrası Konuşmalar 1996-2003 adlı eserlerin, otobiyografik kayıtların incelenmesi sonucunda İzzetbegoviç'in kişiliğine ve karakterine dair bazı özellikler tespit edilmiştir. Söz konusu özellikleri; *"cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele, sabır ve direnç, toplumsal acılara duyarlılık, empati, hoşgörü ve şefkat, özeleştiri, mütevazilik ve alçakgönüllülük, umut ve iyimserlik, içsel motivasyon, özgüven, güvenirlilik, tutarlı duruş ve entelektüellik"* olarak sıralamak mümkündür. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde; *"kişiliği"* kategorisi altında yer alan kodlarının diğer kodlarla ilişkileri söylem analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

Yapılan metin analizleri neticesinde; cesaret ve kararlılığın kişiliğini oluşturan en önemli özellik olduğu anlaşılmıştır. Onun cesur ve kararlı kişiliği etik ve vizyoner liderliği

ile yakından ilişkilidir. Bağımsızlık arzusu, bağımsızlık mücadelesi, Bosna'nın bütünlüğüne dair ki çabası, özgürlük mücadelesi, zorluluklara karşı mücadele edişi ve tutarlı duruşu, vizyon belirlemesi ve stratejik planlama yapması da yine cesur ve kararlı kişiliğinin bir göstergedir. Holbrooke (1999) da İzzetbegoviç'in cesur ve kararlı kişiliğine dair şu ifadeleri kullanmıştır (s. 125):

> *"Bosna fikrini yıllar boyunca en zor koşullar içinde sağ tutan İzzetbegoviç olmuştu. Bu olağanüstü bir başarı olduğu kadar, onun cesaret ve kararlılığının da işaretiydi. Yetmiş yaşındaydı. Tito'nun zindanlarında sekiz yıl sağ kalmış, dört yıl da Sırp saldırılarına dayanmıştı. Politikayı sonu gelmez bir mücadele olarak görüyordu. Herhalde gerçek bir ülkeyi barış zamanında yönetmenin ne demek olduğunu hiçbir zaman ciddi ciddi düşünmüş değildi. (...) gözlerinde soğuk bakışlar vardı. Her zaman çok uzaklara bakıyormuş gibiydi. Bunca acıyı çektikten sonra, başkalarının acılarına karşı ölgün bakan gözler. Dindar bir Müslüman olmakla birlikte, düşmanlarının göstermeye çalıştığı gibi bir Bosna Ayetullah'ı da değildi. Multi-etnik devletin ilkeleri dilinden düşmemekle birlikte, Batı'daki bazı destekçilerinin sandığı türden bir demokrat da değildi. Bana biraz, Mao Çe Tung'u ve diğer radikal komünist Çin liderlerini hatırlatıyordu- ihtilallerde iyi, yönetimde zayıf."*

İzzetbegoviç mütevazi bir sosyal kökene sahip olsa da sahip olduğu inancı, samimiyeti, zorluklar karşısındaki cesareti, feraseti, kararlı ve tutarlı duruşu ve donanımı ile grubunun lideri olmuştur. Nicel olarak küçük bir ulusun liderliğini yapmış olsa da zamanın en büyük devlet adamlarıyla yürüttüğü mücadele, onu dünya Müslümanlarının gözünde onurlu bir konuma yükseltmiştir. Yürütmüş olduğu siyaset, *"adaletin, ılımlılığın ve yüce gönüllülüğün*" sembolü olarak görülmüştür (Karić, 2004, s. 181).

İzzetbegoviç'in cesaretini ve kararlı duruşunu gençlik döneminden, hapishane sürecine, sonrasında siyasetteki duruşuna kadar farklı pek çok alanda görmek mümkündür. Bu özelliğinin ilk büyük yansımaları, hapse gireceğini bile bile fikirlerinden vazgeçmeyip, mücadelesini yürütmesi, inandığı değerler ve ilkeler uğruna geri adım atmamasıdır. Öte yandan onun cesur ve kararlı kişiliğinin en büyük göstergesi Bosna Hersek için başlattığı bağımsızlık mücadelesidir. Bosna'nın bağımsızlık mücadelesi sırasında olası savaş durumunda *"hem siyasi hem de askeri kaynakları kullanarak barış arayışında olduklarını ancak mecbur kaldıklarında askeri kaynaklara başvurmaktan çekinmeyeceklerini"* ifade eden İzzetbegoviç'in bu tavrı, kararlılığının ve cesaretinin bir örneğidir (İzzetbegoviç, 2011, s. 195). Yine bu kapsamda Mart 1995'te SDA'nın Yönetim Kurulu'nda yaptığı bir konuşmada da *"Savaş ve barış söz konusu olunca biz kendi ilkelerimize sadık kalacağız, yani yapabildiğimiz zaman müzakere, mecbur olduğumuz zaman ise savaş. Barış için bir tane şansı bile kaçıramayız. Savaş, kaçınılmaz süresinden bir gün bile fazla sürmemelidir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 237) ifadeleriyle kararlı duruşunu yenilemiştir.

Saraybosna Kuşatması altındayken dahi yürüyerek ofisine gittiğini ifade eden İzzetbegoviç, kendisine *"Korkmuyor musunuz?"* diye sorduklarında şu cevabı vermiştir (İzzetbegoviç, 2011, ss. 4-5):

> *"Hiç korkmadıklarını söyleyen insanlar yalan söylüyorlar. Eğer biri korkmuyorsa, bu, onun normal olmadığını işaret eder. Hepimiz, normal insanlardan müteşekkil bir orduyu oluşturuyoruz. Cesaret, hemen hemen herkeste olduğu gibi, hiç korkmadığımız anlamına gelmez. Cesaret, güdülerini korkularından daha kuvvetli hale getiren şeydir. Bu örnekte, bizi harekete geçiren şey, şiddet karşısında özgürlük için verdiğimiz mücadeledir."*

Söz konusu ifadelerde cesaretin ne olduğunu, özgürlük ve bağımsızlık uğruna, harekete geçmenin ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır. Özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi hiç şüphesiz İzzetbegoviç'in kararlı ve cesur kişiliğinin bir yansımasıdır. Bu durum, *"Bağımsız Bosna için ben barışı kurban ederim. Bosna'da barış için ise bağımsız Bosna'yı kurban etmem"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 39) ifadesinde de görülmektedir. Bağımsızlık adına savaşı göze alan cesur ve kararlı kişiliğini; *"hangi yoldan gidersek gidelim, her zaman aynı mucize kavram olan "özgürlük" kelimesine rastlarız. O, hedef ve yoldur"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 21) ifadelerinden de görmek mümkündür. Onun özgürlük anlayışı, kararlı, cesur ve tutarlı kişiliğinin bir yansımasıdır. İzzetbegoviç'in bağımsızlık ve özgürlük konusundaki kararlı duruşunu ortaya çıkaran bir diğer söylemi de Eylül 1998'de Bütünlüğe Sahip ve Demokratik Bosna Hersek Koalisyonu'nun merkezinde yaptığı bir konuşmada görülmektedir. İzzetbegoviç bu konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 239-240):

> *"Galibiyet, Bosna'nın muhafaza edilmesi ve gelişmesi için, toprak bütünlüğüne sahip ve özgür bir ülke olması için ve Boşnak milletinin diğer milletlerle birlikte güneşin altında bir yer bulması için önemlidir. Birlikte yaşamının mümkün olduğu, ezanın da çanın da duyulması gerektiği ve kimsenin kimseyi rahatsız etmemesi gerektiği konusunda akil insanlarla anlaşmak istiyoruz. Fakat tekrar edeyim: Öyle ki Boşnak milleti kendini köşeye sıkışmış hissetmesin, bir daha hiç kimseden merhamet dilenmesin ve Allah'tan başka kimseye şükretmek durumunda kalmasın. Eğer biz böyle bir Bosna inşa etmeyeceksek, bunu kimse bizim yerimize yapmayacak."*

İzzetbegoviç bu ifadelerle, bağımsızlık mücadelesi üzerindeki kesin tavır ve duruşunu korumuştur. Yine *"Bizler, Allah'ın izniyle Bosna ve halkımız için mücadele etmeye devam edeceğiz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 89) "*Yüce Allah'a yemin olsun ki köle olmayacağız"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 45) ifadelerinde de mücadelesindeki kararlılık bir kez daha görülmektedir.

İzzetbegoviç'in kararlı ve cesur duruşunun somut bir işareti de "Bosna'nın tüm halklarıyla bütüncül, demokratik bir devlet" olması arzusudur. Bu kapsamda *"Biz Boşnaklar, yani Bosna'nın Müslüman halkı, Bosna'nın yeniden bütünleşmesinin öncülüğü görevini üstlendik"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) ifadeleriyle amacını ve duruşunu her fırsatta dile getirmiş, bu amaçla söylemlerini çoğaltmıştır. 1996 Ağustosu'nun bir halk kongresinde

yaptığı konuşmada da Bosna'nın bir Avrupa ülkesi olarak, hukukun üstünlüğünü kabul eden, insan hak ve özgürlüklerini benimseyen bir devlet olmasını istediklerini ifade eden İzzetbegoviç, savaşın dehşet verici yıkıcılığına rağmen insanlıklarını kaybetmediklerini, milletinin cesur ve mücadeleci, aynı zamanda insanca davrandığını hem hukuka hem de Allah'ın buyruklarına göre hareket ettiklerini vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28).

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; "tutarlı duruşun" kişiliğini oluşturan bir başka önemli özellik olduğu tespit edilmiştir. Onun bu özelliği özellikle vizyoner ve etik liderliğinin bir parçasıdır. Ayrıca onarıcı liderliğinin bir göstergesi olarak tutarlı duruşunu belirlediği vizyonlarda ve stratejik planlamalarda, yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinde, intikam peşinde koşmayışında, onarıcı adalet arayışında, Bosna'nın bütünlüğünü savunuşunda ve tüm ayrımcılıklarla mücadele edişinde de görmek mümkündür. Öte yandan tutarlı kişiliğinin yansımaları, bağımsızlık arzusunda, insan hak ve özgürlüklerine olan bağlılığında, özgürlük mücadelesinde ve milli kimliğe yapmış olduğu vurguda da ortaya çıkmaktadır. Sabırlı, zorluklara karşı dirençli, toplumsal acılara duyarlı, umutlu ve iyimserli bir kişiliğe sahip olan İzzetbegoviç bu özelliklerinden yaşadıkları tüm zorluklara rağmen vazgeçmemiştir. Savaşta yaşadıkları türlü insanlık dışı muameleye ve soykırıma rağmen ahlaki ve insani değerlerden vazgeçmeyerek, tutarlı davranmaya devam etmiş, 9 Aralık 1993'te Bosna Hersek Ordusu Genelkurmay Başkanlığı'nda ordunun moralini yüksek tutmak için düzenlenen bir seminerde şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2020, s. 222).

> *"Bizleri kesip biçtiler, kadın ve çocuklarımızı öldürdüler, camilerimizi yaktılar ama bizler kadın ve çocukları öldürmeyeceğiz, kiliseleri yıkmayacağız. Bu bizim yolumuz değil. Bizler kazanacağız, çünkü bizler diğer inançlara, diğer milletlere, diğer siyasal yönelimlere saygı gösteriyoruz. Çünkü kendi yerimizde bu zorlu musibet sırasında insan kalmaya çalışıyoruz."*

İzzetbegoviç konuşmasının devamında bu şekilde davranmanın Müslümanlara Allah'ın emri olduğunu ve kutsal kitapta açık ve doğrudan yazdığını ifade etmiş, dini referanslar kullanarak grubunu ikaz etmiştir. Yine benzer bir söylemi, 1994'te SDA'nın yönetim kurulunda yaptığı bir konuşmada da görmek mümkündür. İzzetbegoviç bu konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2011, ss. 25-26):

> *"Görüyorsunuz, Allah bizi zor bir imtihandan geçiriyor. İnsanlarımız boğazlanıyor, kadınlarımız ve çocuklarımız öldürülüyor, camilerimiz yıkılıyor ve biz ne onları ne de onların kadınlarını ve çocuklarını öldürmek, kiliselerini yıkmak istiyoruz. Bunu yapmak istemiyoruz. Çünkü, bazı istisnalar olsa da bu bizim tarzımız değil. (...) Kazanacağız, çünkü öteki dine, öteki ulusa ve politik duruşa saygılıyız. Çünkü bu meşakkatli zamanda demokrat olmaya çabalıyoruz. Çünkü aklı başında ve dürüst insanlarız. Aslında herhangi bir kutsal nesneyi tahrip etmemiz bizlere sarih bir biçimde yasaklanmıştır. (...) Çünkü inandığımız kitap bu türden bir tahribatı reddediyor. (...) Bu bizim zaferimizin anahtarıdır. Allah'ın yardımıyla kazanacağız."*

İzzetbegoviç'in ifadelerinden de yola çıkarak, kişiliği, karakteri ve bir siyasi lider olarak grubu ile ilişkisi üzerinde inandığı değerlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Yaşadıkları tüm zorluklara rağmen, grubuna insan kalmayı öğütleyen İzzetbegoviç, ahlaklı duruşunda ısrarcıdır. Bu olumlu ısrarı da onun grubu üzerindeki onarıcı liderliğinin göstergesidir.

İzzetbegoviç'in aldığı kararlarda gösterdiği tutarlılığın bir diğer yansıması da Yugoslavya'dan ayrılma kararıdır. SDA'nın 9. Genel Kurul Olağan Toplantısı'nda Mart 1997'de yapmış olduğu bir konuşmada, kendisine yöneltilen eleştirilere cevaben İzzetbegoviç, çok sık geçmişi düşündüğünü, kendine sıklıkla *"bir şeyler daha farklı olabilir miydi?"* sorusunu yönelttiğini ifade etmiştir. Konuşmasının devamında, doksanlı yıllarda hem Yugoslavya'nın hem de sosyalist rejimin çökmeye başladığını, bu çöküşle birlikte pek çok çatışmanın yaşandığını ancak en trajik kaderi kendilerinin yani Boşnak milletinin yaşamış olduğunu vurgulamış, Yugoslavya'yı barışçıl bir şekilde yeniden inşa etmek için mücadele ettiklerini, ancak başarılı olamadıklarını, Slovenya ve Hırvatistan'ın federasyondan ayrılması ile kendileri için de bir dönüm noktasına geldiklerini dile getirmiştir. İşte sorunun bu noktada (1991 sonu- 1992 başı) ortaya çıktığını vurgulayan İzzetbegoviç, büyük ikilemde kaldıklarını dile getirmiştir. Bu dönemde iki seçenekleri olduğunu ifade eden İzzetbegoviç söz konusu seçenekleri şu şekilde açıklamıştır: ya Karadağ ve Sırbistan ile "*çatırdayan"* Yugoslavya'da kalmak ya da tüm sonuçlarını göze alarak Yugoslavya'dan ayrılmak. İzzetbegoviç, bu dönemi Yugoslavya'da kalıp kalmama kararı verme dönemi olarak tanımlamış, 1992'de aldıkları bağımsızlık kararını; *"Yugoslavya'nın bir parçası olarak kalmalı mıydık? O zaman da bugün de aynı şeyi düşünüyorum. Kalmamalıydık"* (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 81-82) şeklinde yanıtlamıştır. Yine Alan Kuperman ile 2000'de yapmış olduğu görüşmede de İzzetbegoviç, aldığı kararın arkasında durmuş, bu konuda şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 137):

> *"Bugün de seçeneğim olmadığını düşünüyorum. Buradan bakınca savaştan kaçınabilmenin tek yolu Bosna'nın eksik ve gedik Yugoslavya'ya yani Büyük Sırbistan'a dâhil olmayı kabul etmesiydi. O takdirde bugün Bosna'yı Miloşeviç ve Karaciç idare ediyor olacaktı. (...) O nedenle de bir seçeneğin bulunmadığını ve onurumuzu koruyabileceğimiz yegâne çıkış yolunun Bosna'nın bağımsızlığı olduğunu düşünüyorum."*

Şubat 1998'de verdiği bir röportajda, Bosna mücadelesinin "*dümdüz bir çizgi şekilde ilerlemediğini, kesintili, zikzaklı bir çizgi şeklinde olduğunu, bunda da Bosna'nın kendi içindeki ve dışındaki şartların etkili olduğunu"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 563) ifade eden İzzetbegoviç, çok şey değişse de o planlarda hep bir hususun aynı kaldığını vurgulamıştır.

O da Bosna'nın bir devlet olarak varlığını sürdürmesini sağlamak. Bosna'nın devlet olma mücadelesi, onun tutarlı kişiliğinin bir başka yansımasıdır.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; zorluklara karşı mücadele kişiliğini oluşturan diğer önemli bir özelliğidir. Özellikle, etik ve vizyoner liderliğinde, zorluklara karşı mücadele eden kişiliğinin öne çıktığı tespit edilmiştir. Yine bu özelliği sayesinde milli kimliklerini koruma, bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini yürütüp vazgeçmeme, vizyon belirleme ve ayrımcılıkla mücadele gibi konularda tutarlı davranabilmiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki; İzzetbegoviç'in zorluklara karşı mücadele eden yapısında, cesaret ve kararlılık, sabır ve direnç, tutarlı duruş gibi özelliklerinin önemli bir etkisi vardır.

Holbrooke (1999), İzzetbegoviç'in zorluklara karşı mücadele eden ve bu mücadelede kararlılık gösteren yönünü keşfetmiş ve ona dair şu anıyı paylaşmıştır (s. 87):

> *"İzzetbegoviç, yüz yüze bulunduğu zorluklara karşın, şaşkınlık verici bir kararlılık tablosu çizmekteydi. Isıtılmamış, kötü aydınlatılmış cumhurbaşkanlığı sarayında oturuyordu. Sarayın iç duvarları kurşun delikleriyle, dökülmüş badana ve sıva boşluklarıyla doluydu. Pencere camlarının yerine, yer yer naylon yapıştırılmıştı. Ama o yine de hiç teslim olma eğilimi göstermediği gibi başkentini yakındaki Tuzla'nın güvenliğine taşımaya da yanaşmıyordu."*

İzzetbegoviç'in özelliklerinden biri de içsel motivasyona sahip olmasıdır. Bu manada İzzetbegoviç'in insan hak ve özgürlüklerine dayalı, dini ve manevi değerlere bağlı, özgürlük ve bağımsızlık adına tüm zorluklara göğüs geren, sabırlı, dirençli, aynı zamanda umutlu ve iyimser bir kişiliği olduğu, böylece etik, vizyoner ve dönüşümcü liderlik özellikleri de taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bağımsız, demokratik, özgür, insan haklarına dayalı, dini ve manevi değerlere saygı duyan, halkların eşit ve hoşgörü içinde bir arada yaşayabileceği bir Bosna tahayyülü onun içsel motivasyonun en önemli kaynağıdır. Zimmermann (1996)'e göre de İzzetbegoviç, Bosna'nın çok etnikli yapısının korunmasını isteyen ve bunu savunan tek kişi idi (s. 117).

İzzetbegoviç, tüm hayatı boyunca çeşitli zorluluklarla mücadele etmiştir. Bu zorluklarla mücadele edişinde de içsel motivasyonunu yüksek tuttuğu, özellikle İslam dininin öğretilerinden çok faydalandığı görülmektedir. Yine Allah'a karşı duyduğu keskin ve sarsılmaz inanç ve teslimiyet onun içsel motivasyon kaynaklarından biridir. Öyle ki *"Kur'an, imtihan ve sıkıntıların, insanları ve halkları güçlü kıldığını bize öğretiyor. Kur'an, keza sıkıntıların sonrasında ferahın geldiğini anlatır. Ben buna inanıyorum"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 228) ifadeleriyle adeta yaşadıkları tüm zorluklarla mücadele noktasında inancını güçlü bir içsel motivasyon kaynağı olarak kullanmıştır. Yine tüm mücadelesine kutsal bir

atıfta bulanarak, zorluklara karşı motivasyonu Müslüman kimliği üzerinden açıklayarak şu ifadeleri dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 63):

> *"Ben bir Müslümanım ve öyle de kalacağım. Kendimi dünyada İslam'ın tesisi için savaşan biri olarak hissediyorum ve hayatımın sonuna dek hissetmeye de devam edeceğim. Çünkü bana göre İslam, güzel ve asil olan her şeyin diğer bir adı, Müslüman halklar için daha iyi bir hayata yönelik bir güvence ya da umudun, Müslümanların özgür ve şerefli yaşayabilmelerinin ismi, kısacası benim inancıma göre yaşamaya değer olan her şeydir."*

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere İzzetbegoviç için İslam dini önemli bir motivasyon kaynağıdır. Yine onun için önemli bir diğer içsel motivasyon, özgürlüğe karşı hissettiği yoğun arzudur. Bağımsız, özgür ve bütüncül bir Bosna için yürüttüğü mücadele onun içsel motivasyon kaynaklarından biridir. Bu manada ifade ettiği söylemleri incelemek önemlidir. Ağustos 1991'de vermiş olduğu bir söyleşide İzzetbegoviç, *"İnsanın hayatını feda etmesine değen yegâne şey hürriyettir"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 160), "*Hayatlarımıza anlam kazandıran şey özgürlüktür! Özgürlük, hayatı katlanılır yapmakta ve bu zorlu ve acılarla dolu mücadelemize tatlı bir huzur vermektedir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 217) ifadeleriyle mücadelesindeki kararlılığını dile getirmiştir. Yine *"Hangi yoldan gidersek gidelim, her zaman aynı mucize kavram olan "özgürlük" kelimesine rastlarız. O, hedef ve yoldur"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 21) ifadesiyle de onu bir hedef, bir yol olarak tanımlamış, mutlak elde edilmesi gereken bir durum şeklinde dile getirmiştir. Onun mücadelesinde temel ilkelerden biri olan özgürlük, ayrıca İzzetbegoviç için tüm zorluklarla mücadelede bir motivasyon kaynağıdır. Onun için bir diğer motivasyon kaynağı, ulus olma sürecidir. 1994'teki bir röportajda İzzetbegoviç, *"Nihayet bir ulus oluyoruz ve kendi devletimizi oluşturuyoruz. Tüm uluslar bunu kanla yaptılar. Tarih hediyeler vermez. Biz de bir istisna olamayız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 205) ifadesiyle milli kimliklerini elde etme motivasyonu ile zorluklarla mücadele noktasında kararlı bir duruş sergilemiştir. İzzetbegoviç'in zorluklarla mücadelesinde ona rehberlik eden bir diğer içsel motivasyonu da kötülüğün karşında iyiliğin her zaman üstün olacağına dair inancıdır. Bu manada ifade ettiği söylemleri şu şekilde örneklendirmek mümkündür: *"Bir paradoks var. Gece olmasaydı biz yıldızlı göğün muhteşem manzarasından mahrum kalacaktık. Buna göre, ışık bizi bir çeşit "görme"den alıkoyarken karanlık bir şeyleri "görmemize" yardımcı olmaktadır"* (İzzetbegoviç, 2022, ss. 354-355). *"Kulağa tuhaf gelebilir fakat kötülük var oluşumuza anlam katar. Eğer kötülük yoksa iyilik de yoktur. Eğer iyilik ve kötülük yoksa her şey mekaniğe, yani var olmamaya anlamsızlığa indirgenir"* (İzzetbegoviç, 2020b, s. 32).

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; sabır ve direnç özelliğinin kişiliğini oluşturan bir başka önemli özellik

olduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda şunu ifade etmek gerekir ki, İzzetbegoviç'in sabırlı ve dirençli kişiliği, cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele ile içsel motivasyon gibi diğer özellikleriyle yakından ilişkilidir. Söz konusu özellikleri, birbirini etkilemekte, bir araya geldiklerinde güçlü, yapıcı ve onarıcı bir liderlik türünün ortaya çıkışında da önemli bir rol oynamaktadır. Öyle ki İzzetbegoviç'in tüm bu özellikleri, onun etik ve dönüşümcü liderliğinin ortaya çıkmasında da ana faktörlerden biridir. Yine milli kimliklerini koruma çabası, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi de sabır ve direnç özellikleri olmasa yürütülmesi imkânsız olacak mücadelelerdir. Bu manada İzzetbegoviç'in tüm mücadelelerinin ortaya çıkışında ve sürdürülmesinde söz konusu özelliklerinin belirleyici olduğunu açıkça ifade etmek gereklidir.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; toplumsal acılara duyarlılık özelliğinin kişiliğini oluşturan bir diğer önemli özellik olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, İzzetbegoviç'in toplumsal acılara duyarlılık gösterdiğini ve onun için bunun içsel bir motivasyon olduğunu, etik ve karizmatik liderliğinin bu özelliğinden etkilendiğini, ayrımcılıkla mücadele ederken, Bosna'nın bütünlüğü idealini savunurken ve bunun mücadelesini verirken bu özelliğinin belirleyici olduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca toplumsal acılara karşı göstermiş olduğu duyarlılık, toplumla iletişimini güçlendirmiş, grubu tarafından kabul edilişini kolaylaştırmış, liderliğini güçlendirmiştir.

Empati, hoşgörü ve şefkat, İzzetbegoviç'in kişiliğini oluşturan diğer özelliklerdir. Yapılan analizler neticesinde, İzzetbegoviç'in empati, hoşgörü ve şefkat özelliklerinin en fazla etik liderliği ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Yine ayrımcılıkla mücadele ile Bosna'nın bütünlüğünü sağlama noktasında da bu özellikleri ile hareket ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca tüm grupların *"halkların eşitliği"* ilkesine dayanarak, kimsenin öteki olarak yargılanmadığı, bütüncül bir Bosna'nın ancak halkların birbirine empati yaparak, hoşgörü ve şefkat göstererek elde edilebileceğine dair söylemleri bu özelliklerinin birer yansımasıdır.

İzzetbegoviç'in hoşgörülü ve şefkatli yanını gerek söylemlerinde gerek de ötekine karşı yürütmüş olduğu politikalarda ve tutumlarda görmek mümkündür. Bu kapsamda bazı söylemlerini incelemek önemlidir. Kasım 1997'de yaptığı Boşnak Aydınlar Kongre Meclisi Kürsüsü'ndeki konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 204):

> *"Bizim ahlaki ilkemiz hoşgörü olmalıdır. Bu ilke, halkımızın geleneğinde vardır. Hoşgörü, insanların sandığı gibi kayıtsızlık değildir. Aksine hoşgörü, güçlü ve derin bir tercihtir ve şu ikisini ihtiva eder: sana ait olanı sevmek, başkasına ait olana saygı duymak. Dolayısıyla*

bizim olanı sevelim, başkasının olana saygı duyalım. Bosna'da bu ilkeyi korursak galip taraf biz oluruz."

İzzetbegoviç bu ifadeleri kullanarak hoşgörünün önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca bu ifadelerle "hoşgörü" olmadan Bosna'da politika üretilemeyeceğini açıkça ifade etmiş, Bosna'nın geleceğinin inşasında radikalizm ya da aşırı ideolojiler yerine birlikteliğin ve bütünlüğün anahtarını hoşgörüde bulmuştur. Onu aşırılıkçı, yıkıcı liderlerden ayıran en önemli özelliklerinden biri hoşgörü ilkesine olan bağlılığıdır. Yine onu bu tarz liderlerden ayıran diğer bir özelliği de öteki grup üyelerine karşı duymuş olduğu şefkat ve merhamettir. Bu şefkat ve merhameti söylemlerinde sıklıkla kullanan İzzetbegoviç, grubuna da bu şekilde davranmalarının uygunluğunu, dini referanslar vererek açıklamıştır. Bu bağlamda, Ağustos 1990'da SDA'nın Foça'da düzenlemiş olduğu mitingde konuşan İzzetbegoviç, 50 yıl önce Drina Köprüsü'nde katledilen Müslümanları anmış ve konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, ss. 23-24):

"Bugünü biz, halkımızın Drina Köprülerinde kurban edilen masum insanlarına adadık. Fakat yargılamak ve hüküm vermek için gelmedik. Hem cellatlar hem de onların kurbanları Allah'ın bilgisi dahlindedir ve O yargılayacaktır. Biz, zulümlerin sadece ve sadece zalimlerin fiili olduğuna inananlardanız ve ilan ediyoruz ki biz bu zulümler için Sırp halkını suçlamıyoruz zulümler için, zalimlerden başkası hesap verecek değildir. (...) Babalarını, kardeşlerini ve oğullarını kaybedenler adına benim affetme hakkım yoktur. Bunu ancak, bu zulme maruz kalan kurbanlar veya bir yakınını kaybetmiş olanlar yapabilir. Eğer yapabilirlerse affetsinler, Kur'an bunu tavsiye eder. Kur'an diyor ki: "Eğer bağışlarsanız sizin için daha iyidir", yani eğer yapabilirseniz affedin."

İzzetbegoviç (2018) konuşmasının devamında şu ifadeleri kullanmıştır *(*s. 24):

"Bizler için ölüm yeri olan Foça'ya baktığımızda, sadece iki ulus vardır: cellatlar ve masum kurbanlar, üçüncü bir ulus yoktur. Bütün cellatlar aynı türe aittir, bütün masum kurbanlar da başka bir türe aittir. Yani biz Müslümanlar için katledilen masum kadın ve çocuklar hangi milliyete ait olursa olsun, aynı türe aittir. Bu sebeple hem Müslümanların mezarlarına hem de Sırp mezarlarına çiçek koymanızı öneriyorum. Bu, Yugoslavya'da yapılan ilk jesttir. Ben, başkalarının mezarlarına çiçek koyanların biz Müslümanlar olmasını öneriyorum. Ben, bunu onayınızla teyit etmenizi rica ediyorum (alkışlar)…Büyük adım attınız."

İzzetbegoviç bu ifadelerle, grubunu ötekine karşı empati duymaya, şefkat ve merhamet göstermeye davet etmiştir. Diğer grupların mezarlarına çiçek koyma teklifinin, takipçilerinden alkış alması da onun grubu üzerindeki onarıcı etkisinin bir göstergesidir. Onun bu tarz yapıcı ve birleştirici söylemlerine metinlerinde ve konuşmalarında sıklıkla rastlanılmaktadır.

Umut ve iyimserlik, İzzetbegoviç'in kişiliğini oluşturan diğer özelliklerdir. Bu çerçevede İzzetbegoviç'in umut etme ve iyimser olma özelliklerinin etik ve onarıcı liderliğinin bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan söz konusu özelliklerinin grubuyla iletişiminde belirleyici bir rol oynadığı da tespit edilmiştir. Buradan, onlara umut etmeyi ve geleceğe dair iyimser bir bakış kazanmalarını tavsiye ettiği yorumu

yapılabilir. Ayrıca, ayrımcılıkla mücadele edişi, adalete olan inancı ve Bosna'nın bütünlüğü idealini savunuşu da bu özelliklerinin birer yansıması olarak kabul edilebilir.

İzzetbegoviç'in söylemleri ele alındığında umut ve iyilik kavramlarının öne çıktığı görülmektedir. Öyle ki kişiliğinde de öne çıkan en önemli ayrıntı, umut ile iyimserlik arasındaki durumudur. Tüm hayatı boyunca umut etmekten ve iyimser olmaktan vazgeçmeyen İzzetbegoviç ona göre, umut ile iyimserlik harmonisine sahip bir kişiliğe sahiptir (İzzetbegoviç, 2020, s. 243). İzzetbegoviç'in iyimserliğini ve ümit-var tavrını kendi söylemlerinde de açıkça görmek mümkündür. Öyle ki 1990'da yapmış olduğu bir söyleşide kendini "*umut var ve iflah olmaz bir iyimser"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 23) olarak tanımlamıştır. Yine Aralık 1992'de vermiş olduğu bir söyleşide İzzetbegoviç, Bosna Hersek vatandaşlarına, yeni yıl mesajı olarak; *"harap düşmüş olmalarına ve karanlığa rağmen umutlarını kaybetmesinler. Bu büyük bayramların sembolize ettiği iyiliğin ve ışığın gücünün nihayet galip geleceğine inansınlar"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 211) demiştir. Zulmün oldukça yoğun yaşandığı bu dönemde dahi umudunu kaybetmemiş olması ve bunu salık vermesi, iyiliğe olan sarsılmaz inancı ile vatandaşlarını bu mesajında da iyiliğe ve umuda çağırması onarıcı liderliğinin birer yansımasıdır. Yine bu özelliği 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmasında da görülmüştür. İzzetbegoviç bu konuşmada; *"Bizler Bosna'da iyiliğin ve adaletin tüm zorluklara rağmen mağlup edilemeyeceğine inanıyoruz. Dünyanın daha iyi bir yer olabileceğine hala inanıyoruz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 160) ifadeleri ile yaşadıkları soykırıma rağmen, uluslararası arenada iyilik ve adalet vurgusu yapmaktan geri durmamış, geleceğe dair ümit-var olmayı sürdürmüştür. 13 Ekim 1995'te Bohemiae Foundation'da yaptığı bir konuşmada da İzzetbegoviç, *"insan hakları ve özgürlüklere dayalı bizim yaklaşımımızın, zulüm ve ayrımcılığa dayalı, mit kaynaklı büyük Sırbistan hayallerine galip geleceğinden şüphemiz yoktur. Bu sebeple biz geleceğe umutla bakıyoruz çünkü demokrasi kaybetmez"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 297) ifadelerini kullanmıştır. Bu kapsamda İzzetbegoviç'in iyilik ve umut üzerindeki tutumunun kaynağını demokrasiye olan inancı olarak ifade etmek mümkündür. İnsan haklarına ve özgürlüklerine dayalı, demokrasi arzularının, zulüm ve ayrımcılık karşısında galip geleceğine dair duyduğu sarsılmaz inanç onu, geleceğe umutla bakmaya itmiştir.

Öte yandan İzzetbegoviç, büyük bir özgüven sahibi, kendisiyle barışık bir insandır. Bu özgüven olmasaydı halkıyla birlikte girdiği bu mücadelede başarılı olması mümkün olmazdı. Öyle ki İzzetbegoviç'in kendinden emin tavrı, kararlı duruşu ve özgüveni konuşmalarında da fark edilmektedir. Ancak onun kendini öne çıkarmayan, her durumda

"biz" kavramını kullanarak kendini grubu ile özdeşleştiren bir üslup kullandığını da ifade etmek gereklidir. Bu kapsamda "bizin" özelliklerini şu ifadelerle açıklamıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 12):

> *"Bizler özgürlük için mücadele eden, kimseden nefret etmeyen bir halkız. Kısmen cesaretimiz, kısmen de bilgeliğimiz ve iyiliğe yönelmemiz suretiyle amacımıza ulaşmak isteyen insanlarız. İnsanlara karşı nefret hissetmiyorum. İnanın bana, tüm bu acı tecrübelerden sonra dahi insanlardan nefret etmiyorum. Her şeyin güzel neticeleneceğine ve bu cehennemden bir çıkış olduğuna dair ümit etmemi sağlayan şey budur."*

Böylece kendilerini özgürlük mücadelesi veren, bu mücadeleyi de insanca yapan, ötekine karşı nefret duymayan, cesur, bilgili ve iyiliksever, yaşadıkları zorlukların üstesinden geleceklerine dair ümit besleyen bir halk olarak tanımlamıştır.

4.2. İkinci Kategori: Liderlik Özellikleri

Çalışmanın bu bölümünde; *"liderlik özellikleri"* kategorisi altında yer alan; *"karizmatik, dönüşümcü, vizyoner ve etik"* kodlarının diğer kodlarla ilişkileri söylem analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. İzzetbegoviç'in liderlik özelliklerinin diğer kodlarla ilişkilerin incelenmesinin nedeni ise siyasal davranışlara neden olan faktörlerin çeşitli olmasıdır. Öyle ki bir liderin siyasal davranışları üzerinde, liderlik özelliklerinin ortaya çıkmasına neden olan tarihsel ve sosyal çevrenin yanı sıra liderin kişilik özellikleri (karakter, id-ego-süperego, tutumlar, yetenekler, grup kimlikleri ve mizaç) ve değerleri de önemli bir etkiye sahiptir (Bkz. Şekil 8).

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; liderlik özelliklerinden birinin "karizmatik" liderlik olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen "karizmatik" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"bağımsızlık arzusu, milli kimlik ve özgürlük mücadelesi"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*bağımsızlık mücadelesi, vizyon belirleme ve stratejik planlama, Bosna'nın bütünlüğü ile ayrımcılıkla mücadele"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu manada şöyle bir analiz yapmak mümkündür: İzzetbegoviç'in cesareti ve vizyonundan vazgeçmeyen kararlı duruşu, halkının ve devletinin bağımsız olması için yürüttüğü etik mücadele, bu amaçla belirlediği tüm stratejiler, kullandığı yöntemler onun karizmatik liderliğinin bir parçasıdır. Jerkovic (2008)'e göre de İzzetbegoviç, *"karizmatik biri idi, açıklama yaparken inandırıcı, anlatırken önerici idi. Orta çizgide yürüyen, sevincinde, üzüntüsünde, kazancında, kaybında, takdir ve eleştirisinde… her şeyinde ölçülü bir adamdı"*

(s. 37). Ona göre İzzetbegoviç, "sade ama çok tabakalı bir kişiliktir. Bununla beraber, özgürlüğe olan düşkünlüğü, doğru sözlü ve açık bir insan oluşu, Kur'an'ı ilham ve esin kaynağı olarak alması, ırk şovenizminin var olduğu bir ortamda çok etnikli bir arada yaşayan toplum iddiasını savunması, uzlaşma ve diplomasiyi en güçlü silah olarak kabul etmesi, ahlaklı ve karizmatik kişiliğinin göstergesidir (ss. 35-37).

İzzetbegoviç'in karizmatik liderliği, McClelland (1975) tarafından ortaya konan *"sosyalleşmiş karizmatik liderlik"* modelinin bir örneğidir. Öyle ki sosyalleşmiş karizmatik liderlik*, "eşitlikçi davranışlara dayanan, kolektif çıkarlara hizmet eden, liderin kişisel çıkarlarının geri planda kaldığı, takipçileri geliştiren ve güçlendiren"* (House ve Howell, 1992, s. 84) bir liderlik anlayışıdır ve onarıcı liderlik yaklaşımı ile paralellik göstermektedir.

Kriz döneminin adeta kurtarıcısı ve devletin kurucusu olarak kabul edilen İzzetbegoviç, güçlü bir seçmen kitlesi ile grubunu peşinden sürüklemeyi başarmış, çalışkan, vizyon ve güç sahibi, saygınlığı olan, grubu üzerinde önemli bir etkiye sahip, ikna ve empati gücü yüksek, kişisel risk alma yetisi gelişmiş, takipçilerini harekete geçirme noktasında başarılı, onları heyecanlandırma ve motive etme konusunda da istekli karizmatik bir liderdir. Bu bağlamda; "*Müslümanlar bir daha asla başı öne eğik yürümeyecekler. Asla ve hiçbir yerde ikinci sınıf vatandaş olmak istemiyoruz. (...) Büyük Allah'a yemin ederiz ki köle olmayacağız"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 45), "*Kimse bizi boyunduruk altına almaya çalışmasın, bunu yapamaz, haklarımızdan bizi yoksun bırakmaya da çalışmasın çünkü er ya da geç haklarımızı geri alırız"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 61), *"Allah'ın izniyle yemin ediyoruz, asla teslim olmayacağız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 35) ifadeleri onun mücadelesindeki cesaretin, kararlılığın ve risk alışın somut yansımalarıdır. Ayrıca bu ifadeler karizmatik ve onarıcı liderliğinin de birer göstergesi olarak kabul edilebilir.

İzzetbegoviç, Bosna Hersek'in bağımsızlık sürecinde ve sonrasında meydana gelen tüm süreçlere karizmatik liderliği sayesinde doğrudan ya da dolaylı olarak etki etmiştir. Öyle ki pek çok özelliği karizmatik lider olarak tanınmasına olanak sağlamıştır. Söz konusu özelliklerinden biri, ilham verici ve birleştirici rolüdür. Tüm halkları ile bütüncül, bağımsız ve özgür bir Bosna Hersek Devleti kurma çabası bu rolün en temel göstergesidir. İzzetbegoviç'in karizmatik lider olarak tanınmasına olanak sağlayan bir diğer özelliği, entelektüelliği ve manevi derinliğidir. Doğu ve Batı Arasındaki İslam eserinde felsefeden, bilim tarihine, sosyolojiden, ilahiyata pek çok alanda derin tartışmalar yapan İzzetbegoviç, yine İslam Deklarasyonu eseriyle, İslam ve modern dönemde Müslümanların sorunları üzerine çözümler sunmuştur.

Emre (2002), İzzetbegoviç'in entelektüel kişiliğini ve çevresindeki insanlar üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmiştir: "*entelektüel birikimi, tahlil gücü, bakışı farklı bir insan. Konu şiirse şiir konusunda konuşuyor, felsefeyse felsefe, siyasetse siyaset… bu tür konularda geniş bir birikimi var; insanları çok çabuk etkiliyor ve yetiştiriyor, yönlendiriyor, kitaplarla sohbetlerle yönlendiriyor; çevresinde böylesine bir halka oluşturuyor"* (s. 31). Emre (2020), yine bir başka ifadesinde İzzetbegoviç'in karizmasına dair şunları dile getirmiştir (s. 52):

> *"Karşı karşıya oturduğumuz yuvarlak masada, bir ömür verilmiş bir mücadelenin, çileyle yoğrulmuş, bedeli ödenmiş bir hayatın, yoğun bir entelektüel birikimin, çabanın hulasası gibi bakan gözlerindeki derinliğin üzerimizde olduğunu hissettim hep. Büyük kişilere özgü, gösterişten uzak bir sadeliğin verdiği, yanında olmaktan dolayı insanı rahatlatan, dinginlik hissi veren bir etkileşim alanına girdiğimi hissediyorum."*

İzzetbegoviç'in karizmatik lider olarak tanınmasına olanak sağlayan bir başka özelliği de ilkeli ve dürüst yaklaşımıdır. Onun bu yaklaşımını söylemlerinde açıkça görmek mümkündür. Savaş öncesinde ve sonrasında adaletten ve insan haklarından vazgeçmeyen tavrı, yine uğradıkları soykırıma rağmen intikam peşinde olmayacaklarını açıkça ifade eden söylemleri bu duruma somut birer örnektir. Bu tavrının bir örneği olarak askerlere yaptığı bir konuşmasında şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 237):

> *"… eğer biz de kadın ve çocukları öldürmeyen bir ordu olarak nam salarsak kazanacağız. Eğer böyle olmazsa o halde her şey birbirini kovalayan ve hepsi birbirinin aynı olan üç ordunun oluşturduğu kanlı bir girdaba dönüşecek. Bizim kendimizi ayırmamız ve farklı olmamız gerekiyor. Böyle kazanacağız! Her şeye rağmen!"*

Yine bu minvalde bir başka konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 21):

> *"Düşmanlarımızdan daha iyi olursak, sahip olmamız gereken askeri güç ile aynı zamanda kanıtlanmış insani değerlerin taşıyıcı olursak, tektipliğin, barbarlığın, ayırımcılığın ve her türlü şiddetin karşısında durursak daha güçlü olacağız ve galip geleceğiz. Aksine "bize yapılanı biz de onlara yaparız" mantığını izlersek mücadeleyi kaybederiz. Geriye ise onların niceliksel ve maddi üstünlüğü kalır. Bu hataya düşmemeliyiz."*

İzzetbegoviç, bu ifadeleri kullanarak, adaletten ve insanlıktan ayrılmadıkları takdirde kazanacaklarını açıkça ilan etmiştir. İzzetbegoviç'in grubu üzerindeki etkisinde, karizmatik özelliğinin yanı sıra, söylediklerine inanması ve güvenilir kişiliğinin de büyük bir rolü vardır. Ayrıca kişisel mütevazılığı ve halkıyla kurduğu yakın ve samimi ilişki, onun karizmatik liderliğinin bir diğer özelliğidir. Savaş dönemi ve sonrasında mütevazı bir yaşam sürmesi, halkının dertlerini bilmesi, onları yakından tanıması, halkı tarafından bilinen, sevilen ve saygı duyulan bir lider olmasına olanak sağlamıştır.

Emre (2020)'ye göre İzzetbegoviç, dürüstlüğü ve güvenirliği ile yoğun bir halk desteğini arkasına almış, halkının değerleriyle barışık, halkının zaaf ve yeteneklerini bilen,

halkına hiçbir zaman yabancılaşmamış, halkı tarafından özgürlük mücadelesi verdiğine inanılan bir lider, bir özgürlük savaşçısı ve bir eylem adamı olarak kabul görmüştür (s. 89). Öte yandan zorluklara karşı mücadelesi ve azmi onun karizmatik bir lider olarak tanınmasına imkân sağlayan bir başka özelliğidir. Özellikle Saraybosna'nın kuşatma altındayken pes etmeyip ofisine yeri geldiğinde yürüyerek gitmesi, halkının yanında olarak onları cesaretlendirmesi bu özelliğinin somut örnekleridir. Ayrıca barış ve uzlaşma çabalarını sürdürmesi, karizmatik liderliğinin bir diğer özelliğidir. Dayton Anlaşması ve sonrasında ülkenin inşası için sürdürdüğü barışçıl tutum bu özelliğinin en somut göstergelerindendir.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; liderlik özelliklerinden birinin "dönüşümcü" liderlik olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen "dönüşümcü" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyoner, etik ve karizmatik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"milli kimlik, bağımsızlık arzusu, özgürlük mücadelesi, demokrasi, insan hak ve özgürlükleri"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*Bosna'nın bütünlüğü, vizyon belirleme ve stratejik planlama, bağımsızlık mücadelesi ile toplumla iletişim"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"içsel motivasyon ile cesaret ve kararlılık"* kodu ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu hususta şu çıkarımlarda bulunmak mümkündür: İzzetbegoviç içsel motivasyonları, cesareti ve kararlılığı sayesinde, takipçilerinin motivasyonlarını, hedeflerini, vizyonlarını şekillendiren, değiştiren ve dönüştüren bir lider olarak, onlara bir mücadele sunmuştur: Demokrasinin hâkim olduğu, özgür, bağımsız, insan hak ve özgürlüklerine dayalı, bütüncül bir Bosna Hersek. Böylece grubu ile iletişimini güçlendirmiş, takipçileri üzerindeki etkisini güçlendirmiştir.

Dönüşümcü liderlik, lider ve takipçileri arasında dinamik bir ilişkinin gelişimine imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda dönüşümcü lider, takipçilerine yol gösteren, ileri görüşlü, fedakâr, vizyoner, karizmatik, çevresine güven ve cesaret veren bir özellik taşımaktadır. Takipçilerine ilham veren, kendi menfaatlerinden ziyade grubunun menfaatlerini ve ihtiyaçlarını önceleyen bir anlayışa sahiptir. Ayrıca takipçilerinin duygusal ihtiyaçlarını karşılayarak onları entelektüel anlamda teşvik etmektedir. Dönüşümün temsilcidir, adalet ve eşitlik prensipleri ile hareket etmektedir (Burns, 1978, ss. 266-267). Bu kapsamda dönüşümcü liderliğin temel özellikleri; karizmatik etkiye sahip olma, ortak vizyon oluşturma, zihinsel uyarımda aktif rol üstlenme, değişimin ve dönüşümün temsilcisi olma, cesur olma, güvenilir olma, özgüven sahibi olma, kolay iletişim kurabilme, duygusal dayanıklılık, risk alma, yetkiyi paylaşma, ekip çalışmasına önem vermedir. Dönüşümcü lider

adeta toplumu şekillendiren bir sosyal mimar olarak çalışmaktadır (Burns, 1978, s. 426). Bu kapsamda İzzetbegoviç'in karizmatik ve güvenilir kişiliği, entelektüel birikimi, Bosna-Hersek'in bağımsızlık mücadelesi, barış ve uzlaşma yanlı politikası, takipçileri üzerindeki tesiri, dönüşümcü bir lider olarak tanımlanmasına imkân sağlamaktadır. Öyle ki o, Bosna'nın değişim ve dönüşüm sürecini başlatan en önemli siyasal aktörüdür.

İzzetbegoviç'in Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmadaki ifadeleri incelendiğinde, dönüşümcü liderlik özellikleri açık bir şekilde göze çarpmaktadır. İlgili konuşmada İzzetbegoviç, şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28):

> *"Bosna da bir Avrupa ülkesi olan ve olmak isteyen bir ülkedir. Biz, hukuka ve insan haklarına saygı gösterilecek ve yeteneklerine uygun olarak herkese fırsat verilecek bir devlet kurmak istiyoruz. Savaşta bile, bu dehşet verici şartlarda bile biz hiçbir zaman kendimizi kaybetmedik ve keyfiliğe geçit vermedik, milletimizi cesur olmaya ve mücadeleye fakat aynı zamanda insanca davranmaya hem Allah'ın hem de insanların kanunlarına riayet etmeye davet ettik."*

Volkan (2019), dönüşümcü liderliğin temelde güven arayışından ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ona göre, takipçilerin dönüştürücü lider istekleri Erik Erikson'un "*temel güven karşısında güvensizlik arayışı"* ndan kaynaklanmaktadır. Nasıl ki bir çocuk kendi güvenliğini tesis etmek için başkalarına ihtiyaç duymakta ise kendi güvenlikleri için takipçiler de bir lidere ihtiyaç duymaktadırlar (s. 149). Bu bağlamda İzzetbegoviç'in özellikle Müslüman grubun bir daha soykırıma maruz bırakılmayacağı bir devlet kurma amacı, kendilerini korumasız ve güvensiz hisseden Bosnalı Müslümanlar üzerinde etkili olmuştur. İzzetbegoviç'in bu minvalde ifade ettiği söylemlerden biri şu şekildedir (İzzetbegoviç, 2011, s. 222):

> *"Referandumda bizler için yıllardan beri planlanan bağımlılığı ve aşağılanmayı reddettik. Hayatlarımızı, inancımızı ve onurumuz korumak için savaşı kabul etmek zorunda kaldık. Balkanlar'daki soykırım geleneğine karşı ilk defa olmak üzere savaşmaya başlar başlamaz, kılık değiştiren düşmanlarımızda, kendilerinin de ifade ettikleri gibi inanılmaz bir öfke uyandırdık."*

Bir başka ifadesinde ise şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2022b, s. 41):

> *"Birincisi, biz Bosna'nın demokratik bir ülke olmasını istiyoruz, herkesin annesinin öğrettiği şekilde ibadet edeceği, kimsenin dini, milliyeti ve siyasi görüşünden dolayı kovuşturulamayacağı bir ülke olmasını istiyoruz. İkincisi ise Bosna gelecekte her nasıl olursa olsun, Boşnak milletinin bir daha asla soykırıma uğramayacağı bir şekilde olmalıdır. Bizim nazarımızda bu, ilk ve en üstün kanun olacaktır."*

Böylece hem kimsenin ötekileştirilmeyeceği, ayrımcılığa maruz kalmayacağı, bağımsız, özgür, insan hak ve özgürlüklerine dayalı, demokratik bir ülke vizyonunu tekrarlamış hem de Bosnalı Müslümanların bir daha soykırıma maruz kalma korkusu dahi duymadan yaşayabilecekleri bir gelecek tahayyül etmiştir. Ayrıca Bosnalı Müslümanların kimliklerinden ve İslam'dan vazgeçmeyeceklerini de ifade eden İzzetbegoviç, Eylül 1997'de

İkinci SDA Kongresinde yaptığı bir konuşmada şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2003, s. 549):

> *"Kim olduğunun farkına vardıktan ve ölçülemeyecek kadar büyük acılar yaşadıktan sonra Boşnak halkı ne milliyetinden ne de İslam'dan vazgeçecektir. Bu hissiyatın sönmesi mümkün değildir, kimliğinin farkına varan hiçbir ulusun bunu unutmaya razı olması diye bir şey yoktur. Çok etnikli bir Bosna mümkündür ama ulusal olmayan bir Bosna artık mümkün değildir. Asıl olan ve imkân dahilinde bulunan şey içimizdeki ulusları; Hırvatları, Sırpları ve Boşnakları ileri götürmek, ulus olma gerçeğiyle çağın gereklerini harmanlayabilmektedir. İçimizde büyük Hırvatlar yerine sadece Hırvatlar, büyük Sırplar yerine normal Sırplar olursa bizler memnun oluruz."*

Bu ifadelerle İzzetbegoviç, asimile olmayacaklarını, grupların kendi kimliklerini özgürce yaşayabileceklerini, herhangi bir ayrımı ya da ötekileştirmeyi kabul etmediklerini açıkça vurgulamıştır.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; liderlik özelliklerinden bir diğerinin "vizyoner" liderlik olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen "vizyoner" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik, dönüşümcü ve karizmatik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"bağımsızlık arzusu, demokrasi, özgürlük mücadelesi, milli kimlik ile insan hak ve özgürlükleri"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*vizyon belirleme ve stratejik planlama, Bosna'nın bütünlüğü, bağımsızlık mücadelesi, ayrımcılıkla mücadele, toplumla iletişim, diplomasi ve müzakere, onarıcı adalet, uluslararası ilişkiler ile savunma ve güvenlik"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan "*cesaret ve kararlılık"* koduyla ilişkili olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu çerçevede şunları söylemek mümkündür: İzzetbegoviç'in cesur ve kararlı kişiliği, vizyoner liderliğini etkilemiştir. Öyle ki Bosna'nın bütünlüğü, bağımsızlığı, özgürlüğü için mücadele edişi, ayrıştırıcı değil kapsayıcı ve kuşatıcı söylemleri, tüm ayrımcı ve dışlayıcı fikirleri, yöntemleri, uygulamaları reddedişi, insan hak ve özgürlüklerine, adalete, demokrasiye olan inancı, bu uğurda belirlediği stratejiler ve yöntemler ile hareket edişi, takipçilerini bu vizyona ulaşmak için mücadeleye davet edişi onun vizyoner liderliğinin birer göstergesidir.

Vizyoner liderlik yaklaşımına göre İzzetbegoviç'in liderlik tarzını incelerken, sahip olduğu özellikleri ve eylemleri değerlendirmek mümkündür. Bu kapsamda incelenmesi gereken özelliklerinden ilki vizyon sahibi olmasıdır. Onun en önemli vizyonu, bütüncül, özgür, bağımsız ve demokratik bir devlet kurmaktır. Bu vizyonu halkına da aşıladığı, onları mücadele etmek için teşvik edip cesaretlendirdiği görülmektedir. Yine sıklıkla "*Çok dinli, çok milletli, çok kültürlü toplumuyla tarihi Bosna formülüne"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 142)

atıf yapması, *"Biz Boşnaklar, yani Bosna'nın Müslüman halkı, Bosna'nın yeniden bütünleşmesinin öncülüğü görevini üstlendik"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97); "*Bosna kesinliği kaldırmaz. Kendisi nasılsa öyle, çok-milliyetli ve çok-dinli, bu rengârenkliğin ona engel olmadığı birilerini arıyor. Bize ne kiliseler ne katedraller engeldir. Bizler, değişik biçimde düşünen ve hisseden insanlarla birlikte yaşamayı öğrendik ve bunu kendi üstünlüğümüz sayıyoruz*" (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) şeklindeki söylemleri bu noktada önemlidir. Tüm halklarıyla çoğulcu bir Bosna Hersek vizyonu bu söylemlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

İzzetbegoviç'in bir başka vizyonu da Müslüman halkın diğer halklarla aynı statüye kavuşmalarını sağlamak, Müslümanlar arasında milli kimlik şuurunu canlandırmaktır. Bu bağlamda SDA'yı kurdukları dönemde Kırklı Basın Açıklaması'nda yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2020, s. 96):

> *"Bosna Hersek'te ve ülke sınırları dışında yaşayan Bosna Hersekli Müslümanlar, Bosna'nın asıl sahipleri olan kadim halktır ve tarihte adı olan, kendi toprakları, tarihleri, dinleri, şair ve yazarları, kısacası kendilerine ait geçmiş ve gelecekleri olan halklardan biridir. Bu çerçevede Yugoslavya'yı teşkil eden altı kadim halktan birini temsil ederler. Bu nedenle SDA Bosnalı Müslümanların bu milli şuurunu canlandıracak ve tüm hukuki ve siyasi sonuçlarıyla birleşerek Müslümanların milli kimliği gerçeği üzerinde ısrarcı olacaktır."*

Bu ifadelerle İzzetbegoviç, henüz Yugoslavya dağılmadan önce Bosna'nın tüm grupları ile birlik ve bütünlük içinde bir devlet olmasını, yine Müslümanların milli kimliklerinin asimile almasını engelleme hedeflerinden bahsetmiştir. Bu bağlamda 1994'teki bir röportajda, *"Nihayet bir ulus oluyoruz ve kendi devletimizi oluşturuyoruz. Tüm uluslar bunu kanla yaptılar. Tarih hediyeler vermez. Biz de bir istisna olamayız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 205) şeklindeki ifadeleriyle bu mücadelenin kolay olmayacağını ve fedakârlık istediğini vurgulamıştır. Yine Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada da *"Biz bir Avrupa ülkesiyiz fakat adımızı, dinimizi ve geçmişimizi unutmayı reddediyoruz"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28) ifadelerini kullanmış, asimile olmayı kesin bir dille reddetmiştir.

Savaş döneminde ve barışın inşasında takipçilerine sürekli umutlu olmalarını salık veren İzzetbegoviç, zorluklar karşısındaki mücadelesiyle, pes etmeyişiyle, dik ve omurgalı duruşu ile adeta takipçilerine ilham vermiştir. İzleyenlerinin moralini yüksek tutmak için gayret gösteren İzzetbegoviç, en zor şartlarda dahi başaracaklarına dair inancını korumuş, takipçilerini de cesaretlendirmiştir. Bu kapsamda "*insanın hayatını feda etmesine değen yegâne şey hürriyettir"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 160); *"özgürlük, hayatı katlanılır yapmakta ve bu zorlu ve acılarla dolu mücadelemize tatlı bir huzur vermektedir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 217) ifadeleriyle hürriyetin insan hayatı için önemine vurgu yapmıştır. Aynı zamanda *"Hangi yoldan gidersek gidelim, her zaman aynı mucize kavram olan "özgürlük" kelimesine*

rastlarız. O, hedef ve yoldur" (İzzetbegoviç, 2018, s. 21) ifadeleriyle de takipçilerine özgürlük vizyonlarını hatırlatmıştır.

Öte yandan mücadeleden vazgeçmeme ve vatanlarını terk etmeme konusunda da takipçilerini uyaran İzzetbegoviç, *"Vatan neden terk edilemez? Terk edilemez çünkü yanımızda mezarları götürmek mümkün değildir, çünkü babalarımızın, dedelerimizin mezarları bizim kökenlerimizdir. Kökünden kopartılmış bir bitki yaşayamaz. Velhasıl, burada kalmalıyız"* (İzzetbegoviç, 2020b, s. 227) ifadeleriyle geçmişle dönemleri arasında bir bağ kurarak, takipçilerinin vefa ve aidiyet duygularına hitap etmiştir.

İzzetbegoviç'in liderliği, takipçilerinin ihtiyaçlarına duyarlıdır. İçinde yaşadığı toplumla teması kesmemiş, onlarla yakın ilişkiler sürdürmeyi bilmiştir. Yine toplumun özelliklerini, ihtiyaçlarını iyi bilmesi, bu ihtiyaçların çözümü için bireysel ilgi göstermesi, takipçilerinin onu "kendilerinden biri" olarak kabul etmelerine imkân tanımış, onların güvenini kazandırmıştır. Ayrıca güçlü iletişim becerileri sayesinde hem ülke içinde hem de uluslararası düzeyde bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini savunan İzzetbegoviç gerek diplomatik ilişkilerinde gerek grubu ile yaptığı konuşmalarda, sade, net ve anlaşılır bir üslup kullanmıştır. Tüm bu özellikleri ile İzzetbegoviç, karizmatik, vizyoner ve dönüşümcü bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır.

İzzetbegoviç'in karizmatik, vizyoner ve dönüşümcü bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren bir diğer özelliği de Bosna'nın gerek bağımsızlık sürecinde gerek sonrasında yaşanan değişim ve dönüşümleri yönetebilme marifetidir. Soykırım sonrası ülkedeki birlik ve beraberliğin tesisi için onarıcı ve birleştirici bir dil kullanmaktan vazgeçemeyen İzzetbegoviç, ülkenin yeniden inşa edilme sürecinde de etkin bir rol oynamıştır. Tüm bu hususlarda başarılı olmasında ise karizmatik ve güvenilir kişiliğinin önemli bir payı vardır.

Emre'nin İzzetbegoviç ile yapmış olduğu röportajda, İzzetbegoviç, Dayton sonrası Bosna Hersek'in geleceğini nasıl görüyorsunuz sorusuna şu şekilde yanıt vermiştir (Emre, 2020, s. 155):

> *"Müslümanlar, Bosna'nın bütünlüğünü, tüm kültürel ve dini farklılıklara rağmen, bir arada yaşama idealini gerçekleştirmeyi savundular. Bunu, Yugoslavya'da sadece Müslümanlar savundular ve sadece Müslümanlar başarıyla gerçekleştirdiler. Saraybosna, Avrupa'da örneği olmayan bir tecrübenin, İslam-Osmanlı medeniyet tecrübesinin abidevi bir sembolüdür. Üç etnik gruptan oluşan Bosna Hersek'in varlığını sürdürmesinin garantisi, Müslümanların varlığıdır. Bosna'yı bir Avrupa ülkesi olarak görüyorum. Geleceğini Avrupa ailesinin bir üyesi olmasında görüyorum. Ancak bizim kimlik sorunumuzu çözmemiz gerekiyor. Avrupa'ya olan aidiyetimiz bizim fiziki varlığımızı sürdürmemizi sağlıyor. Ama diğer taraftan manevi varlığımızı yok edebilir. Bosna Hersek halkı olarak maddi ve manevi varlığımızla ilgili sorunları çözmek zorundayız (...) Bosna Hersek'in Doğu-Batı arasında*

köprü olması gerektiğini düşünüyorum. Bosna iki güçlü kaynağı, Batı kültürü ve Doğu geleneğine yaslanmak zorunda."

İzzetbegoviç, bu cevabı ile Bosna'nın geleceğini bir Avrupa ülkesi olmasında gördüğünü açıkça ifade ederek, vizyonunu belli etmiştir. Ayrıca Bosna'nın hangi kaynaklardan beslenmesi gerektiğine ve çözülmesi gereken meselelere dair bir vizyon geliştirdiği de aşikardır. Bu kapsamda bir başka konuşmasında yaşadıklarını unutmayacaklarını ancak intikam peşinde de olmayacaklarını, bir gelecek inşa etmek için çalışacaklarını dile getirmiştir. İlgili konuşmasındaki ifadeleri şu şekildedir (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 245-246):

"Yüzümüzü geleceğe döneceğiz, insanlara affedilebilecek her yerde affetmeyi öğreteceğiz fakat asla unutmayacağız. Unutmak için budala olmamız gerekir, oysa budala değiliz. Saf olduğumuz günler geride kaldı. Her şeyi görüyor ve biliyoruz. Artık kimse bize mum için boynuz satamaz[11]*. (...) saldıranlarla kendini savunanlar, bomba atanlarla bombadan ölenler, özgürlük için mücadele edenlerle başkalarının kutsallarına saldıranlar eşit değildir."*

Bosna'nın korkunç bir kaza yaşadığını ancak hayatta kaldığını vurgulayan İzzetbegoviç, her şeyin zamanla düzeleceğine dair umudunu her daim yenilemiş, takipçilerine iyimserlik ve umut çağrısı yapmayı sürdürmüştür (İzzetbegoviç, 2022, s. 394).

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; liderlik özelliklerinden birinin "etik" liderlik olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen *"etik"* kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"insan hak ve özgürlükleri, özgürlük mücadelesi, bağımsızlık arzusu, milli kimlik, demokrasi ile dini ve manevi değerlere bağlılık"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama, bağımsızlık mücadelesi, toplumla iletişim, onarıcı adalet, intikam almama, milliyetçilik anlayışı, halkların eşitliği, diplomasi ve müzakere ile uluslararası ilişkiler"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık ile içsel motivasyon"* kodlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu manada şu analizi yapmak mümkündür: İzzetbegoviç'in vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik liderlik özelliklerinin hepsinde etik değerler ve ilkeler önemli bir etkiye sahiptir. Öyle ki onun için etik kurallara ve değerlere uymak, içsel bir motivasyondur. Bu konuda son derece kararlı bir duruşa sahip olduğu, söylemlerinden ve politikalarından anlaşılmaktadır. Yine yürüttüğü tüm mücadelelerde, belirlediği stratejilerde ve vizyonlarda da bu değerden ayrılmadığı görülmektedir.

[11] Slav dillerinde kandırmak anlamına gelen deyim.

İzzetbegoviç'in etik siyaset anlayışına dair prensiplere eserlerinde ve konuşmalarında rastlamak mümkündür. Öyle ki insana insan olması hasebiyle yüklediği anlam ve saygı, adalete ve hakkaniyete olan inancı, barıştan ve uzlaşmadan yana oluşu, her fırsatta ahlaki ve dini kavramları kullanarak yapmış olduğu sağduyu çağrısı, demokrasiye ve çoğulculuğa verdiği değer, insan hak ve özgürlüklerine dayalı liderliği, kültürel farklılıklara ve diğer grup üyelerine karşı duyduğu hoşgörü, sosyal adaleti tesis etme çabası ile güvenilir, hesap verebilir ve şeffaf yönetim anlayışı ile etik siyaset anlayışına dair pek çok prensibe sahiptir.

İnsan onuruna aykırı her türlü kötü muameleyi reddeden İzzetbegoviç, soykırıma maruz kalmalarına rağmen düşmanın yöntemlerini kullanmama konusunda ısrarcı tavrını sürdürmüş, intikam peşinde olmayacaklarını her fırsatta dile getirmiştir. Bu kararlı ve ısrarlı tutum, onun insan onuruna verdiği saygının bir yansıması ve etik siyaset anlayışının en temel göstergelerinden biridir. Söylemlerinde en büyük üstünlüklerinin insan kalmak ve ahlaklı davranmak olduğunu ifade eden İzzetbegoviç'in bu manada örnek olarak gösterilebilecek bir konuşma kesitini şu şekilde ifade etmek mümkündür (İzzetbegoviç, 2020, s. 222):

> *"Bizleri kesip biçtiler, kadın ve çocuklarımızı öldürdüler, camilerimizi yaktılar ama bizler kadın ve çocukları öldürmeyeceğiz, kiliseleri yıkmayacağız. Bu bizim yolumuz değil. Bizler kazanacağız, çünkü bizler diğer inançlara, diğer milletlere, diğer siyasal yönelimlere saygı gösteriyoruz. Çünkü kendi yerimizde bu zorlu musibet sırasında insan kalmaya çalışıyoruz."*

İzzetbegoviç bu ifadesiyle "biz ve öteki" üzerinden net bir ayrımı ifade etmiş, düşmanlarının yöntemlerini kullanmayacaklarını, zira insan kalmak için mücadele ettiklerini, sivillere ve kutsallara dokunmayacaklarını açıkça takipçilerine iletmiş, onları ahlaklı davranmaya ve insan kalmaya davet etmiştir. Yine bu kapsamda bir başka konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2011, ss. 25-26):

> *"Görüyorsunuz, Allah bizi zor bir imtihandan geçiriyor. İnsanlarımız boğazlanıyor, kadınlarımız ve çocuklarımız öldürülüyor, camilerimiz yıkılıyor ve biz ne onları ne de onların kadınlarını ve çocuklarını öldürmek, kiliselerini yıkmak istiyoruz. Bunu yapmak istemiyoruz. Çünkü bazı istisnalar olsa da bu bizim tarzımız değil. (...) kazanacağız, çünkü öteki dine, öteki ulusa ve politik duruşa saygılıyız. Çünkü bu meşakkatli zamanda demokrat olmaya çabalıyoruz. Çünkü aklı başında ve dürüst insanlarız. Aslında herhangi bir kutsal nesneyi tahrip etmemiz bizlere sarih bir biçimde yasaklanmıştır. (...) çünkü inandığımız kitap bu türden bir tahribatı reddediyor. (...) bu bizim zaferimizin anahtarıdır. Allah'ın yardımıyla kazanacağız."*

Bu ifadesiyle İzzetbegoviç, hem "biz ve öteki" üzerinden net ayrımını sürdürmüş, yöntemlerinin farklı olduğunu bir kez daha hatırlatmış, insan kalma ve ahlaklı davranmanın Allah'ın emri olduğunu takipçilerine hatırlatarak, dini referanslar kullanmış, onlara umut aşılamış, böylece takipçileri üzerindeki olumlu etkisini artırmıştır. Bu manada benzer bir ifadesi de *"Bizler insan olmaya ve insan kalmaya çalıştık ve başarılı olduk. (...) Onlara hiçbir şey borçlu değiliz. İnsan olmak ve insan kalmak, Allah'a ve kendimize karşı*

sorumluluğumuzdur" (İzzetbegoviç, 2011, s. 75) şeklindedir. 1994'te Tuzla'da SDA'nın toplantılarından birinde yaptığı konuşmada İzzetbegoviç, *"(...) dünyada özgür ve rahat bir şekilde geziyorum. Saldırıya uğramasına rağmen katliama karşı katliamla, yıkıma karşı yıkımla karşılık vermeyen bir halka ait olmanın verdiği gurur ve şerefle dünyayı geziyorum"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 169) ifadelerini kullanarak, katliama uğrasalar dahi halkının aynı yöntemlerle düşmanlarına saldırmadıklarını, insan kalmayı başardıklarını, bunun gurur ve şerefini yaşadıklarını dile getirmiştir.

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında öne çıkan diğer bir prensip ise hukukun üstünlüğüne yapmış olduğu vurgudur. O, hukuku en yüksek değerlerden biri olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda, İzzetbegoviç 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada; "*Bizler Bosna'da iyiliğin ve adaletin tüm zorluklara rağmen mağlup edilemeyeceğine inanıyoruz. Dünyanın daha iyi bir yer olabileceğine hala inanıyoruz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 160) ifadesiyle adalete ve iyiliğe dair duyduğu inancı yinelemiştir. Öyle ki onun liderliğinde adalet ve hakkaniyet prensiplerine uymak en önemli görevlerden biridir. Uğradıkları etnik temizlik ve soykırıma rağmen, "*Düşmanlarımıza adaletten başka hiçbir şey borçlu değiliz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 239) ifadesi onun bu prensipleri ne kadar derinden benimsediğinin bir nişanesidir. Yine halklar arasındaki adaleti sağlamak ve barış içinde bütüncül bir Bosna Hersek inşa etmenin yolunun savaş suçlularının yargılanmasından geçtiğini ifade eden İzzetbegoviç, adalet yerini bulmadan tam bir barışın olamayacağını vurgulamıştır. "*Ancak suçlular cezalandırıldığında ve kurbanlar rehabilite edildiği zaman hakiki barış söz konusu olur"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 81) ifadesi bu durumun net bir göstergesidir.

İzzetbegoviç'in adalet anlayışında Müslümanlar, Sırplar ya da Hırvatlar yoktur. Onun için sadece kurbanlar ve zalimler vardır, onların da etnik ya da dini bir kimlikleri yoktur. Zalim hangi gruba mensup olursa olsun cezasını çekmeli, kurban kimden olursa olsun kurban olarak kabul edilmelidir. Bu kapsamda suçluları ve öteki kimlik üyelerini ayrı tutuşunun bir göstergesi olarak, *"Elbette herkes suçlu değil ve yapabileceğimiz en büyük hata tüm Hırvatların Ustaşa, tüm Sırpların da Çetnik olduğunu söylemektir. Her şeye rağmen Hırvat ve Sırpları, Çetnik ve Ustaşalardan ayrı tutmamız gerekiyor"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 243) ifadelerini kullandığı konuşmasında hakkaniyetli siyaset anlayışı, hiçbir etnik ya da dini grubu dışlamayan, ötekileştirmeyen liderliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

İzzetbegoviç'in etik liderliği sadece Bosna Savaşı ile sınırlı değildir. Onun bu özelliğini liderliğinin her döneminde görmek mümkündür. 1990'da SDA'nın Kurucular

Toplantısı'ndaki bildirisinde; *"Bizim, Yugoslavya halklarının herhangi biri ile kavga etmek gibi bir niyetimiz yoktur. Bu tımarhanede biz aklın sesi olmak istiyoruz. Bu konuda herkesin, özellikle de Sırp ve Hırvatların bizi takip etmesini bekliyoruz"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 22) ifadeleriyle Yugoslavya'nın dağılma sürecinde yaşanan çatışmalarda bir rol oynamamak adına barış ve sükûnet çağrısında bulunmuş, grupları akli selim olmaya davet etmiştir. Zimmermann de İzzetbegoviç'in bu özelliğine dikkat çekmiş onu birçok Boşnak'ın aksine dindar bir Müslüman olarak tanımlamıştır. İzzetbegoviç'in davranışlarında ve tutumlarında hiçbir zaman aşırılığa veya zorlamaya dair bir işaret görmediğini de eklemiştir. Ayrıca onun Bosna'da İslam devleti kurma amacı güttüğünü ortaya koyan ve bu kapsamda onu şeytanlaştıran algının aksine, İzzetbegoviç'in derdinin, milliyetçi olmayan İslami değerlere dönüş çağrısı olduğunu, radikal İslam yanlısı olmadığını, ülkesindeki gayrimüslimlerin de haklarını savunduğunu temel amacının da Bosna'nın çok etnikli yapısını korumak olduğunu ifade etmiştir (Zimmermann 1996, s. 115).

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında barış ve uzlaşma kavramlarının da öne çıktığı görülmektedir. *"Biz ne aşırılık ne de radikalizm sunmuyoruz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 222) ifadesi ile dini (İslami Fundamentalizm) ya da ideolojik (komünist, faşist) her türlü aşırılıktan uzak durduklarını, Bosnalı Müslümanlar için barışın tek yol olduğunu sıklıkla tekrarlayan İzzetbegoviç, bu bağlamda *"savaş onların, barış bizim şansımız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) ifadesiyle durumu açıkça ortaya koymuştur.

İzzetbegoviç'in etik siyaset anlayışında önemli bir rol oynayan bir diğer ilke de hoşgörü ilkesidir. Kültürel farklılıklara saygı duyan, öteki etnik ya da dini grup üyelerine karşı önyargı, nefret ya da kin beslemeyen İzzetbegoviç, sıklıkla "tüm halklarıyla bağımsız ve bütüncül Bosna formülünden" bahsetmiştir. Saraybosna'yı bu birlikteliğe bir örnek olarak gösteren İzzetbegoviç, birlikteliğin olmasını da yine "insan olma" şartına bağlamış bu bağlamda; *"Saraybosna, farklı din, millet ve kültür sahibi insanların birlikte huzur içinde yaşayabileceğinin şahididir. Bunun için tek bir şart vardır: İnsan olmak, insan olmayanlar bunu yapamaz"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 229) ifadesini kullanmış, hem Bosna'nın çok kültürlü yapısının devam etmesi gerektiğini vurgulamış hem de bu özelliği üstün bir nitelik olarak dile getirmiştir.

Konuşmalarında ahlaki değerler ile dini referanslara sıklıkla yer veren İzzetbegoviç, siyasetin ahlaktan ayrı olamayacağını, bu noktadaki en büyük referansının da İslam'ın ahlak anlayışı olduğunu ve etik değerlerin siyasete yön vermesi gerektiğini vurgulamıştır. Onun ahlaka verdiği değeri Kasım 1997'de yaptığı Boşnak Aydınlar Kongre Meclisi

Kürsüsü'ndeki konuşmasında açıkça görmek mümkündür. İzzetbegoviç bu konuşmada şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2022b, s. 204):

> *"Bosna'nın ayakta kalabilmesi için halkımızın kayıtsız şartsız itibar ettiği ahlaki bir prensibe sahip olması en önemlisidir. Tarih göstermiştir ki siyasi, askeri, ekonomik ve diğer her türlü güç her zaman bir ahlaki yükseliş olarak başlamıştır, her mağlubiyet de ahlaki çöküş ile başlamıştır. Tarihte o ilke her ne olursa olsun yalnızca belli bir ahlaki ilkeye sadık olan halklar ayakta kalmıştır. Ahlaki ilkeler farklılık gösterebilir fakat her zaman iyi bir şeydir, her zaman bir iyilikten söz ederler. Bizim ahlaki ilkemiz hoşgörü olmalıdır. Bu ilke, halkımızın geleneğinde vardır. Hoşgörü, insanların sandığı gibi kayıtsızlık değildir. Aksine hoşgörü, güçlü ve derin bir tercihtir ve şu ikisini ihtiva eder: sana ait olanı sevmek, başkasına ait olana saygı duymak. Dolayısıyla bizim olanı sevelim, başkasının olana saygı duyalım. Bosna'da bu ilkeyi korursak galip taraf biz oluruz."*

Bu konuda verilecek bir diğer örnek de şu ifadesidir (İzzetbegoviç, 2018, s. 237):

> *"Düşmanlarımıza karşı her konuda aynı şekilde ve derecede cevap vermemiz konusundaki talepler kabul edilemezdir. İlk sebep ve fark prensiplerimizden kaynaklanmaktadır: biz demokratız, onlar faşist, ikinci fark ise onlar parçalanmış bir Bosna ve bu parçalardan bazılarını gasp etmek istemektedirler, biz ise uluslararası toplum tarafından tanınan sınırlar içinde bütün bir Bosna Hersek taraftarıyız. Böyle bir Bosna ancak demokratik bir yapı kurularak mümkün olur."*

Söz konusu ifadelerle intikam peşinde koşmayacaklarını çok defa açıkça ifade etmiştir. İzzetbegoviç bu noktada oldukça dikkatlidir. İntikam gütmeyeceklerini her fırsatta takipçilerine hatırlatmış, etnik milliyetçiliğin ve faşizmin yoğun olarak yaşandığı bölgede, etik ve hukuk kurallarına uyma çağrısı yapmaktan geri durmamıştır.

4.3. Üçüncü Kategori: Değerleri ve İnançları

Çalışmanın bu bölümünde; *"değerleri ve inançları"* kategorisi altında yer alan; *"bağımsızlık arzusu, insan hak ve özgürlükleri, milli kimlik, özgürlük mücadelesi, demokrasi, dini ve manevi değerlere bağlılık"* kodlarının diğer kodlarla ilişkileri incelenmektedir.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; onun için bağımsızlığın, en önemli değerlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, "bağımsızlık arzusu" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyoner, etik, karizmatik ve dönüşümcü"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"özgürlük mücadelesi, milli kimlik, demokrasi"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"bağımsızlık mücadelesi, Bosna'nın bütünlüğü ile vizyon belirleme ve stratejik planlama"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık, tutarlı duruş ile zorluklara karşı mücadele"* kodlarıyla ilişkili olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu manada şunu söylemek mümkündür: İzzetbegoviç'in bağımsızlık arzusu, cesur ve kararlı kişiliğinden, zorluklara karşı mücadele edişinden ve tutarlı duruşundan hem etkilenmiş hem de onu etkilemiştir. Ayrıca onun

bağımsızlık arzusu, siyasi liderliğinin merkezinde yer aldığı için liderlik özelliklerinin hepsiyle kesişmektedir. Yine yürütmüş olduğu tüm mücadeleler ve belirlediği vizyonlar da bağımsızlık arzusu etrafında şekillenmiştir. Onun mücadelesi, bağımsızlığa karşı duymuş olduğu büyük özlem ve arzudan beslenmiştir.

Komünizmin baskıcı haliyle uzun yıllar varlığını koruyabileceğine hiç inanmadığını ancak 1989-1990 arasında da çökeceğini öngöremediğini itiraf eden İzzetbegoviç, Berlin Duvarı'nın yıkılmasının tüm komünist rejimler için bir domino etkisi meydana getirdiğini, söz konusu iktidarların bu etki karşısında herhangi bir şey yapamadıklarını, bu durumdan Yugoslavya'nın da etkileneceğini öngördüğünü ifade etmiştir. Ona göre Yugoslavya, etkisiz sosyal ekonomi ve sistemin temeline yerleşmiş Sırp egemenliği neticesinde sona doğru yaklaşmakta idi. Tüm önemli makamların Sırplar tarafından ele geçirildiğini, Sırpların diğer milletlere kıyasla baskın konumda olduklarını öne süren İzzetbegoviç, Yugoslavya içindeki diğer milletlerin (Hırvatların, Slovenlerin, Karadağlıların, Makedonların ve Müslümanların) kendilerini arka plana itilmiş hissettiklerini de dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 89). Yugoslavya'nın dağılmasından memnun olmadığını ifade eden İzzetbegoviç, Yugoslavya ile duygusal bağları olduğunu, bir Müslüman olarak federasyonun dağılmasının Müslümanların menfaatine olmayacağını hissettiğini, piyasa ekonomisine geçilerek ve federasyon içindeki Sırp egemenliğine sınırlandırma getirilerek Yugoslavya'nın demokratik bir ülke olarak yeniden yapılanması gerektiğine inandığını ifade etmiştir. Ona göre, Sırp egemenliğinin sınırlandırılması ancak federasyonu oluşturan diğer altı cumhuriyete daha çok özerlik verilmesiyle mümkündü (İzzetbegoviç, 2020, s. 90). İzzetbegoviç 1991'deki bir söyleşisinde, Yugoslavya'da birlikte yaşamanın gerekli ve kaçınılmaz olduğunu açıkça vurgulamış ancak demokratik ve uzlaşı temelli bir devlet mekanizmasından bahsetmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 120). Yine Ocak 1991'de YSFC Cumhurbaşkanlığı toplantısına gitmeden önce gazetecilere verdiği bir açıklamada da Yugoslavya'nın devamlılığından yana olduklarını ancak yapısal bir reforma ihtiyaç olduğunu, serbest piyasa koşulları altında insan, sermaye, mal ve işgücünün serbestçe dolaşabildiği bir sistemin gerekliliğini açıkça ifade etmiş, demokrasi çağrısında bulunmuştur (İzzetbegoviç, 2020, s. 118).

İzzetbegoviç'in ülkesinin bağımsızlık kazanması için yürüttüğü mücadelenin ilk adımı siyasete atılması ve SDA'yı kurmasıdır. Bir Müslüman partisi kurma düşüncesini önce hapishane arkadaşlarıyla paylaşan İzzetbegoviç, Müslüman halkı etrafında toplayacak bir partinin var olması gerektiğine inanmıştır. Hapisten çıktıktan tam bir yıl sonra parti kurma sürecine başlayan İzzetbegoviç, 27 Mart 1990'da partinin kuruluşunu resmen duyurmuş,

partinin kurucusu olan kırk kişinin imzasını taşıyan, Kırklı Basın Açıklaması olarak da bilinen metni okumuştur. Bu metinde genel manada, Yugoslavya'nın hem iktisadi hem siyasi hem de ahlaki boyuttan bir krizle karşı karşıya kaldığını, Yugoslavya'nın halklar ve topluluklar birlikteliği olarak özgürlükleri koruyan modern bir hukuk devleti olması gerektiğini, demokratik süreci destekleyeceklerini, Müslümanların menfaatleri için çalışmayı arzuladıklarını bu hususta SDA'yı kurduklarını beyan etmişler ve on altı ilke açıklamışlardır. Serbest piyasa ekonomisi temelli, bağımsız, demokratik, insan hak ve özgürlüklerine dayalı, tüm etnik ve dini azınlıkları ile bir bütün, halkların eşitliğine dayalı, çevresindeki diğer ülkelerdeki azınlık sorunlarına karşı duyarlı, eğitime, üretime ve emekçiye önem veren bir Bosna Hersek tahayyül ettiklerini ilan etmişlerdir. Cumhurbaşkanlığının işleyiş prensiplerini ise şu şekilde açıklamıştır: *"parlamenter sivil demokrasi, piyasa ekonomisi, çok partililik, insan hak ve özgürlük, sınırları uluslararası toplum tarafından tanınan bir Bosna Hersek, eşitlik ve uzlaşı prensipleriyle birlikte halkların anayasal tanınırlığı ve yönü Avrupa olan siyaset"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 162).

SDA'nın kuruluşu Bosna Hersek'te önemli bir etki oluşturmuştur. Çünkü parti, komünist sistemin varlığından bu yana ilk kez komünist düşünceden farklı bir siyaset ekolünün ortaya çıkışının somut adımıdır (İzzetbegoviç, 2020, s. 103). Bu etki ülke sınırları dışına da çıkarak zamanla önce Yugoslavya'daki diğer devletlerde yaşayan Müslümanlar arasında daha sonra da Avrupa, Amerika ve Avusturya'da teşkilatlanmaya başlanmış ve sonunda dünya genelinde bir "Boşnak Müslüman" hareketine dönüşmüştür (İzzetbegoviç, 2020, s. 93). Partinin Kurucular Kurulu'nda konuşma yaptığı salonun hınca hınç dolu olduğunu aktaran İzzetbegoviç, konuşmasının alkışlarla kesildiğini, kimilerinin ise ağladığını ifade ederek, bu sürecin Bosna Hersek'in tarihinde yeni bir sayfayı açtığını dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 105).

25 Haziran 1991'de Hırvatistan ve Slovenya'nın Yugoslavya'dan ayrılması ile Yugoslavya'nın parçalanmaya başlaması üzerine, nüfus yoğunluğu bakımından Sırpların egemenliği altında kalacaklarını bilen İzzetbegoviç, Bosna Hersek için bağımsızlığın ilan edilmesini bir "gereklilik" olarak görmeye başlamıştır (İzzetbegoviç, 2020, ss. 17-18). Bu kapsamda SDA'nın ilk kongresinde yapmış olduğu konuşmasını Müslüman halka seslenerek tamamladığını aktaran İzzetbegoviç, halkının iki seçenekle karşı karşıya bırakıldığını ya boyun eğeceklerini ya da hak üzere yürüyeceklerini ya köle olacaklarını ya da özgür insanlar olacaklarını ifade etmiştir. Ancak konuşmasını; *"Yüce Allah'a yemin olsun ki köle olmayacağız"* sözleriyle sona erdirmesi, seçeneklerinin "bağımsızlık mücadelesi" olduğunu

net bir şekilde ortaya koymuştur (İzzetbegoviç, 2020, s. 143). Başka bir açıklamasında da kullandığı ifadelerle grubuna hem bağımsızlık çağrısında bulunmuş hem de bu bağımsızlığı koruma noktasında silahlı mücadeleye de hazır olduklarını vurgulamıştır. Bu bağlamda ilgili konuşmada şunları söylemiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 112):

> *"Bosna-Hersek bir yurttaş cumhuriyetidir ve Müslüman halkın da tercihi kesinlikle budur. Ne İslam Cumhuriyeti ne de sosyalist cumhuriyet değil bir yurttaş cumhuriyeti, fakat bunun için Hırvat ve Sırpların onayına ihtiyacımız var. Eğer Slovenya ve Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılma tehdidi ortaya çıkarsa Bosna, Yugoslavya'nın artığı dâhilinde kalmayacaktır. Bosna, "Büyük Sırbistan" içinde kalmayı ve onun bir parçası olmayı kabul etmez (...) Eğer gerekirse, Müslümanlar Bosna'yı silahla koruyacaktır."*

15 Ocak 1992'de "On İkiler Grubu," Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını kabul etmişseler de Bosna Hersek ve Makedonya'nın bağımsızlık taleplerine referandum yapılması şekilde karar vermişlerdir. Bu karara binaen Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı çağrısı üzerine Bosna Hersek'in bağımsızlığına ilişkin bir referandum kararı alınmış, SDS [12] milletvekilleri bu oylamaya katılmamışlardır. Referandumda katılımcılara, *"Egemen ve bağımsız bir Bosna Hersek; Müslümanlar, Sırplar, Hırvatlar ve burada yaşayan diğer halkların mensuplarının eşit haklara sahip vatandaşlar olduğu bir devlet istiyor musunuz?"* (İzzetbegoviç, 2020, ss. 150-151) sorusu yöneltilmiştir. Referandum 29 Şubat ile 1 Mart 1992 tarihlerinde iki gün süreyle yapılmış, toplam seçmenin (3.253.847) %63,41'i, oy kullananların %99'udan fazlası "evet" demiş, böylece Bosna Hersek hukuki ve resmi bir şekilde bağımsızlığını kazanmış, 6 Nisan 1992'de Avrupa Topluluğu ve sonrasında ABD, Bosna Hersek Devleti'ni tanımıştır (İzzetbegoviç, 2020, ss. 151-152). Bosna Hersek'in bağımsızlığının ilan edilmesi sonucunda üç buçuk yıl süren savaş başlamıştır. İzzetbegoviç, bağımsızlığın savaşı getireceğini öngördüğünü açıkça ifade etmiştir. Ancak onun için bağımsızlık daha önde gelen, mutlak ulaşılması gereken bir hedeftir. Bu kapsamda dile getirdiği ifadelerden biri, "*Referandumda bizler için yıllardan beri planlanan bağımlılığı ve aşağılanmayı reddettik. Hayatlarımızı, inancımızı ve onurumuzu korumak için savaşı kabul etmek zorunda kaldık"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 222) şeklindedir. Bu bağlamda bağımsızlık için savaşı göze aldıklarını açıkça ifade etmiştir. Yine *"Bağımsız Bosna için ben barışı kurban ederim. Bosna'da barış için ise bağımsız Bosna'yı kurban etmem"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 39) ifadesi de bağımsızlığı ne denli öncelediğinin bir işaretidir. Onun için *"Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin temel ilkeleri; bağımsızlık, özgürlük ve bölünmez bütünlüktür"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 39).

[12] SDS (Srpska Demokratska Stranka): Sırp Demokratik Partisi, Bosna Hersek'teki Sırp partisi.

İzzetbegoviç, bağımsızlık kararlarının savaşa neden olabileceğini öngördüklerini ancak 20. yy.'da Avrupa'nın ortasında bir soykırıma maruz kalacaklarını öngöremediklerini ifade etmiş, bağımsızlık mücadelesi vermeselerdi Sırp hegemonyası altında yok olacaklarını vurgulamıştır. Savaş sonrasında yapmış olduğu bir konuşmada her şeye rağmen verdikleri bağımsızlık mücadelesinden pişman olmadığını dile getirmiş, bu kapsamda şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 82):

> *"O zaman tehditlere karşı çıkmaya karar verdik, boynumuzu eğmeyi değil, başımızı dik tutarak ilerlemeyi seçtik. Bunu yapmasaydık hala boynumuz eğik olurdu, özellikle de geçmiş kırk yıl boyunca boynumuzu eğmiş olduğumuzu göz önüne alırsak. Başımızı bir daha hiç kaldıramazdık. Bu kırk yıl boyunca, hatta son yüz yıl boyunca özgür olamadık. Şu veya bu şekilde her zaman boyun eğdik. Şimdi de Miloşeviç'in birinci, Karaciç'in ikinci adam olduğu bir Yugoslavya'ya mı girmemiz gerekiyordu? Eğer bir gün tereddütte kalırsanız, bu durumu düşünün. Bu bizim için nesnel bir gerçekti. Slovenya ve Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılması ve sosyalist sistemin çöküşü bizim için nesnel gerçeklerdi, bizim irademizden bağımsızdı. Biz bağımsızlığımızı kendimiz yarattık fakat onu tehdit eden olayları biz üretmedik."*

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; onun için insan hak ve özgürlüklerinin en önemli değerlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, "insan hak ve özgürlükleri" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"demokrasi, özgürlük mücadelesi, milli kimlik ile dini ve manevi değerlere bağlılık"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*Bosna'nın bütünlüğü, ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama, halkların eşitliği ile bağımsızlık mücadelesi"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"içsel motivasyon ile tutarlı duruş"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu hususta şunları söylemek mümkündür: İzzetbegoviç'in demokrasiye olan inancı, dini ve manevi değerlere bağlılığı, tutarlı duruşu ve içsel motivasyonu onun insan hak ve özgürlüklerine verdiği önemin kaynağını oluşturmaktadır. Öte yandan insan hak ve özgürlüklere dayalı devlet anlayışı, bu uğurdaki mücadelesi, etik ve vizyoner liderliğinin birer göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca bütüncül bir Bosna tahayyülü, tüm ayrımcılıklarla mücadele edişi, halkların eşitliğine yapmış olduğu vurgu da bu durumun somut tezahürlerindendir. Bu manada, İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında ve liderlik sürecinde, insan hak ve özgürlükleri temelinde bir yaklaşım geliştirdiğini, bu minvalde vizyon belirleyip, stratejiler oluşturduğunu ifade etmek mümkündür.

İzzetbegoviç'in söylemleri incelendiğinde en öne çıkan kavramlardan biri insan hak ve özgürlükleridir. Konuşmalarında sıklıkla insana ve özgürlüklerine dair ifadeler kullanan İzzetbegoviç, bu bağlamda öncelikle içinde yaşadığı sosyalist toplum düzenini ve komünist

rejimi eleştirmiştir. Ona göre sosyalist toplumlar, ekonomi, milletler arası ilişkiler ve insan hakları konularındaki meseleleri çözmekte yetersiz kalmıştır. Yine sosyalist devletlerde özgür birey anlayışı yoktur. İnsan veya vatandaş yerine, toplumu ve devleti önceleyen bir yaklaşımla sosyalist anlayış, insan hak ve özgürlüklerine yeteri kadar önem vermemektedir (İzzetbegoviç, 2022, s. 25). Bu bağlamda sosyalist anlayışı reddeden İzzetbegoviç'in insan hak ve özgürlüklerine dair ki anlayışını ortaya koyan en net ifadeleri şu şekildedir (İzzetbegoviç, 2003, s. 545):

> *"Tanrı'nın insanları özgür ve eşit olarak yarattığına, herhangi bir ırkın diğerinden üstün olmadığı gibi, herhangi bir milletin de diğerinden iyi veya kötü olmadığına inanıyorum. İnsanların devredilmez haklarla doğduğuna, herhangi bir otoritenin insanları bu haklardan mahrum bırakma hakkının olmadığına inanıyorum. Çoğunluğun sınırsız gücüne ise inanmıyorum, çünkü çoğunluk despotizminin başka despotizmlerden farkı yoktur. Özgürlüğün ölçüsü azınlıklara nasıl davranıldığıdır ve insanların farklı düşünebilme özgürlüğünden önce düşünce özgürlüğüne sahip olması gerekir."*

İzzetbegoviç bu ifadesiyle ırkçılığı yok saymış, iyilik ve kötülük temelinde kişileri ayrıştırmıştır. Yine insanın sırf insan olmasından kaynaklı devredilemez haklarla doğduğunu, hiçbir otoritenin de bu hakları insandan alamayacağını vurgulamış, çoğunluğa karşı insanın bireyselliğini öncelemiş ve özgürlük kavramını düşünce özgürlüğü ile azınlık hakları temelinden kurgulamıştır. Bu bağlamda bir diğer konuşmasında; *"Dünyanın bireylerden oluştuğuna, daha doğrusu ayrı ayrı insanlar ve ayrı ayrı şeylerden oluştuğuna inanıyorum. Çünkü var olan her şey biricik olarak vardır: genel hiçbir şey yoktur; genellik gerçekliğin değil, mantığımızın bir kurmacasıdır"* (İzzetbegoviç, 2020b, s. 133) ifadesiyle bireyselliği kabul eden bir anlayışı açıkça ortaya koymuştur. Bu düşüncelerle demokrasi ve hukuk devletinin gelişimine dair hem söylemsel hem de eylemsel çalışmalar da yapmıştır. Çünkü ona göre, *"doğru bir toplumsal örgütlenmenin amacı bireye mümkün olduğunca geniş özerklikler tanımak ve ötekileştirilmesini en aza indirmektir"* (İzzetbegoviç, 2020b, s. 176). Bu düşüncelerinin en somut örneği ise Bosna'nın demokratik bir devlet olması yönündeki çabasıdır. "*Eğer Bosna Hersek'te demokrasiyi inşa edersek, bu burada yaşayan tüm vatandaşların insani ve milli haklarını elde etmeleri manasına gelecektir"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 110) ifadesi ile "*kimsenin dini, milliyeti ve siyasi düşüncesi nedeniyle hedef olmayacağı bir devlet"* (İzzetbegoviç, 2020, ss. 266-267) ifadesi bu çabasının söylemsel bir örneğidir. Yine bir başka konuşmasında din ve inanç özgürlüğüne atıf yaparak, *"(...) herkesin annesinin öğrettiği şekilde ibadet edeceği, kimsenin dini, milliyeti ve siyasi görüşünden dolayı kovuşturulamayacağı bir ülke olmasını istiyoruz"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 41) ifadesini kullanmasıdır. Bu söylemleriyle İzzetbegoviç, eşitlik ve uzlaşı prensipleriyle hareket eden, insan hak ve özgürlüklerini önceleyen, din ve inanç özgürlüğünü benimseyen,

uluslararası toplum tarafından tanınan, parlamenter sivil demokrasiyi benimsemiş, bağımsız ve bütüncül bir Bosna Hersek Devleti'nden bahsetmektedir. Bu kapsamda ele alınması gereken bir başka ifadesi de "*Özgür bir birlik içinde, bağımsız bir Bosna Hersek bizim şeref ve özgürlük içindeki hayatımızın teminatıdır. Ve sadece Müslüman halk için değil, Sırp ve Hırvat halklar için de bu böyledir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 60) şeklidedir. İzzetbegoviç tüm bu söylemleriyle tüm halkların eşitliğini vurgulayan, insan hak ve özgürlüklerine dayalı demokratik bir hukuk devleti inşa sürecine devam etmiştir.

Herhangi bir halkın kendini ikinci sınıf olarak görmesini kendi başarısızlığı olarak göreceğini de açıkça ifade eden İzzetbegoviç, bu konuda oldukça hassas ve dikkatlidir (İzzetbegoviç, 2018, s. 70). Ona göre, tüm gruplar herhangi bir ayrıma maruz kalmadan özgür ve barış içinde yaşamalıdır. Bu kapsamda özellikle Saraybosna'nın çok dinli ve etnikli yapısını örnek göstererek, insan haklarına saygı duyulduğu sürece ortak yaşamın da mümkün olduğunu sıklıkla vurgulamış, şu ifadelerle bu duruma açıklık getirmiştir: *"Saraybosna, farklı din, millet ve kültür sahibi insanların birlikte huzur içinde yaşayabileceğinin şahididir. Bunun için tek bir şart vardır: İnsan olmak, insan olmayanlar bunu yapamaz"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 229).

İzzetbegoviç için öncelikli kimlik her zaman insan olmuştur. Onun konuşmaları ve eserleri incelendiğinde öteki olarak ifade edilebilecek olan dini veya etnik azınlıklara dair dışlayıcı, ayrımcı bir ifadeye rastlanılmamıştır. Onun için masumlar ve cellatlar vardır. Bu bağlamda *"(...) iyi bir Hristiyan'a kötü bir Müslümandan daha çok saygı duyuyorum. Yalnızca Müslümana ait olduğu için bir şeyi savunamam; aynı şekilde sadece başkasına ait olduğu için bir şeyi görmezden gelemem"* (İzzetbegoviç, 2020b, s. 83) ifadesi son derece dikkat çekicidir. İyiler ve kötüler arasındaki ayrıma dair bir başka ifadesi de şu şekildedir; *"Bosna Hersek'teki bu kadar ölüm, acı ve yüz binlerce insanın felaketinden sonra, onun çok kültürlü özünü nasıl yeniden ayağa kaldırabiliriz?"* sorusuna; "*her şeyden önce bu, Sırp halkının Çentiklerden, normal, insanların da canilerden ayrıştırılması ile mümkün olur. Bu ayrıştırmayı biz asla görmezden gelmedik"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 296) şeklinde yanıt vermiştir. Bu manadaki bir başka ifadesi de "*Bosna Hersek Çetnik ve Ustaşalardan inşa edilemez. Bosna Hersek anlayışlı insanlardan inşa edilebilir. Bosna, dünyanın bu kısmında akıl ve ihtiyatlılık açısından örnek konumdaydı, öyleydi ve şimdi de öyle ve bu nedenle milli hevesleri olan insanlardan inşa edilemez"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 243).

İzzetbegoviç için, bütün insanlar eşittir. Bosna'nın bütün vatandaşları eşittir, bütün milletler eşittir. Sırp ve Boşnaklar eşittir. Boşnak ve Hırvatlar vs. eşittir. Ancak katiller ve

kurbanlar eşit değildir. Katiller kim olursa olsun, kurbanlar kim olursa olsun eşit değildir (İzzetbegoviç, 2022b, s. 77). Onun kimlik ayrışması Müslüman, Sırp ya da Hırvat temelinde olmamıştır. Bu da onu yıkıcı ve aşırı milliyetçi liderlerden ayıran önemli özelliklerinden biridir. Bu kapsamda dile getirdiği, birleştirici, insan hak ve özgürlükleri temelindeki söylemleri ile onarıcı liderliğini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu söylemlerinden biri şudur (İzzetbegoviç, 2020, ss. 232-233):

> *"Ellerini masumların kanına bulamamış herkesin başımız üstünde yeri vardır. Barışsever olmanız ve savaşa karşı olmanız kaydıyla sizleri ortak devletimizin eşit haklara sahip vatandaşları olarak kabul ediyoruz. İçinde Sırp ve Hırvatların da olduğu ordumuz, intikam ordusu değildir. Sırp karşıtı ordu da değildir. Bayrağında kuru kafa değil altın zambak dalgalanır. Ortak vatanımız Bosna Hersek nihayet içinde herkesin haklarının saygı gösterip korunacağı bir devlet olmak için tüm şartlara sahiptir."*

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; özgürlüğe sıklıkla vurgu yaptığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, "özgürlük mücadelesi" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik, vizyoner, karizmatik ve dönüşümcü"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan "*bağımsızlık arzusu, milli kimlik, demokrasi ile insan hak ve özgürlükleri"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"bağımsızlık mücadelesi, Bosna'nın bütünlüğü, ayrımcılıkla mücadele ile vizyon belirleme ve stratejik planlama"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele ile içsel motivasyon"* kodlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür: İzzetbegoviç için özgürlük her zaman son derece önemli bir değer olmuştur. O, ulaşılması gereken bir hedef adeta bir ülküdür. Bu sebeple onun liderlik özellikleri ile özgürlük mücadelesi güçlü bir ilişki içindedir. Yine siyaset anlayışının şekillenmesinde, vizyonlarının belirlenmesinde, girdiği tüm mücadelelerde, özgürlük isteği temel motivasyon kaynaklarından biri olmuştur. Onun için özgürlük, içsel bir motivasyondur. Bu nedenle tüm zorluklarla mücadele etmeyi göze almış, bu uğurda cesaret ve kararlılık gösterebilmiştir. Öte yandan özgürlük mücadelesi ile en sıkı ilişkili olan kodun bağımsızlık mücadelesi kodu olduğu tespit edilmiştir. Bu manada İzzetbegoviç'in bağımsızlık mücadelesine referans olan en önemli değerin "özgürlük" olduğunu söylemek mümkündür. İki kod arasındaki ilişki "bağımsızlık mücadelesi kodu" başlığı altında detaylıca ele alınmıştır.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; sıklıkla vurgu yaptığı bir diğer kavramın demokrasi olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, demokrasi kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer

alan *"vizyoner ve etik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan "*insan hak ve özgürlükleri, özgürlük mücadelesi ile bağımsızlık arzusu"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama ile bağımsızlık mücadelesi"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık ile içsel motivasyon"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür.

İzzetbegoviç'i onarıcı bir lider yapan özelliklerinden biri demokrasi arzusudur. Onun bu arzusu uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Sosyalist sistem altında geçen çocukluk ve gençlik yılları, komünizmden ve faşizminden nefret etmesine neden olmuş, içinde yaşadığı siyasal, toplumsal ve ekonomik krizleri bu sisteme bağlamıştır. Bu nedenle İzzetbegoviç'in demokrasi mücadelesinin ilk izlerini Yugoslavya'nın dağılma sürecinde görmek mümkündür. Ona göre, federasyonun dağılmaması için sistemin yenilenmesi şarttı. Komünist sistem yerine demokrasi ve piyasa temelli bir ekonomi anlayışının benimsenmesi gerekliliğini ifade eden İzzetbegoviç'in bu çağrısı yanıtsız kalmış, federasyon içinde hızla yükselen milliyetçilik akımının da etkisiyle dağılma gerçekleşmiştir. Bunun üzerine bağımsız bir Bosna Hersek mücadelesine girişen İzzetbegoviç, halkların eşitliği prensibine dayalı demokratik bir sivil cumhuriyet kurmak amacıyla çalışmalara başlamıştır. Bu süreç onun demokrasi mücadelesinin ikinci yansımasıdır. İzzetbegoviç için demokrasi içsel bir motivasyondur, cesareti ve kararlılığı da buradan gelmektedir. Bu kararlı duruşu da tüm siyaset anlayışında ve liderlik sürecinde yürüttüğü bütün mücadelelerinde ve vizyonlarında görmek mümkündür.

İzzetbegoviç, demokrasi anlayışının özetini şu şekilde ifade etmiştir: *"Demokrasiyi çoğunluğun iktidarı olarak görmeyen kimselerdenim. Benim için demokrasi, azınlığın bütün haklarına sahip olduğu zaman demokrasidir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 53). Bu ifadeleriyle halkların eşitliği, azınlık haklarının korunması gibi ilkeleri öne çıkaran bir demokrasi anlayışı ortaya koymuştur.

Bosna Hersek'in bir ulus devlet olma ihtimalinin olmadığını sıklıkla vurgulayan İzzetbegoviç, *"Biz bir ulus devlet değiliz-çünkü böyle olma imkânımız yok. Biz bir sivil cumhuriyetiz-çünkü böyle olmaz zorundayız"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 155) ifadeleriyle bu durumu açıkça vurgulamıştır. İzzetbegoviç'e göre, Bosna Hersek'te sorun, *"halkların kendi kaderini nasıl tayin edeceği değil, halklardan oluşan karma topluluğun kaderinin nasıl tayin edileceğidir"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 142). Ona göre bu sorunun çözümü vardır: O da *"çok dinli, çok milletli, çok kültürlü toplumuyla tarihi Bosna formülüdür."* Bu çözüm ona göre

insani, demokratik ve Avrupa değerleriyle de uyumludur (İzzetbegoviç, 2020, s. 142). Öyle ki *"Barış içinde, bağımsız, demokratik ve bütün vatandaşlarına yeten bir Bosna Hersek fikri"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 36) İzzetbegoviç'in ülkesi ve milleti adına en büyük temennisidir. Tüm yaşamı boyunca da bunun için bir mücadele yürüttüğü görülmektedir. 1990'da yapmış olduğu bir söyleşide İzzetbegoviç demokrasi mücadelesini şu şekilde ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 110):

> *"Eğer Bosna Hersek'te demokrasiyi inşa edersek, bu burada yaşayan tüm vatandaşların insani ve milli haklarını elde etmeleri manasına gelecektir. Eğer sivil bir cumhuriyete yönelik ilk adımları atarsak, bu şekilde Bosna Hersek dahilindeki bir ulusal devlet için mücadeleyi tarihi bir anakronizm olarak arkada bırakmış olacağımızı düşünüyorum. İlerlediğimiz yol sivil cumhuriyettir. Bu, Balkanlarda birtakım ulusal devlet kurmaktan her halükârda daha ileri ve tarihi ve medeni açıdan daha gelişmiştir. Yani, problemimiz demokrasidir. Bu yöndeki talep ve ilerlemenin sahip olduğu insani yönüyle de milliyetçi ve etnik bazı talepler karşısında galip geleceğine inanıyorum. Yani biz, medeni, tarihi açıdan ileride olan bir talebi, yani demokratik ve sivil bir Bosna Hersek Cumhuriyeti fikrini kabul ettirmeye çalışıyoruz."*

Yugoslavya'nın dağılma süreciyle birlikte bağımsızlık mücadelesine başladıklarında meşru hükümetin temel amacının, kimsenin dini, milliyeti ve siyasi düşüncesi nedeniyle ayrımcılığa uğramayacağı, demokratik bir Bosna Hersek'ten yana olduğunu, farklı inanç ve milletlere ait grupların barış ve hoşgörü içerisinde bir arada yaşayabileceklerine inandıklarını ve bunu üstünlükleri olarak kabul ettiklerini ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2020, ss. 266-267). Bu bağlamda Ağustos 1991'de verdiği bir söyleşide de şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022, s. 151):

> *"Sırp ve Hırvatlarda her zaman iki farklı program gözlemliyorum, biri demokratik diğeri de büyük devlet programı. Bunlardan ikincisi tanımı itibariyle demokratik değil ve bazı bileşenleri itibarıyla faşist. Bunun aşırı veçheleri aleni bir şekilde faşist ve savaş yanlısı bir görüşü kazanıyor. Müslümanlar demokrat olmaya "mahkûmlar" çünkü Müslümanların hedefleri kaçınılmaz bir şekilde sadece maddi ve manevi bütünlüklerini korumaya çalışmaktan ibaret."*

İzzetbegoviç, bu konuşmasında Müslümanların demokrat olmaktan başka çareleri olmadığını açıkça vurgulamıştır. Özellikle savaş döneminde, ırkçılığa ve koyu ulusalcılığa karşı demokrasi mücadelesi verdiklerini ifade eden İzzetbegoviç, 5 Aralık 1994'te AGİT Zirvesi'nde yaptığı bir konuşmada bu mücadeleyi dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2011, s. 192):

> *"Bizim Bosna'da yaptığımız şey, en koyu ulusalcılığa ve ırkçılığa karşı demokrasinin verdiği mücadeledir. Rakiplerimiz yalnızca bir ulusu, kendi uluslarını; yalnızca bir dini, kendi dinlerini ve yalnızca bir siyasi partiyi, kendi siyasi partilerini kabul ediyorlar. Onlara göre Sırp olmayan her şeyin imha edilmesi gerekiyor. Mezarlarımız dahi yerle bir ediliyor."*

Bu ifadelerle hem maruz kaldıkları etnik temizliği hem de demokrasi adına verdiklerini mücadeleyi açıkça ifade etmiştir.13 Ekim 1995'te Bohemiae Foundation'da yaptığı bir konuşmada ise İzzetbegoviç, *"insan hakları ve özgürlüklere dayalı bizim yaklaşımımızın,*

zulüm ve ayrımcılığa dayalı, mit kaynaklı büyük Sırbistan hayallerine galip geleceğinden şüphemiz yoktur. Bu sebeple biz geleceğe umutla bakıyoruz çünkü demokrasi kaybetmez" (İzzetbegoviç, 2018, s. 297) ifadelerini kullanmış, demokrasi mücadelesinden vazgeçmeyeceklerini, zulüm ve ayrımcılığa karşı zafer kazanacaklarını, demokrasinin galip geleceğine inandıklarını, geleceğe umutla baktıklarını açıkça dile getirmiştir. 27 Mart 1995'te SDA'nın Yönetim Kurulu'nun VII. Toplantısı'nda yapmış olduğu konuşmada da şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 237):

> *"Düşmanlarımıza karşı her konuda aynı şekilde ve derecede cevap vermemiz konusundaki talepler kabul edilemezdir. İlk sebep ve fark prensiplerimizden kaynaklanmaktadır: biz demokratız, onlar faşist, ikinci fark ise onlar parçalanmış bir Bosna ve bu parçalardan bazılarını gasp etmek istemektedirler, biz ise uluslararası toplum tarafından tanınan sınırlar içinde bütün bir Bosna Hersek taraftarıyız. Böyle bir Bosna ancak demokratik bir yapı kurularak mümkün olur."*

Bu ifadelerle İzzetbegoviç, düşmanları ile amaç ve yöntem bakımından farklı olduklarını, onların yöntemlerini kullanmayacaklarını, zira kendilerinin demokrat olduklarını, bu nedenle insan hakları temelinde bir yaklaşım benimsediklerini, düşmanlarının ise faşist bir anlayış ile hareket ettiklerini açıkça dile getirmiştir.

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; sıklıkla dini ve manevi değerlere vurgu yaptığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, "dini ve manevi değerlere bağlılık" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan "*milli kimlik, insan hak ve özgürlükleri, demokrasi, özgürlük mücadelesi ile bağımsızlık arzusu"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama, bağımsızlık mücadelesi, intikam almama ile onarıcı adalet"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık, içsel motivasyon ile zorluklara karşı mücadele"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu hususta bazı çıkarımlar yapmak mümkündür: İzzetbegoviç'in etik ve vizyoner liderliğinin en önemli kaynağı; dini ve manevi değerlere bağlı oluşu, bu konuda kararlı ve tutarlı davranmasıdır. Özellikle intikam peşinde olmayışı bu durumun en önemli göstergesidir. Yine tüm mücadelelerinde ve vizyonlarında bu değerlere bağlı duruşu, referanslarını ve motivasyonunu onlardan beslediğinin diğer göstergelerindendir.

İzzetbegoviç hayatı boyunca kendini Avrupalı bir Müslüman olarak tanımlamaktan vazgeçmemiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 135). İslam'a olan bağlılığını "dini bütün bir kadın" olarak tanımladığı ve sevgisini her fırsatta dile getirdiği annesine borçlu olduğunu ifade eden İzzetbegoviç (2020, s. 22), ilk gençlik yıllarından itibaren faaliyetlerinde ilham kaynağı

olarak İslam düşüncesinin var olduğunu gelecekte de bu kaynaktan besleneceğini her fırsatta vurgulamıştır (2011, s. 65). Öyle ki onun düşünce ve eylem dünyasının merkezinde İslam vardır. İslam onun için sadece atalarından aldığı kültürel bir miras değil aynı zamanda bir var oluş, bir yaşam tarzıdır (Çınar ve Limon, 2020, s. 319).

Bağımsız bir devlet kurma idealini ve devlet kurmanın Allah'ın emri olduğunu ifade eden, mücadelesine dini bir referans veren, kurdukları bu devlette İslam'ın varlığına saygı duyulacağını açıkça ifade eden İzzetbegoviç bu manada şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 89):

> *"Bizler, Allah'ın izniyle Bosna ve halkımız için mücadele etmeye devam edeceğiz. Kendi devletimizi istiyoruz çünkü devletsiz bir ulus, evsiz bir aileye benzer. Allah, devleti olmayan bir halka mensup olmayı yasaklamıştır. Bizler, Allah'ın izniyle, devletimizi kurmaya ve bizi tüm rüzgârlardan ve fırtınalardan koruyacak bir yuvaya sahip olmaya kararlıyız. (...) Bize yakışır biçimde, kendi devletimizde yaşayacağız. Hiç kimse, daha önce olduğu gibi, bize nasıl yaşayacağımızı söylemeyecek bir tek şey kesin: Devletimizde İslam'a hürmet edilecek."*

İzzetbegoviç hayatının pek çok noktasında Bosna'da İslam Devleti kuracağı iddiasına maruz kalmıştır. Ancak o, Bosna'nın çok etnikli yapısından dolayı bunun mümkün olmayacağının farkında bir lider olarak hiçbir zaman böyle bir iddiada bulunmamıştır. O demokratik, bağımsız ve tüm halklarıyla bütüncül bir devlet vizyonunu kormuş, bu kapsamda bir konuşmasında şunları dile getirmiştir: "*Ben burada İslam Cumhuriyeti istiyor değilim ancak kimilerinin hoşuna gitse de gitmese de İslam'ın bu topraklarda hayatta kalmasını istiyorum"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 135). Yine bir başka konuşmasında; *"biz Bosna'nın demokratik bir ülke olmasını istiyoruz, herkesin annesinin öğrettiği şekilde ibadet edeceği, kimsenin dini, milliyeti ve siyasi görüşünden dolayı kovuşturulamayacağı bir ülke olmasını istiyoruz"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 41) ifadelerini kullanmıştır.

İzzetbegoviç'in soykırıma soykırım ile cevap vermemesinin, takipçilerini öteki gruplara karşı kışkırtmamasının altında yatan en önemli faktörlerden biri de İslam dinine olan inancıdır. Öyle ki takipçilerine yapmış olduğu bir konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2011, ss. 25-26):

> *"Görüyorsunuz, Allah bizi zor bir imtihandan geçiriyor. İnsanlarımız boğazlanıyor, kadınlarımız ve çocuklarımız öldürülüyor, camilerimiz yıkılıyor ve biz ne onları ne de onların kadınlarını ve çocuklarını öldürmek, kiliselerini yıkmak istiyoruz. Bunu yapmak istemiyoruz. Çünkü bazı istisnalar olsa da bu bizim tarzımız değil. (...) kazanacağız, çünkü öteki dine, öteki ulusa ve politik duruşa saygılıyız. Çünkü bu meşakkatli zamanda demokrat olmaya çabalıyoruz. Çünkü aklı başında ve dürüst insanlarız. Aslında herhangi bir kutsal nesneyi tahrip etmemiz bizlere sarih bir biçimde yasaklanmıştır. (...) çünkü inandığımız kitap bu türden bir tahribatı reddediyor. (...) bu bizim zaferimizin anahtarıdır. Allah'ın yardımıyla kazanacağız."*

İzzetbegoviç bu ifadelerle takipçilerini sakinleştiren, onları inandıkları değerler ve inançlar sistemini referans vererek dizginleyen bir söylem kullanarak, yaşadıkları tüm sıkıntıları

"imtihan" olarak tanımlamıştır. Bu söylemin grubu üzerinde olumlu ve yapıcı bir etki sağladığını ise başka bir konuşmasında görmek mümkündür. İzzetbegoviç bu konuşmasında; "*Savaşta bile, bu dehşet verici şartlarda bile biz hiçbir zaman kendimizi kaybetmedik ve keyfiliğe geçit vermedik, milletimizi cesur olmaya ve mücadeleye fakat aynı zamanda insanca davranmaya hem Allah'ın hem de insanların kanunlarına riayet etmeye davet ettik"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28) ifadelerini kullanmış, tüm zorlamalara rağmen ilahi ve insani kanunlara aykırı davranmadıklarını, insanlıklarını kaybetmediklerini açıkça vurgulamıştır. İzzetbegoviç, dini inanışlarının onları intikam alma hırsından uzak tutuğunu vurgulayarak bu kapsamda şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 231):

> *"Bosna'daki dini yeniden doğuş, tam da özgür ve doğal olduğu için radikalizm ve aşırılıkla suçlanmaz. Zaten bu dini yeniden doğuş, bizim kurtuluş savaşımızın insanileşmesinde de olumlu bir rol oynamıştır. Din iyi ve kötünün arasındaki farklı vurgulamaktaydı ve her şeye rağmen biz, helal ve haram arasındaki farklılıkların silinmesine izin vermedik. Her yeni gelişme bizi kısas ve kontrolsüz bir intikam almaya itiyordu. Allah'a şükür ki biz bu sınavı başarıyla verdik."*

İzzetbegoviç'in metinlerinden ve konuşmalarından yola çıkarak yapılan metin analizleri neticesinde; milli kimliğe vurgu yaptığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, "milli kimlik" kodunun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik, vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"özgürlük mücadelesi, bağımsızlık arzusu, dini ve manevi değerlere bağlılık ile insan hak ve özgürlükleri"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*Bosna'nın bütünlüğü, bağımsızlık mücadelesi, ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama, milliyetçilik anlayışı ile halkların eşitliği"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık"* koduyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu ilişkili durumdan bazı çıkarımlar yapmak mümkündür: İzzetbegoviç her ne kadar milliyetçilik anlayışıyla (özellikle etnik milliyetçilikle) mesafeli olsa da milli kimliğin korunması noktasında net bir çizgiye sahiptir. Boşnakların diğer halklarla aynı statüye ve haklara sahip olması için yürüttüğü mücadele bu noktada önemlidir. Bu nedenle onun tüm liderlik özelliklerinde, yürüttüğü tüm mücadelelerde, belirlediği vizyonlarda ve stratejilerde milli kimlik önemli bir yer tutmaktadır. Öte yandan milli kimlik anlayışının kişilik özelliklerinden beslenen bir yanı da vardır. Onun dini ve manevi değerlere bağlılığının yanında cesur ve kararlı kişiliği milli kimlik anlayışının gelişiminde etkili olmuştur. Bu bağlamda onun önemli mücadelelerinden biri "Müslüman" kimliklerini korumak üzerinedir. Özellikle Sırp hegemonyası altında asimile olmak istemediklerini, milli kimliklerini korumak için mücadele ettiklerini şu ifadelerle açıklamıştır: *"Biz olduğumuz gibi kalmak istiyoruz ve bunu gururla ifade ediyoruz. Eğer İslam'ın gösterilmesi söz konusuysa bizler*

burada Avrupalı Müslümanlarız, çağdaş İslam'ı temsil ediyoruz" (İzzetbegoviç, 2018, s. 135).

"Kendimizi önce bir Boşnak, sonra bir Avrupalı, en son da bir Slav olarak görüyorum" (İzzetbegoviç, 2003, s. 557) ifadeleriyle İzzetbegoviç, kimlik tanımlamasını yapmıştır. Yine bir başka konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 216):

> *"Bizim halkımız dinini sever, fakat dinde aşırılığa gidilmesinden hoşlanmaz. O, dünyaların kesiştiği "büyük sınır" halkıdır. Dini açıdan Doğulu, eğitim bakımından Batılıyız. Kalben bir dünyaya, aklen diğerine ait hissediyoruz. Hatta buna çok eskilerden gelen Bogomillerin bağışlama ve merhamet unsuru da karışmıştır. Aramızdan samimi olan herkes, sık sık kim olduğunu, hangi dünyaya ait bulunduğu sorusunu kendisine sorduğunu itiraf edecektir. Bana gelince, ben kendime Avrupalı Müslüman olduğum cevabını verdim ve bu tanımlamada kendimi rahat ayakkabılar içindeki biri gibi hissediyorum."*

O, bu ifadelerle hem Boşnak halkının tarihini, Bogomillere kadar dayandırmış, hem de kim olduklarına dair net ve kesin açıklamalarda bulunmuştur. İzzetbegoviç bu söylemleriyle, grubuna kimlikleri konusunda önderlik etmekten geri durmamış, takipçilerine bir nevi sosyal kimlik liderliği yapmıştır. Öyle ki sosyal kimlik liderliği, milliyetçi siyasi liderler ile milli değerleri yüksek gruplar arasındaki ilişkide sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Liderin "*biz bir aileyiz, biz hepimiz aynıyız, biz bu işte beraberiz, bizim aramızda çözülmez bir bağ var, biz bölünmeyiz"* (Calhoun, 2012, s. 53) söylemleri sosyal kimliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Böylece, lider grup nezdinde "tipik" bir lider olarak görülmekten ziyade "bizden biri" olarak görülmektedir (Haslam vd., 2011, s. 96). Bu durumu bir örneği olarak, Boşnakların algısında İzzetbegoviç, "bizden biri" dir ve kimliğin somut bir tezahürüdür. "Boşnaklığın yorumlayıcısı" yerine "Boşnaklığın girişimcisi" olarak Slav kökenlerini inkâr etmeyen ancak kendilerini Sırp ve Hırvat olarak da kabul etmeyen bir açıklama yapmıştır. Bu bağlamda 1989'da verdiği bir röportajda şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022, s. 15):

> *"Müslümanlar arasında da kendilerini Sırp ya da Hırvat olarak görenlerin olduğu doğrudur fakat çoğunluğu entelektüellerden oluşan bu kişilerin sayısı tamamıyla ihmal edilebilir düzeyde. Milliyet, bir düşünce değil bir histir ve hisler konusunda ölçü "okumuşlar" değil, sıradan halktır. Köyler ve küçük şehirlerden geçip Müslümanlara, "hangi millettensiniz?" diye sorun. Çoğu aynı cevabı verecek, Müslüman veya Boşnak olduklarını söyleyeceklerdir. Bazıları da Bosnalı veya Hersekli olduklarını söyleyeceklerdir fakat hiçbiri Sırp veya Hırvat cevabı vermez. Milliyet öğrenilen bir şey değildir ve "öğretilen" milliyet, zorlama bir milliyettir."*

İzzetbegoviç (2011), halkını, zeki, onurlu, cesur ve dindar olarak tanımlamıştır (s. 31) ve bu kapsamda şu ifadeleri kullanmıştır: *"Asırlardır büyük sınırda, dünyaların kesişme noktasında yaşayan, aynı anda her ikisine de aidiyet hisseden; akıl ve düşünce olarak Batılı,*

ruh ve duygu olarak Doğulu halkımın bir ferdi olarak doğdum" (2011, s. 66). Söz konusu ifadelerle hem grubunu hem de o grubun bir parçası olarak kendini inşa etmiştir.

1990'da yapmış olduğu bir söyleşide İzzetbegoviç, Müslüman halkın şuur geliştirme sürecinin pek çok kez kesintiye uğratıldığını, buna karşın Sırpların Ortodoksluk, Hırvatların Katoliklik şuurunun çok daha güçlü ve kesintisiz yaşandığını, Müslüman halkın uzun yıllar boyunca isimsiz yaşamak durumunda kaldığını ifade etmiş ve isimsiz bir halkın trajedisini şu ifadelerle dile getirmiştir: *"isim, bir insan veya bir halkın ne olduğunu bilmesi için en minimal bir gereksinimdir. Bizim ismimiz bile yoktu. Yirmi sene boyunca belirsiz bir güruh olduk"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 117). Bu kapsamda SDA'nın hedefleri arasında, Müslümanlara kendi kimlik şuurunu kazandırmak, kendi tarihlerini, kahramanlarını, yazarlarını, şairlerini tanıtarak geçmiş ile gelecek arasında bir bağ kurmayı, geçmişi olmayanın geleceği de olmaz düsturu ile hareket ederek kimliklerinin yok olmaması için çabaladıklarını ifade etmiştir.

Bosnalı Müslümanların, Boşnak kimliği etrafında milli kimlik inşa etme çabalarının altında yatan en önemli neden hiç şüphesiz birlikte yaşadıkları diğer grupların kendi kimliklerine karşı duydukları aidiyettir. Öyle ki uzun yıllar bir arada yaşadıkları öteki dinsel ya da etnik kimliklere mensup kişilerin kendilerini Hırvat ya da Sırp olarak adlandırmaları üzerine kendilerini ne Hırvat ne de Sırp olarak tanımlamayan Bosnalı Müslümanlar için bir kimlik ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu bağlamda İzzetbegoviç önderliğinde milliyetçilikten uzak ama milli hislerle örülü bir Boşnak kimliği oluşturulmuş, Bosnalı Müslümanlar "Boşnaklık" kimliğinde bir geniş grup kimliği inşa etmişlerdir. Volkan (1997)'ın da ifade ettiği üzere sosyal krizler ve siyasal yapıdaki değişimler sorucunda kendi varlıklarına bir tehdit unsuru fark eden grup üyeleri "aniden kendi kimliklerinin" farkına varmışlar (s. 28), geniş grup kimliği etrafında bir araya gelmişlerdir. İzzetbegoviç, tüm bunları asla milliyetçi eğilimlerle yapmadıklarını, *"bir millet ve o millete ait fertlerin hangi gruba ait olduğunu bilmeye ilişkin temel insani ve milli hakkı"* olduğunu vurgulamış, temel amaçlarının *"Müslüman halkı kendi kimliğinin şuuruna vardırmak"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 118) olduğunu ifade etmiştir. Bu amacın SDA'nın kuruluşundan, savaş sonrası devlet inşa dönemine kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki partisinin Kırklı Basın Açıklaması'nda, Bosna Hersekli Müslümanların milli şahsiyetlerinin göz ardı edilerek asimile edilmeye çalışıldığını ifade ederek şunları söylemiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 96):

> *"Bosna Hersek'te ve ülke sınırları dışında yaşayan Bosna Hersekli Müslümanlar, Bosna'nın asıl sahipleri olan kadim halktır ve tarihte adı olan, kendi toprakları, tarihleri, dinleri, şair ve yazarları, kısacası kendilerine ait geçmiş ve gelecekleri olan halklardan biridir. Bu*

çerçevede Yugoslavya'yı teşkil eden altı kadim halktan birini temsil ederler. Bu nedenle SDA Bosnalı Müslümanların bu milli şuurunu canlandıracak ve tüm hukuki ve siyasi sonuçlarıyla birleşerek Müslümanların milli kimliği gerçeği üzerinde ısrarcı olacaktır."

Volkan (2010), etnik kimlik gelişimini, psikolojik bir gelişimsel süreç ve bir gereklilik olarak görmüş, etnik kimliğin bireyin psikolojik kimlik için önemli olduğunu ifade etmiştir. Ona göre benliğin korunması, etnik kimlik bilincinin devamı için önemlidir (ss. 83-84). Çünkü bir etnisiteye ait hissetmek benlik algısının yaralarını iyileştirirken, ona duygusal tamponlar sağlayarak iyileştirici bir etki bırakır, kişiye güven ve destek duygusu da verir (Volkan, 1985, s. 243). Etnik kimliğin bu birleştirici ve iyileştirici gücünün farkında olan siyasiler ise bu aracı etkin kullanmaktan geri durmamışlardır. Öyle ki milliyetçilikten uzak bir milli kimlik anlayışı ile hareket eden, Bosna Savaşı'nı kurtuluş savaşı olarak kabul eden, Bosnalı Müslümanların bir daha soykırıma uğramayacakları bir cumhuriyet kurma vizyonu ile mücadelesine devam eden İzzetbegoviç, *"Nihayet bir ulus oluyoruz ve kendi devletimizi oluşturuyoruz. Tüm uluslar bunu kanla yaptılar. Tarih hediyeler vermez. Biz de bir istisna olamayız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 205) ifadeleriyle savaş ile kimlik kazanma süreçlerini de dile getirmiştir. Ona göre kimliklerini korumak öncelikli olmalıdır. Bu anlayışın bir tezahürü olarak Eylül 1997'de İkinci SDA Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2003, s. 549):

"Kim olduğunun farkına vardıktan ve ölçülemeyecek kadar büyük acılar yaşadıktan sonra Boşnak halkı ne milliyetinden ne de İslam'dan vazgeçecektir. Bu hissiyatın sönmesi mümkün değildir, kimliğinin farkına varan hiçbir ulusun bunu unutmaya razı olması diye bir şey yoktur. Çok etnikli bir Bosna mümkündür ama ulusal olmayan bir Bosna artık mümkün değildir. Asıl olan ve imkân dâhilinde bulunan şey içimizdeki ulusları; Hırvatları, Sırpları ve Boşnakları ileri götürmek, ulus olma gerçeğiyle çağın gereklerini harmanlayabilmektedir. İçimizde büyük Hırvatlar yerine sadece Hırvatlar, büyük Sırplar yerine normal Sırplar olursa bizler memnun oluruz."

O, bu ifadelerle bütüncül bir Bosna'nın ancak tüm etnik grupların bir arada yaşamayı istemesi ile mümkün olacağını açıkça vurgulamakla birlikte, bunun ancak kendini Bosnalı hisseden, Sırp ya da Hırvat milliyetçiliği yapmayan kimseler ile gerçekleşebileceğini dile getirmiştir. Bu manada İzzetbegoviç tüm etnik ve dini kimliklerin üstünde bir üst kimlik inşa etme çabası da içindedir. "Bosnalı" üst kimliğine vurgu yapan İzzetbegoviç, bu kimliğin barış, demokrasi, insan hakları anlamına geldiğini açıkça dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 143). Temmuz 1998'de bir konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bosnalılık, Bosna Hersek'in bütün vatandaşları için uluslarüstü bir kimlik olabilir ve bu mümkündür"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 557). Etnik bakımdan karışık bir ülke olan Bosna Hersek için üst bir kimlik inşa edilmesi hususunda ısrarcı olan İzzetbegoviç, bir başka konuşmasında Alman, Fransız ve İtalyanlardan oluşan İsviçre'yi örnek olarak göstermiş, Bosna Hersek halkı başlığı altında tüm grupların toplanabilme durumunu tartışmış, devam eden kanlı hesaplaşmaların

bitmesini, birlik beraberliğin ancak bu şekilde tesis edilebileceğini öne sürmüştür (İzzetbegoviç, 2018, s. 47).

4.4. Dördüncü Kategori: Onarıcı Liderlik Özellikleri

İzzetbegoviç, çevresindeki üzüntüyü yok etmek, halkının asimile olmasını engellemek, grubuna hayat vermek amacıyla umudu yeşertmek, geniş grup kimliğini ülküleştirmek ve ortak özsaygıyı artırmak için çabalayan, bu amaçla bağımsız, özgür, demokratik ve bütüncül bir Bosna Devleti kurmak için kurtuluş mücadelesi veren, onarıcı bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Volkan (2009) her ne kadar onarıcı liderleri, *"takipçilerini gerilemiş durumlarından çıkarmaya, iç ve dış dünyalarını takipçilerinin bireysel benlik saygısını yükseltmek ve büyük grup kimliklerini değiştirmek için adayan narsist kişiliğe sahip kişiler"* (s. 77) olarak tanımlamış olsa da İzzetbegoviç'in kişiliği incelendiğinde narsist bir kişiliğe sahip olduğuna dair net veriler tespit edilmemiştir. Yine de İzzetbegoviç'in amaçlarını ve görevlerini, ötekini öldürmeden, şiddeti araçsallaştırmadan, kitlelere soykırım gerçekleştirmeden, intikam peşinde koşmadan yerine getirmeye çalışması, üstün güven ve hâkimiyet havasına sahip olması nedeniyle grubu üzerindeki etkisi, diplomasinden ve müzakereden yana oluşu, adalete ve demokrasiye karşı duyduğu inanç, insan hak ve özgürlüklerine verdiği değer, takipçilerine bir gelecek inşa etme çabası, grubu ile güçlü iletişimi, vizyonerliği, dönüşümü teşvik etmesi, takipçilerine ilham kaynağı olması onu onarıcı bir lider olarak tanımlamayı mümkün kılmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın bu bölümünde; *"onarıcı liderlik"* kategorisi altında yer alan; *"milliyetçilik anlayışı, mültecilere dönme çağrısı, toplumla iletişim, uluslararası ilişkiler, vizyon belirleme ve stratejik planlama, diplomasi ve müzakere, savunma ve güvenlik, onarıcı adalet, halkların eşitliği, bağımsızlık mücadelesi, ayrımcılıkla mücadele, intikam almama, soykırımla mücadele, Bosna'nın bütünlüğü"* kodlarının diğer kodlarla ilişkileri söylem analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir olan bağımsızlık mücadelesi kodunun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*etik, vizyoner, karizmatik ve dönüşümcü"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"özgürlük mücadelesi, bağımsızlık arzusu, milli kimlik, demokrasi ile insan hak ve özgürlükleri"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*Bosna'nın bütünlüğü, vizyon belirleme ve stratejik planlama, ayrımcılıkla mücadele ile toplumla iletişim"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık,*

zorluklara karşı mücadele, içsel motivasyon ile tutarlı duruş" kodlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

İzzetbegoviç için bağımsızlık en temel ulaşılması gereken hedeftir. Bu nedenle tüm mücadelesini büyük bir kararlılık ile sürdürmeyi başarmıştır. Onun için içsel bir motivasyon kaynağı olarak bağımsızlık, tüm siyasal yaşamını etkileyen, dönüştüren bir mücadele haline gelmiştir. Cesur, kararlı, tutarlı duruşu ile zorluklara karşı mücadele eden kişiliği de bu mücadelenin devam etmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca onun için bağımsızlık her türlü zorluğu göze almaya değer bir mücadelenin adıdır. Böylece tüm mücadelesini bu temel vizyon üzerine kurmuştur. Bağımsızlık mücadelesi kodunun diğer hep çok kod ile yakından ilişkili olmasının nedeni de budur. Tüm liderlik özelliklerinin, değerlerinin ve inançlarının altında yatan, onları etkileyen ve onlardan etkilenen bir değer olarak *"bağımsızlık"* İzzetbegoviç'in vazgeçilmezlerinden biridir.

İzzetbegoviç'in bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi, oldukça karmaşık bir dönemde meydana gelmiştir. Dini ve etnik grup çatışmalarının yoğun yaşandığı bir coğrafyada, milliyetçiliğin de etkisiyle Bosna Hersek'in Yugoslavya'dan ayrılmasına karşı çıkan Sırp milliyetçileri, Boşnakların bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine şiddetle karşılık vermişlerdir.

Bağımsızlık referandumu sonrasında başlayan savaş döneminde başkomutan sıfatıyla savaşı yöneten İzzetbegoviç, bu dönemde hem bir özgürlük savaşçısı hem de bağımsızlık mücadelesi veren bir lider olarak takipçileri üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki onun bu derin tutkusu, karizmatik liderliği, güçlü hitabeti ve grubu ile yakın bir iletişim kurma becerisi özellikle Bosnalı Müslümanların İzzetbegoviç'i desteklemesine olanak sağlamıştır. Ulusal bir kahraman olarak kabul edilen İzzetbegoviç bu mücadelede, cesareti, kararlığı ve geri adım atmayışı ile tanınmaktadır. Elbette vizyoner liderliği ve ahlak kurallarına uyma hassasiyeti, uluslararası hukuka duyduğu güven, her türlü aşırılığı ve radikalizmi reddeden demokratik siyaset anlayışı da onun grubu ile etkileşimini güçlendirmiştir. Grubuyla etkileşiminin güçlü olması da onun liderlik gücünü daha da artırmıştır. Öyle ki lider, takipçileri üzerinde *"akılcı bir hayvan ya da dağdaki adam"* değildir. Tam aksine grubun içinden bir üyedir. Grubun isteklerini, arzularını, niyetlerini bilen, onları gerçekleştirilmek için çabalayan, grubu ile karşılıklı bir etkileşimde olan kişidir. Bu tarz bir liderlikte lider, grubun lideri olduğunu ve grubunu takip etmesi gerektiğinin farkındadır (Klein vd., 2009, s. XVII). Bu nedenle lider ve grup birbirini besleyen ve etkileyen bir döngünün içinde yer almaktadır.

Özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi İzzetbegoviç'in siyaset hayatını şekillendiren en önemli iki faktördür. Özgürlüğe karşı duyduğu büyük özlemle İzzetbegoviç'e göre, *"özgürlük alınmaz, kazanılır"* (İzzetbegoviç, 2020b, s. 155). Aralık 1994'te Bosna Hersek Meclisi'nde yaptığı bir konuşmasında İzzetbegoviç özgürlüğe dair şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 217):

> *"(...) bizim ana hedefimiz Bosna'nın, kimsenin dini, milliyeti veya siyasi görüşü sebebiyle takibata uğramayacağı bir ülke olmasını sağlamaktır. Bu formülü sürekli aynı kelimelerle tekrarlıyorum, ancak bizim hem sağımızda hem de solumuzda cereyan edenlere baktığımda bunu yapmak zorundayım. Bu formül, pratik olarak bizim en üst düzey kural olarak özgürlük prensine olan bağlılığımızın bir tezahürüdür. Hayatlarımıza anlam kazandıran şey özgürlüktür! Özgürlük, hayatı katlanılır yapmakta ve bu zorlu ve acılarla dolu mücadelemize tatlı bir huzur vermektedir."*

Bu sözler ile İzzetbegoviç, her türlü zorluğa rağmen özgürlük için mücadele etmenin kararlılığını takipçilerine bir kez daha hatırlatmıştır. Yine bir başka konuşmasında; *"Boşnak milleti kendini köşeye sıkışmış hissetmesin, bir daha hiç kimseden merhamet dilenmesin ve Allah'tan başka kimseye şükretmek durumunda kalmasın. Eğer biz böyle bir Bosna inşa etmeyeceksek, bunu kimse bizim yerimize yapmayacak"* (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 239-240) ifadelerini kullanarak, bağımsızlık mücadelesinin nedenini takipçilerine hatırlatmıştır. Bu minvalde 1994'teki bir röportajında da *"Nihayet bir ulus oluyoruz ve kendi devletimizi oluşturuyoruz. Tüm uluslar bunu kanla yaptılar. Tarih hediyeler vermez. Biz de bir istisna olamayız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 205) ifadelerini kullanarak bağımsızlık savaşı verdiklerini, bu mücadelenin bir bedeli olduğunu takipçilerine hatırlatmıştır. İzleyenlerinin de bu mücadeleyi ölüm kalım meselesi olarak kabul ettiklerini ifade eden İzzetbegoviç bir başka konuşmasında; "*Boşnak halkı kendi kaderini Bosna'nın kaderine bağladı ve işte bu amaç uğruna çok büyük kurbanları sineye çekiyor"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 166) ifadelerini kullanmış, bağımsızlık ve özgürlük adına grubu ile verdikleri mücadeleyi vurgulamıştır. Yine Aralık 1994'te yaptığı bir röportajda da Boşnak halkının bağımsızlık ve özgürlük için verdikleri mücadeleyi şu ifadelerle açıklamıştır: "*Binlerce insan mücadele ediyor, onlarla birlikte olmaktan kendimi ne derece iyi hissediyorsam, onlar da benimle kendilerini daha emin hissediyorlar. Ancak onlar ben olmadan da savaşırdı ve ben gittikten sonra da mücadele ve çabayı sürdürecekler"* (İzzetbegoviç, 2011, ss. 214-215) ifadelerini kullanmış, bu mücadelenin grubu için ne denli önemli olduğunu bir kez daha ifade etmiştir. Öyle ki tüm dünyayı şaşırtan bir direniş yürüten Boşnaklar uğradıkları zulme karşı durmayı başarmıştır. Bu bağlamda İzzetbegoviç bu direniş hakkında; *"Benden sık sık bu direnişin sırrı soruluyor. Çoğunlukla verecek cevap bulamıyorum. İnanıyorum ki, bunun sebebi, var olmak için, özgürlük ve adalet için savaşmamızdır. (...) Onlar bunun toplumumuz tarihinde son savaş*

olacağını hissetmektedirler. Eğer bu savaş kaybedilirse artık bir Bosna toplumu olmayacak" (İzzetbegoviç, 2011, s. 64) ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadelerle kaybedecek hiçbir şeyi olmayan bir halkın bağımsızlık ve özgürlük adına ne denli güçlü bir direniş başlatabildiğini açıkça vurgulamıştır. Bağımsızlık mücadelesinin meşruluğunu uluslararası alanda da sıklıkla dile getiren İzzetbegoviç, The Times Gazetesi'ne verdiği bir röportajda şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2011, ss. 183-184):

> *"Amacım Bosna'nın korunması ve içinde Müslüman halkın kendi yerinin olmasıdır. Eğer ordunuzla gelip de halkıma devlet ve özgürlüğü bahşetmenizi arzu ettiğimi düşünüyorsanız, yanılıyorsunuz. Benim halkım, güneşin altındaki yerini bizzat kendisi almak zorundadır. Ona özgürlüğü, birilerinin "tepside" sunması doğru değildir. Dolayısıyla doğrudan yardımınızı talep etmiyoruz. Var olma savaşımızda bize engel olmamanızı istiyoruz.*

İzzetbegoviç bu ifadelerle hem mücadelelerinin meşruluğunu vurgulamış hem de uygulanan ambargonun kaldırılmasını istemiştir. Verdiği mücadele kapsamında Şubat 1998'de vermiş olduğu bir röportajdaki ifadeleri İzzetbegoviç'in bağımsızlık mücadelesindeki kararlılığını ortaya çıkarmaktadır. İzzetbegoviç, bu konuşmasında şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2003, s. 563):

> *"Benim Bosna için verdiğim mücadele dümdüz bir çizgi şeklinde ilerlememiştir. Tarihi gerçekler bilinmektedir, ben bunları değiştiremem, zaten böyle bir niyetim de yoktur. Benim Bosna mücadelem kesintili, zikzaklı bir çizgi izlemiştir, bu da hep Bosna'nın kendi içindeki ve dışındaki şartlara göre değişmiştir ama genel istikamet hep aynı kamıştır, o da uluslararası olarak tanınmış sonrası içinde birliğini sağlamış bir Bosna'dır."*

Gerek ülke sınırları içinde yürütülen direniş ile gerek de uluslararası arenada diplomasi ve müzakere süreçleriyle yürütülen bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi yaşanılan büyük katliama rağmen elde edilmiş, Bosna Hersek Devleti uluslararası tanınan bir devlet statüsüne kavuşmuştur.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de halkların eşitliği kodudur. Bu kodun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik"* koduyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"insan hak ve özgürlükleri ile milli kimlik"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, vizyon belirleme ve stratejik planlama, ayrımcılıkla mücadele ile milliyetçilik anlayışı"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, halkların eşitliği vurgusunun, İzzetbegoviç'in etik liderliğinin temel göstergelerinden biri olduğu açıktır. Yine halkların eşitliği vurgusu, insan haklarına dayalı, ayrımcılıktan uzak, milliyetçiliğin dışlayıcılığından ayrıştırılmış milli kimlik vurgusu ile öteki gruplarla bir arada barış ve hoşgörü içinde yaşanabilen bütüncül bir Bosna Hersek idealinin de temel göstergelerindedir.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de ayrımcılıkla mücadele kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"insan hak ve özgürlükleri, demokrasi, milli kimlik ile özgürlük mücadelesi"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri temasında yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, vizyon belirleme ve stratejik planlama, milliyetçilik anlayışı, intikam almama, bağımsızlık mücadelesi, toplumla iletişim, onarıcı adalet ve halkların eşitliği"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan "*cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele, içsel motivasyon, tutarlı duruş, toplumsal acılara duyarlılık ile umut ve iyimserlik"* kodlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

İzzetbegoviç'in ayrımcılıkla mücadelesi etik ve vizyoner liderliğinin en temel göstergelerinden biridir. Öyle ki insan hak ve özgürlüklerine, demokrasiye olan inancı ile halkların eşitliğine dair yapmış olduğu vurgu neticesinde etnik ya da dini kimlik fark etmeksizin tüm grupların eşitliğini savunması onarıcı liderliğinin bir parçasıdır. Bu bağlamda ayrımcılıkla mücadele etmesinin bütüncül bir Bosna idealinden geldiğini söylemek mümkündür. Bosna'nın bütünlüğüne yaptığı vurgu, tüm halkların eşit haklara sahip olduğu bir devlet tahayyülü de ayrımcılıkla mücadele etmesinin diğer kaynaklarıdır. Yine cesaret ve kararlılığı ile tutarlı duruşu, toplumsal acılara duyarlı oluşu, umuda ve iyimserliğe verdiği önem bu mücadelenin ortaya çıkışında etkili olan özellikleridir.

İzzetbegoviç'in, "*Sana ait olanı sev, başkasına ait olana saygı duy"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 203) yaklaşımı, etnosentrik duygularla hareket eden yıkıcı liderlerden İzzetbegoviç'i ayıran, onun onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren bir anlayıştır. Bu anlayış, İzzetbegoviç'in politikalarında da kendini göstermektedir. Bütüncül bir Bosna Hersek ideali bunun en önemli göstergesidir. Ayrıca tüm etnik grupların bir arada halkların eşitliği prensibine dayanarak, kimsenin ikinci sınıf insan muamelesi görmeyeceği bir devlet tahayyülü de bu anlayışın bir diğer göstergesidir. Bosna-Hersek Cumhuriyeti Meclis Kurulu'nun 9. Ortak Toplantısı'nda yaptığı bir konuşmada ayrılıkçı bir Bosna yerine, tüm halkların eşit olacağı bir Bosna tahayyül eden, bunun gerçeklememesi üzerine de başarısızlığı kendi sorumluluğu olarak kabul eden İzzetbegoviç, bu hususta şunları ifade etmiştir: *Ben buradan ilan ediyorum ki Bosna Hersek'te bulunan üç halktan herhangi biri ikinci sınıf muamelesi gördüğü takdirde, bunu kendi başarısızlığım olarak telakki ederim ve bu durumda bir gün, bir an dahi makamımda kalmam"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 70). Onun sorumluluktan kaçmayan bu tavrı da onarıcı liderliğinin bir diğer göstergesi olarak kabul edilebilir. II. Boşnak Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada da İzzetbegoviç hem bölünmez

bir Bosna idealini hem de Bosna'da etnik gruplar arasında bir ayrımcılığa yer olmadığını açıkça ifade etmiştir. Bu kapsamda şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 178):

> *"Bosna'nın ayrımcılığa tahammülü yoktur. Çok dinli ve çok milletli olan bu ülke, içindeki bu renklerden sıkıntı duymayan birilerini arar! Bizim ne kiliselerle ne de katedrallerle bir sorunumuz var. Biz başka türlü düşünen ve hisseden insanlarla birlikte yaşamayı öğrendik ve bize göre bu bizim üstünlüğümüzdür."*

Bu ideale ulaşmak için savaş suçlularının yargılanması gerektiğini, aksi halde katliama uğrayan halka haksızlık edileceğini de vurgulayan İzzetbegoviç, Hırvat ve Sırpları, Çetnik ve Ustaşalardan ayrı tutmak gerektiğini de ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 243). Onun uzlaşmacı ve barış yanlısı siyaset anlayışı, aşırılıkları ve radikalleşmeyi reddetmiştir. Bu hususta bir konuşmasında; *"Bosna'da ister Sırp ister Hırvat ister Müslüman olsun, her türlü aşırıcılığa karşıyız. Çünkü Bosna'yı kurtarabilecek olan yalnızca hoşgörüdür, aşırılık ise yok edicidir"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 155) ifadelerini kullanmış, aşırılıkları reddederek, hoşgörüyü çıkış yolu olarak göstermiş, temel amaçlarının kimsenin dini, milliyeti ve siyasi düşüncesi nedeniyle hedef alınmadığı, farklı inanç ve milletlere ait grupların bir arada huzur, barış ve hoşgörü içinde yaşayabilecekleri bir devlet inşa etmek olduğunu her fırsatta vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2020, ss. 266-267).

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de Bosna'nın bütünlüğü kodudur. Bu kodun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik, vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, milli kimlik, bağımsızlık arzusu ile özgürlük mücadelesi*" kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri temasında yer alan "*vizyon belirleme ve stratejik planlama, ayrımcılıkla mücadele, bağımsızlık mücadelesi, halkların eşitliği, toplumla iletişim ile milliyetçilik anlayışı"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"cesaret ve kararlılık"* koduyla ilişkili olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Bosna'nın bütünlüğü ilkesi İzzetbegoviç'in vazgeçilmez ilkelerinden birini oluşturmaktadır. Bu nedenle tüm siyasal liderlik özellikleriyle, diğer tüm mücadeleleriyle kesişmektedir. Onun cesur ve kararlı kişiliği, demokrasiye, insan hak ve özgürlüklerine olan inancı, ayrımcılıkla mücadele etmesi, halkların eşitliğine yapmış olduğu vurgu, bağımsızlık arzusu ve özgürlük mücadelesi de Bosna'nın bütünlüğü ilkesi ile paralellik göstermektedir. Öyle ki tüm etnik ve dini grupların bir arada hoşgörü ve birlik içinde yaşayacakları bir Bosna Hersek amaçlayan İzzetbegoviç, bu mücadelesinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Onun bu ideali aynı zamanda tüm ayrımcı faaliyetlere ve anlayışlara karşı da bir mücadeleyi beraberinde getirmiştir. 1990'da yapmış olduğu bir söyleşide İzzetbegoviç; *"Müslümanlar,*

Sırplar ve Hırvatlar, yani Müslümanlar, Ortodokslar ve Katolikler Bosna Hersek'te uzun zaman birlikte ve hoşgörü içerisinde yaşadılar" (İzzetbegoviç, 2022, s. 109) ifadesini kullanmış, grupların bu süre zarfında karşılıklı temas ve sempati geliştirdiklerini vurgulamış, grupların ayrılmaz bütünlüğünü açıkça ifade etmiştir. Aralık 1991'de SDA'nın kongresinde yapmış olduğu konuşmada da İzzetbegoviç, *"özgür bir birlik içinde, bağımsız bir Bosna Hersek bizim şeref ve özgürlük içindeki hayatımızın teminatıdır. Ve sadece Müslüman halk için değil, Sırp ve Hırvat halklar için de bu böyledir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 60) ifadeleriyle sadece kendi grubuna değil, tüm etnik ve dini gruplara seslenmiş, bütüncül bir Bosna'nın tüm etnik gruplar için tek yol olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bosna Hersek'in Cumhurbaşkanı olarak tüm grupları kuşatıcı ve kucaklayıcı bir söylem benimseyen, etnik milliyetçilikten uzak duran, çok kültürlü toplumsal yapıyı bir üstünlük / bir değer olarak gören İzzetbegoviç, bir başka konuşmasında; *"Bosna'da ister Sırp ister Hırvat ister Müslüman olsun, her türlü aşırıcılığa karşıyız. Çünkü Bosna'yı kurtarabilecek olan yalnızca hoşgörüdür, aşırılık ise yok edicidir"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 155) ifadelerini kullanmıştır. Ona göre, tüm radikal fikirler ve aşırılıklar tehlikelidir. Onun yerine hoşgörü ve saygı temelinde barış ve hoşgörü içinde gruplar bir arada yaşamaya devam edebilir.

Yine bir başka konuşmasında Bosna'nın bütünlüğünü sağlamak için; *"Biz Boşnaklar, yani Bosna'nın Müslüman halkı, Bosna'nın yeniden bütünleşmesinin öncülüğü görevini üstlendik"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) ifadeleriyle grubuna bir misyon yükleyen İzzetbegoviç, *"Bosna kesinliği kaldırmaz. Kendisi nasılsa öyle, çok-milliyetli ve çok-dinli, bu rengârenkliğin ona engel olmadığı birilerini arıyor. Bize ne kiliseler ne katedraller engeldir. Bizler, değişik biçimde düşünen ve hisseden insanlarla birlikte yaşamayı öğrendik ve bunu kendi üstünlüğümüz sayıyoruz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) ifadeleriyle de Bosna'nın çok kültürlü yapısının devamından yana bir tavır takındıklarını açıkça ifade etmiş, ayrıca bu çok kültürlü yapıyı Bosna'nın üstünlüğü olarak da kabul ettiklerini dile getirmiştir. Bir başka söyleşide de Bosna'daki çok kültürlülüğü, *"Bosna için hem külfet hem nimet, onu diğerlerinden ayıran ve özel kılan bir şey"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 82) olarak tanımlamıştır. Partisinin Kırklı Basın Açıklaması'nda da Bosna Hersek topraklarında yaşayan grupların bir aradalığına vurgu yapan ifadeler kullanmış, şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 96):

> *"Bu toprakların gerçek sahipleri olarak burada yaşayan Bosna Hersekli Müslümanların kendi milli kimlikleriyle yaşama hakkını vurgulayarak aynı zamanda Bosna Hersek'te yaşayan Sırp, Hırvat ve diğer halk ve toplumların da burada yaşama haklarını aynı şekilde hiçbir şüphe ve sınırlandırmaya yer olmaksınız kabul ediyoruz."*

Yine Ekim 1990'da SDA'nın Zenica'da düzenlemiş olduğu mitinginde konuşan İzzetbegoviç tüm grupları ile bütüncül Bosna idealini takipçilerine hatırlatmıştır. Bu kapsamda şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2018, ss. 32-33):

> *"Dedelerimiz bu ülke için mücadele ettiler. Onlar bu ülke için hayatlarını veriyorlardı. Ancak dedelerimiz hiçbir zaman, ülkelerinde sadece Müslümanlar yaşasın diye mücadele etmediler. Onlar her zaman ülkelerini Müslüman, Sırp, Hırvat ve iyi niyetli bütün insanların ortak vatanı olarak gördüler. Birçok tarafta baskıya uğrayan çok sayıda insan bu ülkede sığınak buldu. Bu sebeple bizim burada baskıya maruz kalmamamız ve de başkalarını da baskıya uğratmamamız gerektiği hususundaki şuurumuzu daha da güçlendirmemiz gerekmektedir."*

Sırplar ve Hırvatlar olmaksızın toprak bütünlüğüne sahip bir Bosna'nın var olamayacağını açıkça ifade eden İzzetbegoviç'e göre sorunların çözümü için tek formül vardır. O da "*çok dinli, çok milletli, çok kültürlü toplumuyla tarihi Bosna formülüdür"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 142). Bu formülü insani, demokratik ve Avrupa değerleriyle de uyumlu bulan İzzetbegoviç, Kasım 1993'te vermiş olduğu bir söyleşide şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022, s. 243):

> *"Bosna Hersek Çetnik ve Ustaşalardan inşa edilemez. Bosna Hersek anlayışlı insanlardan inşa edilebilir. Bosna, dünyanın bu kısmında akıl ve ihtiyatlılık açısından örnek konumdaydı, öyleydi ve şimdi de öyle ve bu nedenle milli hevesleri olan insanlardan inşa edilemez. İnsanlar arasında karşılıklı iletişimin ve insanların birlikte yaşayabilmelerinin mümkün olduğuna ilişkin bir şuurun yeniden tesis edilmesi gerekiyor çünkü yok edilmiş durumda."*

Sırp halkının Çentiklerden, Hırvatların da Ustaşalardan ayrıştırılması gerektiğini savunan İzzetbegoviç, ancak bu yolla ülkedeki gruplar arasında bir iletişimin başlayabileceğini öne sürmüştür (İzzetbegoviç, 2018, s. 296). Farklı din, millet ve kültür sahibi grupların bir arada huzur ve barış içinde yaşayabileceklerinin bir göstergesi olarak Saraybosna'yı örnek gösteren İzzetbegoviç, bunun için tek bir şartın var olduğunu ifade etmiştir. Bu şart ise ona göre: İnsan olmaktır (İzzetbegoviç, 2018, s. 229). Tüm ayrılıkçı fikirleri reddeden İzzetbegoviç, 7 Eylül 1993'te BM Güvenlik Konseyi Toplantısı'nda yapmış olduğu konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 86):

> *"Ben ve sayın Miloşeviç (veya Sayın Karaciç) hangi konuda anlaşabiliriz ki? Bu ikisi (bu konuda diğer ikisi de Tucman ve Boban da benzerler) çok kültürlü ve çok milliyetli Bosna Hersek'i yıkmak ve parçalamak gerektiği konusunda hemfikirdir. Tek ikilemde kaldıkları konu, ülkeyi ikiye mi yoksa üçe mi bölmeli şeklindedir. Saldırgan ile saldırıya uğrayan veya demokrasi ile Bolşevik faşizm veya faşist Bolşevizm nasıl anlaşılabilir ki?"*

Eylül 1997'de İkinci SDA Kongresi'nde yaptığı bir konuşmada, *"SDA tabanının yapısı açısından Boşnak, programı açısından sivildir. Bu parti her şeyden önce hoşgörü ve farklılıklara saygı temelinde Bosna'nın bütünlüğünü koruma çağrısı yapmaktadır, kendi içinde radikalliğe ve aşırılığa karşıdır, dünyaya ve Batı medeniyetine açık olmaktan yanadır"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 549) ifadelerini kullanarak kendi siyasi anlayışını ve

takipçilerini, her türlü radikal fikir ve aşırılıktan ayrıştırmış, hoşgörü prensibi ile hareket ettiklerini, öteki gruplara karşı saygılı olduklarını ve Bosna'nın bütünlüğünü amaçladıklarını bir kez daha dile getirmiştir.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan biri de milliyetçilik anlayışıdır. Bu kodun en sık; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik"* koduyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"ayrımcılıkla mücadele, Bosna'nın bütünlüğü ile halkların eşitliği"* kodlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda İzzetbegoviç'in milliyetçilik anlayışına dair bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür: Milliyetçilik anlayışının, etik liderliğiyle yakından ilişkili olması, ötekileştirici, dışlayıcı ve yok edici etnik milliyetçilikten uzak bir yaklaşıma sahip olduğunun göstergesidir. Ayrıca halkların eşitliğine yaptığı vurgu ile her türlü ayrımcılıkla mücadele eden duruşu da kapsayıcı ve kuşatıcı milliyetçilik anlayışının bir diğer göstergesi olarak kabul edilebilir.

Gellner (1997)'a göre, milliyetçilik tesadüfi oluşmaz, kökleri derindedir ve önem teşkil etmektedir. Ancak evrensel değildir. Ona göre, her toplumun kaderinde milliyetçilik yoktur; milliyetçiliğe eğilimli insanlar olduğu gibi milliyetçiliğe direnen insanlar da vardır (s. 11). Milliyetçiliğe direnen bir siyasal lider olarak İzzetbegoviç'in bu direnişi gerek söylemlerinde gerek politikalarında açıkça görülmektedir. Her fırsatta dile getirdiği tüm etnik ve dini grupların hoşgörü ile bir arada yaşayacakları bütüncül ve bağımsız bir Bosna Hersek Devleti vizyonu bu anlayışın en somut göstergelerinden biridir. Ona göre tüm kimlikler varlıklarını korumalı, azınlık gruplar kendi değerlerine göre özgürce yaşayabilmelidir. Bu anlayışın bir göstergesi olarak "*herkesin annesinden öğrendiği şekilde ibadet edebileceği bir Bosna Hersek"* vizyonunu sıklıkla vurgulamıştır. Söz konusu anlayış İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

İzzetbegoviç'e göre kimlikler korunmalı ve sahip çıkılmalıdır. Ancak öteki kimliklere de saygı duyulmalıdır. Onun kimlik anlayışında etnosentrizm görülmemekte, ayrıca ırkçılığa ve ulusçuluğa karşı çıktığı da açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu anlayış, İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin bir diğer göstergesidir. Bu bağlamda 8 Nisan 1999'da Dnevni Avaz'da vermiş olduğu bir röportajdaki ifadeleri önemlidir. İzzetbegoviç bu konuşmasında milli kimlik sevgisi ile milliyetçiliği ayırmış, milli kimliğe sahip grupların ötekine karşı saygılı ve hoşgörülü olurken, milliyetçilerin ötekine karşı nefret ve hoşgörüsüz olduğunu iddia etmiştir. Bu hususta şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2003, ss. 550-551):

> *"Bilgisiz kimselerin zihinlerinde kargaşa yaratmak için başvurulacak ilk ve en etkili yol milli olanla milliyetçi olan arasındaki farkı gözden kaçırmaktır. Aslında bu fark bazen sevgi ve nefret arasındaki fark kadar büyük olabilir. Milli duyguları olan bir insan kendi halkını sever, onların kusurlarını da erdemlerini de kendi üstünde taşır, o halka aittir, bir milliyetçi ise kendi halkını sevmekten çok başkalarından nefret eder, daha da önemlisi, uygulamada, başkalarının mülkü olan şeyi ister. Başkalarına ait farklılıkları boğar, hoşgörüsüzdür, fiziksel baskı uygular. Kendisine ait olanı savunmaz, kendisine ait olmayanı ister."*

İzzetbegoviç konuşmasının devamında milliyetçiliği; *"eksikliği çekilen hakiki din yerine konan abartılı, ben buradayım diye bağıran sahte dini görüntüler"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 551) olarak yorumlamıştır. Ona göre aşırı milliyetçiliğin özünde Tanrı inancı yoktur (İzzetbegoviç, 2003, s. 551). Kendini her daim demokrat bir Müslüman olarak tanımlayan İzzetbegoviç, milliyetçilik, faşizm ya da Bolşevizm gibi akımlara karşı oldukça mesafelidir. Komünizme ve faşizme karşı büyük bir nefret beslediğini her fırsatta dile getiren İzzetbegoviç, Ağustos 1991'de verdiği bir söyleşide, Müslümanların demokrat olmaya "mahkûm" olduklarını, asıl amaçlarının maddi ve manevi bütünlüklerini korumak olduğunu ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 151). Boşnakların, *"Büyük Sırbistan Projesi"* altında asimile olacaklarından endişe duyan İzzetbegoviç, tüm mücadelesini milli kimliklerini kaybetmemek adına yapmıştır.

Bosna soykırımının meydana gelmesinde milliyetçiliğin ve etnosentrizmin etkili olduğunu ifade eden İzzetbegoviç, Kasım 1993'de vermiş olduğu bir söyleşide, *"burada bir tür sarhoşluk hüküm sürüyor, bir tür milliyetçilik, şovenizm veya faşizm sarhoşluğu; adını siz koyun"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 241) ifadeleriyle milliyetçiliğin çatışmalardaki rolünden bahsetmiş, yine 5 Aralık 1994'de AGİT Zirvesi'nde yaptığı konuşmada da *"aslında Bosna'da olan şey demokrasi ile ırkçılık ve ulusalcılığın en karanlık şeklinin mücadelesidir. Hasımlarımız sadece tek bir ulus (kendi ulusları), tek bir din (kendi inançları) ve sadece tek bir siyasal parti tanıyor. Kendilerine özgü olmayan her şey yok olmaya mahkûm ediliyor"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 245) ifadelerini kullanmıştır. Bir başka konuşmasında ise uzun yıllar birlikte yaşayan insanların birbirlerini öldürmeleri nasıl mümkün oluyor sorusuna İzzetbegoviç (2022), *"dünyanın bu kısmında milliyetçilik söz konusu. Bu asırda Avrupa'daki olayları hatırlayın, sıradan insanların canavarca ideolojilerin tesiriyle birdenbire suç işlemeye başladıklarını. Faşizm, Balkanların değil Avrupa'nın çocuğudur, Avrupa'nın medeni tarafının. Bolşevizm de aynı şekilde. Görüyorsunuz, kötülük bir yerlerden fışkırıyor"* (s. 367) ifadelerini kullanmış, soykırımın gerçekleşmesinde milliyetçiliğin rolüne bir kez daha dikkat çekmiştir. 7 Eylül 1993'te BM Güvenlik Konseyi Toplantısı'nda yapmış olduğu konuşmasında da İzzetbegoviç, kendi grubunu demokratlar olarak tanımlamış, öteki grupları ırkçı ve ulusalcı duygular ile hareket eden, kendi kimlikleri dışında olan Boşnaklara yaşam

hakkı dahi tanımayan faşistler olarak tanımlamıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 86). Mart 1995'te SDA'nın Yönetim Kurulu'nun VII. Toplantısı'nda yapmış olduğu konuşmasında ise İzzetbegoviç, nefretin savaşın başlatılmasındaki rolüne dikkat çekerek şunları söylemiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 238):

> *"Facia kaçınılmaz değildi. Eski Yugoslavya toprakları üzerinde yaşanan savaşın sebebinin, halklar arasındaki nefret olduğuna dair iddialar yalandır. Hakikat tam tersidir: savaş, nefretin körüklenmesi için kullanılmaktadır. Savaşın hemen öncesinde vatandaşlar arasındaki yüksek derecede milli ve dini hoşgörünün var olduğunu araştırmalar göstermiştir. Savaş bir medya aracı olarak başladı. Şiddetli propagandalar vasıtasıyla halklar arasında, asırlardır devam eden bir çekişmenin ve hatta nefretin olduğu yalanını yaydılar."*

II. Boşnak Kongresi'nde 1994'te yaptığı bir konuşmada ise bağımsız ve bütüncül Bosna'nın milliyetçiliği ve beraberinde gelen nefreti yıkabileceğini açıkça dile getirmiştir. Bu hususta şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 178):

> *"Bizim kontrol ettiğimiz Bosna topraklarında demokratik, çağdaş ve özgür bir ülke kurabilir miyiz, bunu dinimizi ve geleneklerimizi koruyarak yapabilecek miyiz, insanların ekmek ve adalet bulacakları bir Bosna'yı geliştirebilecek miyiz? O'nun ışığı şovenizmi ve nefretin karanlığını dağıtacak kadar güçlü olabilecek mi? Yoksa biz de şovenizm ve nefretin karanlığında içimize mi kapanacağız? Bosna'nın ayrımcılığa tahammülü yoktur. Çok dinli ve çok milletli olan bu ülke, içindeki bu renklerden sıkıntı duymayan birilerini arar! Bizim ne kiliselerle ne de katedrallerle bir sorunumuz var. Biz başka türlü düşünen ve hisseden insanlarla birlikte yaşamayı öğrendik ve bize göre bu bizim üstünlüğümüzdür."*

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin bir başka göstergesi de ırkçılığı reddeden bir anlayışa sahip olmadır. Irkçılığın bilimsel bir temele dayanmadığını, insanın miras aldığı genin %99'unun ortak olduğunu, sadece %1 genin kişinin fiziksel görüntüsünü yani ırksal aidiyetini belirlediğini ifade eden İzzetbegoviç, çağdaş genetik biliminin de ırksal üstünlükler konusundaki eski açıklamaları çürüttüğünü ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2020b, s. 152). Bu kapsamda Mart 1997'de Amerika Demokrasi Merkezi Ödül Töreni'ndeki konuşmasında İzzetbegoviç, *"Tanrı'nın insanları özgür ve eşit olarak yarattığına, herhangi bir ırkın diğerinden üstün olmadığı gibi, herhangi bir milletin de diğerinden iyi veya kötü olmadığına inanıyorum"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 545) ifadelerini kullanarak ırkçılığı temelinden reddetmiştir. Bir başka konuşmasında ise faşizmin ve ırkçılığın bir geleceği olmadığını, öte yandan demokrasinin kazanacağına dair ciddi bir inanç taşıdığını, ulusçuluk ve nefretle hareket eden düşmanların mağlup edileceğini, halkların eşitliği üzerinden bir cumhuriyet kuracaklarını açıkça ifade etmiştir. Bu bağlamda şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2011, ss. 33-34):

> *"Savaşta ya da barışta faşizmin geleceği yok. II. Dünya Savaşı'nda güç kullanarak ortadan kaldırıldılar. Ancak görüyorsunuz ki barışta da yaşayamadılar. Aynı şey Franco'nun ölümünden sonra, İspanya'da ve SSCB'de de oldu. Şiddet ve suç üzerine kurulan bu ırkçılıkların geleceği yoktur. Tarih böylesi rejimlerin hayatta kalamadığını kanıtlamıştır. Onlar hayatta kalamayacaklar. Bu arada bölünmez Bosna için bir umut var. Komşularımız, tıpkı sarhoşların ayıldıktan sonra yaptıkları gibi sakinleşecek. Onlar ulusçuluk ve nefretle*

sarhoş oldular. Bu, biraz zaman alacak. (...) Allah'ın yardımıyla, barışa ulaştığımızda güzel bir cumhuriyet kuracağız. Bu cumhuriyet, dinlerin, ulusların ve politik kanaatlerin eşitliği ilkesi üzerine inşa edilecek bu onun ilk yasası olacak. Bir kanun daha ekleyelim: cumhuriyetimiz, Müslüman halka karşı yeni bir katliamı imkânsız hale getirecek türden bir cumhuriyet olacak."

İzzetbegoviç'in savaş öncesi ve sırasında öteki gruplara karşı nefret ya da intikam alma gibi söylemlerden kaçındığı, takipçilerine sıklıkla insan kalmayı ve hukuka uygun davranmayı salık verdiği aşikârdır. Boşnak halkın da bu özelliklere sahip olduğunu vurgulayan İzzetbegoviç, Bosna Hersek Ordusu Genelkurmay Başkanlığı İdaresi'nin Moral Semineri'nde 9 Aralık 1993'te yapmış olduğu bir konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 123):

"Biz öyle bir halkız ki biraz aklı biraz da cesareti sayesinde ve özgürlük için savaşan ve kimseden nefret etmeyen, bütün her şeye rağmen yine de kendini iyiye doğru yöneltmesi sayesinde inşallah selamete çıkacaktır. Nefreti hissetmedim. İnanın bana, bütün her şeyden ve acı tecrübelerden sonra insanlar içinde nefreti hissetmedim ve sonunda iyi olacağı ve bu, cehennemden bir çıkış yolu bulacağımıza dair umut veren bir şeydir. İnsanlar zalimlerin cezalandırılacağına inanıyorlar ancak hiç kimse kör bir intikamdan bahsetmiyor. Gerçekten mücadele, savunma, şehir ve köylerimizin kurtulması gereği hakkında konuşuyorlar ancak kör intikamdan bahseden yok ve bu teselli veren bir şeydir."

Bir başka konuşmasında ise grubunun meziyetlerini ve öteki ile farkını açıkça vurgulamıştır. Bu bağlamda şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 169):

"Halkımızın, bize yapılan kötülüğe karşı aynı ölçüde karşılık vermediği ve seviyesini koruduğu için mutluyum. Bu, bizim çok büyük siyasi ve etik üstünlüğümüz (...) Saldırıya uğramasına rağmen katliama karşı katliamla, yıkıma karşı yıkımla karşılık vermeyen bir halka ait olmanın verdiği gurur ve şerefle dünyayı geziyorum."

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de soykırımla mücadele kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"özgürlük mücadelesi"* koduyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"bağımsızlık mücadelesi, ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama, milliyetçilik anlayışı ile diplomasi ve müzakere"* kodlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır.

6 Nisan 1992'de Bosna Hersek'in bağımsızlık ilan etmesi üzerine başlayan ve üç buçuk yıl süren savaşta, soykırıma ve etnik temizliğe maruz kalan Bosnalı Müslümanlar, Avrupa'da 20. yy.'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en şiddetli katliamı yaşamışlardır. İzzetbegoviç'e göre, Slovenya ile Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılmasından sonra savaş kaçınılmaz bir hal almıştır. İzzetbegoviç savaşa giden süreci şu şekilde ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 173):

"Bosna Hersek, Avrupa Topluluğu tarafından bağımsız bir devlet olarak tanındığı andan itibaren Sırbistan, Karadağ ve Yugoslavya Ordusu'nun kurbanı haline geldi, bu saldırılar Bosna Hersek AGİT üyesi olduğunda şiddetlendi, BM üyeliğine kabul edildiğinde ise daha da şedid ve vahşi bir hale geldi."

Ona göre, söz konusu iki devletin federasyondan ayrıldıktan sonra savaş çıkmaması tek bir şarta bağlıydı. O da İzzetbegoviç'e göre teslim olmaktı. Teslimiyeti; *"Büyük Sırbistan'ın bir parçası olmak ve Miloşeviç ile Karaciç'in mutlak ve tartışmasız iktidarını kabul etmek"* olarak tanımlayan İzzetbegoviç, bunun bir kölelik olduğunu, köleliğin ise savaştan daha beter, en kötü çözüm olduğunu açıkça ifade etmiş, bağımsız, özgür bir devlet kurmak için silahlı mücadeleyi meşrulaştırmıştır (İzzetbegoviç, 2020, s. 164).

Savaş her ne kadar Yugoslavya Ordusu'nun, Bosna'nın bağımsızlık kararına bir tepki olarak başlatılmış olsa da savaşın ikinci yılından itibaren Sırbistan'ın desteği ile Bosna Sırplarının, meşru Bosna Hersek hükümetine saldırması ile devam etmiş, savaşın üçüncü yılında ise Sırbistan tarafından yoğun bir destek sağlanan Karaciç ve askerleri savaşın ana yükünü üstlenmişlerdir (İzzetbegoviç, 2018, s. 238). Yugoslavya'dan ayrılma kararına şiddetle karşı çıkan Çetnikler[13] ve liderleri Karaciç, Sırbistan'ın maddi ve manevi desteğiyle Bosnalı Müslümanlara karşı soykırıma başlamışlardır.

İzzetbegoviç'e göre soykırımın arkasında iki güçlü zehir vardır: *"faşizm (ırkçılık ve aşırı ulusalcılık) ve Bolşevizm (hukuk ve kanunun büsbütün manasızlığı)"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 181). Saldırıların şiddetlenmesinde ve soykırımın altında yatan temel anlayışın bu iki zehirli, bir o kadar da güçlü ideolojiler olduğunu ifade eden İzzetbegoviç, bu anlayışla hareket eden Çetniklerin saldırılarından birini örnek olay olarak anlatmaktadır. 1992 Mayıs'ında, Ratko Mladiç'in yönettiği, meclisin, cumhurbaşkanlığının ve Veleşiçi mahallesinin hedef alındığı bir silahlı saldırıda Mladiç'in "*Veluşiçi'yi vurun, orada çok Sırp yaşamıyor"* emirlerinin kendilerince duyulduğunu ifade etmiştir. Mahallenin gerçek adının "Veleşiçi" olduğunu dile getiren İzzetbegoviç, Mladiç'in daha mahallenin adını bile doğru bir şekilde bilmezken, mahallede fazla Sırp yaşamadığını bildiğini ve çok sayıda Müslüman ölecekse eğer birkaç Sırp'ı da bu uğurda feda etmekten çekinmediğine işaret etmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 177).

25 Kasım 1993 tarihli konuşmada İzzetbegoviç, Sırp milisleri tarafından yapılan en kötü olaylar nedir sorusuna, Foça'da Müslüman nüfusun toplu olarak katledilmesi cevabını vermiş ve eklemiştir (İzzetbegoviç, 2011, s. 44):

> *"İlk önce bunlara inanamadık. Foça'da Müslümanları kendi Sırp komşuları öldürüyordu. (...) Zvornik'ten gelen haberler de aynı özelliğe sahipti. Orada herkes Müslümanları öldürmeye çağırıyordu. Her yandan gelen haberler Bosna Hersek'te yeni bir soykırımın yürütüldüğü korkusunu veriyordu bize. Biz, soykırımın ebedi olarak bittiğini düşünüyorduk.*

[13]Yugoslavya Ordusu içinde kralcı, Sırp milliyetçisi çeteler olarak tanımlanan koyu ulusalcı ve ırkçı grup.

Ancak soykırım burada, II. Dünya Savaşı'ndan daha korkunç ve vahşi bir şekilde yeniden başladı."

Tüm bu acı haberlerin yanı sıra en kahredici haberin, küçük kız çocuklarına ve kadınlara tecavüz edildiği haberinin olduğunu ifade eden İzzetbegoviç, tecavüzün etnik temizlik aracı olarak kullanıldığını vurgulamıştır. Düşmanın böylece Müslüman halktan tamamen kurtulmak gibi bir amacı olduğunu da ekleyen (İzzetbegoviç, 2011, s. 44), İzzetbegoviç'e göre, Bosna'daki savaştaki amaç; *"Büyük Sırbistan'ın kurulmasıydı… bu fikri somutlaştıracak kişi ise Slobodan Miloşeviç'idi"* (İzzetbegoviç, 2020, ss. 169-170).

Bosna'daki durumu, 26 Ağustos 1992'de Londra Konferansı'ndaki konuşmasında açıkça dile getiren İzzetbegoviç, yaşadıkları insanlık dışı muameleyi ve şiddeti şu ifadelerle aktarmıştır (İzzetbegoviç, 2020, s. 180):

"Bu ne sıradan bir savaş ne Sırbistan'ın başlattığı bir fetih ne de sonradan bir işgal değil. Bu, medeni nüfusa ve ona ait dini, milli ve kültürel değerlere karşı soykırım harbidir. Şehirler harap edilmiş, istenmeyen nüfus ise katliama ve sürgüne maruz bırakılmıştır. İçinde erkek ve kadınların öldürüldüğü veya açlık ve işkenceyle yavaşça öldükleri toplama kampları, Bosna Hersek geneline kara mantarlar gibi yayılmaktadır. Medeni ülkelerin dillerinde, burada gerçekleşen zulümleri anlatıp adlandırmaya kifayet edecek çirkin kelimeler bulunmuyor."

Yine bu toplantıdaki konuşmasında, *"Sırp Demokratik Partisi'nin saldırganların tarafına katılıp legal hükümete karşı savaş başlattığını, Bosna Hersek'te sivil vatandaşlara karşı gerçekleştirilen cinayetlerin en büyük kısmının bu partinin liderleri tarafından yapıldığını"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 76) da açıkça vurgulamıştır. 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada da *"bu iki ordu arasındaki klasik bir savaş değildi. Bu bir ordunun, soykırım uygulayarak kültürel ve dini objeleri inanılması güç bir biçimde tahrip ederek, sivillere karşı giriştiği bir savaştı"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 156) ifadelerini kullanarak yaşadıkları şiddeti ortaya koymuştur. Konuşmasının devamında, savaşın Bosna halkını ezen, insanlık tarihinin en kanlı savaşlardan biri olduğunu, aslında bunun bir savaş olmaktan ziyade silahsız bırakılmış halka karşı bir saldırı olduğunu açıkça ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2011, s. 156). Yine bir başka konuşmasında savaşı soykırım olarak tanımlamış ve şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 46):

"Bu entelektüeller tarafından kabul edilen bir planla önceden tasarlanmış, sistematik ve vahşi bir soykırımdır. Bu savaşın, ünlü Sırp entelektüelleri tarafından düşünülüp sahneye konulduğu gerçeğinin altını çizmek istiyorum. Bu inanılır gibi değil fakat gerçektir. Çünkü planları son derece tehlikeli. Ve sonuçlarının onarılması da mümkün değil."

İzzetbegoviç yaşadıkları zulmü 13 Aralık 1994'te İslam Konferansı Örgütü toplantısında yaptığı bir konuşmada da dile getirmiş, referandum ile Bosnalı Müslümanlar için yıllar öncesinden planlanmış bir boyunduruğu ve ikinci sınıf muamelesini reddettiklerini, hayatlarını, dinlerini ve şereflerini korumak için savaşmak zorunda

kalmadıklarını ve böylece Balkanlarda bir gelenek haline gelen soykırım uygulamalarına ilk kez karşı çıkma cesaretinde bulunduklarını ifade etmiştir. Bu cesaret karşısında ise *"bilinen bilinmeyen, açık ve gizli düşmanlarımızın görülmemiş kinine muhatap olduk"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 68) ifadelerini kullanmıştır.

Çetniklerin özellikle hastaneleri, kütüphaneleri, pazar yerlerini, ekmek ve su kuyruğunda bekleyenleri hedef aldığını ifade eden İzzetbegoviç, bu saldırılarda pek çok insanın yaşamını yitirdiğini pek çoğunun da yaralandığını dile getirmiştir. İzzetbegoviç, yaşanan bu olayları "trajedi" olarak tanımlamış, bu saldırılara karşı 5 ve 7 Şubat tarihlerinde NATO Genel Sekreteri Manfred Werner'a iki mektup göndermiş, son mektubunda *"(...) Saraybosna'da yedi yüz günü aşkın süredir cehennemi yaşamaya devam ediyoruz. Sırp insan öldürme, ibadethane, okul ve hastane yıkma makinasının durdurulup ortadan kaldırılmasının zamanı gelmiştir"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 228) ifadelerini kullanmış, uluslararası kurumlardan yardım talebini yenilemiştir.

İzzetbegoviç, Mart 1995'te Bonn'da Alman Dış Politika Derneği'nde yapmış olduğu konuşmasında hem yaşadıkları zulmü hem de Avrupalı devletlerin bu zulme karşı takındıkları sessizliği açıkça ortaya koymuş, bu hususta şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 226):

> *"Auschwitz ve Gulag'dan sonra Avrupa'nın ortasında, birinin kalkıp da içinde binlerce insanın yok olduğu ölüm kampları tesis edeceği, soğukkanlı ve planlı olarak camileri, kiliseleri, kütüphaneleri ve hastaneleri yıkma cesaretini gösterebileceğini düşünebilir miydiniz? En karanlık senaryoları düşünerek böyle bir durumun yaşanacağına ihtimal vermiş olsanız dahi, medeni dünyanın bütün bunları pasif olarak seyredeceğine, soykırım, vahşi savaş, toplama kampları, etnik temizlik ve işlenen toplu katliamlar karşısında bu derece sessiz kalacağına inanabilir miydiniz?"*

Bosna'nın soykırımın odağı haline geldiğini vurgulayan İzzetbegoviç, savaşta hayatını kaybeden insan sayısını tam olarak bilemediklerini, ancak tahminlere göre iki yüz bin Bosnalının hayatını kaybettiğini, bir milyon iki yüz bin Bosnalının da evlerinden sürüldüğünü öne sürmüş, bu durumu etnik temizlik olarak tanımlamıştır. Ayrıca başta Saraybosna'daki Milli Kütüphane olmak üzere camilerin, okulların, üniversite binalarının da düşman tarafından hedef alınarak yıkıldığını ifade ederek, düşmanın temel amacının Müslüman halka ait tüm izlerin silinmesi olduğunu vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2011, ss. 46-47). Soykırımın en şiddetli hali ise Srebrenitsa'da yaşanmıştır. Burada öldürülen insan sayısı 8372 olarak kesinleştirilmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 296). Faallerin bu katliamları yaparken, "*Müslümanların vahşice soykırıma uğratılmasının Tanrı'nın hoşuna giden bir iş olduğunu ve imanlarının gereği olarak her yerin bu yalancı (!) din mensuplarından temizlenmesi gerektiğine"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 49) inandıklarını öne süren İzzetbegoviç,

İgman saldırısı sırasında Sırp komutan Mladiç'in böbürlenerek; *"nihayet ordum Allah'ın yolunu ele geçirdi"* ifadesini kullandığını öne sürmüştür. Sırp propagandasının Bosnalı Müslümanları İslamcı militanlar olarak tanımlandıklarını ve Türkiye'nin yardımıyla Balkanlarda bir hilafet kurma amacı olduklarına inandıklarını da dile getirmiştir. Bu manada Çetnikler ise Avrupa'yı İslam'dan ve Müslümanlardan arındırmakla görevli savaşçılar olarak kendilerini konumlandırmışlardır (İzzetbegoviç, 2020, s. 201). Sırpların bu amaç uğruna her türlü yıkımı ve insanlık dışı yöntemleri kullanmaktan geri durmadıklarını ifade eden İzzetbegoviç, radikal siyasetçilerin takipçileri üzerindeki olumsuz ve yıkıcı etkisini de gözler önüne sermiştir. Bu kapsamda şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 63): *"Sırplar, toplumların ortak hafızalarında ebedi olarak soykırımlarla, katliamlarla, kadınlara tecavüzlerle, kültürel müesseseleri yerle bir etmeleriyle ve benzeri özellikleri ile kalacaktır. İdarecilerin yanlışlıkları yüzünden Sırp toplumu bu suçların ağırlığını üzerlerinde taşımaktadır. Bu suçlar affedilse bile, asla unutulmayacaktır."*

Bosnalı Müslümanlar savaş döneminde sadece Çetnikler ile değil Ustaşalar ile de mücadele etmişlerdir. Hırvatistan topraklarına katılmak isteyen Bosnalı Hırvatlar, bu amaç uğruna meşru Bosna hükümetine ve Müslümanlara karşı saldırıya geçmişlerdir. Bu amaçla, HVO[14] güçleri, Prozor'da etnik temizlik gerçekleştirmiş, Ahmiçi'de savaş suçları işlemiş, Balinovats, Piyesak ve Podhum'daki camileri kasten yıkmış, Mostar Köprüsü'ne saldırı düzenlemişlerdir. Ayrıca HVO, Orta Bosna'da yaşayan Hırvatlar için toplu halde yer değişikliği planlamıştır. İzzetbegoviç'e göre bunun amacı, Bosna'da birlikte yaşamanın mümkün olmadığını ispatlamak böylece etnik bölünmenin bir zorunluluk olduğunu kanıtlamaktır (İzzetbegoviç, 2020, ss. 198-199). İzzetbegoviç, etnik olarak homojen bir Hırvat bölgesi oluşturmak maksadıyla, on binlerce insanın evlerinden ve topraklarından sürüldüğünü, HVO'nun Bosnalı Müslümanlara yönelik saldırılarının her geçen gün daha da vahşi bir hal aldığını, insan hak ve özgürlüklerin hiçe sayıldığını, 1993 Ağustosu'nda BM Güvenlik Konseyi'ne yazdığı bir mektupta açıkça ifade etmiştir. Hırvat ve Müslüman nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde, tüm Müslüman evlerinin ve camilerinin HVO tarafından yıkıldığını öne sürmüştür. Stolats, Tasovçiçi, Çaplyina, Lyubişki, Vişiçi, Çelyevo, Mostar'daki Balinovats ve Cikovina mahalleleri ile Mostar Katedrali, İçişleri Bakanlığı binasının yer aldığı tüm bölgenin etnik olarak Müslümanlardan arındırıldığını, sürgün edilen halkın büyük çoğunlukla kadın ve çocuklardan oluştuğunu, bu kişilerin ise gıda, su, ilaç ve elektriğe ulaşımlarının olmadığını vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2020, ss. 206-207). Bosnalı

[14] Hrvatsko vijece obrane (Hırvat Savunma Konseyi/ Bosnalı Hırvatların ana askeri gücü)

Müslümanlar hem Çetnikler hem de Ustaşalarla aynı anda mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

1995'te Dayton Anlaşması'nın imzalanmasıyla savaş sona ermiştir. İzzetbegoviç savaşın sona ermesi ile "Büyük Sırbistan" projesinin de başarısızlığa uğradığını açıkça vurgulamışlardır. Bu projenin baştan başarısız olduğunu ifade eden İzzetbegoviç bu kapsamda şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, s. 233):

> *"Uluslararası tanınırlığı olan bir devleti yok etmek üzerine kurulu olduğu için, onun da ötesinde temelleri soykırım ve etnik temizliğe dayalı olduğu için başarısız olmuştur. Bir devlet yapısı, nasıl veya hangi devlet olursa olsun insan öldürmek, sivil nüfusu sürgün etmek ve ibadethaneleri, kütüphaneleri ve hastaneleri yıkmak üzerine kurulmakla kalıcı olabilir mi?"*

Tüm yaşanılanlara rağmen Bosna Hersek Devleti'nin hayatta kaldığını ifade eden İzzetbegoviç, Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada şu sözleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 26):

> *"Biz şüphesiz güneşin altında kendimize ait bir yere sahip olma hakkımız için mücadele ettik ve bu mücadeleyi kazandık. Oysa gerçek bir cehennemi yaşadık. En iyimser tahminlere göre, geçtiğimiz 40 ay boyunca köylerimizi, şehirlerimizi ve menzillerimizi hedef alan on milyondan fazla bomba düştü, yalnızca Saraybosna'ya birkaç yüz bin bomba atıldı. Kimileri savaştan önce "Bosna sessizce düşecek" iddiasında bulunmuştur. Oysa tam tersi oldu: direnişimizin gürültüsü göğü inletti."*

"Savaşı hesap ettim ama soykırımı hesap etmedim. Bu saf oluşum, hatam veya günahım olarak görünebilir" (İzzetbegoviç, 2022, s. 205) ifadelerini kullanan İzzetbegoviç, bu katliamı öngörmediğini açıkça ifade etmiş, bu konuda kendini de sorumlu tutmuştur. Bu hususta Alan Kuperman ile 2000'de yapmış olduğu görüşmede, İzzetbegoviç şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2020, ss. 136-137):

> *"İşlerin soykırım amaçlı bir savaşa kadar varacağına inanmadım. İki şeyin mümkün olduğunu düşündüm. Birincisi Sırpların Bosna'nın bağımsızlığını bir oldubitti şeklinde kabul etmesi, ikincisi de Bosna'da bir darbe gerçekleştirmeye karar vererek beni ve SDA yönetimini hapsetmesiydi. Bosna'nın bağımsızlığını kabul etmeyecekleri durumda ikincisi daha mantıklı ve anlaşılabilir seçenekti. Bunun yerine şiddet uygulamayı seçtiler."*

Yine Akif Emre'nin İzzetbegoviç ile yapmış olduğu röportajda, İzzetbegoviç, "*Böyle bir katliamı bekliyor muydunuz?* sorusuna şu ifadelerle yanıt vermiştir (Emre, 2020, s. 152):

> *"Her ne kadar muhtemel bir savaşa karşı halkı uyarsam da Sırpların Müslümanlara karşı bir katliama başvuracaklarını hiç beklemiyordum. İçinde yaşadığımız zaman ve mekândan dolayı bunu beklemiyordum. Yaşadığımız mekân Avrupa, yaşadığımız zaman XX. yüzyılın sonuydu. Kim Avrupa'nın ortasında XX. yüzyılın sonunda bir halkın diğer halka karşı soykırım uygulayacağını düşünebilir ki?"*

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin bir diğer göstergesi de intikam peşinde koşmayışıdır. Bu kapsamda metinlerinin ve konuşmalarının incelenmesi neticesinde onarıcı liderliğinin bir göstergesi olarak intikam almama kodu oluşturulmuştur. Bu kodun ise en sık;

liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer *alan "milli kimlik ile özgürlük mücadelesi"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"ayrımcılıkla mücadele, vizyon belirleme ve stratejik planlama, onarıcı adalet ile Bosna'nın bütünlüğü"* kodlarıyla, son olarak kişiliği kategorisinde yer alan *"tutarlı duruş"* koduyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

İzzetbegoviç'in soykırım öncesinde ve sonrasında intikam çağrısında bulunmaması, takipçilerini bu amaçla hareket etmemeleri konusunda sıklıkla uyarması ve her türlü ayrımcılıkla mücadele içinde olması onun onarıcı liderliğinin bir göstergesidir. Düşmanın teknik ve maddi üstünlüklerine rağmen kendilerinin ahlaken üstün olduklarını vurgulayan İzzetbegoviç, bu savaşta ruh ve madde mukayesesi olduğunu ve ruhun maddeye üstün geleceğine inandıklarını açıkça vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 63). Bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2020b, s. 40):

> *"Nietzsche'nin "üst insanları" zayıftır. Zira Nietzsche'nin üst insanına telkin ettiği gibi sadece kendisi için yaşamak, içgüdülere göre hareket etmek kolaydır; zor olan başkaları için ve içgüdülere karşı koyarak yaşamaktır. Dağdan inmek kolaydır, dağa çıkmak ise zordur. İntikam almak kolaydır; zor olan affetmektir."*

Bu ifadelerle grubuna erdemli insan olmanın inceliklerini hatırlatmış, onlara intikam yerine affedici olmalarını salık vermiştir. Yine bir başka konuşmasında İzzetbegoviç, *"yüzümüzü geleceğe döneceğiz, insanlara affedilebilecek her yerde affetmeyi öğreteceğiz fakat asla unutmayacağız"* (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 245-246) şeklinde açıklama yapmış, soykırımı affetseler de yaşanılanları unutmayacaklarını açıkça vurgulamıştır.

"Düşmanlarımıza adaletten başka hiçbir şey borçlu değiliz" (İzzetbegoviç, 2011, s. 239) yaklaşımı ile liderliğinin farkını ortaya koyan İzzetbegoviç, ahlaki savaş ilkelerini dikkate alarak mücadele ettiklerini, mücadelelerinde; *"soykırım, ürbisit, organize tecavüzler, çocuk ve kadınların öldürülmesi, dini ve kültürel yapıların organize şekilde yok edilmesi ve demokratik prensiplerin çiğnenmemesi gibi olayların yaşanmadığını"* (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 116-118) vurgulamıştır. İnsan tabiatının iyilikten çok kötülüğe meyyal olduğunu ifade eden İzzetbegoviç, insanları hoşgörülü olmaya ikna etmenin, düşmanı vahşi bir şekilde öldürmeye ikna etmekten daha zor olduğunu vurgulamıştır. Ona göre hoşgörü, sulanması gereken bir fidandır. Ancak hoşgörüyü öğrenmek zaman almaktadır. İnsanları hoşgörüye duyarlı hale getirmek elzemdir. Bir caminin yanında bir sinagog ya da kilisenin var olmasının kabulünün birkaç yüzyılda mümkün olabildiğini ifade eden İzzetbegoviç, bir mabedi yıkmanın yapmaktan daha kolay olduğunu, hoşgörünün bir kültür işi olduğunu ve ortak bir yaşamın mümkün olabilmesi için mutlaka öğrenilmesi

gerektiğini ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2011, s. 49). Bu bağlamda düşmanla farklı yaklaşımlarla ve yöntemlerle mücadele ettiklerini, İzzetbegoviç'in ilkelerinden ödün vermeyen, onarıcı ve yapıcı söylemleriyle grubunu etkilediğini söylemek mümkündür.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de onarıcı adalet kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"insan hak ve özgürlükleri"* koduyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*vizyon belirleme ve stratejik planlama, ayrımcılıkla mücadele, toplumla iletişim, intikam almama ile Bosna'nın bütünlüğü"* kodlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu hususta öncelikle onarıcı adalet kavramını açıklamak önemlidir. İzzetbegoviç, savaş sonrası Bosna'nın tekrar bir bütün olarak, halkların barış ve huzur içinde bir arada yaşayabilmelerinin tek yolunun adalet ile olacağına inanmış, savaş suçlularının yargılanması ile adaletin onarıcı bir etki yaparak, halklar arasındaki husumeti azaltacağını öngörmüştür. Ayrıca onun bu inancı, insan hak ve özgürlüklerine olan duyarlılığının ve etik liderliğinin de birer göstergesidir.

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışı adalet ve eşitlik temellidir. Onun adalet ve eşitlik anlayışının ilk göstergelerini Yugoslavya'nın dağılma sürecinde görmek mümkündür. Müslüman halkın da diğer halklarla eşit haklara sahip olması adına mücadele etmiştir. Öte yandan yaşamış oldukları soykırıma ve etnik temizlik sürecine rağmen "*düşmanlarımıza adaletten başka bir şey sorumlu değiliz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 239) söylemi ile intikam peşinde koşmayan, grubunu öteki gruplara karşı kışkırtmayan, adaleti temel alan söylemleri bu noktada öne çıkmaktadır. Onun adalet anlayışı onarıcı liderliğinin bir göstergesidir. Bu kapsamda konuşmalarında ve eserlerinde ifade ettiği adalet kavramını incelemek önemlidir. Yaşadıkları tüm zorluklara ve insanlık dışı muameleye rağmen, düşmanın yöntemlerini kullanmayacaklarına dair net tavrı, sivillere ve savunmasızlara zulmetmenin, kutsal ve kültürel mekânlara zarar vermenin, diğer inançlara ya da milletlere ait olanlara saygı duymamanın kendilerine yakışmayacağını, İslam'ın bunu net bir şekilde yasakladığını ve ne olursa olsun insan kalmaya çalıştıklarını vurgulaması onun adalet anlayışın en temel göstergesidir (İzzetbegoviç, 2020, s. 222).

İzzetbegoviç, her daim iyiliğin ve adaletin tüm zorluklara rağmen mağlup edilemeyeceğine derin bir inançla, grubunu sağduyuya davet etmekten geri durmamıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 160). Onun adalet anlayışı suçlular ve masumlar olmak üzere kişileri ikiye ayırmaktadır. Bu hususta bir konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2020, s. 111):

"(...) sadece iki ulus vardır: cellatlar ve masum kurbanlar, üçüncü bir ulus yoktur. Bütün cellatlar aynı türe aittir, bütün masum kurbanlar da başka bir türe aittir. Yani biz Müslümanlar için katledilen masum kadın ve çocuklar hangi milliyete ait olursa olsun, aynı türe aittir."

Nisan 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada da İzzetbegoviç, işlenen suçlar için bir milletin tamamını suçlamadıklarını, suçlunun her zaman ve yalnızca birey olduğunu vurgulamış, takipçilerini bu manada uyarmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 17-18). Başka bir konuşmasında ise *"Biz, zulümlerin sadece ve sadece zalimlerin fiili olduğuna inananlardanız ve ilan ediyoruz ki biz bu zulümler için Sırp halkını suçlamıyoruz zulümler için, zalimlerden başkası hesap verecek değildir"* (İzzetbegoviç, 2018, ss. 23-24) ifadesini kullanmıştır. Bu sözler onun adalet anlayışının somut birer göstergesidir.

Çok kültürlü Bosna Hersek vizyonundan hiçbir zaman vazgeçmeyen İzzetbegoviç, adil bir anlayışın Bosna'nın geleceğindeki rolünü açıkça ifade etmiştir. Halkların eşitliğini savunan, demokratik ve bağımsız bir Bosna Hersek'in Sırplar ve Hırvatlar olmadan gerçekleştirilmesinin mümkün olamayacağının farkında olan İzzetbegoviç bir konuşmasında şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2018, 19):

"Bosna'nın Sırp olduğunu söyleyenler veya onun Hırvat olduğunu ifade edenler var. Ancak aynı saldırganlıkla, Bosna'nın sadece Müslüman olduğunu söyleyenler de var. Biz bu üç iddiayı da aynı kararlılıkla reddediyoruz. Bosna'nın reel durumunu dikkate aldığımızda onun Müslümanlar tarafından sahiplenilmesi, tıpkı Sırp veya Hırvatların sahiplenmesi gibi parçalanmaya ve karmaşaya neden olur. Geriye bize Bosna'nın hem Müslüman hem Sırp hem de Hırvat olduğunu ifade eden tez kalmaktadır."

İzzetbegoviç'in bütüncül bir Bosna Hersek vizyonu ile adalet anlayışı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Öyle ki ona göre, *"Bosna Hersek bir çatışma sahası yerine, hoşgörünün ve karşılıklı saygının zaferinin kutladığı bir toplumun inşa edildiği yer olabilir"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 572). Ancak böyle bir toplumun inşa edilmesi ve barışın sağlanması bir şarta tabiidir: Savaş suçlularının yargılanması. Ona göre, *"Ancak suçlular cezalandırıldığında ve kurbanlar rehabilite edildiği zaman hakiki barış söz konusu olur"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 81). Yine bir başka konuşmasında; *"Bosna'da barışın kayıtsız şartsız gereği "savaş suçlularının tutuklanması ve cezalandırılmasıdır. Bu olmadan ne barışı sağlamak ne de barışmak mümkün olacaktır"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 23) ifadesini kullanmış, barışın mümkün olabilmesini adaletin yerine gelmesi koşuluna bağlamıştır.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de vizyon belirleme ve stratejik planlama kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyoner, etik, dönüşümcü ve karizmatik"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, milli kimlik, bağımsızlık arzusu ile özgürlük mücadelesi"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri

kategorisinde yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, ayrımcılıkla mücadele, bağımsızlık mücadelesi, toplumla iletişim, uluslararası ilişkiler, halkların eşitliği, diplomasi ve müzakere ile savunma ve güvenlik"* kodlarıyla ve son olarak kişiliği kategorisinde yer alan "*cesaret ve kararlılık ile tutarlı duruş"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu hususta; vizyon belirleme ve stratejik planlama süreçlerinin, İzzetbegoviç'in liderliğinin merkezinde yer aldığını, en öne çıkan vizyonunun da bağımsız, bütüncül bir Bosna Hersek olduğunu söylemek mümkündür.

İzzetbegoviç'in Eylül 1990'da yaptığı bir konuşmasında bu vizyonu açıkça ifade etmiştir. İlgili konuşmadaki ifadeleri şu şekildedir (İzzetbegoviç, 2020, s. 112):

> *"Bosna-Hersek bir yurttaş cumhuriyetidir ve Müslüman halkın da tercihi kesinlikle budur. Ne İslam Cumhuriyeti ne de sosyalist cumhuriyet değil bir yurttaş cumhuriyeti, fakat bunun için Hırvat ve Sırpların onayına ihtiyacımız var. Eğer Slovenya ve Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılma tehdidi ortaya çıkarsa Bosna, Yugoslavya'nın artığı dâhilinde kalmayacaktır. Bosna, "Büyük Sırbistan" içinde kalmayı ve onun bir parçası olmayı kabul etmez… Eğer gerekirse, Müslümanlar Bosna'yı silahla koruyacaktır."*

Söz konusu vizyonu siyaset hayatının her evresinde görmek mümkündür. Bu kararlı duruşun arkasında ise cesur, kararlı, tutarlı davranan kişiliğinin şüphesiz etkisi vardır. İzzetbegoviç bu konuşmasında hem devletin yöntem biçimini hem de olası bir savaş durumunda bağımsızlık mücadelesi için silahlı mücadeleyi de öngören bir vizyon belirlemiştir. Yine bu minvalde Mart 1991'de Bosna Parlamentosu'nda yaptığı bir başka konuşmada bu vizyonu açıkça göstermektedir. İlgili konuşmada İzzetbegoviç, şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, s. 39):

> *"Benim düşünceme göre iki asgari şart vardır: Bağımsız, toprak bütünlüğü olan ve demokratik Bosna Hersek ve diğeri de buna giden yolun barışçıl olmasıdır. Yani içi savaşlarla ve cenazelerle dolu bir yol değil. Böyle bir Bosna'ya gidecek yolun aranması, araştırılması ve buna gidecek her fırsatın değerlendirilmesi gerekir. Ancak burada zikrettiğim bu iki şart-bağımsız ve toprak bütünlüğü olan Bosna Hersek ve buna gidecek yolun barışçıl olması- benim için aynı değer derecesinde değildir. Bağımsız Bosna için ben barışı kurban ederim. Bosna'da barış için ise bağımsız Bosna'yı kurban etmem."*

Ona göre, bağımsız Bosna ulaşılması gereken en temel vizyondur. Çünkü ancak bağımsız ve demokratik bir Bosna Hersek Devleti'nde Bosnalı Müslümanlar özgür olarak yaşayabilir ve bir daha soykırıma maruz kalmazlar. Bu anlayış içinde Nisan 1991'de yapmış olduğu bir konuşmada İzzetbegoviç, *"(…) cumhuriyetimiz, Müslüman halka karşı yeni bir katliamı imkânsız hale getirecek türden bir cumhuriyet olacak"* (İzzetbegoviç, 2011, ss. 33-34) ifadeleriyle Müslümanlara karşı soykırımın ancak bağımsız bir devlet kurulması ile sona ereceğini açıkça dile getirmiştir. Bu anlayışın bir diğer göstergesi de başka bir konuşmasında kendini göstermektedir (İzzetbegoviç, 2011, s. 89):

"Bizler, Allah'ın izniyle Bosna ve halkımız için mücadele etmeye devam edeceğiz. Kendi devletimizi istiyoruz çünkü devletsiz bir ulus, evsiz bir aileye benzer. Allah, devleti olmayan bir halka mensup olmayı yasaklamıştır. Bizler, Allah'ın izniyle, devletimizi kurmaya ve bizi tüm rüzgârlardan ve fırtınalardan koruyacak bir yuvaya sahip olmaya kararlıyız. (...) Bize yakışır biçimde, kendi devletimizde yaşayacağız. Hiç kimse, daha önce olduğu gibi, bize nasıl yaşayacağımızı söylemeyecek bir tek şey kesin: Devletimizde İslam'a hürmet edilecek."

Meşru hükümetin temel amacının demokratik ve tüm milletleri ile bütüncül bir Bosna inşa etmek olduğunu açıkça ifade eden İzzetbegoviç bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2020, ss. 266-267):

"Meşru hükümetin hedefi, demokratik bir Bosna Hersek ya da bizlerin söylemekten hoşlandığı şekliyle kimsenin dini, milliyeti ve siyasi düşüncesi nedeniyle hedef olmayacağı bir devlet. Medeniyetin özünün bunda olacağına inanıyoruz. Aynı zamanda farklı inanç ve milletlere mensup insanların barış ve hoşgörü içerisinde birlikte yaşayabileceklerine inanıyoruz."

İzzetbegoviç'in siyasal liderlik sürecinde belirlediği vizyonlar ve stratejik planlama süreçleri Bosna Savaşı öncesi ve sonrası dönemlerde benzer olmakla birlikte bazı stratejik planlama süreçleri farklılık göstermiştir. Savaş öncesi dönemde İzzetbegoviç'in stratejisi sivil bir direniş kurup, barışçıl yollarla ve boykotlarla Bosnalı Müslümanların halklarını korumak olsa da savaşın ve zulmün artması ile her türlü uluslararası ambargoya rağmen bir ordu kurmayı başarmıştır. İzzetbegoviç'in bu dönemdeki stratejilerinden biri de diplomatik yollar aracılığıyla barışın tesis edilmesini sağlamak, uluslararası desteği mobilize etmektir. Öyle ki İzzetbegoviç, Bosnalı Müslümanların maruz kaldıkları zulmü ve soykırımı her fırsatta dile getirerek, uluslararası düzeyde farkındalık oluşturmak için ciddi bir çaba göstermiştir.

"Savaş onların, barış bizim şansımız" (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) anlayışı ile stratejilerini belirleyen, bu kapsamda savaş döneminde en büyük stratejilerinin düşmanı barışa ikna etmek olduğunu ifade eden İzzetbegoviç, The Times Gazetesi'ne Kasım 1994'te verdiği bir röportajda; stratejilerinin Sırpları barış planını kabul etmeye zorlamak olduğunu, kendilerinin barış planını kabul ettiklerini ancak Sırpların planı kabul etmeyerek savaşta ısrar ettiklerini öne sürmüştür. Ayrıca Sırpların, temel amaçlarının Bosna'yı ve halkını yok etmek olduğunu ifade eden İzzetbegoviç, öncelikle Sırpları bu amaçlarından vazgeçirmenin önemli olduğunu aksi halde bu amaç uğruna savaşmaya devam edeceklerini de vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2011, s. 182). Aralık 1994'te yapmış olduğu Bosna Hersek Meclisi'ndeki konuşmasında da bu amaçlarını tekrarlayan İzzetbegoviç şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2018, ss. 212-213):

"Şu an ki hedefimiz düşmanı barışa zorlamaktır. Düşmanımızın siyasi ve askeri hedefi, devlet olarak Bosna'nın ve onun ana omurgasının taşıyıcısı olan Boşnak halkının yok edilmesi olduğuna göre, hedefimiz bu soykırımcı plandan düşmanımızı vazgeçirmektedir. Bu vazgeçiş, onun kaçınılmaz olarak askeri ve siyasi yenilgisi anlamına gelecektir."

İzzetbegoviç'in savaş sonrası belirlediği vizyonlar ise tüm gruplar arasında birlik ve bütünlüğün sağlanması, savaş suçlularının cezalandırılması, intikam peşine düşülmesinin engellenmesi, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın sağlanması noktasında olmuştur. Bu kapsamda uluslararası destek alma, özel sektörün güçlendirilmesi, ulusal birliğin inşa edilmesi gibi stratejiler belirlemiştir. Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada İzzetbegoviç; *"Bosna, bir Avrupa ülkesi olan ve olmak isteyen bir ülkedir. Biz, hukuka ve insan haklarına saygı gösterilecek ve yeteneklerine uygun olarak herkese fırsat verilecek bir devlet kurmak istiyoruz"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28) ifadeleriyle en baştan bugüne bağımsız bir devlet kurma vizyonunu yenilemiştir. Eylül 1998'de Bütünlüğe Sahip ve Demokratik Bosna Hersek Koalisyonu'nun merkez toplantısında yaptığı konuşmada da İzzetbegoviç, *"yüzümüzü geleceğe döneceğiz, insanlara affedilebilecek her yerde affetmeyi öğreteceğiz fakat asla unutmayacağız. Unutmak için budala olmamız gerekir, oysa budala değiliz"* (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 245-246) ifadeleriyle geçmişin intikamından ziyade gelecek inşa etmek gibi bir vizyon benimsediklerini vurgulamıştır.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de savunma ve güvenlik kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyoner ve etik"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyon belirleme ve stratejik planlama, diplomasi ve müzakere ile uluslararası ilişkiler"* kodlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu hususta İzzetbegoviç'in, vizyoner ve etik bir lider olarak yürüttüğü mücadelede savunma ve güvenliği sağlamak için diplomasi ve müzakere başta olmak üzere uluslararası arenada ilişkiler geliştirerek stratejilerini ortaya koyduğunu, belirlediği vizyonlara bu şekilde ulaşma amacı güttüğünü söylemek mümkündür.

İzzetbegoviç'in savaş dönemindeki stratejilerinden biri olan Bosna Ordusu'nun kurulması ve gelişimi, ülkenin savunulması adına yapılan önemli bir hamledir. Özellikle soykırıma maruz kalan Boşnakları koruyan, Çetnikler ve Ustaşalarla silahlı mücadeleye giren ordu, uluslararası ambargo sebebiyle teknik bakımından donanımlı olmasa da en azından ülkenin korunması noktasında önemli faaliyetlerde bulunmuştur. İzzetbegoviç bu ordu için; *"İçinde Sırp ve Hırvatların da olduğu ordumuz, intikam ordusu değildir. Sırp karşıtı ordu da değildir. Bayrağında kuru kafa değil altın zambak dalgalanır. Ortak vatanımız Bosna Hersek nihayet içinde herkesin haklarının saygı gösterip korunacağı bir devlet olmak için tüm şartlara sahiptir"* (İzzetbegoviç, 2020, ss. 232-233) ifadelerini kullanmış, ordu her ne kadar savaşı kazanamasa da halkını korumayı başarmıştır. Bu orduyu kurmakta amaçlarını ise şu şekilde ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2011, ss. 222-223):

"Amacımızın, hiç kimsenin ulusal, dini ya da politik nedenlerle zulme uğramayacağı bir devlet yaratmak olduğunu sıklıkla söylüyoruz. Bu ilkeye bağlı kaldık ve onu izledik. Mücadelemizin askeri ve politik yönlerini içeren bu faktörler, Müslüman topluma karşı üç yüzyıl önce başlatılan bir dizi katliamı Allah'ın izniyle nihayet durdurdu. İlk defa, suçlulara karşı nüfusun tamamını içine alan askeri bir direniş örgütledik. Bu, halkımızın karşı karşıya kalacağı daha büyük trajedileri önlemenin tek yoludur."

Savaş hukukuna riayet etme konusunda hassas olan ve her fırsatta dile getiren İzzetbegoviç, Aralık 1993'te subaylara yapmış olduğu bir konuşmada; askerlerine şunları tavsiye etmelerini istemiştir: *"savunmasız insanlara zulmetmesinler. Ancak halkın ordusu olduğumuzda ve insanlar bizden korkmadığında muzaffer olabiliriz. İnsanları tehdit eden ordu sefildir. Muzaffer olmaz. Bugün, bütün gücümüz halkımızdan gelmektedir. Biz halka aitiz, gücümüzü onlardan alıyoruz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 9).

Eylül 1997'de yapmış olduğu SDA 2. Kongresi'nde sunulan çalışma raporunda ülkenin savunulması adına, orduyu düzenleyip giydirdiklerini, silah ve gerekli malzemeleri temin ettiklerini ifade eden İzzetbegoviç, ülkenin savunması adına yaptıkları en önemli hamlenin milleti organize etmek olduğunu vurgulamıştır. Bölgesel savunmanın dahi 1990'lı yıllarda federasyonun kontrolünde olduğunu dile getiren İzzetbegoviç, *"Bosna bütün halkların ortak devletidir, onu yalnızca vatanseverler savunabilir. Bu nedenle, teşkilatlanmak için esas aldığımız tek şey, Bosna Hersek'e karşı duyulan vatanseverlikti"* anlayışıyla Bosna Hersek Vatanseverler Birliği'ni kurduklarını, Temmuz 1991'de bu birliğe ilk askeri uzmanların kaydolduğunu ve ülkenin savunulması emrinin verildiğini, askerlerin eğitildiğini ve saldırılara karşı direnildiğini ifade etmiştir. İzzetbegoviç birliğin siyasi hedeflerini, *"toprakların korunması, demokrasi, çok uluslu bir toplum ve insan hakları"* olarak sıralamış, birliğin yüksek ahlaki savaş ilkelerini dikkate alarak mücadele ettiğini ifade ederek ordunun; *"soykırım, ürbisit, organize tecavüzler, çocuk ve kadınların öldürülmesi, dini ve kültürel yapıların organize şekilde yok edilmesi ve demokratik prensiplerin çiğnenmemesi gibi yöntemler kullanmadığını"* (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 116-118) açıkça vurgulamıştır. Ayrıca 1994 yılı sonunda silahlı kuvvetlerde 200 binden fazla personelin, 80 binden fazla tüfeğin var olduğunu ekleyen İzzetbegoviç, genel itibariyle silahların üç yoldan temin edildiğini ifade etmiştir. Bunlar, *"düşmanların silahlarına el konulması, fabrikalarda ve daha küçük atölyelerde üretim ve "dere tepe" aşılarak dışarıdan ithal etme"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 122) şeklindedir.

İzzetbegoviç, Akif Emre ile yapmış olduğu röportajda, *"birisi savaş sırasında beni en çok etkileyen olayın ne olduğunu sorsa ben, verilen direnişi gösteririm. Direnişe bütün dünya hayran kaldı. Biz savaşta kuşatma altında ateşle imtihanı zaferle bitiren bir halk*

olduğumuzu gösterdik" (Emre, 2020, s. 153) ifadelerini kullanarak savunma kadar halkının direnişini de öne çıkaran bir yaklaşım benimsemiştir. Bu direnişin sırrını da şu ifadelerle açıklamıştır: *"Benden sık sık bu direnişin sırrı soruluyor. Çoğunlukla verecek cevap bulamıyorum. İnanıyorum ki, bunun sebebi, var olmak için, özgürlük ve adalet için savaşmamızdır. (...) Onlar bunun toplumumuz tarihinde son savaş olacağını hissetmektedirler. Eğer bu savaş kaybedilirse artık bir Bosna toplumu olmayacak"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 64). Öyle ki bu savaşın halkı için kurtuluş savaşı olduğunu daha önce de ifade eden İzzetbegoviç, savaşın kaybedilmesi durumunda Bosna Hersek adında bir devletin olmayacağının, bu savaşın kazanılmaktan başka yolunun olmadığının farkında olduklarını ifade etmiştir. Yine bir başka konuşmasında bu direniş ve savunma stratejileri sayesinde; "*Bosna'yı yok etmenin mümkün olmadığı görülmüştür. 1992 yılındaki müthiş kasırgaya dayanmayı bilmiş olan bu ülke tarihi sınavını vermiştir. Dünya, Dayton'da bu gerçeği kabul etmiştir"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 154) ifadeleriyle savaşın bittiğini ve diplomasi yoluyla da ülkenin uluslararası alanda tanınırlığını elde ettiklerini vurgulamıştır.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de uluslararası ilişkiler kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan *"demokrasi"* koduyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyon belirleme ve stratejik planlama, diplomasi ve müzakere, Bosna'nın bütünlüğü ile savunma ve güvenlik"* kodlarıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu kapsamda şunu ifade etmek gereklidir: İzzetbegoviç, etik ve vizyoner liderliğinin yanı sıra onarıcı bir lider olarak, sorunların diplomasi ve müzakere yöntemi ile çözüleceğine inanan, uluslararası arenada halkının uğradığı katliamı dile getirmek için çabalayan, stratejilerini bu çerçevede hazırlayan siyasal bir aktördür. Katliama katliamla cevap vermeyen, intikam peşinde koşmayan onarıcı bir lider olarak İzzetbegoviç'in bu yönü, uluslararası ilişkiler koduyla diğer kodların yakından ilişkili olması ile açıkça ortaya çıkmaktadır.

İzzetbegoviç'in her türlü zulme ve soykırıma rağmen adaletten, ahlaktan ve insan olmaktan vazgeçmeyen tavrı, söylemlerinde ve davranışlarında her daim öne çıkmış, grubu ile iletişiminde de temel düstur olmuştur. Onun bu onarıcı ve yapıcı tavrı uluslararası tanınan bir devlet başkanı olarak katıldığı tüm toplantılarda da kendini göstermiştir. 1992-1995 yılları arasında dünyanın pek çok bölgesinde konferanslara katılan İzzetbegoviç, söz konusu toplantılarda yaşadıkları zulmü ve insanlık dışı muameleleri sıklıkla dile getirmiştir.

Yine 7 Ekim 1993'de BM Genel Kurulu'nda yaptığı bir konuşmasında da *"bu saldırılar, sivillerin kitlesel katli, medeniyet ve kültürün bütün izlerinin yok edilmesi, barbarca yıkımlar ve toprağın tahribi sonucunda koskoca halkların yok edilmesi yoluyla icra edilmiştir"*(İzzetbegoviç, 2018, s. 102) ifadelerini kullanarak, saldırıların amaç ve yöntemlerini ortaya koymuş, konuşmasının devamında *"halkımız, toprağımız ve devletimiz ölmektedir"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 103) ifadeleriyle de durumun ne denli yıkıcı olduğunu vurgulamıştır. İzzetbegoviç 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı bir başka konuşmasında ise*, "bu iki ordu arasındaki klasik bir savaş değildi. Bu bir ordunun, soykırım uygulayarak kültürel ve dini objeleri inanılması güç bir biçimde tahrip ederek, sivillere karşı giriştiği bir savaştı"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 156) şeklinde yaşadıkları durumu tanımlamış, uğradıkları zulmü bir kez daha dile getirmiştir.

Uluslararası konferanslarda, silah ambargosu yüzünden kendilerini savunamadıklarını da sıklıkla vurgulayan İzzetbegoviç, *"nefsi müdafaaya tartışmasız olarak hakkımız var"* düşüncesiyle, güçlü ve donanımlı bir ordu karşısında savunmasız bırakıldıklarını sürekli dile getirmiştir. Bu hususta, 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada savaşı; *"Bosna Hersek'i ve onun halkını ezen bu savaşın, insanlık tarihinin en kanlı savaşlarından biri olduğunu, başlangıçta bunun bir savaş değil, silahsız bırakılmış insanlara karşı iyi donanımlı eski Yugoslav Ordusu'nun giriştiği bir saldırı"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 156) olarak tanımlamış, ayrıca halkının bu saldırı karşısında savunmasız ve silahsız bırakıldığını da açıkça vurgulamıştır.

Halkının uğradığı zulmü her fırsatta dile getiren İzzetbegoviç, savaş döneminde İslam ülkeleriyle de güçlü bir diyalog geliştirmiştir. Bu kapsamda özellikle birkaç kez İslam Konferansı Örgütü toplantısına katılmıştır. İzzetbegoviç, bu toplantılarda özellikle Müslüman devletlerden yardım çağrısında bulunmuştur. 13 Aralık 1994'te İslam Konferansı Örgütü Toplantısı'nda yaptığı bir konuşmada, referandum ile Bosnalı Müslümanlar için yıllar öncesinden planlanmış bir boyunduruğu ve ikinci sınıf muamelesini reddettiklerini, hayatlarını, dinlerini ve şereflerini korumak için savaşmak zorunda kaldıklarını ve böylece Balkanlarda bir gelenek haline gelen soykırım uygulamalarına ilk kez karşı çıkma cesaretinde bulunduklarını ifade etmiştir. Bu cesaret karşısında ise *"bilinen bilinmeyen, açık ve gizli düşmanlarımızın görülmemiş kinine muhatap olduk"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 68) ifadelerini kullanmış, uğradıkları zulmü bir kez daha dile getirmiştir. Yine bu toplantıda yaptığı konuşmada İzzetbegoviç dini kimlik üzerinden bir dayanışma ve yardımlaşma çağırısında bulunmuş, bu hususta şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2018, s. 210):

"Siz en az Rusların Sırplara yaptığı kadar Bosnalı Müslümanlara yardım edebilirsiniz ve etmelisiniz. Batı dünyasını, İslam ülkeleriyle iş birliği yapmalarının onların menfaatine olacağına ve Bosna'ya yönelik siyasetlerini değiştirmeleri gerektiğine ikna etmelisiniz. Ortodoks dünyasını da ırkçılıklarıyla ve kaba kuvvetleriyle hiçbir şey elde edemeyeceği ve İslam dünyasıyla uzun yıllar sürecek çatışmalardan kaçınması gerektiğine ikna etmelisiniz."

Her zaman barıştan yana olduğuna vurgu yapan İzzetbegoviç, savaşı teknik bakımdan kazabileceklerini düşünmese de diyaloglar üzerinden politik yolla kazanabileceklerine dair büyük bir inanca sahiptir. Öyle ki o adalete, iyiliğe ve barışa dair inancını kaybetmemiş, uluslararası arenada da bu söylemini sürdürmüştür. 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada; *"Bizler Bosna'da iyiliğin ve adaletin tüm zorluklara rağmen mağlup edilemeyeceğine inanıyoruz. Dünyanın daha iyi bir yer olabileceğine hala inanıyoruz"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 160) ifadelerini kullanmıştır. Yine bir başka konuşmasında da barıştan yana tavırlarını ortaya koymuş, bu bağlamda şunları ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2011, s. 231):

"Amacımızın barış olduğunu ifade etmiştim. Kendimiz için ve Bosna için amacımız budur. Kendimiz için; zira halkımızın barışa ihtiyacı var. Bosna için; çünkü savaş, Bosna ne ise ve biz ne olmasını istiyorsak onu yok ediyor. Onu barış kurtarabilir. Biz nasıl barıştan yana isek, düşman da kendi amaçlarının doğasından ötürü savaştan yanadır ve onu uzatabilmek için elinden geleni yapıyor. (...) Onun barışı kabul edemeyeceği tabiidir, zira barış, soykırım planının sonu ve işlenmiş caniliklerin sorumluluğunun başlangıcı anlamına geliyor."

Soykırıma karşı Avrupalı devletler tarafından yalnız bırakıldıklarını ifade eden İzzetbegoviç, Bosna Hersek'teki felaket durdurulmadan ne yeni dünya düzeninden ne de Avrupa düzeninden bahsedilemeyeceğini de her fırsatta dile getirmiştir. Bu konudaki düşüncelerini özetleyen; *"Avrupa Bosna'da savunuluyor, belki de gömülüyordur"* ifadesi önemlidir. 26 Ağustos 1992'de Londra Konferansı'ndaki konuşmasında bu durumu açıkça şu ifadeler ile vurgulamıştır: *"Avrupa bugün ya Bosna'da kendini müdafaa ve inşa ediyor ya da belki kendi cenazesini kaldırıyor olacak"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 181). Yine buna benzer başka bir ifadesi, *"Bosna'yı utanç verici biçimde görmezden gelmenin neden olduğu büyük aşağılanma ve yüzkarası, bu yüzyılın sonunda, Batı dünyasını yaftalayacak"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 191) şeklindedir. Batı'nın Bosna'da yaşanılanları görmezden gelmesinin, Batı'nın değerlerinin ve kurumlarının da işlevsiz kılacağını açıkça vurgulayan İzzetbegoviç, *"Bosna ahlaki bir meseledir. Ahlaki meseleler ise her zaman için cihanşümul olmaları itibarıyla her erkek ve kadını ilgilendirir"* (İzzetbegoviç, 2020, s. 232) ifadesiyle insanlığa ve onun değerlerine bir kez daha atıfta bulunmuştur. Öte yandan Batı'nın bu zulme sessiz kalması sonucunda Bosna'nın çok kültürlü yapısının da bozulacağını, farklı etnik ve dini grupların barış ve hoşgörü içinde yaşayabileceklerine dair inancın yıkılacağını, zulme uğrayan Müslüman halka yardım edilmezse, bu zulme göz yumanların da suçlu sayılacağını

ifade eden İzzetbegoviç bu bağlamda; 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2011, s. 159):

> *"Bosna farklı dinlere, uluslara ve kültürel geleneklere sahip insanların bir arada yaşayabileceğine olan inancın bir sembolü. Eğer bu ideal sonsuza dek gömülür ve bu bölgedeki insanlar arasındaki hoşgörü rüyası sonsuza dek ortadan kaldırılırsa, bize yardım edebilecekleri halde bunu yapmayı reddeden güçlü insanlar da otuz aydır silahlarıyla Bosna'yı öldüren insanlar kadar suçlanabilir."*

Ancak bu söylemler İzzetbegoviç'in tahmin ettiği etkiyi yapmamıştır. Ona göre, Avrupalı ülkeler sorumluluk almaktan kaçınmış hatta Bosna'ya ihanet etmişlerdir. Bu bağlamda 29 Ağustos 1995'te Fransa Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde gerçekleştirilen programda, savaş sürecinde Avrupa'nın rolüne ilişkin yargınız nedir sorusuna İzzetbegoviç şu şekilde yanıt vermiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 367):

> *"Avrupa'nın imtihandan kaldığını düşünüyorum ve bu, Avrupa ve dünya genelindeki manevi durumun kötülüğünü yansıtıyor. Az önce size NATO ve BM'nin üzerine aldığı sorumluluktan bahsetmiştim. Burada Saraybosna şehrini koruyan ültimatomu kastetmiştim. Bu yükümlülüğe tamamen ihanet edildi. Srebrenitsa örneği daha yeni oldu. BM, Srebrenitsa'yı güvenli bölge ilan etmişti. Sadece bu da değil. Bizi Srebrenitsa'nın askerden arındırılması gerektiğine ikna ettiler ve ordumuz da bunun üzerine silahlarını BM'ye teslim etti. Bunun ardından Srebrenitsa'yı kaderine terk ettiler ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki en büyük suç işlendi. Burada utanç verici bir ihanetin söz konusu olduğunu düşünüyorum."*

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de diplomasi ve müzakere kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyoner ve etik"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"vizyon belirleme ve stratejik planlama, uluslararası ilişkiler ile savunma ve güvenlik"* kodlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede, diplomasi ve müzakere yönteminin İzzetbegoviç'in siyasal liderliğinin merkezinde yer aldığını, bu durumun da etik ve vizyoner liderliğinin bir göstergesi olduğunu ifade etmek gereklidir.

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında ve krizlerin çözümünde diplomasi ve müzakere önemli bir yer tutmaktadır. Barıştan ve uzlaşmadan yana olan net tavrı, uğradıkları zulme, şiddetle karşılık vermeyen, uluslararası hukuk kurallarına uyma çabasındaki kararlılık ve tutarlılık özellikleri, Bosna Hersek'in çıkarlarını koruma ve savaştan sonra yeniden inşa edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Diplomasi ve müzakere sürecinde pragmatik ve esnek bir yaklaşım geliştiren İzzetbegoviç, temelde bağımsız ve tüm halkları ile bütüncül bir Bosna Hersek vizyonundan vazgeçmeyerek, barışçıl ve uzlaşmacı bir çözümden yana tavır koymuştur. Uluslararası destek sağlamak adına giriştiği faaliyetler, Bosnalı Müslümanların yaşadıkları soykırımı tüm dünyanın gözleri önüne sermiş, bu zulme müdahale edilmesi için kamuoyu vicdanlarına seslenmekten geri durmamıştır. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak da kabul edilecek olan ve silahlı çatışmayı durduran Dayton Anlaşması bu kapsamda önemlidir.

Dayton Anlaşması her ne kadar adil bir anlaşma olarak değerlendirilmese de Bosna Hersek'in bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınmasına imkân sağlamıştır. *"Zafer değil ama mağlubiyet de değil. Ülkemiz ve halkımız yok olmaya mahkûm edilmişti. Varlığımızı korumamız bile zaferimizdir"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 400) ifadeleriyle anlaşmanın kendileri ve ülkeleri için önemini açıkça ifade eden İzzetbegoviç, Bosna Hersek'in geleceği için bu anlaşmayı bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu hususta 1995'te yapmış olduğu bir söyleşide şunları dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2022, s. 394):

> *"Dayton'da daha önceden kaybedilmemiş hiçbir şeyi kaybetmedik. Aksine, birçok şeyi geri aldık: topraklarımınız bir kısmını ve devlete ait bazı yetkileri. Sırplar aynı zamanda Bosna Hersek devletini kabul etmek ve tanımak zorunda kaldı. Savaşın başında reddediyorlardı. Bağımsızlık ve ayrılma hırslarından da vazgeçmek zorunda kaldılar. Daha fazlasını talep edebilirdik fakat bu sadece harp meydanında mümkün olurdu. Bu da savaşı uzatma tehdidi oluştururdu. Müzakere masasında ancak şu anda aldığımız kadar alınabilirdi, bir santimetre dahi fazlası değil. Savaşın ise nihayet sona erdirilmesi gerekiyordu zira ölüm ve acı çoktan dayanılabilir olma limitini aşmıştı."*

Yine bu minvalde Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada İzzetbegoviç şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 27):

> *"Biz Dayton'da barış kararı aldık. Şimdilik bu, gerçek bir barış olmaktan çok savaşın yokluğu olarak nitelendirilebilir. Dayton bir tavizdir ve bu tavizler adaletin kendisi değildir. Yine de artık Bosna'da insanlar ölmüyor. Oysa her gün çok sayıda insan ölüyordu. Bunun sona ermesi gerekiyordu, üzülmememiz gerekiyor. Şayet Dayton Anlaşması'nı imzaladığımız için pişman olursak, bu barış anlaşması sayesinde hayatta kalanları hatırlayalım. Burada savaşın devamında ölecek ya da malul kalacak olan binlerce gencimiz söz konusudur. Onlar için bu barış makuldür, zira ölüm sayıları çok fazlaydı. Milletimiz küçük bir millettir, her gün ölülerini ve malullerini saymaya devem edemezdi."*

İzzetbegoviç, Dayton Anlaşması'nı her ne kadar adil bir anlaşma olmasa da savaşı sonlandıran bir anlaşma olarak tanımlamıştır. Yine bu kapsamda Aralık 1997'deki Bosna Konferansı'ndaki konuşmasında şunları söylemiştir (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 215-216):

> *"Dayton Anlaşması'nın tamamı çok temel bir uzlaşma/taviz üzerine kurulu: Biz Sırp Cumhuriyeti'ni tanıdık, Sırplar Bosna Hersek devletini tanıdı (...) Kamuoyumuzun bir bölümü Sırp Cumhuriyeti'ni tanımamız karşısında şok oldu, bu bizim içinde çok zor oldu. Ancak bunu yapmak için iki önemli sebebimiz vardı: Bizi yeni ölümler ve yıkımlar silsilesiyle tehdit eden savaşı durdurduk ve burada bunun altını çizmek isterim bütünlüğe sahip ve uluslararası düzeyde tanınmış bir ülke olarak Bosna Hersek'in ayakta kalmasını sağladık. Bu çapraz bir uzlaşma/tavizdi ve Dayton Anlaşması'nın temelinde de bu var."*

İzzetbegoviç, anlaşmayı bir taviz/uzlaşma olarak değerlendirmiş, bununla beraber bağımsız ve bütüncül bir Bosna Hersek Devleti'ni uluslararası alanda tanınır kıldıklarını ve de savaşı sonlandırdıklarını vurgulamıştır. Akif Emre'yle yapmış olduğu röportajda da İzzetbegoviç, *"Dayton tamamen Batı'nın özellikle Amerika'nın himayesinde gerçekleştirilen adil olmayan bir anlaşmadır. Ama her şeye rağmen sonuçta barışı sağladığı için bu antlaşmayı imzalamak zorunda kaldık"* (Emre, 2020, s.154) ifadelerini kullanarak daha önce ifade ettiklerini doğrulayan yaklaşımını sürdürmüştür.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri de toplumla iletişim kodudur. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik ve vizyoner"* kodlarıyla, değerleri ve inançları kategorisinde yer alan "*milli kimlik, demokrasi, özgürlük mücadelesi ile dini ve manevi değerlere bağlılık"* kodlarıyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"Bosna'nın bütünlüğü, vizyon belirleme ve stratejik planlama, ayrımcılıkla mücadele, bağımsızlık mücadelesi, onarıcı adalet ile milliyetçilik"* kodlarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede şu çıkarımlarda bulunmak mümkündür: İzzetbegoviç, grubu ile iletişimi oldukça güçlü bir lider olarak, belirlediği vizyonları takipçileri ile paylaşan vizyoner bir lider, bu vizyonlara ulaşmak için kullanılan yöntemler konusunda da etik kuralları ihlal etmeyen etik bir liderdir. Böylece başta Bosna'nın bütüncül, bağımsız, özgür, tüm halkların eşit haklara sahip olduğu, demokratik bir devlet kurma vizyonu olmak üzere, tüm mücadelelerini ve hedeflerini, belirlediği tüm stratejileri takipçileri ile açıkça paylaşmıştır. Onları bu mücadele ve hedefler uğruna etrafında toplamayı başarmıştır. Bunun en somut göstergesi de Bosna Savaşı'ndaki Boşnakların direnişi ve savaşın bitiminde bağımsızlıklarını kazanmalarıdır.

İzzetbegoviç bağımsız Bosna Hersek'in seçimle iktidara gelen ilk cumhurbaşkanıdır. 18 Kasım 1990 tarihindeki seçimlerde parlamentodaki iki yüz kırk sandalyeden seksen altısını almayı başarmış, partiler arası anlaşma ile de cumhurbaşkanı olmuştur. Özellikle Bosnalı Müslümanlar tarafından destek ve saygı gören bir lider olan İzzetbegoviç, ülkenin bağımsızlık kazanmasında önemli bir role sahiptir. Grubu üzerindeki en güçlü etkisini bu süreçte görmek mümkündür. Onları bağımsız ve bütüncül Bosna Hersek konusunda ikna edişi, seçimlerdeki başarısı, savaş sırasında grubunu, öteki gruplara karşı ahlaklı ve insancıl davranmaya davet edişi, intikam ve nefret içeren söylemlerden uzak duruşu, adalet vurgusu ile her daim halkının yanında ve onlardan biri olduğunu hissettirmiştir. Grubu ile iletişiminde anlaşılır ve net ifadeler kullanan İzzetbegoviç, her dönem tüm grupların barış içinde bütüncül bir Bosna'da yaşamalarından yana olduklarını vurgulamıştır. Bu manada, *"Biz Boşnaklar, yani Bosna'nın Müslüman halkı, Bosna'nın yeniden bütünleşmesinin öncülüğü görevini üstlendik"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) ifadeleriyle grubuna bir misyon yüklemiş, amaçlarını ve görevlerini hatırlatmıştır.

İzzetbegoviç yaşadıkları tüm zulme ve insanlık dışı muamelelere rağmen her daim iyilik ve adalet kavramlarından vazgeçmemiş, grubuyla iletişiminde de sıklıkla bu kavramlara yer vermiştir. Bu kapsamda İzzetbegoviç'in affedici olmaları yönünde grubunu telkin eden, bunu da dini referanslar üzerinden veren bir yönü de söz konusudur. Bu duruma

bir örnek olarak, Ağustos 1990'da SDA'nın Foça'da düzenlemiş olduğu mitingde konuşan İzzetbegoviç, 50 yıl önce Drina Köprüsü'nde katledilen Müslümanları anmış ve bu kapsamda şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2018, ss. 23-24):

> *"Babalarını, kardeşlerini ve oğullarını kaybedenler adına benim affetme hakkım yoktur. Bunu ancak, bu zulme maruz kalan kurbanlar veya bir yakınını kaybetmiş olanlar yapabilir. Eğer yapabilirlerse affetsinler, Kur'an bunu tavsiye eder. Kur'an diyor ki: "Eğer bağışlarsanız sizin için daha iyidir", yani eğer yapabilirseniz affedin."*

Grubunu her daim insan kalmaya davet eden İzzetbegoviç, bu kapsamda Haziran 1996'da yaptığı bir halk konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2022b, s. 21):

> *"Düşmanlarımızdan daha iyi olursak, sahip olmamız gereken askeri güç ile aynı zamanda kanıtlanmış insani değerlerin taşıyıcı olursak, tektipliğin, barbarlığın, ayırımcılığın ve her türlü şiddetin karşısında durursak daha güçlü olacağız ve galip geleceğiz. Aksine "bize yapılanı biz de onlara yaparız" mantığını izlersek mücadeleyi kaybederiz."*

Söz konusu konuşmasında İzzetbegoviç, insani değerlere sahip olmanın, her türlü insanlık dışı muamelenin ve ayrımcılığın karşısında kalmanın önemini vurgulamış, grubunu insan kalmaya ve böylece kazanacaklarına dair bilinçlendirmiştir.

İzzetbegoviç'i onarıcı bir lider olarak öne çıkaran bir diğer özelliği de öteki algısı üzerinedir. Etnik milliyetçilikten ve ötekileştirme anlayışından oldukça uzak duran İzzetbegoviç'in söylemlerinde bu tarz içeriklere rastlanılmamaktadır. Ona göre, suçlular ve masumlar vardır. Onun anlayışında sadece suçlular dışlanabilir, kimse sahip oldukları dini ve etnik kimlikten dolayı suçlu olamaz. Bu anlayışını grubuyla da paylaşan İzzetbegoviç, her fırsatta hem grubunu öteki gruplara karşı adaletli davranmaya hem de ayrımcılık yapmamaları noktasında uyarmıştır.

İzzetbegoviç'in grubuyla iletişiminde öne çıkan diğer bir kavram da umuttur. Aralık 1992'de vermiş olduğu bir söyleşide İzzetbegoviç, yeni yıl mesajında Bosna Hersek vatandaşlarına kullandığı, *"harap düşmüş olmalarına ve karanlığa rağmen umutlarını kaybetmesinler. Bu büyük bayramların sembolize ettiği iyiliğin ve ışığın gücünün nihayet galip geleceğine inansınlar"* (İzzetbegoviç, 2022, s. 211) ifadeleri bu duruma birer örnektir.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak grubu üzerindeki etkisini savaş sonrası devlet inşa sürecinde de görmek mümkündür. Bu kapsamda Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada İzzetbegoviç, takipçilerine vizyonlarını hatırlatmıştır*: "Bosna da bir Avrupa ülkesi olan ve olmak isteyen bir ülkedir. Biz, hukuka ve insan haklarına saygı gösterilecek ve yeteneklerine uygun olarak herkese fırsat verilecek bir devlet kurmak istiyoruz"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28).

Bosna'da geleceğin inşasında kadınlara büyük bir rol yükleyen İzzetbegoviç, Haziran 1997'de Ayvatovitsa'da yaptığı bir konuşmada, *"kadınlarımızdan beklentimiz, bizim mücadele ederek kazandıklarımızı koruyacak, kazanmadıklarımızı ise elde etmeyi başaracak olan bir Boşnak nesil doğurup yetiştirmeleridir. Gururlu ve bilinçli insanlardan oluşan bir nesli, ezilmiş ve dışlanmış olan kadınlar yetiştiremez"* (İzzetbegoviç, 2022b, s.101) ifadelerini kullanmış, hem kadınlara geleceklerinin inşasında bir misyon yüklemiş hem de onları umutlandırmış, cesaretlendirmiştir. Öte yandan İzzetbegoviç'in grubu üzerinde sosyal kimlik liderliği yaptığı da görülmektedir. Öyle ki Ağustos 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada İzzetbegoviç; "*biz bir Avrupa ülkesiyiz fakat adımızı, dinimizi ve geçmişimizi unutmayı reddediyoruz"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 28) ifadeleriyle grubuna kimliklerini ve ülkelerini hatırlatmıştır. İzzetbegoviç'in bu yönünü söylemlerinde sıklıkla görmek mümkündür. Öyle ki onun Bosna Hersek'i bir Avrupa ülkesi olarak gördüğü, öte yandan kendini ve Boşnak halkını da Avrupalı Müslümanlar olarak tanımladığı, dinlerinden ve geçmişle bağlarından kopmadan yaşamlarını sürdürmeyi amaçladıklarını sıklıkla dile getirdiği aşikârdır. Onun bu tarz söylemleri grubu ile iletişiminde sıklıkla öne çıkmaktadır.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak grubu ile güçlü ve yakından bir ilişki yürüttüğü açıktır. Savaş öncesi dönemde Yugoslavya'nın dağılmasını önleme çabaları, dağılmanın kaçınılmaz olduğunu anladığında Bosna Hersek'in bütüncül, bağımsız ve demokratik bir ülke olması adına yürüttüğü mücadelede halkını ikna etmesi, onlardan güçlü bir destek alması, savaş döneminde halkına diğer halklara karşı insanca ve adaletle muamele etmeleri, intikam peşinde koşmamaları, umuda ve iyiliğe sarılmaları, inançlarından ve değerlerinden vazgeçmemeleri konusunda yapmış olduğu yoğun çağrı ile takipçileri üzerinde onarıcı ve yapıcı bir etki bırakmıştır. Sade, net ve akıcı konuşma tarzı ile dini ve kültürel değerlere referans veren söylemi, grubu üzerinde her daim karşılık bulmuş, takipçilerinin İzzetbegoviç'i kendilerinden biri olarak görmelerine de imkân sağlamıştır.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğini belirlemek için kullanılan kodlardan bir diğeri, mültecilere geri dönme çağrısıdır. Bu kodun sıklıkla; liderlik özellikleri kategorisinde yer alan *"etik"* koduyla, onarıcı liderlik özellikleri kategorisinde yer alan "*ayrımcılıkla mücadele"* koduyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu hususta İzzetbegoviç'in etik liderliğinin bir göstergesi şeklinde kabul edilebilecek bir çağrı olarak *"mültecilerin geri dönüşü"* aynı zamanda halkların tekrar barış ve huzur içinde yaşamaları için de bir gerekliliktir. İzzetbegoviç'e göre, Bosna Hersek'in bütünlüğü için en önemli koşul *"herkesin kendi evine geri dönmesidir"* (İzzetbegoviç, 2022b, s.31). Bunu açıkça *"mültecilerin geri dönmesi*

Bosna Hersek'in yeniden bütünleşmesinin ana meselesidir" (İzzetbegoviç, 2022b, s. 35) ifadesiyle ortaya koymuştur. Burada herkes kelimesini özellikle kullanılmıştır. Herhangi bir etnik ya da dini gruba değil de tüm Bosnalılara hitap etmiştir. Nisan 1996'da halk kongresinde yaptığı konuşmada İzzetbegoviç; ülkenin iyileşmesi için ilk adımın, *"mültecilerin, herkesin evine dönmesini"* ile başlayacağını ifade etmiştir.

Son olarak İzzetbegoviç'in değerleri ve mücadeleleri ile kişiliği arasındaki ilişkiler incelenmiş, bu kapsamda bazı çıkarımlar elde edilmiştir. Bu çıkarımlar şu şekildedir:

- İzzetbegoviç'in halkların eşitliği anlayışı ile kişiliği arasındaki ilişki incelendiğinde; cesaret ve kararlılık, sabır ve direnç, toplumsal acılara duyarlılık ile içsel motivasyon özelliklerinin öne çıktığı tespit edilmiştir.
- İzzetbegoviç'in bağımsızlık mücadelesi ile kişiliği arasındaki ilişki incelendiğinde; cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele, içsel motivasyon, tutarlı duruş, sabır ve direnç, umut ve iyimserlik ile toplumsal acılara duyarlılık özelliklerinin daha sık kesiştiği görülmüştür.
- İzzetbegoviç'in ayrımcılıkla mücadelesi ile kişiliği arasındaki ilişki incelendiğinde; cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele, tutarlı duruş, içsel motivasyon, umut ve iyimserlik, toplumsal acılara duyarlılık ile empati, hoşgörü ve şefkat özelliklerinin öne çıktığı anlaşılmıştır.
- İzzetbegoviç'in Bosna'nın bütünlüğü anlayışı ile kişiliği arasındaki ilişki incelendiğinde; cesaret ve kararlılık, toplumsal acılara duyarlılık, içsel motivasyon ile tutarlı duruş özelliklerinin daha sık kesiştiği tespit edilmiştir.
- İzzetbegoviç'in demokrasi, özgürlük mücadelesi, milli kimlik, insan hak ve özgürlükleri, bağımsızlık arzusu ile kişiliği arasındaki ilişki incelendiğinde; cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele, içsel motivasyon ile tutarlı duruş özelliklerinin daha sık kesiştiği görülmüştür.

Bu çıkarımlar neticesinde, İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinde ve grubu üzerindeki etkisinde kişiliğinin önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Özellikle cesur ve kararlı kişiliği, tutarlı duruşu, zorluklara karşı pes etmeyişi, sabırlı ve dirençli olması içinde yaşadığı topluma karşı duyarlı oluşu, empati ve hoşgörü yeteneğinin yüksek oluşu, umuda ve iyimserliğe karşı sarsılmaz inancı, onun liderliğini belirleyen temel dinamikler arasındadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:
YIKICI BİR LİDER OLARAK SLOBODAN MİLOŞEVİÇ'İN SİYASİ LİDERLİĞİ VE ETNİK GRUP ÇATIŞMALARINDAKİ ROLÜ

Bir savaş suçlusu olarak Uluslararası Adalet Divanı'nda yargılanan Miloşeviç, özellikle medya üzerinden gerçekleştirdiği manipülasyonla, Sırpların yıllardır diğer gruplar tarafından hak ettikleri değeri görmeyip aşağılandığını vurgulayan tarih anlatımıyla, kolektif narsisizm inancını grubunda yaygınlaştırmasıyla, Sırpları yüzyılın en mağdur halkı olarak tanımlamasıyla, grubuna korku ve tehdit unsuru veren yaklaşımı ve bu krizin kurtarıcısı olarak kendini inşa etmesiyle grubu üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca sosyal kimlik liderliği, kişisel özellikleri, karizmatik bir lider oluşu ve grubunun milliyetçi duygularına cevap veren söylemleri, 1987'de Kosovalı Sırplardan ziyade Yugoslavya'daki tüm Sırplara seslenişi ve kendini Sırpların hamisi olarak konumlandırarak *"bir daha sizi kimse dövemeyecek"* çıkışı, 1989 yılında Kosova Savaşı'nın 600. yıl dönümünde Gazimestan'da yapmış olduğu Kosova Mitingi bu etkiyi güçlenmiştir. Ancak bu etki yıkıcı bir etkidir. İktidarına sayısız çatışma ve dört savaş sığdıran Miloşeviç, açıktan bir nefret siyaseti gütmemiş ve söylemlerinde yıkıcı bir dil kullanmamış; "beyaz el stratejisi" gütmüştür.

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinin ortaya çıkmasına neden olan pek çok unsur vardır. Kişiliği, takipçilerinin dinamikleri ve beklentileri, sosyal çevre bu unsurların başındadır. Bu bağlamda Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine neden olan unsurları tespit etmek ve yıkıcı liderliğini kuramsal bir zeminde açıklamak adına toksik üçgen yaklaşımı çerçevesinde bir inceleme yapılmıştır. Bu incelemeye Miloşeviç'i tanıyan, onun kişiliğe ve liderlik sürecine tanıklık etmiş olan kişilerin ifadeleri de dâhil edilmiştir. Ayrıca bu bölümde, Miloşeviç'in mitingleri, ulusal ve uluslararası platformlarda yaptığı konuşmalar, verdiği röportajlar da incelenmiştir.

1. ÜÇGENİN İLK UNSURU: YIKICI LİDER

Bu bölümde yıkıcı bir lider olarak Slobodan Miloşeviç, "*karizma, kişiselleştirilmiş güç, narsisizm, negatif yaşam temaları ve nefret ideolojisi"* faktörleri kapsamında incelenmiştir.

1.1.Karizma

Karizmatik liderler, takipçilerini etkilemeyi bilen ve bunu başarabilen liderlerdir. Ancak bu etkiyi hangi yönde kullandıkları önemlidir. Miloşeviç, karizmatik bir lider olarak

hitabet yeteneğine sahip, kitleleri mobilize etmeyi başaran, kişisel çıkarlarını önceleyen yıkıcı bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. O, karizmasını kişisel çıkarlarını öncelemek için kullanmayı başaran, kişiselleştirilmiş karizmatik liderliğin bir örneğini teşkil etmektedir. Özellikle 1980'lerin sonunda yıldızı parlayan bir siyasetçi olarak Miloşeviç, Sırp halkının desteğini almasının yanı sıra Sırp entelektüellerinin ve akademisyenlerinin de desteğini almayı başarmıştır. Öyle ki Miloşeviç, eski bir komünist olan Cosiç'e göre, 20. yy.'daki en yetenekli Sırp siyasetçisidir. Yine akademisyen Beckoviç'e göre de Miloşeviç, Sırplar için Sırp Ortodoks Kilisesi'nden daha çok şey yapmış bir liderdir (Stevanoviç, 2005, s. 70). Miloşeviç'in yıldızının parlamasının arka planında pek çok faktör vardır. Bunlardan bazıları kişiliğinden kaynaklıdır. Karizmatik kişiliği, hitabet yeteneği, zekâsı, Sırp halkına liderlik etmesine imkân sağlarken, ülkenin ve federasyonun içine düşmüş olduğu ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar, etnik gruplar arasında hızla yayılan etnik milliyetçilik ve ötekileştirme süreçleri gibi dışsal etkenler de Miloşeviç'in siyasal liderlik sürecine olumlu etki yapmıştır. Stevanoviç (2005), 1980'li yıllardaki Yugoslavya'yı ve Sırbistan'ı şu ifadelerle tanımlamıştır (s. 73):

> *"Ülke homojen bir hale gelmişti. Yugoslavya'yı yeniçağa taşımada kritik rol oynayacak ve merkezinde Miloşeviç'in bulunduğu milliyetçi bir kitle oluşturuluyordu. Diğer birleşmiş Avrupa devletleri en azından sözde demokratikleşme yolundayken, Yugoslavya'da ülkeyi sonradan tamir etmesi mümkün olmayan zararlara sokacak yeni bir milliyetçilik gelişiyordu."*

Stevanoviç'in ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Yugoslavya'da hızlı bir milliyetçilik gelişmiştir ve Sırbistan'daki milliyetçiliğin gelişiminde Miloşeviç önemli bir rol oynamıştır.

Macura (2016)'ya göre, Miloşeviç etno-politik bir girişimcidir. Etnik bir girişimci olarak, etnisitenin siyasallaşması sürecini etkin bir şekilde yürütmüş, etnik farklılıkları vurgulayan retorik kullanımı ile nefret ve stereotipleşmenin önünü açmıştır (s. 116). Bu amaçla özellikle medya aracılığıyla, Sırp halkında korku ve tedirginlik uyandıracak açıklamalar yapılmış, *"biz ile karanlığın ve kaosun güçleri (onlar)"* arasında bir ötekileştirme süreci başlatılmıştır. Ötekileştirme sürecinin gelişiminde, korku etkili bir araçtır. Ötekinin bir kurgudan ibaret olduğunu ifade eden Zizek (1996)'e göre, ötekinin oluşturulması için iç grup yani biz içinde bir korku oluşturulması gereklidir. Bu korku, ötekinin bizi yok edeceğine dair bir algı üzerinden geliştirilmekte, öteki; bizin varlığını tehdit eden bir unsur olarak kabul edilmektedir. Bu durumu kullanmayı iyi bilen siyasi liderler ise oluşturdukları korku üzerinden kitleleri manipüle edebilmekte, onları daha kolay yönetebilmektedir. Böylece biz içinde korkuyu abartarak, ötekine yönelik önyargıyı ve nefreti artırmaktadırlar (ss. 67-74). Yine Smith (2002)'in "biz ve ötekiler" algısına dair ifade

ettiği; *"İlahi Hakikatin ışığı sonsuza dek "bizim" toprağımızın ve halkımızın üzerinde parlayacaktır fakat öteki etnikler "karanlıklarda yürümüştür" ve "barbar" dilleri konuşmuştur"* (s. 77) sözlerinin somut karşılığı Sırplarda görülmeye başlanmış, medyanın da yönlendirmesiyle diğer etnik gruplara karşı bir ötekileştirme süreci başlatılmıştır. Ayrıca bu dönemde rejime muhalif bağımsız gazeteciler yabancı güçlerle iş birliği yapmakla ve anavatanlarına ihanet etmekle suçlanmıştır. Sırp siyasi muhalifleri ile muhalif sivil toplum örgütleri, halkın gözünde itibarsızlaştırılmıştır. Ulusal televizyon kanalından, savaş karşıtı aktivistlerin, Müslümanlardan ve yabancı ajanslardan beslendiklerini, kalplerinde Sırpları taşımadıkları iddia edilmiştir (Šajkaš, 2008, ss. 632-633). Tüm bu propagandanın yanı sıra Sırp entelektüelleri de Yugoslavya'da Sırpların bastırıldığı, özellikle ülkenin güneyinde (Kosova) yer alan Sırpların fiziksel, siyasi, hukuki ve kültürel anlamda soykırıma maruz kaldıklarına dair yoğun bir söylem geliştirmişlerdir. Özellikle Sırp milliyetçi elit, tüm Yugoslavya sürecinde, Sırpların ikinci plana atıldığını ve Avrupa Birliği'nin komplosuna maruz kaldıklarını ifade etmişler, Hırvatların ve Slovenlerin Yugoslavya'nın karar alma süreçlerinde başrol oynadıklarını ve Sırp karşıtı politikalar benimsediklerini iddia etmişlerdir (Šajkaš, 2008, s. 628). Bu iddiaları anlayabilmek adına Sırp milliyetçiliğinin diğer milliyetçiliklerden farklarını ortaya koymak önemlidir. Bu farklılarından biri tarihsel nihilizmdir. Buna göre Sırplar, 1918'de Yugoslavya'nın kurulması ve 1945'te yeniden dirilmesi noktasında diğer gruplara öncülük etmeleri, diğerlerinden daha çok kayıp vermeleri neticesinde övgüyü hak ettiklerini düşünmektedirler. Ancak tarihin kendilerine adil davranmadığına inanmışlardır. Tarihin Sırpları, hiçbir zaman ödüllendirmediği, aksine aşağılanma ve acılarla cezalandırdığına inanan bu nihilist görüş, bir de uluslararası faktörlerin Sırpları meşru haklarından mahkûm bırakacağı şeklinde bir anlayış ile birleşmiştir. Ulusal acılar üzerinden geliştirilen ideolojinin kitleye yayılmasında ise Sırp entelektüelleri ile Miloşeviç önemli bir rol oynamıştır. Bu acı ulusal ideoloji Miloşeviç ve medyası tarafından başarılı bir şekilde işlenmiş, etkin bir propaganda aracı haline getirilmiştir. Böylece Miloşeviç, siyasi çizgisini komünizmden milliyetçiliğe kaydırmış, siyasi tarzını da ulusal bir lider imajına uydurmuştur (Djilas, 1993, s. 93). Bu imajı Djilas (1993), *"Güçlü, erkeksi ve dikkat çekici bir şekilde özgüvenli görünüyordu; kibrini ve kendini beğenmişliğini alçakgönüllülük ve sertlik maskesi altında saklıyordu"* (s. 94) ifadeleriyle yorumlamış, onu abartılı bir Roma taklitçisi olarak tanımlamıştır. Öte yandan Djilas, bu imajın Sırplarda karşılık bulduğunu, entelektüeller tarafından yoğun bir şekilde milliyetçilik aşılanan halkın kendilerine güçlü ve her şeye yeten bir lider bulduklarını, bu nedenle de Miloşeviç etrafında birleştiklerini ifade etmiştir (s.94).

Miloşeviç'in ulusal bir lider olarak ortaya çıkmasında üç dönüm noktası etkili olmuştur. Bunlardan ilki Stamboliç'in, Miloşeviç'i 20 Nisan 1987'de Kosova Polje'ye Yugoslavya'daki istikrarı tehdit eden Sırplar ile Arnavutlar arasındaki gerilimleri yatıştırması için göndermesidir. Miloşeviç burada toplanan Sırplara, standart parti çizgisi olan "Kardeşlik ve Birlik" çağrısında bulunmuş, *"ulusal nefretlere dayanan dışlayıcı milliyetçilik asla ilerici olamaz"* ifadesini kullanmıştır. Bunun üzerine bir Sırp gösterici *"Komünist parti bizim için hiçbir şey yapmadı"* diye bağırmış, Miloşeviç ise *"Sırbistan Merkez Komitesi olarak bunun farkındayız daha fazlasını yapabiliriz"* şeklinde yanıt vermiştir (LeBor, 2004, s. 78). O dönem, Sırbistan Merkez Komitesi Başkanlığı görevinde bulunan Miloşeviç'in bu söylemi, kendini yıllardır savunmasız ve kimsesiz hisseden Sırplar üzerinde oldukça etkili olmuştur. Yıllardır Tito yönetimi altında kendilerini aşağılanmış ve kimsesiz hisseden grup için Miloşeviç bekledikleri kurtarıcı lider olabilirdi. Arnavut polislerin Kosovalı Sırpları dövmesi üzerine, grup üyelerine seslenen Miloşeviç; *"Bir daha sizi kimse dövemeyecek"* ifadesini de kullanmıştır. Bu söyleminde sadece Kosovalı Sırplara seslenen bir yaklaşımdan ziyade aslında tüm Sırplara bir çağrıda bulunmuştur. Öyle ki Kosova'da bir daha sizi kimse dövemeyecek dememiştir. Bunun yerine *"sizi bir daha kimse dövemeyecek"* diye Yugoslavya toprakları üzerindeki tüm Sırplara seslenmiştir. Ancak bu dönemde Titoculuk dilini kullanmaya devam etmiş, açıktan bir milliyetçi liderlik sergilememiştir. Her fırsatta Yugoslavya'ya bağlılık çağrısını yenilemiş, özellikle güçlü bir nüfuza sahip olan Stamboliç ve ortaklarının muhalefetinden çekinmiş, onlarla karşı karşıya gelmemek için açıktan bir milliyetçilik gütmemiş, Titocu yaklaşım ile Yugoslavya'nın birlik ve beraberliğinden yana söylemlerini sürdürmüştür Sırp milliyetçiliğinin tehlikeli olduğunu bile bir konuşmasında ifade etmiştir (LeBor, 2004, ss. 83-84).

LeBor (2004), Miloşeviç'in siyasi hayatının ilk yıllarındaki durumunu şu ifadelerle açıklamıştır (s. 56):

> *"Miloşeviç kendini nerede konumlandıracağını düşünüyordu. O zamanlar henüz kırklı yaşlarının başındaydı. Gelecekteki ideolojik yolunu henüz belirlememişti. Birçok başarılı politikacı gibi kararlarını belirli bir zamandaki siyasi güç dengesine olduğu kadar belirli inançlara veya ideolojilere de dayandırıyordu. Miloşeviç elbette Sırp milliyetçiliğinin yükselişinin farkındaydı. Rankoviç' in[15] cenazesinde tezahürat eden kalabalıklara tanık olmuştu ancak bu, bir milliyetçi olarak kariyer yapmak için yeterli bir güç üssü değildi. Açık milliyetçilik zaten bir seçenek değildi. Tito daha yeni ölmüştü, kardeşlik ve birlik doktrini siyasi elitler arasında hala dokunulmaz kabul ediliyordu."*

[15]Aleksandar Rankoviç, Kosovalı Arnavutların eski düşmanı. 1981 yılında ayaklanan Kosovalı Arnavut göstericileri bastırmış, Kosova'da düzeni sağlamıştır. 1983'te hayatını kaybetmiş Belgrad'a gömülmüştür. Cenazesinde on binlerce Sırp, "Sırbistan ayağa kalktı" şeklinde milliyetçi sloganlar atmıştır (LeBor, 2004, s. 55).

Kendini aşağılanmış ve cezalandırılmış hisseden Sırp halkı için bir umut olarak kabul edilmeye başlanan Miloşeviç, Polje'den sonra hem Sırp entelektüellerinin hem de milliyetçi elitlerin desteğini almayı başarmıştır. Bu desteğin ve umudun bir göstergesi olarak Polje ziyaretinden sonra Knjizevne Novine isimli bir kültür dergisinde Miloşeviç'e ithafen bir şiir yayınlanmıştır (LeBor, 2004, s. 83):

> *"Ama yakışıklı, genç bir konuşmacı geldi,*
> *Batan güneş onun taranmış saçlarına düşerken.*
> *Halkımla açık alanlarda, okul bahçelerinde ve tarlalarda konuşacağım diyor."*

Bu satırlardan da anlaşıldığı üzerine Miloşeviç, halkı için bir kurtarıcı rolüne bürünen, karizmatik liderlik özelliklerine sahip bir lider olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Macura (2016) bu özellikleri şu ifadelerle açıklamıştır: *"Miloşeviç, gereksiz diksiyondan arınmış, gür ve otoriter bir ses kullanırdı. "Karizmatik hitabet" becerileri gelişmişti. Kamuoyu tarafından olağanüstü güçlere sahip biri olarak görülüyordu. Halkını daha güvenli bir yere götürmeye hazır bir havari idi"* (ss. 114-115). Pappas (2005)'a göre de Miloşeviç, *"Sırpları mıknatıs gibi çekmesini ve ulusçu özlemlerini ateşlemesini sağlayan 'karizmatik' niteliklere sahip idi"* (s. 193). Stevanoviç (2005) ise Sırpların gözünden Miloşeviç'i şu ifadelerle anlatmıştır *(*s.2):

> *"Bir yandan o bizim Sloba'mız, yeni Aziz Sava*[16]*mız, 20. yy.'daki en yetenekli Sırp siyasetçimiz, kurtlar arasındaki kuzumuz; ama öte yandan da Dedinjeli Şeytan'ımızdı. Düşmanları ve muhalifleri ona gizliden gizliye saygı duydu, hayranları ve yandaşları ise sağı solu olmamasından çekindiler. Hiç kimse ona karşı kayıtsız kalamıyordu: insanlarda aşırı ve çelişik tepkiler uyandırıyordu."*

Miloşeviç'in Polje'de açıkça Sırpları tutan tavrı ve Sırp Komünist Partisi'ni Sırp ulusal davası ile yakınlaştırması, eski tarz Yugoslav siyasetçi Stamboliç'i hayrete düşürmüş, Miloşeviç ile aralarının açılmasına neden olmuştur. Ancak Miloşeviç'in bu yeni tarzı, giderek artan bir şekilde Sırpları Miloşeviç'e çekmeye başlamıştır. Mira Markoviç[17] bu durum karşında, Kosovalı Sırpların, Miloşeviç'e âşık olduklarını, yaşadıkları şiddete karşı onlara destek vermesinin, Miloşeviç'e bir kurtarıcı olarak bakmalarını sağladığını ifade etmiş, bu durumu şu sözlerle özetlemiştir: *"çok basit, seni korursam sen de beni sevmeye başlarsın"* (LeBor, 2004, s. 83). Bu sevginin ve Miloşeviç'e karşı duyulan güvenin bir

[16]1219'da özerk Sırp milli kilisesini kuran Aziz Sava, ilk Sırp patriği, Sırp Ortodoks Kilisesi'nin kurucusudur. Ayrıca Svetosavlje ideolojisinin esin kaynağıdır. Ortodoksluğu ve Sırplığı ayrılmaz bir bütün olarak kabul eden bu ideoloji, Aziz Sava'nın yeniden hatırlanması ve tanıtılması için ölümünden 700 yıl sonra 1935'te anma törenleri hazırlamıştır. Birçok halk hikâyesine ve efsaneye konu olan Sava, *"Sırp Cennetinin Güneşi"* olarak anlatılmıştır. Bu anlatı, Sava'nın hem Sırp milletinin hafızasında önemli bir şahsiyet olarak yer edinmesine hem de kilise tarafından kutsanmasına imkân sağlamıştır (Abdula, 2013, s. 173).

[17]Miloşeviç'in eşi ve siyasi danışmanı.

göstergesi olarak; *"Slobodan yeryüzünde yürüdükçe halk kimsenin kölesi olmayacaktır"* (Macura, 2016, s. 117) söylemi takipçiler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Yine bu durumun bir başka göstergesi olarak *"Sloba-Sloboda"* haykırışlarıyla Miloşeviç'i takip etmeye devam etmişlerdir. Özgürlük kavramı ile Miloşeviç adeta bir bütün haline gelmiş, takipçilerinin algısında Miloşeviç, özgürlüğe giden yolun açıcısı olarak kabul görmüştür. Yine Karadağ'da yaşayan halk da *"Slobodan, komünist olsan bile seni, Yüce İsa'yı sevdiğim gibi seveceğim"* şarkıları eşliğinde Miloşeviç'e olan bağlılığını ifade etmişlerdir (Stevanoviç, 2005, s. 64). Bu kapsamda Miloşeviç'in izleyici kitlesinin Sırbistan sınırlarını aştığını, Yugoslavya'daki Sırplar üzerindeki etkisinin arttığını söylemek mümkündür.

LeBor (2004)'e göre Miloşeviç, *"Kosova ziyaretinde kalabalığın gücüne tanık oldu. Kalabalığın değişken vahşeti, kolayca tehdit oluşturması ve şiddete başvurma potansiyeli onu baştan çıkarmıştı"* (s. 85). Zimmermann (1996)'e göre de *"Miloşeviç, Sırbistan'da iktidara gelmenin ve iktidarı sürdürmenin yolunun Sırp entelektüellerin demlediği milliyetçi kazanı ele geçirmek ve kaynatmak olduğunu anlamıştı"* (s. 25). Grubu tarafından bir kurtarıcı olarak görülen Miloşeviç, bu kurtarıcı rolünü oldukça benimsemiş, *"kendisini ulusal birleştirici ve güçlü bir Sırbistan'ın koruyucusu olarak"* (Vučetić, 2021, s. 237) görmüştür. Miloşeviç bu rolün farkındadır. İzleyenlerinin gözünden kendini görebilen Miloşeviç, federal başbakanı olmasını istediği Milan Panic ile arasında geçen bir diyalogda, *"Benim görevim önemli değil, Milan. Sırplar için bir tür Humeyni'yim"* (Sell, 2002, s. 169) ifadesini kullanmıştır. Stevanoviç (2005) de Sırpların algısındaki Miloşeviç'i şu ifadelerle açıklamıştır (ss. 63-64):

> *"1988-1989 yılları arasında birleşmiş Sırbistan, içinde sadece tek satılık malı bulunan bir dükkân vitrinine benziyordu. Vitrinde yalnızca, acımasız görünümlü, sabit bakışlı, gri saçlı, mavi takım elbiseli ve kravatlı bir adamın fotoğrafı asılıydı. Resimde Miloşeviç'in alnı açık ve bakışları tam ortaya odaklanmıştı. Resim her yerde görünebilirdi-arabaların, kamyonetlerin, otobüslerin üzerinde, evlerin duvarlarında, kafelerde, tefeci dükkânlarında, okullarda ve üniversitelerde. Yaşlı kadınlar bu adamın resmini mumların ve aziz ikonalarının yanına koyuyor, genç kızlar ise onu aşk mektuplarını ve makyaj malzemelerini taşıdıkları çantalarında gezdiriyorlardı. Kiliseler bu resimleri Aziz Sava ikonalarıyla birlikte satıyorlardı. Miloşeviç, kendini taraftarlarının benliğinde cumhurbaşkanından öte bir yere kazımıştı."*

Stevanoviç'in ifadelerinden anlaşıldığı üzerine Miloşeviç, takipçileri gözünde bir siyasetçiden fazlasıdır. Onlara göre Miloşeviç, aziz bir kurtarıcıdır. Kiliselerin de ona açıktan destek vermeleri, Miloşeviç'i halkın gözünde daha da meşrulaştırmış, ona kutsallık atfedilmesini kolaylaştırmıştır. İzleyenleri tarafından sevilen, sayılan ve büyük bir bağlılık gören Miloşeviç Sırp milliyetçiliğinin gücünü keşfetmiştir ve bu gücü de etkili kullanmayı bilmiştir. Jakovljevic (2008), Miloşeviç'i, *"şansını sonuna kadar zorlamaya cesaret eden*

bir kumarbaz" olarak tanımlamıştır (s. 60). Açık konuşma tarzı ve karizmatik kişiliğiyle takipçilerini etkilemeyi başarmıştır. Önce Sırbistan'ın iktidarını ele geçiren, sonra da Yugoslavya'daki tüm Sırpları kendi yönetimi altında bir arada toplamayı amaçlayan Miloşeviç, bunun gerçekleşmesinin tek yolunun savaş olacağını bile bile "Büyük Sırbistan" idealinden vazgeçmemiştir (Sell, 1999, s. 22). "Büyük Sırbistan'ın bir parçası olarak kabul edilen ve Miloşeviç'in söylemlerinde sıklıkla öne çıkan Kosova, Sırbistan'ın kalbi olarak tanımlanmış ve kamusal söylemde Kosova'nın anlamı; *"Hayatları vereceğiz, Kosova'yı vermeyeceğiz"* şekline dönüşmüştür. Bu retorik, rejimin Güney Sırbistan'da yaptıklarını "meşrulaştırmak" amacını da taşımıştır (Šajkaš, 2008, s. 631).

Miloşeviç'in siyasal hayatında ikinci dönüm noktası 23-24 Eylül 1987'de Sırp Komünist Partisi Sekizinci Genel Kurulu Toplantısı, üçüncü dönüm noktası ise 28 Haziran 1989'daki Kosova Savaşı[18]'nın altı yüzüncü yıldönümü kutlamaları ve bu kapsamda gerçekleştirdiği mitingdir. Sırp milliyetçiliğine dönüşün en temel göstergelerinden biri olarak kabul edilen ve Miloşeviç'in Sırp milliyetçisi olarak tanımlanmasına neden olan bu miting, Miloşeviç için yeni bir dönemi başlatmıştır. Tarihsel mitlere, sembollere ve seçilmiş travmalara atıf yapılan bu mitingde Sırp milliyetçiliği bariz bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Miloşeviç'in mitingin yapılacağı alana helikopterle gelişi, onun geçmişin intikamını olacak bir "intikam meleği" olarak algılanmasını sağlamıştır (Sell, 2002, s. XVI). Bu inişi Vučetić (2021) ise şu şekilde yorumlamıştır: Gazimestan alanına helikopterle bir Mesih gibi inen Miloşeviç, halkının gözünde "gökten inen" bir kurtarıcıdır (s. 237). Kosova'nın Miloşeviç'e faydalarından biri de Sırpların geniş grup kimliklerinin farkına varmalarını sağlamasıdır. Söz konusu mitingde Sırplara kim olduklarını tarihsel olaylardan ve kişilerden referans vererek hatırlatan Miloşeviç, seçilmiş travmalardan ve seçilmiş zaferlerden örülü söylemleri ile takipçilerine geniş grup kimliklerini hatırlatmış, kolektif bir bağ ve aidiyet kurmalarını sağlamıştır. Öyle ki etnik çatışmaların gücünün artırılmasının en iyi yolu geleneksel kökenlere duyulan bağın derinleşmesini sağlamaktır (Horowitz, 1985, s. 98). Bu bağın derinleştirilmesinde ise kolektif hafıza önemli bir rol oynamıştır. Bar-Tal (2007)'a göre kolektif hafıza, süregelen çatışmaların tarihini toplum üyelerine hatırlatma

[18]Sırplar için Kosova Savaşı; *"onların milliyetlerini, kâfirlere karşı Hristiyanlıklarını ve Avrupa'nın koruyucusu olarak kendilerine biçtikleri rolleri tanımlamaktadır."* Kosova'dan türetilen aslında, Avrupa'nın Sırplara minnettar olmasını sağlamaktır. Sırpların Avrupa'nın koruyucu olarak lanse edilmesi, ancak "yiğit" Sırpların her zaman Avrupa tarafından, ihanete uğradıklarına olan inanç, Sırpların özel muameleyi hak ettikleri inancını da beraberinde getirmiştir (Zimmermann, 1996, ss. 11-12).

görevini üstlenmektedir. Çatışmaların başlangıcını ve gidişatını açıklamak için veri oluşturur. Çatışmaya anlam ve tutarlılık kazandırmaktadır. Bunu yaparken de bazı gerçek olaylara dayanan bir temel oluşturur. Ancak önyargılı, toplumun ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde seçilmiş, çarptırılmış bir anlatım kullanmaktan da geri durmaz. Toplumsal olarak inşa edilen bir anlatı kullanılarak, grup içinde bir meşruiyet kazanılmak istenir. Kolektif hafızanın bu işlevi, toplum tarafından içselleştirilmesine, gerçek olarak algılanmasına imkân sağlar. Hatta siyasi liderler ve resmî kurumlar tarafından da işlenerek resmi bir boyut da elde eder (s. 1436). Böylece hem siyasi bir lider olarak Miloşeviç'in Kosova'yı temel alan söylemleri, hem de Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Kosova'ya sahip çıkması Sırplar arasında kolektif hafızanın yeniden hatırlanmasına imkân sağlamıştır.

Ross (2001), Volkan'ın *"seçilmiş travma"* kavramına karşı *"psikokültürel dramalar"* kavramını öne sürmüş ve onu şu şekilde tanımlamıştır: *"bir grubun kimliğini somutlaştıran temel metaforlar ve grup anlatılarıyla bağlantıları nedeniyle önemli hale gelen, tartışılmaz kültürel iddialar, tehditler, kutuplaştırıcı olaylar"* (s. 157). Bu bağlamda, Kosova'nın Sırplar için psikokültürel bir drama olduğunu da ifade etmek mümkündür. Çünkü onlara göre, Kosova Sırbistan'ın kalbidir, her zaman öyle olmuştur ve öyle olmalıdır. Öte yandan Arnavutlar da sayıca üstün oldukları iddiasıyla Kosova'nın kendilerine ait olduğunu savunmaktadırlar. Bu nedenle Kosova çözülemeyecek kadar derin köklere sahip bir sorun olarak günümüzde dahi karmaşık halini sürdürmektedir.

Miloşeviç ulusal bir lider olarak siyasi kariyerinin ilk yıllarında takipçilerinin duymak istediklerini açıkça söylemekten geri durmamış, özellikle "Kosova" Miloşeviç'in söylemlerinde sürekli ön plana çıkan bir kavram haline gelmiştir. Gazimestan mitingi, Kosova Efsanesi mitinin doruk noktası olarak kabul edilmektedir. Artık tarihin intikamı alınacak, güneş Sırbistan üzerinde doğacak, kuzgunlar ve fareler kovalanacak, Kosova'da bir çoban bulunacaktır. Bu çoban ise Sırpların "tartışmasız" ulusal lideri olarak Miloşeviç'ten başkası olmayacaktır. Bu buluşmada Sırp halkı, Prens Lazar'ı, Laza veya Mali Laza (Küçük Laza) lakabıyla anarak, "*Çar Laza, Slobo'yu yanında bulunduracak kadar şanslı değildin!"* şeklinde şarkı söylemişlerdir (Stevanoviç, 2005, s. 66). Bu şarkı, takipçilerinin algısındaki kurtarıcı, "Aziz Miloşeviç'in" bir göstergesidir.

Miloşeviç özellikle Sırplar arasında, Tito'dan sonra hiçbir Yugoslav liderinin elde edemediği bir etki gücüne sahip olmuştur (Sell, 2002, s. 63). Holbrooke (1999)'a göre de Miloşeviç, Yugoslav liderlerinden en ateşli olanıdır ve milliyetçilik fırsatını fark edip, Sırp milliyetçiliği davasını benimsemiştir (s. 47).

1.2.Kişiselleştirilmiş Güç

1980'lerle birlikte Yugoslavya'nın siyasi sistemi durağanlaşmış, ekonomik krizler ve etnik grup çatışmaları artmaya başlamıştır. Komünizmin başarısızlığının her geçen gün hissedilir olması sonucunda yeni bir çare olarak milliyetçilik yükselmeye başlamıştır. Sell (2002)'e göre, Yugoslavya'nın iç sorunlarının (siyasi, ekonomik ve sosyal) çözümü adına Yugoslavya'yı yok edecek bir kıvılcım olan milliyetçilik kıvılcımını yakacak olanlar ise istekli demagoglardır (s. 29). Bu istekli demagoglardan biri olan Miloşeviç, Paris'te Yugoslav Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Petar Zivadinoviç'e göre, sıradan bir parti demagogudur. Astlarına karşı kibirli, zalim ve saygısız, üstlerine karşı açık sözlü, uysal ve itaatkârdır. Ayrıca ona göre, daha siyasi kariyerinin başlarında dahi Miloşeviç, *"güç açılığı"* çeken, hırslı bir kişidir (s. 30).

Cottam ve arkadaşlarına göre (2017), Büyük Üçlü olarak kabul edilen üç güdü öne çıkmaktadır. Bunlar; *"güç ihtiyacı (etki ve saygınlık isteği), bağlanma-yakınlık ihtiyacı (kişilerle yakın ilişkiler içinde olma isteği) ve başarı ihtiyacı (mükemmellik ve başarıyla görev tamamlama isteği"* (s. 57). Miloşeviç ise bu güdülerden en fazla etki ve saygınlık isteğini karşılamak için güç ihtiyacı ile güdülenmiştir. Miloşeviç'in güç ve kontrol istenci, otoriter yönetim anlayışı, askeri güç kullanmaya yatkınlık gibi liderlik özellikleri, empati eksikliği, acılara karşı duyarsızlık, etnik temizlik politikaları, geniş çaplı insan hakları ihlalleri gibi psikopatik eğilimler ile birleşince yıkıcı liderliği kaçınılmaz olmuştur. Özellikle güç ve kontrol istenci onun önde gelen liderlik özelliklerinden biridir. Miloşeviç'i tanıyan herkes, onu motive eden şeyin "güç" olduğu konusunda hemfikirdir (Sell, 2002, s. 169). Onun güç istencinin altında yatan en önemli unsur ise otoriter kişiliğidir. Cosic, Miloşeviç'i *"güçlü bir siyasi iradeye sahip zeki bir kişi"* olarak tanımlamıştır. Ona göre Miloşeviç; *"ekonomi, iletişim ve kalkınma anlayışına sahip ilk Sırp Komünisti idi ve otokratik bir kişiliğe sahipti"* (Sell, 2002,s. 110). Zimmermann (1996)'e göre de Miloşeviç kariyerine, *"otoriter bir kişiliğe sahip bir komünist aparatçik"* (ss. 20-21) olarak başlamıştır.

Miloşeviç'in gençliğinde Sırp ulusal geleneklerine ya da mitlerine bir ilgi gösterip göstermediği belirsizken, güç ve iktidar hırsı için bunları ustaca kullanmayı başarmıştır. Sell (2002), Miloşeviç'in siyasal hayatındaki dönüşümünü ise şu ifadelerle açıklamıştır (s. 170):

> *"Mesleki hayatının ilk yirmi beş yılında Miloşeviç tipik bir Yugoslav Komünist aparatçik gibi görünüyordu. Komünizmi bıraktı ve 1980'lerin sonlarında kendi iktidara yükselişini körüklemek için Sırp milliyetçiliğini benimsedi ancak milliyetçilik onun için sadece bir araçtı. Miloşeviç, bir barış elçisi imajını geliştirme çabalarına elverişsiz hale geldiğinde milliyetçiliği de aynı hızla bıraktı. 1990'ların sonlarına doğru, Kosova'daki başarısız savaşının öncesinde Miloşeviç, Üçüncü Dünya anti-emperyalizminin tuhaf bir versiyonuyla*

birleştirilmiş şiddetli Sırp şovenizminin kamusal bir duruşunu tekrar benimsedi ancak bu köşeye sıkışmış bir adamın çaresiz hilesiydi."

Miloşeviç, 1982'de Yugoslavya'daki en çok parti üyesine sahip olan Belgrad Komünist Birliği Şehir Komitesi'ne başkan olarak seçilmiştir. Bu terfi ile Miloşeviç hem adını Belgrad'a duyurmayı başarmış hem de daha büyük bir kariyer için önemli bir fırsat yakalamıştır. Bu süreçte Sırp milliyetçiliği ile mücadele etmiş, antikomünist Slobodan Jovanoviç'in eserlerini yasaklatmış, parti ve üniversite kadrolarında bulunan liberallere karşı açıktan bir savaş başlatmış, Marksizmin eğitimde önemli bir yer edinmesi gerektiğini savunmuş, Tito'nun mirasına sahip çıkan faaliyetler içine girmiştir. Miloşeviç bu dönemde, gerçek komünizmi yeniden tesis edecek bir adam olarak algılanmaya başlanmıştır. Özellikle Belgrad entelijensiyası üzerinde önemli bir etki uyandıran Miloşeviç, strateji ve manipülasyon yoluyla bu kesimin de güvenini kazanmayı bilmiştir (Stevanoviç, 2005, s. 36). Stevanoviç, Miloşeviç'in iktidar yapısını ve özelliklerini şu ifadelerle aktarmıştır (ss. 161-162):

"Sırbistan'da hâkimiyetini tehdit eden hiçbir şey olmadığına göre, diktatörlük için resmi bir neden de kalmamıştı. Sahte bir parlamenter sistem, onun amaçları için tek partili sistemden daha uygundu. Miloşeviç, resmi diktatörlüklerin temel özelliği olan, farklı düşüncelere karşı hoşgörüsüzlüğün, kendi amacına hizmet edemeyeceğini anlamıştı. Basın üzerine geliyor ama o sakin davranıyordu; muhaliflerini tutuklatmadı, toplama kampları yaptırmadı, soykırımı tahrik etmedi; kendisini ordunun ve polisin kumandanı ilan etmedi. Miloşeviç, geçmişte zararsız muhalefeti besleyerek tüm gücü kendinde toplamış ve gücünü sadece kendi partisinin -Seselj ve eşinin de yaptığı gibi- ve kendi partisine yakın olan partilerin zirvesindekilerle paylaşmıştı. Her şey kontörlündeydi; olup biten her şey onun sorumluluğundaydı ve verdiği kararlara kimse itiraz edemezdi. Miloşeviç'in ilgilendiği tek şey, iktidarı ve son bulmayan siyasi entrikalarıydı."

Ancak Miloşeviç gücü elinde tutmayı başarsa da bu gücü kullanmayı başaramamıştır. Bu gücü Sırbistan'ın askeri ya da ekonomik gücünü geliştirmek adına kullanamamış, iktidarında dört savaş kaybetmiş, Sırbistan'ı Avrupa'nın en fakir devletlerinden biri haline getirmiştir. Sell (2002)'e göre bir lider olarak Miloşeviç'in neyi başarmayı amaçladığına dair büyük bir fikri ya da Sırp halkı ile paylaşacağı bir "rüyası/amacı" yoktur (s. 170). Ona göre Miloşeviç (s. 151);

"Bir ulusu savaşta yönetmek için genellikle gereken türden bir kadro yapısını asla geliştiremedi. (...) Sırbistan'ın 1991'deki tüm insan ve askeri kaynaklarını kullanabilseydi, Hırvatistan'ı yenebileceği konusunda çok az şüphe var. Ancak Miloşeviç, heyecan verici bir savaş zamanı lideri olmak için gereken siyasi vizyon ve kararlılıktan yoksundu. Sırp halkına Hırvatistan'da veya başka bir yerde ne için savaşmalarını istediğini asla söylemedi. (...) Miloşeviç, kendi siyasi bekası dışında inançlara veya değerlere sahip olmadığı için, başkalarında kalıcı bir inanç veya sürdürülebilir bir fedakârlık uyandırmaktan acizdi."

Sell (2002)'e göre Miloşeviç her zaman çok çalışkan bir kişidir. Gerek eğitim hayatında gerek siyasi kariyerinde onu öne çıkaran bu çalışkanlığı olmuştur. Çok erken yaşlarda Komünist partiye katılan Miloşeviç çalışkanlığı ve hırslı kişiliği sayesinde parti

yönetimi tarafından kısa sürede fark edilmiştir. 1987 Polje buluşmasına kadar "komünist aparatçik" olarak bilinen, ofisinde dolaşırken astlarına emirler yağdıran ve "Küçük Lenin" olarak sıfatlandırılan Miloşeviç, 1987 sonrasında, kendini karizmatik bir milliyetçi olarak yeniden inşa etmiş ve kelimelerinin insanlar üzerindeki etkisini, onları nasıl harekete geçirebileceğini öğrenmiştir (ss. 3-4). 1989 yılına gelindiğinde ise Miloşeviç, federasyondaki sekiz ülkenin üçünü (Sırbistan, Karadağ, Voyvodina) kontrol eden bir güce sahip olmuştur. Sell'e göre, Miloşeviç'in hedefi tüm Yugoslavya'ya hükmetmektir. Ancak bunu gerçekleştirmesi için öncelikle Kosova'daki Arnavut liderliği ezmeli, bağımsızlık mücadelesi veren Kosovalı Arnavutları bastırmalı ve Sırbistan üzerinde tam kontrolü sağlamalıydı (s. 64). Miloşeviç'in bu kapsamda yaptığı önemli hamlelerden biri Kosova ve Voyvodina eyaletlerinin özerkliklerini sınırlandırmak olmuştur. Öyle ki Miloşeviç ve müttefikleri Sırbistan'ın birleşik bir cumhuriyet olması gerektiğine inanmışlardır. Bu hamle özellikle Kosovalı Sırplar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yıllardır Arnavut baskısı altında kendini savunmasız ve kimsesiz hisseden milliyetçi Sırplar, federal Yugoslav liderliğini aşağılarken, kendilerine sahip çıkan bir lider olarak Miloşeviç'e bağlılıklarını artırmışlardır (LeBor, 2004, ss. 85-86).

Sell (2002)'e göre Miloşeviç, Balkanlarda savaş başlattıktan sonra, başaramayacağını anlayınca "Büyük Sırbistan" fikrini reddetmiştir (s. 119). LeBor, Miloşeviç'in eşi Mirjana Markoviç'in, eşinin Büyük Sırbistan'ı getirmek istemediğini ve Yugoslavya'yı korumayı amaçladığını aktarmıştır. Markoviç'e göre, *"Slobo bunu desteklemedi. Büyük bir Yugoslavya istiyordu. Çünkü Sırplar, Hırvatistan, Bosna ve Karadağ'da yaşıyordu. Sırplar her yerdeydi. Sırplar kadar her yere yayılmış başka hiçbir ulus yoktu ve Sırplar ancak Yugoslavya'da tek bir ülkede yaşayabilirlerdi"* (LeBor, 2004, s. 146). Ancak her ne kadar söylemlerinde "Büyük Sırbistan" kavramını kullanmamış olsa da "tüm Sırpların tek bir devlette" yaşama fikrini savunması onun Yugoslavya'ya hâkim olma isteğinin bir kanıtıdır.

Miloşeviç'in tüm Yugoslavya'ya hâkim olma hedefi, gücü elinde tutma isteğinin en temel göstergelerinden biridir. LeBor (2004)'e göre Miloşeviç (s. 85);

> *"Bir devrim yapıp Tito'nun Yugoslavyası'nı parçalamak istemiyordu. Devlet, parti ve ordu gibi mevcut güç sistemlerini Sırbistan için ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden kalabalığın gücü dikkatli bir şekilde dağıtılmalıydı. Yugoslav federal güç (devlet gücü) istikrarlı bir şekilde Sırp Cumhuriyeti'ne devredilmeliydi. Bunu yapmak için Yugoslav liderliği ve siyasi prestiji zayıflatılmalıydı."*

Miloşeviç iktidarı ve gücü kişiselleştirebilmek adına, 1984'te Belgrad Komünistlerinin başına geçtikten sonra ordu ile yakından bir ilişki geliştirmiştir. Orduya

hitap eden siyasi üslubu ile onların gururlarına ve onurlarına hitap eden ifadelerle hem ordu içinde hem de etnik grubu içinde yer alan aşırılıkçı ve militarist Sırplarla bir bağ kurmayı başarmıştır (LeBor, 2004, s. 72). Öte yandan Miloşeviç, Sırbistan'da iç düzeni tesis etmek ve orduya karşı bir denge unsuru oluşturmak adına ağır silahlı, büyük bir özel polis gücü oluşturmuştur. Yıllar içinde de ordu hiyerarşisinde elemeler yapmış, sadece emirlerini sorgusuz sualsiz yerine getirecek kişiler bırakmıştır. Böylece orduda ve güvenlik güçleri üzerinde etkisini artırmıştır. Diğer yandan Miloşeviç'in medya üzerindeki etkisi de göz ardı edilemez. Medyaya açıktan bir sansür uygulamaktan ziyade, kamu yayın ve basım organlarının, Miloşeviç'in politikalarına hizmet verecek şekilde kalabalığın içgüdülerini harekete geçirici yayımlar yapması sağlanmıştır. Sell (1999)'e göre Miloşeviç ve yandaşları, medyayı Sırbistan toplumunu "aptallaştırmak" için kullanmışlardır. Bunu da kültürel programlar yerine şiddet içeren aksiyon filmlerinin yayınlanması, fanatik, mistik ve şarlatanlarla dolu yayınlara öncelik verilmesi yoluyla yapmışlardır (s. 25). Yine ülkenin önemli yayın organlarından biri olan Sırp milliyetçiliği propagandası yapan Politika'nın baş editörü olan Zivorad Minovic, Miloşeviç'in önemli bir müttefikidir (LeBor, 2004, s. 86). Politika Gazetesi'nin yanı sıra Sırbistan Kamu Yayıncılığı Şirketi de Kosova ile ilgili haberlerin yayınlanmasında etkili rol oynamış, Miloşeviç'in propagandasında önemli bir araç haline gelmiştir. Bunun yanı sıra yönetmenliğini Zdravko Šotra'nın yapmış olduğu "Boj Na Kosovu" (Kosova Savaşı) isimli film sayesinde kitlelere büyük ölçüde ulaşılmıştır. Bu film özellikle Sırplara satılarak, bir tür tarih dersi niteliğinde hazırlanmış, Sırpların bir halk olmaları gerekliliğine vurgu yapan, Avrupa'yı Türklere karşı koruma görevi üstlenen, ayrıca tarihsel süreçte Sırp halkının uğradığı adaletsizliklere değinen, bu adaletsizlikleri düzeltmenin zamanının geldiğini hatırlatan, duyguları harekete geçiren bir siyasi araç olarak işlev görmüştür. Öyle ki filmin galasına üst düzey hükümet yetkilileri ve kilise ileri gelenleri de katılmıştır. Ayrıca film, genç nesillere, asil kahramanlık ve vatanseverlik gibi duygular eşliğinde Miloş Obiliç ve Kosova sahasında hayatını kaybeden diğer Sırplar gibi örnekler de vererek bir nevi fedakâr rol modeller de sunmuştur (Vučetić, 2021, ss. 231-232).

Stevanoviç (2005)'e göre, Miloşeviç rejimi yıllar boyunca korkuyu araç haline getirerek halkı kontrol etmeyi başarmıştır. Bu aracı hem Yugoslavya'nın dağılma sürecinde gerçekleşen savaşlarda hem de Kosova Savaşı sonrası gerçekleştirilen NATO saldırılarında kullanmıştır. Söz konusu saldırıların sadece kendi rejimine karşı olmadığını aynı zamanda tüm Sırplara karşı yapılan bir saldırı olduğunu ilan eden Miloşeviç, halkını bağımsızlıklarını kurtaracak tek kişinin kendisi olduğuna her seferinde ikna etmiş, kendisine yönelik öfkenin

ABD'ye ve Almanya'ya yöneltmesini sağlamış, halkının gözünde *"Miloşeviç, Sırbistan'dır"* algısını oluşturmayı başarmıştır (s. 233).

Jakovljevic (2008), Miloşeviç'in etkisini şu şekilde özetlemiştir: *"Siyasi kariyerinin en başından itibaren meşruiyeti, yasal süreçleri ve kurumları içeriden aşındırmak, onları kendi aleyhlerine çevirmek ve siyasi hırslarının hizmetinde kullanılan araçlara dönüştürmek için kullanmıştır"* (s. 56). LeBor (2004) ise Miloşeviç'in siyasi çıkarlarını önceleyen ve gücü elinde tutma istediği şu ifadelerle açıklamıştır: *"Yöntemleri milliyetçiliğin, popülizmin ve çete dinamiklerinin uygun şekilde sömürülmesiydi. O zamanlar amaçları sadece iç siyasi gücü kazanmaktı. Ancak bu soğuk ve alaycı karar sonunda dört savaşa yol açan bir olaylar zincirinin başlamasına neden oldu"* (s. 89). Öte yandan LeBor, Miloşeviç'in "*çete şiddetini istismar etme ve ulusal şikâyetleri ustaca yönlendirme konusunda Mussolini'yi hatırlattığını"* (s. 108) da eklemiştir. Miloşeviç, iktidar sürecinde tek adam olmayı devam ettirmiştir. Lipman-Blumen (2006)'e göre Miloşeviç, güçlü muhalefete rağmen uzun yıllar iktidarda kalmayı başaran en yeni toksik liderler arasındadır (s. 33).

LeBor (2004), Dusan Mitevic'in Miloşeviç hakkındaki izlenimlerini şu ifadelerle aktarmıştır (s. 158):

> *"Başkalarının inisiyatif almasına asla izin vermezdi. Her şeyi kontrol etmek isterdi ve her şeyin mükemmel olması gerekirdi. Kabine toplantıları kısa, kesin ve konu odaklıydı. Çok az anlaşmazlık olurdu. Çünkü bir bakan Miloşeviç ile aynı fikirde olmazsa siyasi kariyeri kısa ömürlü olurdu."*

Miloşeviç'in gücü ve kontrolü elinde tutma isteği müzakere süreçlerinde de kendini göstermiştir. Miloşeviç ile müzakere süreci yürüten diplomatlardan biri olan David Austin'in Miloşeviç hakkındaki gözlemlerini LeBor (2004) şu ifadelerle aktarmıştır (s. 240):

> *"Sırbistan tek bir adam tarafından yönetiliyordu. Miloşeviç bizimle konuşmaktan başka yapacak bir işi olmadığı izlenimi veriyordu. Ülkede başka kimsenin bunu yapamayacağına dair entelektüel bir kibri vardı. Konuyu yakından biliyordu. Kararlar alıyor, tavizler veriyordu ve asla kimseye danışmak zorunda kalmıyordu. Sadece yapıyordu. Bu çok tuhaf bir işti. İyi bir tartışmayı ve müzakereyi severdi ve bundan zevk alıyor gibi görünüyordu. Bunda iyiydi ancak çoğu zaman gerçek olmayan gerçekleri ortaya çıkarıyordu."*

İzleyenleri tarafından ulusal bir kahraman hatta bir kurtarıcı olarak kabul edilen Miloşeviç, bu algının farkına vardıkça ve kalabalıkların gücünü keşfettikçe daha da hırslanmıştır. Bu hırs, kitleleri kontrol etme isteğini ve güç istencini daha da artırmıştır. Böylece milliyetçi duygular onun kişiliğinin karanlık yönlerini güçlü bir şekilde şekillendirmiştir.

1.3.Narsisizm

Miloşeviç, kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik modeline uyan yıkıcı bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. McClelland tarafından ortaya atılan kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik tipinin bir örneği olarak kabul edilebilecek bir lider olan Miloşeviç, kişisel hakimiyete öncelik veren, otoriter davranışlarda bulunan, kişisel çıkarlarını kolektif çıkarlara önceleyen, kendini ön planda tutan, sömürücü, diğerlerinin duygularını hiçe sayan, kayıtsız, empati yeteneği zayıf, narsist, aceleci ve saldırgan eğilimlere sahiptir. Sell (2002), Miloşeviç'in kişiliği inceleyen ABD'li psikiyatristlerin onu, *"kötü huylu narsistik"* bir kişi olarak tanımladıklarını ve kişilik özelliklerini şu şekilde sıraladıklarını ifade etmiştir: *"benmerkezci, kibirli ve kendini çok seven, çevresine karşı kayıtsız, kendi yalanlarına güçlü bir şekilde inanan biri"* (s. 173). Sell'e göre Miloşeviç gibi kötü huylu narsist olan liderler iktidara geldiklerinde, kendi çarpık dünya görüşlerine uymaları için takipçilerini manipüle etme yeteneğine sahiptirler. Ona göre Miloşeviç de kariyeri boyunca insanları kullanmıştır. Genellikle siyasi kirli işlerini başkalarına yaptırmıştır (s. 175). Ayrıca söylemlerinde ideolojik motifleri sıklıkla kullanması, çevresindekilere güvenmeyen, aşırı kuşkucu, kibirli, soğuk ve mesafeli kişiliği ile paranoid kişilik bozukluğunun da özelliklerini taşımaktadır. Öte yandan Adorno ve arkadaşları tarafından geliştirilen "yetkeci kişilik" özelliklerine de sahiptir. Bu tarz kişiliğin gelişiminde katı kuralları olan hiyerarşik, disiplinli, sevgisiz, baskıcı, yetkeci veya istismarcı bir anne-baba tarafından büyütülmüş olma oldukça etkilidir. Miloşeviç de oldukça katı kurallara sahip bir anne tarafından son derece baskı altına büyütülmüş bir çocuktur.

Miloşeviç siyasi yaşamı boyunca takipçilerine sosyal kimlik liderliği yapmış, onları dış düşmanlara karşı bir arada tutan, mutlakiyetçi ve kutuplaştırıcı bir retorik üretmiştir. Önce bu ötekiler Yugoslavya'dan ayrılmak isteyen Slovenler, Hırvatlar ve Müslümanlar olmuş, Kosova Savaşı ile birlikte de Arnavutlar ve NATO birliklerine yönelik bir ötekileştirilme süreci başlatılmıştır. Siyasi kariyeri boyunca Sırpların tarihsel süreç içinde mağdur edildiğinden, haksızlığa uğratıldıklarından bahsetmiş, tarihin kendilerine adaletsiz davrandığından dem vurmuştur. Böylece bir mağduriyet psikolojisi meydana getirmiş, halkını kışkırtmayı başarmış, bir haklılık algısı oluşturmuştur. Miloşeviç'in bu söylemleri takipçilerinde kolektif narsisizmin yaygınlaşmasına imkân sağlamıştır. İç gruba karşı hissedilen abartılı sevgi, iç grubun diğerlerine üstünlüğü ve bu üstünlüğün diğerleri tarafından yeterince tanınmadığına dair gelişen bir inanç olan kolektif narsisizm, iç grubun hak ettiklerini ve erdemlerini yücelterek, üstünlük kurma isteği ve algılanan dış tehdit

(düşman) algısı ile saldırganlığın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda milliyetçi grupların ortaya çıkmasında kolektif narsisizm pozitif bir rol oynamaktadır (Federico, vd. 2023, ss. 188-190). Grup içindeki kolektif narsist duygular bir de kötü huylu narsist bir liderle birleştiğinde yıkım kaçınılmaz olmaktadır. Miloşeviç de siyasi hayatına dört savaş, pek çok etnik çatışma, soykırım ve etnik temizlik faaliyetleri sığdırmıştır. Böylece Kohut'un yıkıcı karizmatik liderler "ya hep ya hiç" düşüncesi ile hareket ederler argümanı Miloşeviç örneğinde somutlaşmıştır.

Fromm (1990b) göre kişi, bebeklik döneminde yeterli sevgiyi görmezse sevgi yetisi gelişmemekte, bu durum neticesinde ikincil narsisizm adı verilen durum ortaya çıkmaktadır. Kişilik bozukluklarının altında yatan da bu narsisizm türüdür (ss. 47-48). Sevgiden yoksun büyüyen çocuk, kendi duygu, düşünce ve gereksinimlerinden yola çıkarak dış dünyayı anlamlandırmaya çalışmakta, bu durumda da kendini önceleyen, merhamet duygusu zayıf, yaptığı eylemlerden sorumluluk ya da vicdan azabı duymayan bir kişilik geliştirmektedir. Volkan (2005)'a göre kasıtlı bir yıkım sürecini başlatma isteği böyle bir kişilik gelişiminde ortaya çıkmaktadır (s. 313). Rosenthal ve Pittinsky (2006)'a göre de narsisizm; kendini kaptırma, büyüklenme, kibir, yetki ve güç isteği, kırılgan benlik yapısı, düşmanlaştırma ve ötekileştirme eğiliminin yüksek olması gibi özellikleri bünyesinde barındıran genellikle güçlü liderlerin kişiliklerinin bir parçasıdır. Bu tarz liderler empati yeteneğinden yoksundurlar. Güç ve hayranlık isteklerini tatmin etmek için çabalarlar (s. 617). Kötü huylu narsist bir kişiliğe sahip Miloşeviç'in de benzer özelliklere sahip olduğunu hem kendi söylemlerinden hem de onu yakından gözlemleyen kişilerin tanımlamalarından çıkarmak mümkündür. 1995 yılında Times'a verdiği bir röportajda Miloşeviç, *"Bu ölçekte bir savaşa dâhil olan liderlerin insani maliyetten dolayı kendilerini kötü hissettikleri bilinmektedir. Bu savaş sırasında Sırbistan'ın lideri olarak nasıl hissettiniz?"* sorusuna; *"Bu çok, çok zor ve çok tatsız bir pozisyon. Buna şüphe yok. Ancak şunu söylemeliyim ki, krizin başlangıcından bugüne kadar siyasi olarak yaptığımız her şeyin barışa yönelik olduğunu göz önünde bulundurduğumda, kişisel olarak bu konuda sakinim"* (Gaines vd., 1995) şeklinde yanıt vermiştir. Miloşeviç, Yugoslavya'da yaşanan yıkımın temel yapıcılarından biri olduğu halde her zaman barıştan yana bir söylem takınmıştır. Bu, onun en iyi savunma mekanizmalarından biridir. Hayatı boyunca işlediği tüm suçları inkâr eden, kanıtlar gösterildiğinde onları yalan ya da düzmece olmakla suçlayan, düşmanlarının komplosuna maruz kaldığını ifade eden Miloşeviç, bu tarz savunma mekanizmaları ile kendini meşru göstermeye devam etmiştir.

Öte yandan Miloşeviç, çevresindeki acılara son derece duyarsız, empati yeteneği zayıf bir kişi olarak tanınmaktadır. Bu bağlamda LeBor (2004), David Austin'in, Miloşeviç hakkındaki izlenimlerini şu ifadelerle aktarmıştır (s. 148):

> *"Etrafında yaşanan trajilerden asla bahsetmezdi. Miloşeviç, insanları birey olarak önemsemediği izlenimini veriyordu. Hiçbir şey onu duygusal olarak etkilemiyor gibiydi onun için herhangi bir insan acısı kayda değer değildi. Hiçbir zaman sempati göstermedi. Aile dışındaki insanlar onun için hiçbir şeydi. Miloşeviç için ulusların kaderi aile meselesinden sonra geliyordu. Bir keresinde müzakereleri tam saat beşte bitirmiş, kızının doğum günü partisi nedeniyle eve gitmek zorunda olduğu için."*

LeBor (2004)'e göre, "*Miloşeviç de sevgi hissediyordu ama sadece dört kişiye: karısı Mira, oğlu Marko, kızı Marija ve kardeşi Borislav"* (s. 146). Çevresindeki acılara oldukça kayıtsız ve ilgisiz olan Miloşeviç, savaş ve kriz dönemlerinde halkın moralini yüksek tutmak ve kendi siyasi statülerini yükseltmek adına siyasal liderlerin yaptığı gibi törensel faaliyetlere katılmamış, cephedeki askerlerini ya da yaralıları hastanede ziyaret etmemiş, Sırp mültecilerle bir araya gelmemiştir. Sell (2002), bu durumun nedenine dair şöyle bir iddia ortaya atmıştır: *"kontrol edemediği durumlarda rahatsız olan yalnız bir adam olarak Miloşeviç, bir tür kendiliğinden, eleştirel davranış riski nedeniyle bu tür popüler jestlerden kaçınmış olabilir"* (s. 150)

Miloşeviç'in kişiliğine dair açıklamalarda bulunan bir diğer kişi de ABD Büyükelçisi Zimmermann'dır. Zimmermann (1996)'e göre Miloşeviç (s. 24);

> *"İnkâr edilemez çekiciliğine rağmen, onu olağanüstü soğuk bir adam olarak buldum. Merhaba ve vedalaşma dışında nadiren gülümsediğini gördüm (...) onun hiçbir zaman bireysel bir insan acısı vakasından etkilendiğini görmedim. Ayrıca bir Sırp bile olsa, bireysel bir insan hakkında hayırsever veya cömert bir söz söylediğini de duymadım. Bu ürpertici kişilik özelliğinin, Miloşeviç'in Bosna Savaşı'nın ilk günlerinde Sırp vatandaşları tarafından işlenen en tarihsiz vahşetleri onaylamasını ve hatta teşvik etmesini mümkün kıldığına inanıyorum. Ayrıca Kosova'daki Sırp davranışlarını çirkin bir şekilde çarptırması, onun alışılmış yalancılığını da açıklıyor. Miloşeviç için gerçeğin mutlak olmaktan ziyade göreceli ve araçsal olma gibi bir değeri vardır. Eğer amaçlarına hizmet ediyorsa, kullanılır, eğer hizmet etmiyorsa atılabilir."*

Miloşeviç'in üç karakter özelliğinden bahseden Zimmermann (1996)'e göre bunlar; *"Yugoslavya'nın birliği ve kurumları hakkındaki alaycılığı, ikiyüzlülüğü, saldırgan eylemlerin sorumluluğundan kaçınmak için gösterdiği çabadır"* (s. 125). Ona göre, iki Miloşeviç vardır. Bunlardan ilki, sert, otoriter, kargaşa peşinde koşan, savaşçı, Büyük Sırbistan ideali olan, öfkeli, Batıdan nefret eden, Sırpça konuşan bir kişiliğe sahiptir. İkinci Miloşeviç ise cana yakın, nazik, işbirlikçi, Yugoslavya'nın devamı için sorunlara çözüm arayan, sakin, yeterli ve düzgün bir İngilizce ile konuşan özellikler taşımaktadır. Ancak her iki Miloşeviç de Arnavutlardan hoşlanmamaktadır. İkinci Miloşeviç, Birinci Miloşeviç'in Sırbistan'a verdiği tahribatı onarmak için sıklıkla ortaya çıksa da Birinci Miloşeviç her

zaman geri dönmüştür (s. 26). LeBor (2004)'e göre de iki Miloşeviç vardır: *"ilki çekici bir Balkan haydudu ya da büyükelçilerin sırdaşı, Batılı diplomatların yalakası, Karadziç gibi asileri himayesinde dizginlemek için elinden geleni göstermek isteyen bir Miloşeviç. Diğeri ise sınırlı görüş ve zayıf stratejik anlayışa sahip, otoriter bir taşralı, komünist bir memur"* (s. 320). Sell (1999)'e göre ise, *"yabancı liderleri bir müzakereci olarak becerisi ve maharetiyle etkileyen yüksek zekâlı bir adam olan Miloseviç, aynı zamanda aşılmaz görünen engellerle karşılaştığında tepki vermeye meyilli, derin sorunlu bir kişidir"* (s. 23). Öte yandan Holbrooke (1999), Miloşeviç'i *"zeki, çekici ve kaypak biri"* (s. 22) olarak tanımlamıştır. Zimmermann (1996) ise Miloşeviç hakkında; *"Miloşeviç, istediği zaman sempatik olabilir, ancak karakteri otoriterdir. Büyük ölçekte de bir zorbadır"* (s. 24) ifadesini kullanmıştır. 1999 Kosova Savaşı sırasında NATO askeri komutanı olan ve Miloşeviç ile pek çok kez müzakere görüşmeleri için bir araya gelen General Wes Clark ise Miloşeviç'i şu ifadelerle tanımlamıştır: *"Miloşeviç ile uğraşarak yüzlerce saat geçirdim. Çok kurnaz, güçlü, sert bir müzakereci. Cesur kararlar almaktan ve güç kullanmaktan korkmuyor. Kendi kurallarına göre oynuyor ve kendi akılcılık standartlarına sahip"* (Sell, 2002, s. 211).

Sell (2002)'e göre Miloşeviç'in özelliklerden biri de yalancı olmasıdır. Bu özelliğinin bir göstergesi olarak 1997'de NATO Genel Sekreteri Javier Solana ile Miloşeviç arasında geçen diyalog önemlidir. Solana, Miloşeviç'i Sırp gizli polisini Bosna'ya sızdırmak ve rüşvet almakla suçlamış, Miloşeviç de bu iddiaları önce reddetmiştir. Bunun üzerine Solana, Miloşeviç'e yalan söylüyorsun demiş, Miloşeviç ise öfkelenerek kendisine yalancı mı dediğini sormuştur. Ve sonrasında yalan söylediğini kabul ederek; *"evet haklısın yalan söylüyordum. Ama bu normal, herkes yapıyor"* (s. 173) ifadelerini kullanmıştır. Miloşeviç'in bariz bir yalanı da yine Times'a verdiği bir röportajda yer almaktadır. "*Bosnalı Sırp liderlerle ilişkinizi nasıl tanımlarsınız?"* sorusuna Miloşeviç, *"Biz hepsiyle bütün ilişkilerimizi kestik. Hiçbir ilişkimiz yok"* (Gaines vd., 1995) şeklinde yanıt vermiştir. Miloşeviç rahatlıkla yalan söyleyebilen, gerçekleri çarpıtma konusunda oldukça marifetli, tüm bunlara önce kendisi inanan bir kişiliğe sahiptir.

Miloşeviç'in bir diğer özelliği aniden değişen ruh halidir. Ruh halinin aniden değişebildiğini ve öfke patlamalarını pazarlık taktiği olarak kullandığını öne süren Sell, müzakere süreçlerinde Miloşeviç'in sakin ruh halinden bir anda öfke nöbetlerine geçebildiğini aktarmıştır (Sell, 2002, s. 212). Holbrooke (1999) da benzer bir durumdan bahsederek, Miloşeviç'in değişken ruh haline yönelik şu ifadeleri kullanmıştır: *"Miloşeviç*

ruhsal durumunu büyük bir hızla değiştirebiliyor, bunu belki de diğer insanları sarsmak ve şaşırtmak için yapıyordu. Zarafetten gaddarlığa, duygusal patlamalardan ayrıntılı hukuksal tartışmalara kayıp durma yeteneği vardı. Öfkelendiği zaman yüzü buruşuyor, ama sonra hemen kendini toplamasını da biliyordu" (s. 144).

Öte yandan Sell (2002)'e göre, *"Miloşeviç, aslında bir ihanet ustasıdır"* (s. 175). Önce Hırvatistan'daki Sırplara, sonra Bosnalı ve Kosovalı Sırplara ve en nihayetinde Sırbistan'a ihanet etmiştir. Önce Yugoslavya'daki tüm Sırpların koruyucusu olarak kendini ortaya atmış, buna hem kendini hem de takipçilerini inandırmıştır. Narsist, hırslı ve kibirli kişiliği gerçeklerle yüzleşmesini engellediği için amacına ulaşmak adına türlü savaş ve insanlık suçu işlemekten de geri durmamıştır. Kullandığı "beyaz el" stratejisi ile söylemlerinde barıştan yana bir tutum izlerken arka planda paramiliter grupları desteklemeye devam etmiş, çatışmaları körüklemiştir. Yugoslavya'nın dağılmasına engel olamayacağını anladığında ise Sırbistan'ı önceleyen bir yaklaşımla, Sırbistan üzerindeki ekonomik yaptırımları kaldırmak adına diğer ülke topraklarında kalan Sırpları yüz üstü bırakmaktan imtina etmemiştir. Onun için Sırpların geleceği önemli olmamıştır. Stevanoviç (2005)'e göre, *"Miloşeviç'in tüm varlığı güç istenciyle kuşatılmıştı ve çocukluk yaraları asla iyileşmedi. Komünizm ona, amacın araçları haklı kıldığını çok erken öğretmişti. Nevrotik hırsının sonuçları barış zamanında önemsiz kalabilirdi ama iç savaş varken nasıl da yıkıcı oldukları görüldü"* (s. 3). Bu bağlamda Miloşeviç, kişisel çıkarları peşinde koşan, iktidar ve güç istenci yüksek bir siyasal lider olarak halkını amacına ulaşmak adına kullanan yıkıcı bir lider profili çizmektedir.

1.4.Negatif Yaşam Temaları

Miloşeviç, çeşitli travmalara maruz kalarak büyümüş bir liderdir. Ebeveyn uyuşmazlığı yaşamış, sosyo-ekonomik statü bakımından yetersiz bir ailede, otoriter ve aşırı korumacı bir anne tarafından büyütülmüş, babası tarafından terk edilmiş bir çocuktur. Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra Miloşeviç, Tito tarafından kurulan komünist rejim içinde büyümüş, Yugoslav nesline ait bir kişidir. Almanların işgal ettiği bir Yugoslavya'ya doğan Miloşeviç, zor şartlar altında büyümüştür (Sell, 2002, ss. 12-13). Ağustos 1941'de doğan Miloşeviç'in çocukluğu hakkında çok az şey bilinmektedir. Resmi biyografilerde çocukluğundan, gençlik yıllarından söz edilmemekle birlikte, tek bir aile fotoğrafı, okul resimleri, arkadaşlarıyla çekilen resimleri, eski kimlik kartları dâhil olmak üzere hiçbir belge yayınlanmamıştır (Stevanoviç, 2005, s. 3).

Miloşeviç'in annesi Stanislava, Pozarevaç'ta bulunan bir okulda müdüre, aynı zamanda Komünist Parti çalışanıdır. Stanislava'yı eski öğrencileri, çevresindeki insanlarla kişisel ilişki kurmayan, katı ancak adil bir kişi olarak tanımlamışlardır. Parti işlerine öncelik veren Stanislava, Miloşeviç ile yeteri kadar ilgilendi mi bilinmez ancak Miloşeviç'in okul başarısı ile son derece alakalı olmuştur. Bu bağlamda annesinin de korkusuyla okuldaki en iyi öğrenci olan Miloşeviç, 1958'de tanıştığı Mirjana Markoviç ile ayrılmaz bir ikili olmuşlardır. Lisede başlayan bu beraberlik Belgrad'da üniversiteye de birlikte gitmekle devam etmiş, her ikisi de çok az insanın kazanabildiği devlet bursunu kazanmışlardır. Miloşeviç'in babası Svetozar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iş arkadaşlarını yetkililere ihbar ettiği için işinden kovulmuş Ortodoks bir papazdır. Miloşeviç'in anne ve babası boşanmış, Miloşeviç annesi ile kalmış, abisi ise babasıyla gitmiştir. Miloşeviç'in babası sonrasında lisede tarih öğretmenliği yapmış, öğrencileri tarafından Aziz Korku lakabı takılmış, yalnız, arkadaşsız ve kindar olarak tanınan bir kişidir. Yaşadığı kasabanın dışında, yürüyen insanlara benzeyen dikili taşlara yüksek sesle vaaz verdiği bilinen Svetozar, 1962'de vaaz verdiği arazide ölü bulunmuş, intihar nedeni ise belirlenememiştir. Miloşeviç'in annesi de 1972 yılında intihar etmiştir (Stevanoviç, 2005, ss. 4-5).

Annesinin aşırı korumacı kişiliği ve hırslı yapısı ile babasının Miloşeviç'i terk etmesi onun kişiliğinin gelişiminde önemli role sahiptir. LeBor (2004), Miloşeviç'in çocukluk ve erken gençlik dönemine dair; ciddi bir çocuk olduğunu, çok az arkadaş edindiğini, spordan kaçındığını (çünkü annesi oğlunun üşütüp hastalanması ihtimaline karşı spordan uzak durmasını istediğini), bu durumun Miloşeviç'e "ipeksi" lakabını kazandırdığını, okulda hiç kavga etmediğini, bunun yerine okul derslerine odaklanarak çok başarılı bir öğrenci olduğunu aktarmıştır (s. 13). Miloşeviç'in annesi Stanislava hem kendisi hem de çocukları için oldukça hırslı bir kişiliğe sahiptir. LeBor (2004) bu durumu, *"Stanislava, her gün Slobodan'ı olmasını umduğu komünist memurun genç versiyonu gibi yeni beyaz bir gömlekle göndermeye özen gösteriyordu"* şeklinde tasvirlemiştir (s. 13).

Stevanoviç (2005), Miloşeviç'in çocukluğunu "arkadaşsız yetim" olarak tanımlamaktadır (s.1). Miloşeviç'in sosyal becerilerinin gelişmemesinde babası tarafından terk edilmiş olmasının da bir etkisi olabilir. Babasıyla iyi bir ilişki kuramayan Miloşeviç, ortaokuldan mezun olduktan sonra sadece bir kere Karadağ'a gidip babasını ziyaret etmiştir. Öte yandan babasının cenazesine de katılmamış, Karadağ'da bulunan akrabalarıyla da ilişkisini sürdürmemiştir (LeBor, 2004, s. 27). Öte yandan annesinin intiharı Miloşeviç'te ağır bir travma bırakmıştır. Mira'nın üvey kardeşi Ljubica Markoviç'in aktardığına göre

Miloşeviç, annesinin intiharından kendini sorumlu tutmuş, onu yalnız bıraktığını, daha çok ziyaret etmesi gerektiğini söyleyerek vicdan azabı çekmiştir (LeBor, 2004, s. 37).

Miloşeviç, okuldaki çalışkanlığı ve partiye başlılığı ile dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış, 1959'da on yedi yaşında Komünist Parti'ye üye olmuştur. LeBor (2004), bu durumun alışılmadık bir durum olduğunu ifade etmiş, partinin devamlılığı sağlamak ve geleceğin liderlerini erkenden seçmek için genç öğrencilerin siyasi kariyer yapmalarını teşvik etmek amacıyla kendine güvenen ve inanan öğrencilerin erkenden partiye alındığını aktarmıştır (s. 21).

Miloşeviç'in erken gençlik döneminde tanıştığı ve her alanda yanında destekçisi olan karısı Mirjana Markoviç ile aralarındaki bağın çok güçlü olduğunu, her zaman birlikte olduklarını, Miloşeviç'in sadece annesine ve Mira'ya güvendiğini Miloşeviç'in okul arkadaşı Seska Stanojloviç ifade etmiştir. Mira, kendi deyimiyle Slobodan'a hayrandır ve ona âşık olduğunda on altı yaşındadır (LeBor, 2004, s. 20). Lise sıralarında başlayan bu birliktelik, Miloşeviç hayatını kaybedene kadar devam etmiştir. Çift her daim birlikte hareket etmiştir. Her ikisi de komünist gençlik örgütüne erken yaşlarda dâhil olmuş, totaliterciliğin sarsılmaz destekçileri olmuşlardır (Stevanoviç, 2005, s. 6).

Mirjana Markoviç'in de zor bir çocukluk dönemi olmuştur. Öksüz bir çocuk olarak[19] hep siyahlar giyen dul bir ananenin yanında yetişen Markoviç, Miloşeviç'in en sadık destekçisi olmuştur (Stevanoviç, 2005, s. 5). LeBor (2004), Slobodan ve Mira'nın ayrılmaz bir bütün olduklarını, dünyanın geri kalanını yok edip, hayatlarındaki eksik duyguları birbirlerinde bulduklarını, okulda onlar için İkinci Romeo ve Juliet dendiğini, parçalanmış aile geçmişlerinin ortak noktaları olarak birbirlerine tutunduklarını aktarmıştır (s. 17). Stevanoviç (2005) ise onlar hakkında şu ifadeleri kullanmıştır (s. 6):

> *"Birbirleri için toplumun yerlerini alırlar. Küçük Sloba'nın annesinin boşluğunu Mirjana doldurur ve onun kadınlara karşı duyduğu korkuya kalkan olup onu güvenmediği ve hor gördüğü arkadaşlarına karşı korur. Küçük Sloba ise Mirjana'nın olmayan babasının yerine geçer. Annesiz Mirjana Sloba'ya annelik, babasız Sloba da Mirjana'ya babalık etmiştir."*

Hem Miloşeviç hem de Markoviç zor bir çocukluk geçirmişlerdir. Yaşadıkları zorluklar ise birbirlerine daha da kenetlenmelerine sebep olmuştur. Miloşeviç'in siyasi kariyerindeki en büyük destekçilerinden biri olan Markoviç, Miloşeviç'in hem kişiliğinin gelişiminde hem de siyasi kariyerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

[19] Annesinin yasadışı örgüt üyesi olduğu ve hamile olduğu için idamı ertelendiği, Mirjana Markoviç'in hapishanede doğduğu, doğum gerçekleştikten sonra da annesinin idam edildiği bilinmektedir. Markoviç annesini hiç görmemiştir (Stevanoviç, 2005, s. 5).

1.5.Nefret İdeolojisi

Miloşeviç, söylemlerinde açık bir şekilde "nefret ideolojisine" dair kesin ifadeler kullanmamıştır. Açıktan bir milliyetçilik sergilememiştir. Doğrudan çatışmalardan kaçınmıştır. Bunlar Miloşeviç'in siyasi faaliyet yürütme sürecinin karakteristik özellikleridir. Kendine saldıranlara karşı açıkça harekete geçmemiş, döneminde hiçbir muhalif yayın organını kapatmamış, diğer etnik ya da dini kimlik mensuplarına alenen saldırmamış, hakaret etmemiştir. Buna karşın sadece birkaç sözü savaş kışkırtıcılığı olarak kabul edilebilir (Djilas, 1993, s. 91).

Miloşeviç, güç istenci yüksek, otoriter eğilimler gösteren ve iktidarını pekiştirmeyi amaç edinen siyasal bir liderlik tarzı benimsemiştir. Bu kapsamda karar alma süreçlerinde pragmatik ve stratejik yaklaşımlardan yana olduğu söylenebilir. Ayrıca bireysel çıkarlarını kolektif çıkarlara karşı önceleyen, sorumluluk almaktan kaçınan, inkar politikasına sıklıkla başvuran, etnik gerilimleri derinleştiren bir liderlik sergilemiştir. Ancak hukukçu olması ve zeki kişiliği, açıktan bir nefret ideolojisi yürütmesinin hukuksal sonuçlar doğuracağını öngörmüştür. Bu nedenle açıktan bir nefret ideolojisi yerine manipülatif ve hilekâr davranışlar sergileyerek, arka planda Sırp hegemonyasını gerçekleştirmek adına Sırpları önceleyen bir yaklaşım ile politikalarını sürdürmüştür.

Stevanoviç (2005), Miloşeviç'in siyasi tavrına dair şu ifadeleri kullanmıştır: *"Miloşeviç, Arnavutlara karşı şahsi bir nefret sergilememiştir. Bu kadar basit düşünmüyordu. Tek yaptığı kendi konumunu güçlendirmek için kolektif bilinçaltında var olan duyguları çarpıtmaktı ve böyle yaparak da sonu bir tek barbarlıkla bitecek bir yola girmişti"* (s. 62). Öyle ki Miloşeviç, iktidar alanın korumak ve geliştirmek adına, grubunun duygularını etkilemeyi başarmış, onlara bir tehdit unsurundan bahsetmiştir. Kendilerini tehdit altında hisseden Sırplar, Miloşeviç'i bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Miloşeviç, bu etkiyi gerçekleştirmek adına özellikle propaganda ve dezenformasyondan yararlanmıştır. Medya üzerinde büyük bir etkisi olan Miloşeviç, düşmanın vahşetini anlatan haberler, savaşın sorumluluğunu diğer etnik gruplara ve uluslararası topluma yükleme gibi faaliyetlerle gerçekleri çarpıtarak savaş için "meşruluk" zemini oluşturmuş, iç grup içinde bir dayanışma meydana getirirken, dış gruplara karşı da bir ayrışma ve ötekileştirme süreci başlatmıştır. Miloşeviç'in grubu üzerindeki etkisini artıran en önemli araçlardan bir diğeri de milliyetçiliktir. Kecmanovic (1996)'in de ifade ettiği gibi milliyetçilik; *"Bir dünya görüşünden, bir tavırdan, bir ruh halinden daha fazlasıdır. Bir kişinin motivasyonunu, duygularını, iradesini ve davranışlarını etkileyen önemli bir aktördür"* (s. 186). Ayrıca

milliyetçilik, bir nevi kolektif davranışlara benzemektedir ve milliyetçi davranışlar kolaylıkla manipüle edilebilmektedir. Aşırı basitleştirici düşünme kalıplarına, farklı görüşlere karşı düşük hoşgörü seviyesine ve daha az sorumluluk hissine sahip olan kitleler ya da kalabalıklar, güç elde etmek için eyleme geçmeye hazırdırlar (Özler, 2018, s. 111). Bu nedenle de liderlerinin amaçlarına hizmet etme konusunda isteklidirler. Her ne kadar milliyetçi bir geçmişten gelmese de siyasi hayatı boyunca kendini milliyetçi bir kişi olarak tanımlamamış olsa da Miloşeviç, iktidara giden yolun milliyetçilikten geçtiğini anlamış ve onu bir araç olarak etkili bir şekilde kullanmıştır. LeBor (2004) bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır: *"Miloşeviç, milliyetçi nefretin gücünü kesinlikle anlamıştı. Savaş nefreti, nefret ateşi körükledi Miloşeviç için nefret, keskin nişancı mermileri ve top mermileri kadar kesin bir silahtı. Nefret, söz ve eylemlerle yayılabilirdi"* (s. 185). Bu kapsamda Miloşeviç her ne kadar söylemlerinde yer bulmasa da özellikle yayın ve medya üzerinden milliyetçi bir propaganda süreci yürütmüştür. Zimmermann (1996)'e göre de (ss. 39-40):

> *"Miloşeviç, gücünü diğer etnik gruplara karşı düşmanlıktan alan kötücül bir milliyetçilik uygulamıştır. Onun milliyetçiliği saldırgan ve otoriterdir. Aynı zamanda komünizmin ve milliyetçiliğin en kötü özelliklerini birleştirmiştir. Standart komünist eğitimin bir parçası olan yönetim becerilerini, artı komünist iktidarın araçlarını -büyük ve müdahaleci bir parti aygıtını, basının kilit unsurlarının kontrolü, korkutucu bir gizli polis ve merkezi ekonomik yapıyı- aldı ve bunları dar ulusal çıkarların demagojik ilerlemesinin hizmetine koydu."*

Zimmermann (1996)'e göre Miloşeviç'in saldırgan milliyetçiliği ile Ortodoks komünizm arasında benzerlikler söz konusudur. Bu benzerliklere dairse şu ifadeleri kullanmıştır (s. 40):

> *"Her ikisi de kolektivisttir ve grubu, bireyden üstün tutar. Her ikisi de dışlayıcıdır ve dışarıdakileri düşman olarak damgalar. Ve her ikisi de militandır ve bu düşmanların tercihen zorla ortadan kaldırılmasında ısrar eder. Komünizmin düşüşü ile komünistler yeni bir meşruiyet kaynağı aradılar ve tehlikeli bir milliyetçilik biçimini serbest bıraktılar. Polonyalı filozof Adam Michnik'in de ifadesiyle milliyetçilik komünizmin son aşaması olarak yeniden ortaya çıktı."*

Sırbistan'da milliyetçilik bir anda ortaya çıkmamıştır. Adeta Tito Yugoslavyası'nda uyku durumunda olan milliyetçi duygular, Tito'nun ölümü sonrasında titizlikle hazırlanan bir süreç sonrasında uyandırılmıştır. Bu uyanışın gerçekleşmesini sağlayan aktörler, Sırbistan Bilim ve Sanat Akademisi, Sırp Yazarlar Birliği, Sırp Ortodoks Kilisesi başta olmak üzere, Sırbistan'da ve çevresinde toplanan entelektüellerdir. 1980'lerin sonlarına doğru Sırp yazarlar, Sırpların hor görüldüğü ve zulme uğradığına dair iddialar içeren bir propagandaya başlamışlar, bu durumu da "*Serbophobi (Sırp karşıtlığı)"* olarak tanımlamışlardır (Didić, 2020, s. 17). Böylece Sırp antisemitizmini oluşturmak için milliyetçi bir teoloji geliştirilmiş, tarihin ahlaki kullanımı çerçevesinde, tarihsel olaylar uğranılan haksızlıklar ve adaletsizlikler üzerinden anlatılmaya başlanmıştır. Yine bu yıllarda

Sırp entelektüellerinin Kosova'nın özerkliğini kısıtlama çağrısında bulunmaları, Kosova'da Sırplara kötü muamelede bulunulduğu iddiaları, Arnavutları Sırplara karşı soykırım yapmakla suçlamaları, Sırplara kendi halkını, kendi topraklarını korumak ve savunmak üzere çağrıda bulunmaları Sırp halkı üzerinde oldukça etkili olmuştur (Vučetić, 2021, s. 225). Tüm bunların yanında bir de yazılı ve sözlü meydanın da benzer içerikte programlar yapması, dizilerin ve filmlerin de çekilmesi Sırp milliyetçiliğinin gelişimine kaynaklık etmiştir. Stevanoviç (2005), devlet kontrolündeki medyanın Sırplar üzerindeki etkisini şu ifadelerle anlatmıştır (s. 131):

> *"Sırpların, her şey başarısızlığa uğradıklarında başvurdukları inkâr edilemez bir kanıtları vardı: "televizyonda gördük." Bu formül kutsal metinlerin, halk deyişlerinin, azizlerin ve âlimlerin hikmetlerinin hepsinden çok gerçeklerin yerini almıştı. Her akşam saat yedi buçukta Sırbistan Radyo Televizyonu İkinci Haberleri, dünya çapında kendilerine karşı oluşturulan bir komplodan bahsediyordu. Tüm dünya Sırbistan'ı ve Sırpları yok etmeye, Ortodoksluğu ortadan kaldırmaya ve Yeni Dünya Düzeni'ne ve küreselleşmeye kafa tutmaya cesaret eden tek ulusu ezmeye niyetliydi. Kesin kanıt olmasa da televizyon güvenilebilirdi. Bilge Sırplar, bıkmadan aynı mesajı sayıklayıp duruyordu: tüm dünya bize karşı. Kimse bize yardım eli uzatmayacak fakat biz varlığımızı sürdüreceğiz."*

Sell (2002)'e göre, *"Yugoslavya doğal bir ölümle ölmedi, öldürüldü ve Miloşeviç, diğer herhangi bir liderden daha fazla sorumludur"* (s. 4). Holbrooke (1999)'a göre de Miloşeviç, bölgedeki savaşın en büyük sorumlusudur (s. 22). Djilas (1993)'a göre ise *"Miloseviç başından beri Sırplara karşı Yugoslav birliğinin altını oyarak, çoğu zaman Sırpların zararına olacak şekilde, Yugoslav birliğini baltaladı"* (s. 93). Öyle ki Miloşeviç, *"Yugoslavya'yı korumak istediğini iddia ederken, aslında Hırvatistan ile Bosna'daki Sırpların eline silah veriyordu"* (Sell, 2002, s. 7). Böylece *"toplum faşizme, devlet ise suça yönelmişti"* (Stevanoviç, 2005, s. 115). Her ne kadar Miloşeviç, Sırbistan'ın resmi olarak savaşta olmadığına dair açıklamalarda bulunsa da gerek Hırvatistan'da gerek Bosna Hersek'te ve Kosova'da yaşayan Sırplara silah yardımında bulunmaya devam etmiştir. Kendini Yugoslavya'daki Sırpların koruyucu olarak tanımlamış, Sırbistan dışındaki Sırplara karşı herhangi bir saldırı olduğunda *"kollarını kavuşturup oturmayacağını"* duyurmuştur (Sell, 2002, s. 109). Ki öyle de olmuştur. Temmuz 1988'de Miloşeviç, Arnavut komşuları tarafından saldırıya uğrayan Sırp köylülerini korumak adına Sırp polisini Kosova'ya göndermiştir. Onun bu hareketi, federal yetkililere bir meydan okuma olarak kabul edilmiştir (Sell, 2002, s. 80). Öte yandan özellikle Bosna ve Hırvatistan'da radikal Sırp çetelerini gizlice desteklemeye devam etmiştir. Stevanoviç (2005)'e göre bu radikallerden biri Bosna'da dehşet verisi suçlar işlemiş olan Beyaz Kartallar çetesinin lideri Dragoslav Bokan'dır (s. 115).

Milliyetçiliğin uyanışında ve kitleleri bir araya toplama sürecinde en etkili yol tarihe referans vererek, bugün ile bağlantı kurmak, böylece eski anlatılar üzerinden yeni bir diriliş başlatmaktır. Bu bağlamda Miloşeviç de tarihi etkili bir araç olarak kullanmayı başarmış bir liderdir. Miloşeviç'in söylemleri incelendiğinde tarihi üç şekilde kullandığı ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki tarihin var oluşsal kullanımıdır. Etnik köken ve milliyet kavramları üzerinden bir Sırp kimliği (bir var oluşu) geliştirmeyi amaçlayan bu söylemde tarihsel olaylar istenildiği şekilde gerçekliğinden uzaklaştırılmakta, çarptırılmaktadır. Bu anlatıda "dışlananlar ve dâhil edilenler" söz konusudur. Ortak bir kimlik etrafında birleştirilmek istenen izleyiciler bizi oluşturmaktadır. Miloşeviç de 1987 yılında Kosova Polje'de yaptığı konuşmada, Sırpların bu topraklardan göç etmesinin atalarına ve gelecekteki torunlarına karşı onursuz ve kötü bir davranış olacağını vurgulaması, söz konusu topraklarda Sırpların hakkı olduğuna dair ki ifadeleri tarihin var oluşsal kullanımına dair örneklerdir. Miloşeviç'in ikinci tarih kullanımı ahlaki kullanımdır. Burada gruba tarihsel süreçte uğradıkları haksızlıklar, adaletsizler hatırlatılarak, yapılan mücadelenin haklı/ahlaki bir zemine oturtulması çabası vardır. Miloşeviç de söylemlerinde sıklıkla Sırpların tarihsel süreçte uğradıkları haksızlıklara, adaletsizliklere değinmiş, Sırpları 20. yy.'daki en büyük soykırım mağduru olarak ilan etmiştir. Bu ifadeler tarihin ahlaki kullanımının birer göstergesidir. Son olarak Miloşeviç'in üçüncü tarih kullanımı, ideolojik kullanımdır. Bu şekilde kullanım özellikle demokratik olmayan ve diktatörlükle yönetilen ülkelerde son derece yaygındır. Burada tarihi olayın doğru olmasından ziyade siyasi görüş ve ideolojiler ön plandadır (Didić, 2020, ss. 9-11). Tarihin ideolojik kullanımında, lider kendi yöntem biçiminin diğerlerinden neden daha iyi olduğunu kanıtlamak adına tarihi kullanmaktadır. Miloşeviç, Sırplar ve Arnavutlar arasındaki etnik çatışmanın tarihsel sürecini öne çıkararak, Sırpların tarihsel anlamda mağdur edilen bir halk olduğunu vurgulamış böylece Sırplarda bir mağduriyet duygusu oluşturmuştur (Didić, 2020, s. 23). Bu bağlamda özellikle ders kitaplarındaki tarih yazımı öne çıkmaktadır. Mevcut iktidarın söylemlerini ve ideolojisini yansıtan en önemli göstergelerden biri olan tarih yazımı, özellikle Miloşeviç döneminde etkin olarak kullanılmıştır. Öyle ki ideolojik iktidarın değerlerinin topluma aktarılması, benimsetilmesi, kolektif bir bilincin ve kimliğin inşası için ders kitapları önemli araçlardır.

Miloşeviç döneminde, Bosna ve Kosova savaşlarını meşrulaştırmayı amaçlayan bir eğitim modeli benimsenmiştir. 1980'lerin ortalarından itibaren 2000'e kadar süren bu dönemde, Sosyalist ve Marksist değerlerden ziyade etnik milliyetçiliği ve Sırp Ortodoksluğunu öne çıkaran kavramlar kullanılmış, ulusal egemenlik, bağımsızlık,

kahramanlık, cesaret, ulus için fedakârlıkta bulunma gibi temel kavramlar eşliğinde sosyal kimliğe vurgu yapan, bireyselliği, esnekliği, diyaloğu reddeden bir perspektif ile tarih yazımı değiştirilmiştir. Bunun yanı sıra uzun bir süre sonra 1993-1994 yıllarında din dersi zorunlu hale getirilmiş, bu derste de azizlerin kahramanlık hikâyeleri anlatılmakla birlikte eğitimin kurucusu ve koruyucusu olarak Aziz Sava öne çıkarılmıştır. Ayrıca dini bayramlar resmi bayramlar haline getirilmiştir. Öte yandan Sırp Bilimler Akademisi de bu yazım sürecine destek olmuştur. 1990'lar boyunca devletin ulusal yayın organlarında çeşitli faaliyetler yürüten akademi üyeleri, Sosyalist dönemde kötülenen Çetnikleri yeniden tanımlamışlar, II. Dünya Savaşı'nda yaşamlarını yitirenleri kahramanlaştırmışlardır. Yine bu dönemde, ideolojik iktidarın değerleri ile bütünleşme ve yeni düzen inşa etme ile savaşlara meşruiyet kazandırmak adına, I. Dünya Savaşı öncesi Sırpların soykırıma uğradığı ve boyunduruk altındayken nasıl isyan ettiklerini önceleyen, kilisenin önderliğini ve koruyuculuğunu öne çıkaran bir yaklaşımla Orta Çağ'ı altın çağı olarak kabul eden bir söylem benimsenmiştir (Abdula, 2022, ss. 344-346). Ayrıca bu dönemde Sırp milliyetçiliği ve muhafazakârlığı, dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Abdula (2022)'ya göre, *"Osmanlılar, Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar, Almanlar ve Macarlar 2000'lere kadar dönem dönem farklılıklar gösterse de tarih ders kitaplarında bir öğrencinin sürekli öteki olarak gördüğü gruplardır"* (s. 350). Ona göre, Osmanlılar/Türkler ve Arnavutlar, Sırplar için her zaman uzak ötekidir. Boşnaklar, sadece Sosyalist Yugoslavya dönemi (1963-1980 dönemi arasında) hariç her zaman uzak ötekilerdir. Hristiyan Boşnaklar ve Hristiyan Arnavutlar ise yakın ötekilerdir (Abdula, 2022, s. 383).

Milliyetçi geçiş döneminde tarih ders kitaplarında kimlik bağlamında sıklıkla kullanılan ifadeler; *"Vatanımıza saldırdılar", "göçe zorlanmamız", "Hristiyan halkımız", "Hristiyan dünyamız", "Sırp Ortodoks Kilisemiz", "kahramanlarımız", "kurbanlarımız", "kutsal azizlerimiz", "asimilasyona tabi tutulmamız", "Katolikleştirmeye maruz kalan insanımız"* şeklindedir. Yine, *"köle ticareti, birlik, anarşi, terör, yolsuzluk, egemenlik, ulusal hareket, işgal ve etnik"* gibi kavramlar da metinlerde sıklıkla geçmiştir. Ayrıca bu dönemde Sırplar, Avrupa'yı koruyan, Hristiyan dünya için kendilerini feda eden kahramanlar olarak lanse edilmiş, bu uğurda soykırıma maruz kaldıklarına dair de bir anlatı geliştirilmiştir (Abdula, 2022, s. 374).

Zimmermann (1996)'e göre, Sırplar kendi tarihlerine saplantılı bir şekilde bağlıdırlar. Bu bağlılık onların gelecekte değil geçmişte yaşamalarına neden olmuştur. Her kesimden kişiden Sırpların yüzyıllar boyunca kurban edildiklerine dair anlatıları sabırla

dinlediğini ifade eden Zimmermann, içeriği hiç değişmeyen bu kısa Sırp tarihinin, politikacıların ve askerlerin eylemlerini meşrulaştırmak için kullandıkları bir araç olduğunu da eklemiştir (s. 13). Tarihin siyasetçiler tarafından araçsallaştırılmasının bir örneği olarak Didić, Miloşeviç'in 1389 Kosova Savaşı'nı söylemlerinde nasıl ustaca işlediğini, Miloşeviç'in şu ifadelerinden göstermektedir: *"Kosova kahramanlığı 6 asırdır yaratıcılığımıza ilham veriyor, gururumuzu besliyor ve bir zamanlar büyük, cesur ve gururlu bir ordu olduğumuzu, kaybederken yenilmeyen birkaç ordudan biri olduğumuzu unutmamıza izin vermiyor"* (Didić, 2020, s. 17). Vučetić'e göre de Sırbistan'da Kosova Efsanesi' nin yeniden canlandırılması, 1980'lerden itibaren giderek artan milliyetçiliğin geliştirmesi için önemli bir araçtır. Bu bağlamda, efsanenin kullanımını, *"ustaca uygulanmış, kitleleri gelecekteki savaşlar için seferber etmek amacı güden propaganda kampanyası"* (Vučetić, 2021, s. 224) olarak değerlendirmiştir.

Miloşeviç tarihsel referans yoluyla dün ile bugün arasında bir köprü kurmak, grubunu ortak bir aidiyet duygusu etrafında toparlamak amacıyla gerçekleri çıkarlarına uygun şekilde kullanmıştır. Didić, bu durumu, "tarihi eğme ve bükme yolu" olarak tanımlamış, Kosova Savaşı anlatısını da bu durumu açıklayan en iyi örnek olarak sunmuştur. Öyle ki savaşı her ne kadar Sırplar kaybetmiş olsalar da Miloşeviç, bu yenilgiden bir zafer çıkarmayı başarmıştır (Didić, 2020, s. 18). Šajkaš (2008)'a göre de Miloşeviç'in propagandası Sırp kamuoyunda etkili olmak için üç yöntem kullanmıştır: manipüle etmek, hakaret etmek ve yalan söylemek (s. 635). Miloşeviç ve yeni nesil Miloşeviç taraftarı akademisyenler ve yazarlar bu üç yöntemi kullanarak ne Sırbistan'ın ne de Sırpların hiçbir yararına olmayan bir savaş başlatmışlardır. Miloşeviç taraftarı Sırp entelektüellerin hepsini Stevanoviç (2005), *"ırkçı, faşist, anti-Semitist ve anti-Müslim"* (s. 114) olarak tanımlamıştır. Bu taraftarlardan biri olan Draskoviç'in "*Sırp toprakları Sırp mezarları bulunan her yeri kapsar"* ifadesi, Piskopos Atanasije Jeftiç'in "*Sırp halkı Metohija, Dalmaçya, Kranija, Slovenya, Banija, Lika, Kordun, Srem ve Bosna-Hersek'te çarmıha gerilmiştir"* ifadesi Seselj'nin "*Son savunmamız*, *Karlobag-Karfovac-Vinkovci-Virovitica hattıdır"* söylemi (Bu hat Hırvatistan'ın üçte ikisinin, neredeyse tüm kıyı şeridinin ve Bosna'nın kuşatılması anlamına gelmektedir) dönemin ne denli milliyetçi fikirlerle yoğrulduğunun birer somut göstergesidir (Stevanoviç, 2005, ss. 103-104).

Miloşeviç'in nefret ideolojisine maruz kalan gruplar iktidar süreci boyunca içinde bulunulan duruma göre değişiklik göstermiştir. Ancak bu nefrete sürekli maruz kalan grup Kosova'da bağımsızlık isteyen Arnavutlardır. LeBor, Arnavutların Sırplar tarafından

ötekileştirilmesinin, Boşnaklara ya da Hırvatlara karşı gerçekleştirilen ötekileştirilmeye göre daha derin olduğunu ifade etmiştir. Milliyetçi Sırplar her ne kadar Hırvatları ve Boşnakları kendileri için öteki olarak kabul etseler de günün sonunda onları Slav olarak kabul edip, aynı dili konuştuklarının farkındadırlar. Ancak onlara göre Arnavutlar tamamen bir öteki, bir düşmandır. Benzerlik yoktur. Bu nedenle de Arnavutlara karşı yoğun etnosentrik duygular beslenmeye devam edilmiştir. Onlar ilkel ve geri kalmışlar olarak tanımlanmıştır (LeBor, 2004, s. 277). Bu dönemde, Arnavutlar, aşağılayıcı isimler kullanılarak insandışılaştırılmaya başlanmış, "canavar, hayvan" gibi yakıştırmalara maruz kalmışlardır. Diğer yandan da Kosova ile ilgili söylemlerde "*ocak, ev ateşini korumak, Sırpların beşiği, adalet"* gibi kavramlar sıklıkla kullanılır olmuştur. Öte yandan bu dönemde, "hakikat mitingleri" devam ettirilmiş, her ne kadar kendiliğinden bir araya gelmiş gibi görünse de bir propagandanın neticesinde oluşturulan kitleler de Sırpların haklarını önceleyen sloganlar atarak Kosova meselesi konusundaki ateşli tutumlarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca *"Slobodan, sen sadece [bizi] teşvik et, bir kurşun gibi fırlayacağız"* gibi söylemlerde de kitlenin, Miloşeviç'i ulusal bir lider olarak gördüklerini ve ne denli radikalleştiklerini görmek mümkündür (Vučetić, 2021, s. 227). Kosova'nın özerkliğini kaldıran bir yasa ile çatışmaların fitilini ateşleyen Miloşeviç, sonun başlangıcını 1980'lerin sonu ile başlatmıştır. Sırplara "sizi bir daha kimse dövemeyecek" çıkışı ile grubuna sosyal kimlik liderliği yapan Miloşeviç, ulusal bir lider olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Djilas (1993)'a göre, komünist bir lider olmasına rağmen Miloşeviç'in milyonların desteğini ve hayranlığını kazanmasındaki en önemli etken Kosova sorununu Sırplar lehine açıkça ifade etmesidir. 1960'ların sonlarından itibaren Arnavutların çoğunluğu sağladığı bölgede, Sırplar ikinci millet durumuna düşmüş, Sırp siyasi partileri de bu durumun üzerinde gitmemiştir. 1980'lerle birlikte ise Kosova'daki etnik ilişkilerin gerginliği her ne kadar kendini belli etse de Kosova, Sırbistan ve Yugoslavya'daki komünist yetkililer, Sırpların duygularını harekete geçirebilecek bir tartışmaya ya da politikaya izin vermemişlerdir. Ta ki 1987'de Miloşeviç siyaset sahnesine çıkana kadar. Miloşeviç kısa sürede güçlü milliyetçi tutkuları harekete geçirmeyi başarmış, büyük kitlelere hitap eden mitingler düzenlemeye başlamıştır. Miloşeviç özellikle Kosova sorunu üzerinden komünist, komünist olmayan ve hatta antikomünist olan pek çok Sırp'ı etrafında toplamıştır. Temel amaç hem Kosova'daki Arnavutları bastırmak hem de Sırp azınlığı korumaktır (ss. 82-83). Bu kapsamda Miloşeviç'in sosyal kimlik liderliği yaparak, grubunu büyük bir amaç etrafında bir arada

toplamayı başaran, ötekine karşı yürütülecek olan mücadelede etkin rol oynayan bir lider olarak tanımlamak mümkündür.

Miloşeviç'in Sırbistan'da iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Hırvatistan ve Slovenya Yugoslavya'dan ayrıldıklarını açıkladılar. Bu durum neticesinde Miloşeviç ve medyası Slovenler ile Hırvatları "Sırp karşıtı koalisyon" kurmakla suçlamış, özellikle Hırvatlar üzerinden bir ötekileştirme süreci başlatılmıştır. Özellikle Hırvatların öne çıkmasının nedeni ise Hırvatistan'da yaşayan Sırp nüfusunun fazla olmasıdır. Grubu üzerinde sosyal kimlik liderliği yapan ve onların hamisi olduğuna grubunu ikna etmeyi başarmış olan Miloşeviç, Slovenya'da yok denecek kadar az Sırp nüfusu ile ilgilenmekten ziyade tüm mesaisini Hırvatistan'a yoğunlaştırmıştır. Bu süreçte medya üzerinden bir propaganda başlatılmış, bu propaganda da özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda Ustaşaların Sırp soykırımı (tahminen 325.000 Sırp hayatını kaybetmiştir) işlenmiştir (Macura, 2016, s. 113). Sırp gazetelerinde Ustaşa terörünün yeniden doğduğuna dair birtakım yazılar yayımlanmaya başlanmış, televizyonlarda da Ustaşaların faaliyetlerine dair korkunç filmler gösterilmiştir. Böylece milliyetçi ruh kışkırtılmaya devam etmiştir (LeBor, 2004, s. 146). Sırp ressamlar, Hırvatları canavarlar, acayip yaratıklar ve katillerden olarak resmetmeye başlamış, özellikle aşırı milliyetçi Miliç Stankoviç, tüm medyada görünür olmuş, Sırp milliyetçiliğini yükselten açıklamalar yapmıştır. Örneğin bir eserinde, halkının ızdırabını göstermek için Sırp annenin karnındaki melez çocuğun doğmasını engellemek isteyen Hırvat babanın karısını nasıl kestiğini resmetmiştir (Stevanoviç, 2005, s. 109). Böylece Sırplar arasında Hırvatlara karşı hem korku hem de nefret duygusu artırılmaya çalışılmıştır. Bu durum neticesinde iki grup arasındaki gerilim hızla artmış, Sırplar arasında Çetniklere katılım oranları yükselmeye başlamıştır (Macura, 2016, s. 113).

Van Linden ile yaptığı röportajda Miloşeviç, *"Yugoslavya'da her şeyin Hırvatistan ve Slovenya'daki milliyetçilerin iktidara gelmesiyle başladığını"* öne sürmüş, konuşmasının devamında şu ifadeleri kullanmıştır (Linden, 1991):

> *"Hırvatistan ile bir çatışma içinde değiliz. Bu Sırbistan Cumhuriyeti ile Hırvatistan Cumhuriyeti arasında bir çatışma değildir. Bu, Hırvat yetkililer ile Sırp halkı arasındaki bir çatışmadır. Bu, Hırvatistan'daki Sırp nüfusuna karşı bir tür devlet terörüdür. Durmadan köylere saldırıyorlar, 120 mm'lik bombalarla köyleri bombalıyorlar. İnsanları katletmeye başladılar. Mirkovci köyünde bir köylüyü katlettiler. Sanırım Krajina'da bir kadının katledildiği bilgisini almışsınızdır. Böyle bir şeyi 20. yüzyılın sonunda hayal edebiliyor musunuz?"*

Linden bu cevap üzerine Sırpların da aynı saldırgan tutumu takındığını iddia etmiş, Miloşeviç de "*Hayır, saldırgan ve kurbanı aynı konuma koyamazsınız. Köylüler sadece köylerinde kendilerini savunuyorlar, başka bir şey değil. (...) Onlar meşru müdafaa*

haklarını kullanarak kendilerini savunuyorlar (...)" (Linden, 1991) şeklinde açıklama yapmış, Sırpların Hırvatlara karşı tutumlarını meşru müdafaa hakları olarak kabul etmiş, buradan bir meşruluk oluşturmak istemiştir. Röportajın devamında "*Sırpların tek bir saldırıdan bile sorumlu olmadığını mı söylüyorsunuz?"* sorusuna Miloşeviç aynı inkâr politikasına devam ederek şu şekilde yanıt vermiştir (Linden, 1991):

> *"Değiller. Her zaman meşru müdafaa içinde hareket ettiklerini düşünüyorum, başka bir şey değil. Hırvatistan topraklarında hiçbir zaman saldırganlık yapmadılar. Bu arada, tarihimiz boyunca Sırp halkı hiçbir zaman saldırgan, işgalci bir savaş yürütmedi. Biz her zaman kendimizi savunduk ve bunu çok başarılı bir şekilde yaptık. Her zaman kazandık. Evlerini savunan insanları kimsenin yenemeyeceğini düşünüyorum."*

Miloşeviç, iç grubu içinde sadece geçmişteki ortak örselenmeyi aktif hale getirmemiş aynı zamanda yeniden kurban edilme korkusu yaymıştır. Böylece grup içinde kurban edilme korkusu ve zulme uğrama tehdidi biz duygusunu geliştirmiş, Müslümanların yok edilmesi için adeta bir meşruluk zemini oluşturulmuştur. Bu bağlamda öncelikle Arnavutlar, daha sonra Boşnaklar ötekiler olarak kabul edilmiştir (Volkan, 2005, s. 346). Ancak Sırplar için asıl kırılma Mayıs 1990'da Hırvatistan'da Tudjman'ın, Kasım 1990'da Bosna Hersek'te İzzetbegoviç'in cumhurbaşkanı olmasıyla bu bölgelerde yaşayan Sırpların kendilerini lidersiz/korumasız hissetmeleri ile oluşan güvensizlik duygunun grup içinde yayılması ile meydana gelmiştir. Kendilerini bu güvensiz ortamdan kurtaracak bir lider arayan Sırplar için en iyi seçenek ise Kosova'da *"artık sizi kimse dövemeyecek"* söylemi ile ortaya çıkan Miloşeviç olmuştur. Bu durumu Djilas (1993) şu ifadelerle açıklamıştır: *"Miloseviç Sırpların artan güvensizlik duygusunu memnuniyetle karşıladı ve onları sadece kendisinin koruyabileceği bir savaşa sürüklemekten büyük memnuniyet duydu"* (s. 88).

Hırvatistan ile Slovenya'nın Yugoslavya'dan ayrılmasına engel olamayan Miloşeviç, Bosna Hersek'in bağımsızlık referandumu sonrasında yönünü Bosna'ya çevirmiş, Bosnalı Sırplarla iş birliği yaparak onları maddi ve manevi anlamda desteklemiştir. Ayrıca Sırp paramiliter gruplar aracılığıyla Bosnalı Müslümanlara karşı başlatılan soykırım faaliyetlerine dolaylı yoldan kaynaklık etmiştir. Boşnakların ve İzzetbegoviç'in Avrupa'da bir İslam Devleti kurmayı amaçladığını iddia ederek (Gaines vd., 1995), gerçekleri çarpıtma yöntemi ile grubunu korkutmayı başarmıştır. Ayrıca Sırplar için Müslümanları bir tehdit unsuru olarak gösteren bir propaganda süreci başlatılmıştır. Bu propagandalardan birini örnek olarak veren Volkan, uzun yıllar sonra "yeniçeri" kavramı üzerinden nasıl bir korku oluşturulduğunu aktarmıştır. İlgili metindeki ifadeler şu şekildedir (Volkan, 2005, ss. 346-347):

"Sarayevo'daki İslami köktendincilerin emriyle 17-40 yaş arası sağlıklı Sırp kadınları ayrılmış ve özel bir muameleye tabi tutulmuşlardır. Yaptıkları yıllarca sürecek marazi plana göre bu kadınlar, kesinlikle kendilerine ait olduğunu düşündükleri İslam Cumhuriyeti ülkelerinde bir Yeniçeri kuşağı yaratmak üzere Ortodoks İslami tohumlarla döllenecekleridir. Başka bir deyişle, Sırp kadınlarına karşı dört tür suç işlenmektedir: ailelerinden koparılıyorlar, istenmeyen tohumlarla dölleniyorlar, bir yabancıyı doğuruyorlar ve sonra o da onlardan uzaklaştırılıyor."

Sırp medyası yalan haberlerin yanı sıra, Sırplar tarafından işlenen suçları inkâr etmek gibi bir politika da benimsemiştir. Sırp medyası, Mayıs 1992'de Saraybosna'da ekmek kuyruğunda bekleyen kişilere atılan bombanın, 1994'teki Saraybosna pazarına atılan ve altmış sekiz Boşnak sivilin ölümü ile sonuçlanan havan topu saldırısının ve yine Ağustos 1995'te pazar yerine yapılan, otuz sekiz sivilin öldüğü ikinci havan topu saldırısının, Bosnalıların kendi işleri olduğu şeklinde açıklamıştır. Bosnalı Sırpların bu saldırılarda bir suçu olmadığı iddia edilmiştir. Bunu yaparak hem suçu kendilerinden atmakla kalmamışlar hem de takipçilerine düşmanlarının ne denli insanlıktan çıktıklarını, kendi insanlarını dahi gözlerini kırpmadan öldürebildiklerini göstermeyi amaçlamışlardır (Zimmermann, 1996, s. 156). Stevanoviç (2005) de bu durumu şu ifadelerle açıklamıştır (s. 140):

"Her akşam, ülkenin büyük ekonomik başarılarından dem vuruluyordu. Savaşta işlenen suç iddiaları yalanlanıyordu. Hatta ortada savaş filan olmadığı da söyleniyordu. Demek ki Müslümanlar Sırplara inat olsun diye kendi kendilerini kurşuna dizip katlediyordu. ABD de, Yeni Dünya Düzeni'ne direnen bu küçük ama cesur ulusa karşı komplo hazırlamaktaydı. İslam dostu Fransa ise Birinci Dünya Savaşı'ndaki sadık müttefiklerini kınıyordu. Hain İngilizler, faşist Hırvatlarla iş birliği içinde olan Almanlarla açıktan açığa iş birliği içindeydiler. İkinci Dünya Savaşı'nda sergiledikleri davranışa sadık kalan Hırvatlar, Sırpları yeniden katledip vatanlarından sürmekteydi. (...). Papa'ya gelince; kendisi Polonyalıydı ve ne kutsal bir adam ne de Sırp piskoposu gibi aziz biri sayılıyordu. Ortodoks oldukları için Slav kuzenlerinden nefret ediyorlardı."

Söz konusu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Sırp medyası üzerinden Sırplara karşı yoğun bir manipülasyon yapılmıştır. Öyle ki halk hem iç düşmanlar hem de dış düşmanlar tarafından tehdit altında olduklarına inandırılmış, grup içinde bir korku ve güvensizlik ortamı oluşturulmuştur. Bu güvensizlik ortamının oluşturulmasında ve komplo teorilerinin takipçiler üzerinde ikna edilebilirliğinin artmasında 1992 yılından itibaren Sırbistan'a uygulanan uluslararası yaptırımlar da etkili olmuştur. "Haksız ve sebepsiz yaptırımlar" yeni retoriği belirleyen kavramlar haline gelmiştir. Bu dönemde rasyonel bir dilden ziyade duygulara hitap eden bir yaklaşımla Sırplar, *"özgürlüğü seven, onurlu, cesur, gururlu, yozlaşmamış ve yaptırımları reddeden insanlar"* (Šajkaš, 2008, ss. 633-634) olarak lense edilmişlerdir. Böylece ABD olmak üzere Avrupa ülkeleri de Miloşeviç'in nefret ideolojisinden payını almıştır. *"Herkes Sırplara karşı, Sırplara karşı uluslararası bir komplo var, Amerikan-Alman-Vatikan koalisyonu Sırplara karşı çalışıyor"* gibi ifadeler Sırp rejimi tarafından kullanılan sloganlar haline gelmiştir. Šajkaš (2008)'a göre, Sırbistan'da

"kapitalist komplo" ya da "Batı'nın komplosu" gibi her daim farklı komplo teorileri üretilmiş olsa da bunlar Miloşeviç döneminde oldukça fazlalaşmıştır. Öyle ki *"Neo-liberaller, İslami Köktendinciler, Neo-Türkler, Brüksel'deki avrokratlar, Yahudiler, Monarşistler, Masonlar, Hollywood, CNN, Bilderberg Grubu, Vatikan, Mafya, Hans Dietrich Genscher (Eski Almanya İçişleri Bakanı), Alois Mok (Avusturyalı siyasetçi), George Soros (Macar-Amerikalı milyarder), CIA, Alman Gizli Polisi, Scientologlar ve hatta Dünya Dışı Varlıklar"* (s. 635), Sırplara ve Sırbistan'a karşı sürekli aktif olarak çalışmakta idiler. Öte yandan Sırplar tüm bu tehdit unsurları ile mücadele eden cesur bir ulus olarak tanımlanmış, ötekiler ise düşmanlar olarak lanse edilmiştir. Tüm bu süreç içinde tek masum ve kurban vardır: Sırplar. Bu nedenle düşmanla yapılacak her türlü mücadele meşru ve haklı sayılmıştır. Bu anlayışa göre Sırplar, asla kötü bir şey yapmaz, yapılan her suç zaten düşman tarafından kendi kendilerine yapılmıştır. Bu bağlamda Bosna'da yaşanan tüm trajedilerden sonra Sırbistan'daki yaşamı Stevanoviç (2005) şu ifadelerle anlatmıştır (s. 189):

> *"Savaş sonrası Sırbistan'da savaşla ilgili tek bir soru bile sorulmuyordu çünkü savaş falan olmamıştı. Sırp ulusal programının akıbeti belli değildi; suçlar itiraf edilmediği ve suçlular yargılanmadığı için herhangi bir ahlaki veya entelektüel arınma olmamıştı. Bosna'da toplama kampları da olmamıştı. Soykırım, Batı propagandasının uydurmasıydı, Sırp ağır silahlı birlikleri Saraybosna'yı topa tutmamıştı. Srebrenitsa civarındaki ceset dolu çukurlar, yeni Müslümanların uydurmasıydı. Sırp gönüllüler, Müslüman kadınlara tecavüz etmemişti. Banija Luka'da 15 cami yerle bir edilmemişti. Yalanlar böylece uzayıp giderken, medya önemsiz meselelere odaklanmış ve aydın kesim de sessizliğe bürünmüştü."*

Miloşeviç, Bosna'da Sırp aşırıcıları tarafından gerçekleştirilen etnik temizlik iddialarını kabul etmemiş, Karadziç ile Mladiç'i ise korumayı sürdürmüştür. 1998'de verdiği bir röportajda Miloşeviç, "*İnsanlar ülkenizdeki üst düzey yetkililerin etnik temizlik emri verenler olduğunu söylüyor"* ifadesine, *"Bu doğru değil"* şeklinde yanıt vermiş, konuşmasının devamında; "*Karadzic ve Mladic, İzzetbegoviç ve Genelkurmay Başkanı'nın yapmadığı hiçbir şeyi yapmadılar"* ifadelerini kullanmıştır. Bunun üzerine kendisine "*Ama binlerce insanın boğazını kesmediler mi?"* sorusu yöneltilmiş, *"Bunu destekleyecek hiçbir kanıt yok"* şeklinde cevap vermiştir. Yine bu konuşmada Miloşeviç'e "*Pişman olduğunuz bir şey var mı?"* soruyu sorulmuş, *"Tek yaptığım barışı aramaktı. Bu arayışta birçok hata yapıldı ve hiç kimse bundan muaf değildir. Özellikle pişman olduğum bir şey yok ve vicdanım rahat"* ifadelerini kullanmıştır (Milosevic, 1998). Miloşeviç'in söylemlerinde inkâr politikasına devam ettiğini, savaşı ve soykırımı meydana getiren en önemli aktörlerden biri iken barış söylemine devam etmeyi sürdürdüğünü görmek mümkündür. Konuşmasının devamında ise şu ifadeleri kullanmıştır (Milosevic, 1998):

> *"Sırplar bu yüzyıldaki en son soykırımın kurbanlarıdır" (...) "Yugoslavya'nın Sırpların ulusal çıkarları için iyi bir çözüm olduğunu düşündük, çünkü eski Yugoslavya'da tüm Sırplar*

tek bir devlette yaşıyordu" (...) "Arnavutluk tüm bölge için bir istikrarsızlık faktörüdür" (...) "Biz ülkemizi başkalarının çıkarlarına göre değil, kendi çıkarlarımıza göre düzenliyoruz" (...) "Benim görevim halkımın ve ülkemin çıkarlarını korumaktır. Bununla ilgili bir sorunu olan varsa, size sadece ülkemin ve halkımın çıkarlarını savunma ve korumadaki rolümden gurur duyduğumu söyleyebilirim."

Miloşeviç için her zaman bir öteki/suçlardan sorumlu olan bir fail vardır. 1999 yılındaki NATO müdahalesi sonrasında Miloşeviç'in söylemleri incelendiğinde sivil ölümlerin suçunu NATO'ya yüklediği görülmektedir. 2001'de Rita Cosby ile gerçekleştirdiği röportajda; *"Üzgün müsünüz- ve bazı Arnavut liderlerin ve Arnavut yetkililerin, sizin de söylediğiniz gibi, kaotik ortamda bazı Sırp sivillerin öldürülmesinden dolayı üzgün olduklarını söyleyeceğim. Şimdi siz ve diğerlerinin, belki de bazı sivil ölümler ve diğer bazı ölümler için üzgün olduğunuzu söylemeye hazır mısınız?"* sorusuna Miloşeviç; "*O kaos ortamında pek çok şey oldu, ancak bunun NATO tarafından Yugoslavya'ya karşı işlenen suç niteliğindeki saldırının bir sonucu olduğunun farkında olmalısınız"* (Cosby, 2001) şeklinde yanıt vermiştir. Sivillere saldırılardan ne kendini ne de grubunu sorumlu tutmamıştır.

1999 yılındaki Kosova Savaşı'nın kaybedilmesi ile halkının desteğini de kaybetmeye başlayan Miloşeviç, son seçimler için Belgrad'da ve Karadağ'da düzenlediği mitinglerde; *"muhalefete "tavşanlar, sıçanlar ve sırtlanlar" diyerek", Sırbistan'ı "permalı bir kanişe" dönüştürmek isteyen ve "kendilerine rüşvet verip para ödeyen" NATO efendilerine "köpek sadakati" gösterenler"* (Sell, 2002, s. 337) gibi söylemler kullanarak onlara yönelik bir nefret ideolojisi geliştirmiştir. Ancak dört büyük savaş ve sayısız çatışma gören Sırplar, ekonomik krizler, enflasyon ve uluslararası yaptırımlar neticesinde artık Miloşeviç'in aradıkları ulusal kahraman olmadığını anlamışlardır. Bu durumun bir sonucu olarak Miloşeviç grubu üzerinde etkisini yitirmeye başlamıştır. Ki 2000'de yapılan seçimler sonucunda Kostunica, oyların %56,8'ini alırken, Miloşeviç'in oy oranı %34,3'te kalmıştır. Miloşeviç bu yenilgiyi kabul etmemiştir. On üç yıl boyunca neredeyse hiç muhalefet görmeden ülkeyi yöneten Miloşeviç için bu yenilgi kabul edilebilir olmaktan uzaktır (Sell, 2002, s. 343). Siyasi hayatı boyunca yalanı bir yöntem olarak kullanmaktan vazgeçmeyen Miloşeviç, bu yalanlara en çok inanandır. Olayları ve durumları kendi çıkarlarına uygun şekilde yorumlamak gibi bir yeteneğe de sahip olan Miloşeviç'in bu özelliklerini 2001 yılında Rita Cosby ile yapmış olduğu röportajda görmek mümkündür. Cosby'ın "*Yugoslavya'daki halkınız şimdi sizin hakkınızda ne düşünüyor, ülkenizde hala desteğiniz olduğunu düşünüyor musunuz?"* sorusuna Miloşeviç (Cosby, 2001):

"Evet, halkım içinde çok geniş ve çok güçlü bir desteğe sahibim. Çalınan seçimlerle Belgrad'a bu kukla rejimi nasıl getirdiklerini ve Yugoslavya'yı işgal etmenin yolunun bu

olduğunu anlıyorlar. Artık hiçbir yaptırım olmamasına, ekonominin herhangi bir sınırlama olmaksızın büyümesi için her şeyin açık olmasına rağmen her şey eskisinden daha kötü durumda. Ancak ekonomi kötüye gidiyor, normal çalışan hiçbir fabrika yok, insanlar çok zor yaşıyor ve bunu herkes biliyor."

Miloşeviç'in bu söylemleri bile onun yıkıcı liderliğinin bir göstergesidir. On üç yıl kesintisiz süren egemenliği sonrasında Sırbistan'ın geldiği ekonomik ve toplumsal çıkmazlar ortadadır. Bu çıkmazların birkaç senede çözülmesi ise mümkün olmamıştır, zira yıkım çok derinlerdedir. Miloşeviç ise bu yıkımın başrolünde olmasına rağmen, en ufak bir sorumluluk duymadan, tüm suçlamaları ya uluslararası aktörlere ya da içerde bu aktörlerle iş birliği yapan muhaliflere yüklemiştir. Bu durum, onun sorumluktan kaçan kişiliğinin ve nefret ideolojisinin birer yansımasıdır.

2. ÜÇGENİN İKİNCİ UNSURU: DUYARLI TAKİPÇİLER

Bu bölümde Slobodan Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına imkân sağlayan/kaynaklık eden takipçiler unsuru üzerinden bir inceleme yapılmıştır. Bu kapsamda "konformistler ve işbirlikçiler" olarak takipçiler iki başlık altında ele alınmıştır.

2.1.Konformistler (Uyumlular)

Konformist takipçiler, düşük olgunluk seviyesine sahip, özgüvensiz, ihtiyaçlarını karşılayamayan, bir lidere bağlılık ve ihtiyaç duyan kimselerdir. Özellikle *"ideal-aç"* kişiliğe sahip muhtaç takipçi kendisine *"aynaya aç"* kişiliğe sahip bir karizmatik, narsist lider bulduğunda lider ve takipçi arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır. Bu bağ Post (1986)'a göre şu şekilde kurulmaktadır: *"Aynaya aç"* kişiliğe sahip karizmatik bir lider, aç benliğini doyurmak için takipçilerinin ona karşı sürekli ve yoğun bir hayranlık duymasını beklemektedir. Bu hayranlığı elde etmek için her şeye güç yettirme gibi yeteneklerini öne çıkarmaktadır. Büyüklenme duygusuna, her şeyi bilme ve kontrol etme isteğine sahip bu liderler, özellikle güç arayan *"ideal-aç"* kişiliğe sahip takipçiler için çekici hale gelmektedir (ss. 675-680). Özellikle kaos ve kriz ortamlarında kendilerini güvende hissetmek adına liderine körü körüne inanan, onu bir kurtarıcı olarak gören ve ona koşulsuz itaat eden ideal-aç kişiliğe sahip konformist takipçiler, yıkıcı liderliğin ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedirler. Ancak ortak bir biz duygusu oluşmadan liderlik ve takipçilik mümkün değildir. Liderin etki yeteneği ne kadar gelişmişte, takipçilerini etkileme derecesi de o kadar artmaktadır (Haslam vd., 2011, ss. 54-55). Bu etkinin oluşması için de en iyi araç "ortak bir sosyal kimlikte" buluşmaktır. Liderin "*biz bir aileyiz, biz hepimiz aynıyız, biz bu işte beraberiz, bizim aramızda çözülmez bir bağ var, biz bölünmeyiz"* (Calhoun, 2012, s. 53) söylemleriyle şekillenen sosyal kimlik birlikteliği, lider ile takipçileri arasındaki bağı

kuvvetlendirmekte, liderin "*bizden biri olarak bizi kurtaracak biri"* olarak görülmesine olanak sağlamaktadır. Bu kapsamda karizmatik bir lider olan Miloşeviç'in kurtarıcı bir rol üstlenerek, *"Sırp ulusunu yaşadığı baskı ve işgalden kurtarma, her türlü tehlikeye, tehdide, belaya karşı koruma"* (Utku, 2012, s. 23) gibi misyonlar edinmesi onu konformist takipçilerin aradığı kişi haline getirmiştir. Onun bu misyonları Sırpların ulusallaşmasını da hızlandırmıştır. Biz bilinci üzerinden inşa edilen, sosyal ve psikolojik faktörler tarafından şekillendirilen siyasi bir kavram olarak karşımıza çıkan ulusallaşma için; bireylerin, ortak bir ırk ya da din etrafında birleşmeleri, geçmiş ve gelecek nesilleri kapsayan, ortak bir tarihsel sürecin ürünü olduklarına inanmaları, kader birlikteliği yapmaları, belli bir toprak parçasıyla tarihsel hatta kutsal bir bağ kurmaları, ulusal anlatılar geliştirmeleri, mit ve efsaneler etrafında birleşmeleri gereklidir (Calhoun, 2012, s. 6). Miloşeviç de özellikle konformist takipçilerinin desteği ile bu süreci kolaylıkla yönetebilmiştir. Öyle ki konformist takipçiler, otoriter kişilik tipine sahip kişilerden oluşmaktadır. Otoriteye teslim olmaya dair güçlü bir eğilime sahip olan bu kişiler, dış gruba karşı düşmanlık besleme, geleneksellikten yana tutum ve davranışlarda bulunmaları ile korku, kendini beğenmişlik, eleştirel düşünme eksikliği, grup halindeyken güçlenmiş hissetme, dogmatizm, etnosentrizm, önyargı gibi duygularla otoriter kişilik tipinin temel özelliklerine sahiptirler (Altemeyer, 2006, ss. 457-467). Söz konusu takipçiler genel olarak eğitim seviyesi ve ekonomik durumu düşük işçilerden, ev kadınlarından, emeklilerden ve çiftçilerden oluşmuştur. Jakovljevic (2008) bu kitleyi; *"Miloşeviç'e rastlayana kadar çölde dolaşan kayıp ruhlar olarak"* (s. 60) tanımlamıştır. Kayıp ruhlar ise inançlarını sürdürmek adına, eleştirel düşünmeyi ve sağduyuyu bir kenara bırakarak kendilerini kötü niyetli manipülasyonculara karşı savunmasız bir duruma sokmaktadırlar (Altemeyer, 2006, s. 159).

Freedman ve arkadaşlarına (2003) göre, liderin grup üzerinde etkili olması ve bu etkiyi sürdürebilmesi için grup üyeleri ile aynı görüşleri paylaşması gereklidir. Ayrıca onlara göre, eğer bir siyasal lider başarılı olmak istiyorsa önce grubun ne istediğini öğrenmeli, sonra bu istekleri onaylayan konuşmalar yapmalıdır (s. 57). Hoffer (2017)'a göre ise etkili liderlik için biraz şarlatanlık gerekmektedir. Ona göre, bir kitle hareketi oluşturmak istiyorsa lider, pratik ve gerçekçi olmak zorundadır. Aynı zamanda hayalci ve idealist bir dil kullanarak grubunu birleştirici ortak bir menfaat etrafında toplamalıdır. Böylece ölümü dahi göze alacak derecede kendine bağlı bir grup inşa edebilir (s. 89). Stevanoviç (2005)'e göre, Miloşeviç'in yükselmesinin en önemli nedenlerinden biri takipçileriyle aynı dili konuşmayı başarması, onların ihtiyaçlarına cevap veren bir lider olmasıdır. Ona göre, *"Sırplar, fantezilerini*

gerçekleştireceğine inandıkları için Miloşeviç'e boyun eğmişlerdir" (s. 109). Liderine teslim olan bu takipçi grubu Sırp halkının önemli bir kesimini oluşturmaktadır. Öyle ki 2001'deki seçim hariç on üç yıl boyunca girdiği seçimleri kazanan Miloşeviç, Yugoslavya'daki savaşlar ve iç çatışmalar, Sırbistan'daki ekonomik krizler gibi tüm başarısız yönetim sürecine rağmen siyasi kariyerini sürdürmeyi başarmıştır. Bu başarıda konformist takipçilerinin önemli bir payı vardır. Liderine teslim olan ve onu desteklemeye devam eden bu grup, Miloşeviç'in siyasi kariyerindeki en büyük şanslarından biridir. Sell (2002), Miloşeviç'in tüm başarısızlıklarına rağmen siyasi kariyerini nasıl sürdürdüğünü şu ifadelerle açıklamıştır (s. 194):

> *"Miloşeviç, alternatif bilgi, ifade ve sosyalleşme yollarını kapatarak hayatta kalmıştır. Sırpların çoğunluğundan destek alamayacağının farkına varan rejim, yalnızca alternatifleri yok etmek için değil, Sırp halkının Miloşeviç'e herhangi bir alternatifi hayal etmesini bile imkânsız hale getirmek için hareket etti. Buna göre, "alışkanlık, teslimiyet ve ilgisizlik" Miloşeviç rejiminin temel dayanaklarıydı."*

Miloşeviç, konformist takipçilerin algısında Sırp üstünlüğünü savunan bir kahraman, Yugoslavya'nın diğer cumhuriyetlerinde yaşayan Sırp azınlık haklarının savunucusu olarak güçlü bir imaja ve itibara sahiptir. Özellikle konuşmalarında Sırp azınlıkları öncelemesi, halkına yardım etmek isteyen iyi niyetli konuşmacı tavrı, acı çeken halkı ile kendini özdeşleştirmesi, Sırp halkını sürekli yücelten söylemleri de bu güçlü imajı desteklemiştir. Bu tarz söylemlerinden bazıları şunlardır: *"Sırp halkı her zaman diğerlerine yardım etmek için oradaydı ve büyük bir ulus olduğumuz gerçeği asla başkalarına zarar vermek için kullanılmadı. Sırp halkı cesurdu, yiğitti, ülkeleri için ölmeye hazırdı"* şeklinde Sırp haklını yüceltmesi, *"hain politikacılar Sırp halkını aşağıladı, Avrupa kendisini Türk fetihlerinden koruyanların Sırplar olduğunu unuttu"* gibi ifadelerle Sırplara yapılan haksızlıkları dile getirmesi, *"Batılı ülkelerin hizmetkârlarından başka bir şey değiller"* şeklinde muhalifleri ihanetle suçlaması bu söylemlerden bazılarıdır (Kisicek, 2013, s. 78).

Miloşeviç'in söylemleri incelendiğinde onun her ne kadar hoşgörüden, iş birliğinden ve halkların eşitliğinden bahsettiği görülse de arka planda her daim Sırpları önceleyen, onlara bir mağduriyet psikolojisi yükleyen, ihanete uğradıklarını, etraflarının iç ve dış düşmanlarla çevrili olduğundan bahseden, takipçilerine korku aşılayan ve bu güvensizlik ortamından beslenerek kendini kriz durumunun çıkış yolu, kurtarıcısı olarak gösteren bir lider olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle 1980'lerin sonu itibariyle bu durum artmıştır. Jakovljevic, bu tarihte gerçekleşen protesto mitinglerini, konformist takipçilerin Miloşeviç ile ilişkilerini bir gözlemci olarak aktarmıştır. Bu kapsamda Jakovljevic, 1980'lerin sonuna doğru bölgede, kitlesel protestoların arttığını ifade etmekle birlikte bu

protestoların kendilerine özgü düzenlenme biçimlerine vurgu yapmıştır. Buna göre kitle içinde, kitlelere önderlik eden bir grup daha vardır. Bu grup, pankartları taşımakta, şarkı söylemekte, slogan atmakta, yürüyüş güzergâhını belirlemekte, hedefleri açıklamaktadır. Miloşeviç ise kitlenin içinde yer almamakta, bunun yerine sahneden kitleye hitap ederek, büyük toplantılarda konuşmaktadır. Böyle bir protestoya denk geldiğini ifade eden Jakovljevic, kitlenin en azından görünürde Yugoslavya'yı "korumak" ve "kurtarmak" gibi bir amaç etrafında toplandıklarını, Yugoslavya'ya bağlılıklarını büyük pankartlara yazdıkları (*"Yaşasın SFR Yugoslavya", "Yugoslavya, Sırbistan Seni Savunuyor*") sloganlarla, şarkılarla birlik ve kardeşlik mesajları verdiklerini, ancak temelde açıkça bir milliyetçiliğin var olduğunu öne sürmüştür. Öyle ki o dönemin siyasetini yorumlayan, *"Slovenya yalan söylüyor", "Hepimiz madenciyiz", "Kahrolsun Vlasi[20]"* gibi sloganlar son derece milliyetçi ve ötekileştirici söylemlerdir. Bu kapsamda, *"Slobo, bize yardım et", "Kosova Sırp toprağıdır", "Sırpları sadece birlik kurtarır"* gibi sloganlar da öne çıkarılmıştır. Milliyetçi söylemin kendini daha da belirgin hale getirdiğini gözlemleyen Jakovljevic, saatler ilerledikçe kitlenin içinde yer alan öndeki grubun sloganlar ve şarkılarla buluşmanın amacını belirlediklerini, Miloşeviç'in kendilerine şahsen hitap etmesini ve Azem Vlasi'nin ise derhal tutuklanmasına dair taleplerini ortaya koymuşlardır. Bununla beraber, Miloşeviç'in ismi olan ve "özgürlük" anlamına gelen "Slobo, Slobo" adeta bir yardım çığlığı şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Kitle gecenin ilerleyen saatlerine rağmen dağılmayı reddedince, 21:00'den sonra Miloseviç sahneye çıkmış, toplantı adeta bir mitinge dönüşmüştür. Adını haykıran, fotoğraflarını taşıyan kitleyen hitap eden Miloşeviç, *"Bu toplantı gösteriyor ki bu ülke başarısız olmayacak ve olamaz çünkü halk buna izin vermeyecek. Halkın herhangi bir garantiye ihtiyacı yok. Halkın kendisi en büyük güç ve garantidir"* sözleriyle kitleyi daha da coşturmuş, sözleri sık sık *"Yugoslavya, Yugoslavya"* ve *"Slobo, Slobo"* sloganlarıyla kesilmeye devam etmiştir. Öte yandan "Vlasi'yi tutuklayın" sloganlarına yanıt olarak da *"Halkı manipüle edenler cezalandırılacak ve tutuklanacaktır. Bunu Sırbistan Sosyalist Cumhuriyeti liderliği adına garanti ediyorum"* ifadelerini kullanmış, kitle ise buna büyük bir reaksiyon göstermiştir. İki gün sonra da başta Azem Vlasi olmak üzere iki Arnavut siyasetçi gözaltına alınmıştır (Jakovljevic, 2008, ss. 61-62).

Miloşeviç'in kalabalığın gücünü arkasına alarak elde ettiği bir başka başarı da Kosova'daki madenci grevine son vermek, Azem Vlasi'nin tutuklanması için Yugoslav liderliğinin ikna edilmesi ve Yugoslav Ordusu'nun Kosova'ya gönderilmesi olmuştur.

[20]Kosovalı üst düzey Arnavut siyasetçi.

Belgrad'ı dolduran Miloşeviç taraftarı protestocular, kendilerini sakinleştirmek için kendilerine hitap eden Federal Yugoslavya'ya inanan Boşnak Yugoslav lideri Dizdareviç'i yuhalamışlardır. Bunun üzerine Yugoslav liderliği sarsılmıştır. Kalabalığın Belgrad'ı yok edeceğinden endişe duyan Yugoslav liderliği, orduyu Kosova'ya göndermeye razı olmuşlardır. Bu durum Yugoslav liderliğine karşı Miloşeviç'in önemli bir başarısı olarak kabul edilmektedir. LeBor bu durumu, *"Miloşeviç'in Sırbistan'ı ilk kez Federal Yugoslavya'ya karşı zafer kazanmak için kullandığı güç"* olarak tanımlamıştır. Öyle ki Miloşeviç, protestocular için Borislav Jovic'in deyimiyle *"yaşayan bir azizdi, her sözüne inandılar"* (LeBor, 2004, s. 119). Stevanoviç (2005), Sırp toplumundaki tüm grupların Miloşeviç algısını şu ifadelerle açıklamıştır *(*ss. 52-53):

> *"Politikayla uzaktan ilgilenenler için Miloşeviç, yeni kurtarıcıydı. Eski komünistler, onun sosyalizmi sürdüreceğine ve özgün çileci başlangıcına döndüreceğine inanıyorlardı. Akademisyenlerden ve sanatçılardan yurtsever gruplar ve ülke dışındaki işçi kulüplerine uzanan geniş bir yelpazedeki katı ve ılımlı milliyetçiler, onun öncelikli bir Sırp olduğunu ve ideolojisinin kimliğinden sonra geldiğini ısrarla belirtiyorlardı. Ortodoks Kilisesi, onu milli değerleri geri getirecek ve kendilerine geleceğin devletinde öncü rol verecek gizli bir mümin olarak görüyorlardı. Eski muhalifler ise toplum yaşamını özgürleştireceğine inanıyorlardı. Anti-komünistler ve orta sınıf, Miloşeviç'in eninde sonunda gerçek yüzünü gösterip kendilerini temsil edeceğine ikna olmuşlardı. Monarşistler, monarşiyi yeniden kurup, Karadjorjeviç hanedanının tahta döndüreceğini ümit ediyorlardı. Miloşeviç tüm Sırp milliyetçilerini iktidardan temizlediği için diğer cumhuriyetlerin merkez komiteleri Sırp milliyetçiliğinden kurtulduklarını düşünüyorlardı. Kısacası her grup, ne kadar çelişkili olursa olsun, inanmak istedikleri şeye inanıyordu."*

Kisicek (2013)'e göre, lider ne söylerse söylesin karar alıcılar takipçilerdir, siyasetçilere güvenip güvenmeme ya da iddiaları kabul edip etmeme noktasında karar vermeleri gereklidir. Savaşa ve çatışmalara neden olan nefret söylemleri, duygusal manipülasyona izin veren ya da vermeyen kitlenin kendisidir. Demagojiyle mücadele etmeyen bir kitle liderin etkisi altına girmektedir. Lider asla kitlesini iyi ya da kötü insan yapmaz ama kitle, liderini etkileyebilir. Liderin arzuladığı şeyi hedefleyen kitle olsa da lider, kitlesinin arzuladığını düşündüğü şeyi hedeflemektedir (ss. 82-83). Ancak; *"bir grup olarak yok olma korkusu, asimilasyon korkusu, başka bir grup tarafından tahakküm altına alınma korkusu, kişinin canı ve malı için duyduğu korku, bir kez daha kurban olma korkusu"* (Utku, 2012, s. 64) gibi duygusal yükler karar verme yeteneğini köreltmektedir. Konformist takipçilerde bu tarz duygular daha hızlı yayılmakta ve lidere bağlılık artmaktadır. Çünkü bu duygusal yük ile mücadele edememektedirler. Bununla birlikte, Yugoslavya'nın dağılma sürecine girmesi, Kosovalı Arnavutların bağımsızlık istemeleri, Sırbistan'ın ekonomik krizlerle mücadele edişi, Sırbistan dışındaki Sırpların kendilerine bir sosyal kimlik lideri arayışları gibi nedenler sonucunda kendilerini güvensiz bir ortamda hisseden konformist takipçiler, kültürel kimlikleri etrafında Miloşeviç'in himayesinde bir araya gelmişlerdir.

Miloşeviç, takipçilerine bir kriz çözümü ve nihai kurtuluş vaadi sunmuştur. Böylece geniş bir takipçi kitlesini kendisine çekmiş, bu kriz durumunu çözecek bir lider imajı oluşturulmuştur. Stevanoviç, konformist takipçilerin algısındaki kurtarıcı lider Miloşeviç'e dair yazılan şarkılardan bir örnek vermektedir: *"Sloba'mız televizyonda görünmemekte haklı. Onun programı, birkaç yıl içinde barış elde etmek, Yugoslavya'yı korumak ve herkes için İsveç yaşam standartlarını getirmek. Ötekilerin tek istediği ise savaş.", "Sloba, büyük Sırp halkının savaşta can vermesine izin verme!"* (Stevanoviç, 2005, s. 85). Şarkının sözlerinden de anlaşıldığı üzere takipçilerinin gözünde Miloşeviç, barışı ve refahı getirecek, Sırp halkının ulusal kahramanıdır. Stevanoviç (2005)'e göre Miloşeviç, halk arasındaki birlik; *"ancak ulus gibi güçlü bir ideoloji sayesinde veya anavatana karşı dünya çapında bir komplo olduğu bahanesiyle sağlanabilirdi. Galip gelen adam ve ailesi, halka istedikleri her şeyi sunacak durumdaydı; bu sunum cazip bir biçimde yapıldı mı insanların toplanması kaçınılmazdı"* (s. 88).

Miloşeviç, 1988 ile 1989 yıllarında "hakikat için mitingler" adında düzenlediği mitingler ile ülkenin pek çok bölgesini dolaşmıştır. Milliyetçi Sırpların en derin korkularını hem besleyen hem de onu sömüren bir lider olarak Miloşeviç, popülizmden de oldukça faydalanmıştır. "Koltukta oturanlar aşağı" sloganları ile Miloşeviç taraftarları, muhalefete karşı tutumlarını sürdürmüşlerdir (LeBor, 2004, s. 107). İyi bir demagog olan Miloşeviç özellikle Kosova miti[21] üzerinden geliştirdiği söylemleri ile grubu üzerindeki etkisini daha da güçlendirmiştir. Sırpların her zaman üstün olduklarını, diğer gruplara liderlik etmeleri gerektiğini ancak tarihsel süreçte yaşadıkları haksızlıklar ve adil olmayan durumlar neticesinde aşağılandıklarını ve haysiyetlerini yeniden kazanmaları gerektiğine dair geliştirilen söylemlerle özellikle Gazimestan'da yapmış olduğu konuşmada onların duygularına hitap etmeyi başarmıştır. Böylece aynı değerleri, inançları ve taahhütleri paylaşan, Sırp halkının Yugoslavya'da ve özellikle Kosova'da adaletsizliğe maruz kaldığına inanan bir topluluğun, öfke duygusuna hitap etmiştir (Kisicek, 2013, ss. 79-80). Sırplar,

[21] Sırp milli bilincinin gelişiminde önemli bir yer edinen Kosova Savaşı miti, kutsallık, fedakârlık, kurban ve ihanet gibi kavramlar ile işlenmektedir. Bu mitin oluşumunda ise en büyük etkiyi şüphesiz Sırp Ortodoks Kilisesi yapmış, savaşın kaybı adeta kutsallaştırılmıştır. Bu manada Kosova Savaşı temelde üç kişi üzerinden mitleşmiştir: Prens Lazar, Miloş Obiliç ve Vuk Brankoviç. Efsaneye göre, Prens Lazar savaştan bir gün öncesinde Hz. Meryem'i rüyasında görerek kendisinden "dünya krallığı" ile "cennet krallığı" arasında seçim yapmasını ister. Eğer "dünya krallığını" seçerse savaşı kazanacaktır. Ancak cennet krallığını seçerse savaşı kaybedecek ve savaşta askerleriyle beraber ölecektir. Bunun üzerine Prens Lazar cennetin krallığını seçerek, dünyadan vazgeçer ve efsanenin fedakârlık kısmını temsil eder. Öte yandan, Miloş Obiliç' in öleceğini bilerek I. Murat'ı öldürmesi hem kahramanlık hem de kurban olan savaşçıyı temsil etmektedir. Son olarak Prens Lazar'ın damadı olan Vuk Brankoviç, savaş sırasında Osmanlı tarafına geçtiği için ihaneti temsil etmektedir. Bu ihanet de savaşın kaybedilesinin en temel sebeplerinden biri olarak kabul görmektedir (Abdula, 2013, ss. 175-176).

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Tito Yugoslavyası'nda Sırplar, etkilerinin azaltılmaya çalışıldığına ve Sırbistan sınırlarının istedikleri şekilde olmadığına ve buradan da bir mağduriyet yaşadıklarına inanmaktadırlar (Sell, 2002, s. 41). Miloşeviç'in de her fırsatta bu mağduriyetleri dile getirmesi, takipçileri üzerindeki etkisini artırmıştır.

Konformist takipçilerin Miloşeviç'e desteği Yugoslavya'nın dağılma sürecinde ve 1998'deki NATO müdahalesinde de devam etmiştir. 24 Nisan 1998'de yapılan referandumda, *"Kosova ve Metohija'daki problemlerin çözülmesi için yabancı temsilcilerin müdahalesini kabul ediyor musunuz?"* sorusuna "hayır" cevabı çıkmış, Miloşeviç, bir kez daha halkının tek meşru temsilcisi olarak kabul görmüştür (Stevanoviç, 2005, s. 212). Öyle ki defalarca hata yapmış, mağlup edilmiş bir lider olmasına rağmen Miloşeviç hala halkının algısında Sırpların kurtarıcı rolünü üstlenmektedir. Takipçilerinin ona, iktidarına, yeteneğine ve becerilerine olan inancı, Miloşeviç'in iktidarını sürdürmesine imkân sağlamıştır (Stevanoviç, 2005, s. 214). 1998'de NATO'nun Sırbistan saldırılardan sonra Sırpları geri çeken Miloşeviç, *"Sloba'mız her şeyi halletti"* sloganları ile tekrar yükselmeye başlamıştır. Her ne kadar periyodik olarak sürekli savaşlara neden olsa da Miloşeviç barışsever politikalardan yana olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır (Stevanoviç, 2005, s. 217).

Sırpların, Miloşeviç sevgisinden en çok Sırplar etkilenmiştir. Miloşeviç'in yıkıcı sosyal kimlik liderliği sonucunda LeBor (2004) Yugoslavya Sırpların durumunu şu ifadelerle özetlemektedir (s. 339):

> *"Sırpların Miloşeviç sevgisi onlara felaketten başka bir şey getirmedi. Kosovalı Sırplar artık dövülmüyorlar çünkü artık orada yaşamıyorlar. Birazı, intikamcı Arnavutlar tarafından çevrelenmiş, BM tarafından korunan izole edilmiş bölgelerde yaşam mücadelesi veriyor (...) Habsburglar tarafından Avrupa'yı Osmanlı istilasından korumak için kuzeye getirilen tarihi Kranija Sırp toplulukları da sonsuza dek yok edildi. Bosna'ya gelince, Sırp Cumhuriyeti bir çorak arazi. Ekonomisi ve toplumu Sırp yıkım ekipleri tarafından havaya uçurulan camilerin minareleri kadar harap."*

Miloşeviç'in Sırbistan üzerindeki yıkıcı etkilerini ortaya koyan bir diğer isim de Sell'dir. Bu bağlamda Sell (2002), öncelikle sosyal ve ekonomik tahribata dikkat çekmiştir. 1980'lerin ortalarında Doğu Avrupa'nın en müreffeh ülkelerinden biri olan Sırbistan 2000'li yıllara en fakir ve en sorunlu ülkelerden biri olarak girmiştir. Öyle ki 1999'daki ortalama ücretler, 1987'deki seviyelerin yaklaşık %50'sinden aşağı düşmüş, yine aynı dönemde sosyal üretim 1987'ye göre yaklaşık %40, endüstriyel üretim yaklaşık %30 düşmüş, 1987-1997 yılları arasında gerçekleşen cinayet sayısı neredeyse iki katına çıkmış, küçük çocukların hüküm giyme oranı da %65 artmıştır. Öte yandan Kosova konusunda uzlaşmaya varmadaki isteksizlik neticesinde NATO'nun Sırbistan'ı bombalaması da Sırbistan'da ağır bir maliyete neden olmuştur. Maddi tahribatın yanı sıra insan maliyeti de söz konusudur.

Uzun süren savaşlar, kötü ekonomik beklentiler gibi durumlar sonucunda binlerce genç Sırp ülkelerini terk etmiş, çoğunluğu geri dönmemek üzere gitmiştir. Sırbistan için telafi edilemez bir insan kaybı yaşanmış, liyakat sahibi, eğitimli bir nüfus Miloşeviç rejiminde var olamayacaklarını düşündükleri için ülkeyi terk etmiştir (s. 359). Ancak tüm bu sonuçlar, eski Yugoslavya'daki diğer grupların yaşadıklarının yanında biraz da sönük kalmaktadır. Öyle ki sadece Kosova'da 1998-1999 yılları arasında Sırpların sivil Arnavutlara karşı yapmış oldukları saldırılarda 12.000 Arnavut'un yaşamını kaybettiği, bir milyondan fazla kişinin de evlerinden sürüldüğü tahmin edilmektedir. Öte yandan CIA kaynaklarına göre Bosna Savaşı'nda 81.500 askeri personel ile 156.000 sivil hayatını kaybetmiş, 900.000 ila 1,2 milyon insan mülteci durumuna düşmüş, toplamda Bosna nüfusunun yarısından fazlası evlerinden sürülmüştür. BM İnsan Hakları Komisyonu'na bağlı uzmanlara göre, Bosna'da Sırplar tarafından yaklaşık 12.000 kadına tecavüz edilmiştir. Elbette tüm bu suçlar için doğrudan Miloşeviç'i suçlamak doğru olmayacaktır. Bu suçlarla doğrudan bağlantısının ne olduğuna dair bir muamma var olsa da Miloşeviç'in çok sayıda gönüllü suç ortağı ve taklitçileri vardır (Sell, 2002, ss. 360-361).

2.2.İşbirlikçiler

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine kaynaklık eden ikinci takip grubu işbirlikçiler olarak tanımlanabilecek olan gruptur. Bu gruptaki kimseler, kişisel çıkarları peşinde koşan, hırslı, Miloşeviç ile benzer değerlere ve görüşlere sahip olan siyasiler, aydınlar, entelektüel gruplar, din adamları, paramiliter gruplar, medyada ve orduda Miloşeviç'i destekleyen yandaşlar, güç istenci yüksek kimselerdir. Pappas (2005)'a göre *"Miloşeviç, hiçbir Sırp siyasetçinin başaramadığı bir şeyi başardı: aydınlar tarafından geniş kabul gördü"* (s. 203). Onları bir araya getiren ise menfaatleridir. Bu menfaatlerden biri de "Büyük Sırbistan'dır." Bu rüya ilk olarak üst düzey entelektüel çevrelerde başlamıştır. LeBor (2004)'e göre akademisyenler muhtırayı hazırladıklarında bunu uygulayacak birini aramışlar, bu yüzden Miloseviç'i Sekizinci Oturum aracılığıyla iktidara getirmişlerdir (s. 144). Sell (2002)'e göre ise Miloşeviç ile Sırp aydınlar arasındaki ittifak geçici olmaya mahkûmdu. Ona göre, *"Miloşeviç'i bir taşralı ve bir aparatçik olarak gören aydınlar, ona tepeden bakıyorlardı ve Miloşeviç'in popülaritesini ve partisinin örgütsel gücünü istismar edebileceklerine ve ardından komünist olmayan Büyük Sırbistan hedeflerine ulaştıklarında onu terk edeceklerine inanıyorlardı"* (s. 113). Her iki taraf da kişisel çıkarları uğruna birbirini kullanmıştır. Öte yandan Miloşeviç'in ulusal bir kahraman olarak lanse edilmesinde milliyetçi entelektüel grupların önemli bir rolü vardır. Özellikle Sırbistan'ın önde gelen

romancılarından biri olan Sırp milliyetçisi Dobrica Cosic, Miloşeviç ile yakından ilişki yürütmüştür. Cosic etrafında toplanan Belgrad milliyetçi entelektüel grup, Miloşeviç'in takipçileri üzerindeki etkisini artırmak ve takipçi gösterilerinin düzenlenmesini sağlamak için çalışmışlardır. Sell (2002)'e göre Polje'deki gösteriler kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Bu gösteriler, *"Sırbistan'ın önde gelen romancısı Dobrica Cosic etrafında toplanan Belgrad'daki milliyetçi entelektüellerle yakın bir şekilde çalışan, hoşnutsuz yerel Sırp ajitatörlerden oluşan bir grup tarafından dikkatlice düzenlenmiştir"* (s. 2).

Polje'deki çıkışı ile Kosovalı Sırp entelektüellerin de desteğini almaya başaran Miloşeviç, 1980'lerde "anti-bürokratik devrim" adını verdikleri sokak hareketleriyle mevcut siyasal liderleri devirip, kendisi ile uyumlu çalışabilecek kişilerin iş başına gelmesini sağlamıştır. Sell (2002), bu gösterilere katılanların Sırbistan'daki işletmeler tarafından finanse edilen ve Sırbistan'ın İçişleri Bakanlığı'na bağlı polislerin refakatinde hareket eden otobüsler ile Voyvodina'ya götürüldüğünü aktarmıştır.1990'ların sonunda Voyvodina'da başlayan gösterilerde, Kosovalı Sırp aktivistler ön sıralarda yer almışlardır. Bu kişilerin çoğu geleneksel Sırp kıyafetleri giyerek, komünist rejimin göz ardı ettiği Sırp geçmişinden gelen yöneticilerin ya da sanatçıların resimlerini taşıyarak; *"köleliktense ölüm daha iyidir", "hayatlarımızdan vazgeçeceğiz ama Kosova'dan vazgeçmeyeceğiz"* gibi sloganlar atarak, Sırp ayaklanmasını sürdürmüşlerdir. Böylece milliyetçi entelektüel gruplar, Miloşeviç'in siyasi kariyerini başarıya götüren bir araç olarak işlev görmüşlerdir. Voyvodina parti merkezinin önündeki meydanı dolduran göstericiler, Voyvodina lideri Sogorov'un görevden alınmasını ve Miloşeviç'in oraya gelmesini talep etmişlerdir. Ertesi gün, yüz binlerce insan Novi Sad'da toplanmıştır. Protestoların arkasında Miloşeviç'in ve Sırbistan'ın var olduğunu bilen Yugoslav federal liderliği ise Voyvodina liderlerini kaderlerine terk etmiştir. Bunun üzerine Sogorov, *"Yoldaş Miloşeviç, halkı sakinleştirmek için gelmezsen hepimiz öldürüleceğiz"* diye yalvarmış, Miloşeviç ise Voyvodina liderleri istifa ettikleri takdirde geleceğini açıklamıştır. Bunun neticesinde Sogorov, halkın güvenini kaybettiği için istifa edeceğini duyurmuştur. Böylece Novi Sad'daki *"görkemli ve onurlu"* gösteriler sonucunda gösteriler amacına ulaşmıştır. Daha sonraları bu gösteri, *"Yoğurt Devrimi"* olarak tanımlanmıştır (ss. 56-59).

Miloşeviç'in siyasi kariyerinin başarıya ulaşmasına imkân sağlayan işbirlikçilerden biri de Sırp Ortodoks Kilisesi'dir. Sırp Ortodoks Kilisesi, komünist sistem altında oldukça ezilmiş olsa da Miloşeviç'in iktidara gelmesiyle birlikte barışçıl bir birliktelik ortaya çıkmıştır. Önceleri gündelik hayatta ve medyada yer bulamayan kilise artık hayatın her

alanında görünür olmuş, *"ulusal programın gelecekteki yegâne temsilcisi ve gerçek, evanjelik ve organik milliyetçiliğin temelini teşkil edecek kilise, Miloşeviç için çok iyi bir müttefik olmuştur"* (Stevanoviç, 2005, s. 81). Prens Lazar efsanesi Miloşeviç'in müttefiki olan Sırp Ortodoks Kilisesi aracılığıyla da geniş kitlelere yayılmıştır. Piskopos Jovan Velirniroviç bu kapsamda şu ifadeleri kullanmıştır (Stevanoviç, 2005, s. 57):

> *"Prens Lazar dönemi ve Kosova'dan beri Sırplar zalimlere karşı savaşlarında hayatlarını feda etmişler ve böyle yaparak da Semavi Sırbistan'ı inşa etmişlerdir. Bizimkisi en büyük semavi devlettir. Ancak bu son savaşı örnek alırsak ve kaç milyon masum Sırp erkek, kadın ve çocuğun katledildiğini, dehşet verici işkencelere maruz bırakıldığını ve Ustaşa canileri tarafından mağaralara atıldığını hatırlarsak Sırbistan'ın semadaki azameti hakkında bir fikrimiz olabilir."*

Piskopos Velirniroviç'in ifadeleri özellikle konformist Sırp takipçiler üzerinde büyük bir etki uyandırmış, savaşta yenilgiye uğramış olmaktan nasıl bir zafer elde ettiklerine, fedakârlıklarının ne denli büyük bir mükâfatla karşılık göreceğine, yaşadıkları zulme, mağduriyete ve haksızlıklara karşı direnmelerine yönelik yönlendirici niteliktedir. Zimmermann (1996) de iktidar ile kilise arasındaki ilişkiye ve kilisenin kitleleri yönlendirme yeteneğine dair şunları ifade etmiştir (s. 210):

> *"Yugoslavya'da özellikle kırsal kesimde yaşayanlar arasında çok sayıda dindar insan vardı. Sırp Ortodoks Kilisesi ve Hırvatistan'daki Katolik Kilisesi cemaat üyelerini ırkçı amaçlar için kullanma konusunda siyasi liderlerin gönüllü suç ortaklarıydı. Bu iki kilise, etnik meseleler söz konusu olduğunda kendi devletlerinin filli kolları olan ulusal kiliselerdi. Sadıklarını Hristiyan şifasına teşvik edebilecekleri halde, ırksal gerginlikleri artırarak zarif olmayan bir rol oynadılar."*

Stevanoviç (2005)'e göre Miloşeviç, Sırp Ortodoks Kilisesi'nin geleneklerini kabul etmemiş, hiçbir zamanda dindar rolü oynamamıştır. Hatta içindeki komünist ruh, bu yeni ortağı hor bile görmüştür. Ancak milliyetçi rolü oynarken kiliseyi koruması gerektiğini bilecek kadar akıllı ve yetenekli bir siyasetçidir. Onun temel amacı ulusun, devletin ve kilisenin kendi çıkarlarına hizmet etmesini sağlayacak şekilde kullanılmasıdır, yoksa bu üçüne hizmet etmek gibi bir amaç taşımamıştır (ss. 82-83). Her şeyi kendi amaçlarına araç olarak kullanabilme marifeti olan Miloşeviç'in bu maharetine bir örnek olarak Ortodoks Kilisesi inşası verilebilir. Tarihi ve milli meselelere çözüm bulmak, şöhretini korumak ve halkın dikkatini ekonomik sorunlardan uzaklaştırmak isteyen Miloşeviç, dünyanın en büyük Ortodoks Kilisesi olarak başlayan ancak inşaatı devam edemeyen kilisenin yapım sürecinin devam etmesi kararını almıştır. Bu kapsamda kilise militanlarıyla yakın bir bağ kurmuş, rahipler ülke içinde ve dışında Sırpların olduğu bölgelere para toplamaya teşvik edilmiştir (Stevanoviç, 2005, s. 56). Böylece dini duyguları sömürerek istediği desteği almayı başarmıştır.

Miloşeviç, kişisel çıkarlarını korumak adına savaş suçlusu olarak ilan edilen komutanlar ve siyasilerle dahi dirsek temasını sürdürmeye devam etmiştir. Bu işbirlikçilerden biri de savaş suçlarıyla ilişkilendirilen Kranija Sırp Cumhuriyeti'nin eski başkanı Milan Babic'tir. İsyancı Sırplar ile Miloşeviç arasındaki siyasi bağı ortaya çıkaran, Babic, 1992'de Miloşeviç tarafından Kranija Sırplarının liderliğinden azledildiğinden bu yana Miloşeviç'i affetmemiştir. Tanıklığı aracılığıyla bağımsız Hırvatistan topraklarında azınlık durumuna düşecek Sırpların kendi kaderini tayin etme hakkı çerçevesinde, Miloşeviç rejimi tarafından nasıl istismar edildiklerini, silaha sarılmaları konusunda nasıl teşvik edildiklerini, Belgrad tarafından finanse edilen bir savaşa nasıl sürüklendiklerini açıklığa kavuşturmuştur. Miloşeviç ise tüm bu ifadelerinden sonra Babic'i; *"aptal, sıradan bir pislik, Tudjman'ın kozu"* gibi sıfatlarla tanımlamıştır (LeBor, 2004, ss. 334-335).

Miloşeviç'in kişisel çıkarlarını korumak adına iş birliği yaptığı bir diğer savaş suçlusu ise Bosnalı Sırpların komutanı Ratko Mladiç'tir. Bağlantılar isimli bakanlık üzerinden Miloşeviç hem Hırvatistan hem de Bosna'daki isyancı Sırplarla bağlantı kurmuştur. Yine JNA[22] içinde askeri hat olarak bilinen bir ağ oluşturulmuştur. Bu ağda yer alan subaylar Miloşeviç'e bağlı, Yugoslavya'nın dağılmasına kesin gözle bakan, Sırbistan'a toprak ilhak etmek için Hırvatistan ve Bosna'daki Sırpların silahlandırılması gerekliliğin farkında olan kimselerdir. Bu subaylar arasında kilit bir figür olarak Mladiç de yer almaktadır. Sırp JNA albayı alan Mladiç, aşırı derecede şiddet eğilimine sahip, etrafına tehdit savuran bir kişiliğe sahiptir (LeBor, 2004, s. 142). Mladiç en başından beri Miloşeviç ile iletişim halindedir. Öyle ki Miloşeviç, General Mladiç'i Bosna Sırp Ordusu'nun komutanı olarak görevlendiren kişidir (LeBor, 2004, s. 177). Bu nedenle Mladiç'in yaptıklarından Miloşeviç'in haberdar olmamasının imkânı yoktur. 1991'de Miloşeviç ile Karadziç arasında geçtiği kaydedilen bir telefon görüşmesinde Miloşeviç, *"Endişe etmeyin her şeyiniz olacak. Biz en güçlüyüz. (...). Ordu oldukça bize hiçbir şey olmaz"* ifadelerini kullanmıştır (Stevanoviç, 2005, s. 128). LeBor (2004) de Belgrad ile Bosna Sırp Ordusu ve siyasileri arasındaki ilişkiyi şu ifadelerle açıklamıştır (s. 179):

> *"Belgrad'daki siyasi liderlik ile Bosna Sırp Ordusu arasında öyle bir komuta zinciri vardır ki Miloşeviç'in Bosna'da olup bitenleri bilmemesi düşünülemez. Miloşeviç ile Karadziç arasındaki Eylül 1991'deki telefon görüşmesinin dökümü, Miloşeviç'in savaş hazırlıklarının nasıl denetlediğini ve Yugoslav hava kuvvetlerini kullanıp kullanmama kararını nasıl verdiğini detaylıca anlatmaktadır. Miloşeviç, Sırp İstihbarat servisi ile Bosnalı Sırp askeri ve siyasi örgütünü birbirine bağlayan üçgenin tepe noktasıdır. Belgrad, Bosna Sırp Ordusu'na silah ve üniforma sağlamış, hatta onlara maaş ödemiştir. Sırp istihbaratı, Miloşeviç'e sahadaki durumu ayrıntılı bir şekilde brifingler vererek aktarmıştır."*

[22] JNA (Jugoslovenska narodna armija/Yugoslav Halk Ordusu)

Mladiç ile Miloşeviç arasındaki ilişkiyi doğrudan gözlemleyebilen Holbrooke, Miloşeviç ile geçen bir anısını şu şekilde aktarmıştır: *"Görüşmeleri yapabilmek için burayla Saraybosna arasında hızlı hareket edebilmemiz gerekir. Bölgeye geleli bir hafta olduğu halde, hala oraya ulaşmayı başaramadık. Gülünç bir durum. Siz barış istediğinizi iddia ediyorsunuz. Ben de şimdi sizden Saraybosna'ya uçmamız için bir düzenleme yapmanızı ya da Bosnalı Sırpların müdahale edemeyeceği daha güvenli bir yolu garanti etmenizi istiyorum"* sözlerine, Miloşeviç'in mükemmel bir ingilizce ile *"Hakkınız var. Bunu sağlamaya çalışacağım"* şeklinde yanıt verdiğini anlatan Holbrooke, sonrasında Miloşeviç'in yardımcı Goran'a sert bir sesle, Sırpça bir şeyler söylediğini ve Goran'ın koşarak oradan çıktığını yazmıştır. Miloşeviç'in sonrasında kendisine *"General Mladiç'e bir mesaj yolluyorum, bakalım ne yapabilecek"* dediğini aktarmıştır. En başından beri Mladiç ile Miloşeviç arasındaki muammalı ilişkinin nasıl işlediğini anlamaya çalıştıklarını dile getiren Holbrooke, bu olaydan çok etkilendiklerini, Bosnalı Sırpların komutanı olan binlerce Müslüman ve Hırvat'ın öldürülmesinden doğrudan veya dolaylı olarak sorumlu tutulan ve Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi tarafından savaş suçlusu olarak ilan edilen Mladiç ile Miloşeviç'in doğrudan iletişimde olmalarını oldukça önemli bulmuştur. Öyle ki bu iletişim oldukça hızlı bir şekilde de kurulabilmektedir. Goran'ın yirmi dakika geçmeden elinde Mladiç'in cevabının yazıldığı bir kâğıtla geri döndüğünü ifade eden Holbrooke (1999), Miloşeviç'in kendilerine *"Mladiç havaalanının çok fazla tehlikeli olduğunu söylüyor. Müslüman ya da Hırvat askerlerin size ateş etmeyeceğini garanti edemiyor. Mladiç diyor ki, Kiseljak'a uçabilir, oradan kara yoluyla gidebilirmişsiniz. O yolun çok güvenli olacağını söylüyor"* (s. 25). Bu sözleri saçmalık olarak değerlendiren Holbrooke, Saraybosna havaalanındaki insanlar için tek tehlikenin çevredeki tepelere mevzilenmiş Sırplar olduğunu, Müslümanların ya da Hırvatların öne sürülmesinin gerçeği çarptırmak olduğunu ifade etmiştir. Mladiç'in bahsettiği yoldan daha önce sivil olarak geçtiğini anlatan Holbrooke, bölgenin Bosnalı Sırplar tarafından kontrol edildiğini ve Miloşeviç'e, *"o yolu kullanmayı ancak Bosnalı Sırpların bizi durdurmayacağına dair kişisel garanti verirseniz düşünebiliriz"* dediğini bunun üzerine Miloşeviç'in *"böyle bir garanti veremeyeceğini ancak Mladiç'ten böyle bir garanti isteyebilirim"* şeklinde yanıtladığını ifade etmiştir. Mladiç'in vereceği bir garantiyi asla kabul etmeyeceklerini ancak cumhurbaşkanı olarak Miloşeviç'ten bir garanti istediklerini yenilemiş olsa da Miloşeviç bu garantiyi vermemiştir (Holbrooke, 1999, s. 25). Batılı savaş analistleri de General Mladiç ile Belgrad arasında güçlü bir bağ olduğunu vurgulamışlar, Bosna'daki Sırp Cumhuriyeti'nin Savunma Bakanlığı

ile Yugoslavya Federal Savunma Bakanlığı'nın iletişim halinde olduğunu iddia etmişlerdir (LeBor, 2004, s. 236).

"Bosna Kasabı" olarak da bilinen Mladiç, başta Srebrenitsa Soykırımı olmak üzere Bosna'daki savaşta pek çok insanlık ve savaş suçu işlemiş, Uluslararası Adalet Divanı tarafından savaş suçlusu olarak ilan edilip, tutuklanma kararı çıkarılmış bir kişidir. Stevanoviç, Bosnalı Sırp kuvvetlerinin komutanı Mladiç'i, oldukça hırslı, patolojik bir vaka olacak kadar zalim, hiçbir kural tanımayan bir savaş sürdürme konusunda istekli, gücünün ötesinde kararlar alabilecek potansiyelde, adeta bir çete lideri olarak tanımlamaktadır (Stevanoviç, 2005, s. 130). Holbrooke (1999), Mladiç'in Srebrenitsa sonrasındaki açıklamalarını şu şekilde aktarmıştır (s. 95):

> *"Mladiç, Srebrenista'ya girdi, "kenti Sırp halkına armağan ettiğini" açıkladı. Arkasından da şu sözleri ekledi: "Dahijas ihtilalinin ardında, sınırında bölgedeki Türklerden öç alma zamanı gelmiştir". Buradaki atıf, 1804 yılında Osmanlılar tarafından sert biçimde bastırılan Sırp isyanınaydı. Mladiç'in çağdaş Bosnalı Müslümanları 191 yıl önceki Türklerle özdeşleştirmesi, zihin yapısındaki tehlikeli çarpıklığın göstergesidir."*

Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne göre, *"12-16 Temmuz 1995 tarihleri arasında Srebrenitsa'da öldürülen Bosnalı Müslüman sayısı 7079'du. Bu kurbanların çoğu silahsızdı. Çoğu ya pusu kurularak ya da idamlarla öldürülmüştü. Bu savaş boyunca yaşanan olayların hiçbiri, yoğunluk açısından, Srebrenitsa ile boy ölçüşemez"* (Holbrooke, 1999, s. 97). Ancak Miloşeviç bu suçları reddetmiştir. Yaptığı tüm suçlara rağmen Mladiç'i korumaya devam etmiş, onu mahkemeye teslim etmeme noktasında ısrarcı olmuştur. Holbrooke, Miloşeviç'in Karadziç ile Mladiç'i uluslararası mahkemeye teslim etme konusunda direndiğini, bu kapsamda "*teslim etmem, edemem"* ifadelerini kullandığını aktarmıştır (Holbrooke, 1999, s. 391).

Miloşeviç, Bosna ve Hırvat savaşlarındaki kirli işlerini ultra milliyetçiler ile suçluları kullanarak yürütmüştür. Gizli eğitim süreçlerinden geçen çoğu haydut ya da suçlulardan oluşan milis örgütler ortaya çıkmıştır. Bu oluşumlardan öne çıkanlar Arkan[23]'ın Kaplanları, Seselj'nin Çetnikleri ve Bokan'ın Beyaz Kartalları'[24]dır. Tüm bu örgütler Sırp topraklarının ve Sırp Ortodokslarının haklarını savundukları iddiası ile yurtseverlik adına türlü suçlar

[23]Arkan olarak bilenen, Balkanlar'da her ne kadar kötü anılsa da Sırpların çoğu tarafından ulusal bir kahraman olarak kabul gören Zaljko Raznatoviç, Kaplanlar isimli özel ordusuyla birlikte özellikle 1991-92 yıllarında etnik temizliği bir nevi icat eden bir paralı katildir. Batı istihbaratı tarafından Yugoslav gizli polisine çalıştığı düşünülmektedir. Bu örgüt, Müslümanlara ve Hırvatlara karşı ciddi savaş suçları işlemiştir (Holbrooke, 1999, s. 230).

[24] Bu örgüt, Bosna'daki savaşta Sırp İçişleri Bakanlığı tarafından donatılan, silahlı, Sırp Radikal Partisi'ne bağlı bir oluşumdur.

işlemişlerdir (Stevanoviç, 2005, ss. 107-108). Miloşeviç, Sırp şiddetini her seferinde inkâr etmiş, bu kapsamda en sık kullandığı kelime ise *"yanlış bilgilendirme"* olmuştur. Miloşeviç'in her anlamda bir inkâr politikası benimsediği görülmektedir. Gelen iddiaları ya da suçlamaları önce inkâr etmekte, kanıtlar sunulduğunda ise gerçekleri çarpıtma eylemine geçmektedir. Stevanoviç (2005), Miloşeviç'in milis kuvvetlerle yaptığı iş birliğine dair şunları iddia etmiştir: *"Milis güçlerle iş birliği yapmaktan çekinmiyor ve savaş kurallarına uymuyordu. Ne suç işleyenleri cezalandırıyor ne de kaçakları mahkemelere çıkarıyordu. Şehirleri kurşun yağmuruna tutan, köyleri ateşe veren ve toplu soykırım emri veren subayların bir tanesinin bile rütbesini elinden almıyordu"* (s. 244). Holbrooke (1999) da Miloşeviç ile paramiliter gruplar arasındaki iş birliğinin varlığından bahsetmiş, bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır: *"Miloşeviç'e ne zaman Arkan'ın adını ansam, tedirgin görünmeye başlıyor, kaşlarını çatıyor, gözlerini kısıyordu. Karadziç'le Mladiç'i eleştirdiğim zaman umursamıyor ama Arkan'ın adını andığım anda işler değişiyordu"* (s. 231). Miloşeviç ile paramiliter gruplar arasındaki iş birliğin varlığından bahseden bir diğer kişi de Sırp aşırı milliyetçisi paramiliter lider Vojislav Seselj'dir. Seselj, Miloşeviç'in kendisine, *"savaşçılarına ihtiyacımız var"* dediğini, bizzat kendisinin savaşçılarını göndermesini istediğini ve onları hayal kırıklığına uğratmadıklarını ifade etmiştir (LeBor, 2004, s. 180). Sırp parlamentosunda milletvekili olan eski ordu subayı Dragan Vuksic'e göre de *"Paramiliterler Miloşeviç tarafından siyasi olarak destekleniyordu. Bazı subaylar buna karşı çıktı ve ordudan gönderildiler. Hatta bazı subaylar Arkan ve paramiliterler tarafından dövüldü"* (LeBor, 2004, s. 189). Zimmermann (1996), Miloşeviç'in, hiçbir düzensiz Sırp silahlı grubun Bosna'ya geçmediğini iddia ettiğini, bunun üzerine Zimmermann, Miloşeviç'e suçlu Arkan'ın Bosna'da olduğuna dair kanıtlar sunduğunu, Miloşeviç'in ise bu kanıtları kontrol ettiğini ve Arkan'ın Bosna'da olma nedeninin Sırp politikacıları korumak amaçlı olduğunu, Karadziç ile diğerlerinin eylemleri için Sırbistan'ı sorumlu tutmanın adil olmadığını ve Karadziç üzerinde hiçbir etkisi olmadığını, Sırp politikasının barış olduğunu, Bosna'daki şiddetin Sırbistan'ın çıkarlarına uymadığını ve Bosna'da toprak iddiasında olmadıklarını ifade ettiğini aktarmıştır (s. 198). Bu ifadelerle Miloşeviç, her zamanki inkâr politikasını sürdürmüştür.

Miloşeviç'in dirsek temasında olduğu bir diğer savaş suçlusu ise Bosnalı Sırp siyasetçi Karadziç'tir. Miloşeviç'in kendisine sıklıkla Karadziç'i iyi tanımadığını ve onunla çok az operasyonel temas kurduğunu iddia ettiğini aktaran Zimmermann, bunu Miloşeviç'in "temiz eller" stratejisi olarak tanımlamaktadır. Bosna'daki katliamlar konusunda Miloşeviç

ile konuştuklarında *"ama neden bana geliyorsunuz Bay Zimmermann? Sırbistan'ın Bosna ile hiçbir ilgisi yok. Bizim sorunumuz değil"* şeklinde cevap verdiğini de ifade eden Zimmermann, Miloşeviç ile Karadziç'in her ne kadar zaman zaman görüş ayrılıklarına düşmüş olsalar da ortak bir strateji üzerinden yakın bir ilişkide olduklarını iddia etmiştir. Bu iddiasını da şu şekilde açıklamıştır (1996): *"1991 baharından itibaren Bosna Savaşı'na kadar devam eden süreç, JNA olmadan imkânsız olurdu ve JNA, Miloşeviç'e bağlıydı"* (ss. 180-181). 1992 yılında Bosna'da çatışmalar başladığında, seksen ile doksan bin kişilik bir orduya sahip olan Bosnalı Sırplar, Müslümanlara ve Hırvatlara karşı muazzam bir askeri üstünlük sağlamışlardır. Zimmermann (1996)'e göre, Bosnalı Sırpların, Miloşeviç'in desteği olmadan kısa sürede bu sayıya ulaşmaları mümkün değildir (s. 186).

Sell (1999), Bosna'da etnik temizlik sürecine başlayan Sırp paramiliter güçlerin Bosnalı Sırp askerlerinin de desteğiyle, büyük bir vahşete imza attıklarını, bu paramiliter güçlerin de Miloşeviç'in Bosnalı Sırplara gizlice gönderdiği polis ve subaylar tarafından silahlandırılıp, komuta edildiklerini açıkça ifade etmiştir. Sırbistan Başbakan Yardımcısı Vojislav Seslj, Bosna'daki etnik temizlik operasyonlarının Miloşeviç'in talimatı olduğunu iddia etmiştir. Yine Miloseviç'e 1993 yılında Hırvat siyasetçi Hrvoje Sarinic ile yapmış olduğu bir görüşmede başta Hırvatistan olmak üzere Bosna ve Kosova'da türlü insanlık suçu işleyen kötü şöhretli Zeljko Raznjatovic'i kontrol edip etmediği sorulduğunda, bu soruya Miloşeviç gülerek şu yanıtı vermiştir: *"Birilerinin de benim için işin bir kısmını yürütmesi gerekiyor"* (ss. 28-29). Miloşeviç, Yeni Yugoslavya'nın savaşta olmadığı iddialarını Saraybosna kuşatması esnasında da sürdürmüştür. Asla açıktan bir savaş ilan etmemiş, *"Bosna topraklarında tek bir Sırp askeri yoktur"* iddiasını yenilemiş olsa da Seselj bu konuda 1995'te yazdığı bir yazıda şunları ifade etmiştir (Stevanoviç, 2005, ss. 125-126):

> *"Miloşeviç silah, üniforma ve araç vadederek bizden Drina Nehri'nin ötesine gönüllü gönderme işlemlerini hızlandırmamızı istedi. İş birliği Eylül 1993'e kadar mükemmel bir şekilde devam etti. Tüm polis ve ordu mühimmat depoları emrimizdeydi ve gönüllülerimiz İçişleri Bakanlığı'na bağlı JNA birimlerine, Sırp kuvvetlerine ya da Sırp polis gücü birliklerine katılıyordu. Çok kısa sürede gönüllüleri profesyonel statülerini, izinlerini, hizmet sürelerini ve ailelerine desteği örgütledik. Gönüllülerden biri öldürüldüğünde resmi şeref töreni düzenlenirdi."*

Zimmermann (1996), Miloşeviç'in, Bosna'daki şiddetin birincil derecede sorumluluğunu taşıdığını, hem Hırvatistan'da hem de Bosna'da Sırbistan'dan gelen paramiliterlerin işgal yapmalarına izin verdiğini, "tüm Sırplar tek bir devlette" doktrininin saldırganlığı teşvik ettiğini, Bosnalı Sırp Ordusu'na yaptığı desteklerle Karadziç'in Bosna'da ezici bir askeri avantaj elde ettiğini, basının ve televizyonun gerçekleri çarpıtma ve yalanlarla Sırp halkını milliyetçiliğe teşvik ettiğini aktarmıştır (s. 195). Ancak Miloşeviç

tüm iddiaları yalanlamıştır. Özellikle Srebrenitsa olayı ile hiçbir ilgisi olmadığını hatta bu olayın gerçekleşeceğinden dahi haberi olmadığını iddia etmiştir (Holbrooke, 1999, s. 136). Hollanda hükümetinin Srebrenitsa Katliamı sonrasında hazırladığı raporda da toplu katliama dair Bosnalı Sırp liderler ile Belgrad arasında siyasi ya da askeri bir bağlantı tespit edilememiştir.

LeBor (2004), Miloşeviç'in, Bosnalı Sırp lideri kontrol etmenin ne kadar zor olduğundan yakındığını, onları aşağıladığını, hatta onlara hareket ettiğini, onları çocuklara benzettiğini aktarmıştır (s. 237). Öyle ki Miloşeviç, kendi kişisel çıkarları ve güç istenci nedeniyle etnik milliyetçiliğin en kararlık taraftarı olan Mladiç ve Karadziç ile iş birliği yapmışsa da hiçbir zaman onlar kadar şuurunu kaybetmemiştir. Miloşeviç'i diğerlerinden ayıran en önemli özelliği açıktan davranmayan, işlerini başkasına yaptıran bir lider olmasıdır. Ayrıca Miloşeviç, milliyetçiliği ve aşırıcıları iktidar gücü için kullanmıştır. Miloşeviç ile diğerlerinin bu anlamda farklılaştığını ifade eden Holbrooke'un Bosna Hersek Başbakanı Haris Silajdziç ile görüşmeleri esnasında yaşadığı bir anıda aktardıklarından da bunu anlamak mümkündür: Silajdziç'in Miloşeviç'ten Bosna'nın en eski camisinin yer aldığı Ustkolina'yı istediğini aktaran Holbrooke (1999), Miloşeviç'in gülerek, *"Ah Haris, o budala heriflerin (Bosnalı Sırpları kast ederek) orayı patlattıklarını bilmiyor musun?* dediğini aktarmış, Silajdziç'in *"ama o yer kutsal"* şeklinde yanıt verdiğini, bunun üzerine Miloşeviç'in de *"Haris, şu anda Karadziç gibi konuşuyorsun"* dediğini ve sonrasında bu bölgeyi bırakmayı kabul ettiğini aktarmıştır (s. 360).

Pale Sırpları ile Miloşeviç arasında sık sık şiddetli fikir ayrılıkları olduğunu aktaran Holbrooke (1999), yine de Miloşeviç'in hem Belgrad'daki siyaseti kontrol ederken hem de Bosnalı Sırplar üzerinde tahakküm kurmayı başardığını dile getirmiştir (ss. 323-324). Miloşeviç'in *"Pale'den gelen o budalaları hiçbir toplantıya sokmayın demiştim size"* şeklinde söylendiğini, ayrıca daha öncelerinde Bosnalı Sırpların Sırbistan kentinde yaşayan "daha uygar" Sırplardan farklı bir nesil olduklarını, *"bizimle ortak yönlerinden çok, Bosna Müslümanlarıyla ortak yönleri var"* dediğini aktarmıştır (Holbrooke, 1999, s. 319). Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzerine Miloşeviç aslında Sırplarla bağ kurmamış, onlarla bir grup aidiyeti yaşamamıştır. Onları çıkarları uğruna kullanmış, onları araçsallaştırmıştır. Miloşeviç'in Bosnalı Sırplara dair ki algısının ne denli olumsuz olduğunun bir diğer kanıtını da yine Holbrooke aktarmaktadır. Miloşeviç ile bir konuşmasında *"Pale'deki arkadaşlarınızın buna razı olacağını nereden bileceksiniz?"* sorusuna Miloşeviç'in bir anlık öfke göstererek şu şekilde cevap verdiğini aktarmıştır: *"Onlar benim arkadaşım değil*

çalışma arkadaşım da değil. Onlarla aynı odada uzun süre kalmak bile bir felaket. Bok onlar" (Holbrooke, 1999, s. 135). Buradan şunu çıkarmak mümkündür; her ne kadar Miloşeviç, Büyük Sırbistan'ı kurmak ve Yugoslavya'ya hâkim olmak için aşırılıkçı Bosnalı Sırpları bir araç olarak kullanmış olsa da onların aşırılıklarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Miloşeviç, Mladiç ile Karadziç'i kontrol edebileceğini düşünmüş olabilir. Söz konusu iki aşırılıkçı milliyetçinin bu kadar düşünmeden, fevri ve duygusal davranacaklarını da kestirememiş olabilir. Aslında onları kendi siyasi amaçları için bir araç olarak kullanmayı hedeflerken, kendini onların faaliyetlerinden sorumlu bir devlet başkanı olarak bulmuştur.

3. ÜÇGENİN ÜÇÜNCÜ UNSURU: ELVERİŞLİ ÇEVRE

Bu bölümde Slobodan Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına neden olan çevre unsuru; *"istikrarsızlık, algılanan tehdit, kültürel değerler ile kontrol ve denge mekanizmalarının olmaması veya kurumsallaşamaması"* olmak üzere dört başlık altında incelenmiştir.

3.1.İstikrarsızlık

Tito'nun ölümü ile Yugoslavya'nın içindeki temel sorunlar belirginleşmeye başlamıştır. Ekonomideki verimsizlik, istikrarlı bir kamu maliyesinin olmayışı, federasyonu oluşturan ülkeler arasında büyük ekonomik eşitsizlikler başta olmak üzere çeşitli ekonomik problemler neticesinde federasyon içinde istikrasızlıklar baş göstermeye başlamıştır. Öyle ki 1980'lerde Slovenya'da kişi başına düşen GSMH, Yugoslavya ortalamasının iki katıdır. Öte yandan Kosova'da kişi başına düşen GSMH ise Yugoslavya ortalamasının üçte birinin altındadır. Bu iki örnek federasyonu oluşturan ülkelerin ekonomileri arasındaki derin uçurumun önemli bir göstergesidir. Ayrıca aynı ülke içinde yaşayan etnik gruplar arasında da gelir dağılımında adaletsizlikler mevcuttur. Tüm bu gelir adaletsizliklerinin yanı sıra, yükselen enflasyon, işsizlik, devasa bir dış borç ve gıda sıkıntısı gibi sorunlar neticesinde mevcut siyasal sistem sorgulanmaya başlanmış, bu sorunlardan ve sefaletten kurtulmak için milliyetçi temelli bir çözüm geliştirilmiştir (Macura, 2016, ss. 113-114). Ekonomik ve toplumsal sorunların yanı sıra federasyonun siyasal yapısındaki zayıflıklar da Yugoslavya'nın dağılmasına zemin hazırlamıştır. Zimmermann (1996)'e göre, Yugoslavya hükümeti anayasal olarak Avrupa'nın en zayıfıdır. Her ne kadar Tito etkili bir lider olsa da âdem-i merkeziyetçiliğe verdiği önem ve geniş özerk yetkiler neticesinde merkezi otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Özellikle Tito sonrası dönemde bu zayıflık daha da

belirginleşmiş, cumhuriyetçi milliyetçilerin yükselmesi ile Yugoslavya'nın çöküşü kaçınılmaz bir sürece girmiştir (s. 17).

Stevanoviç (2005)'e göre, *"Tito hem gücün hem de birliğin sembolüydü"* (s. 6). Tito dönemi enternasyonalistleri, *"milliyetçiliğe son ver, devleti yücelt"* anlayışı ile hareket ederek, milliyetçilikle mücadele etmişler, bu dönemde milliyetçilik adeta günah sayılmıştır (s. 12). Tito dönemi Yugoslavyası için *"altı cumhuriyetli, beş milletli, dört dilli, üç dinli, iki alfabeli ve bir tek partili"* tanımı yapılmıştır (Holbrooke, 1999, s. 45). Tito döneminde etnik ve dini kimlikler inkâr edilmemiş, bu çok kültürlü yapı korunmuş ancak Yugoslav kimliği üzerinden bir üst kimlik inşa edilmiştir. Bu bağlamda Tito dönemi nüfus sayımlarında iki kategori kullanılmıştır: yurttaşlık (Yugoslav) ve uyruk (etnik kimlik). Böylece Yugoslav üst kimliği altında olmak kaydıyla gruplara ait oldukları etnik kimlik aidiyeti de sunulmuş, herkes iki kimlik üzerinden kendini tanımlamıştır: Yugoslav ve Sırp, Yugoslav ve Hırvat, Yugoslav ve Arnavut… Ancak uyruk asla yurttaşlık kimliğinin önüne geçmemiştir (Stevanoviç, 2005, s. 6). Tito başta Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler olmak üzere diğer Güney Slavlarını "Yugoslav" üst kimliğinde birleştirmeyi amaçlamış, ulusal birlik fikrini kardeşlik ve birlik fikri ile değiştirmeye çabalamıştır. Bu anlayış ile tüm Yugoslav halkının bir olduğu, her ne kadar etnik ve dinsel farklı gruplar olsa da tüm halkların bu üst kimlikte birleştirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır (Pappas, 2005, s. 198).

Tito'nun ölümünden sonra federasyondaki birlik ve beraberlik çağrısı yerini, bağımsızlık kazanma umuduyla başlayan milliyetçi hareketlere bırakmıştır. LeBor (2004) bu değişimi şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Slovenler, Hırvatlar, Sırplar ve Müslümanlar, bir anda herkes on dördüncü yüzyıla geri döndü. Bu çılgınlık gibiydi, insanlar eski zamanlardan, Kosova savaşlarından, mucizelerden, dinden bahsediyordu, tüm ilahiler ve rahipler geri dönmüştü"* (s. 146). Tüm etnik grupların bir arada yaşamalarının imkânsız olduğu söylemi federasyonda hızla yayılmış, federasyonun büyük bir bölümünde etnik çatışmalar başlamıştır. Öyle ki Tito'nun ölümünden sadece bir yıl sonra, Kosova'da öğrenci hareketleri başlamıştır. Olaylara her ne kadar üniversitelerdeki imkânsızlıklar ve kötü eğitim gerekçe olarak gösterilse de temelde milliyetçiliğin etkisiyle, Kosovalı Arnavutların çalışma hayatında ayrımcılığa maruz kaldıklarına dair inançlar söz konusudur. Bu inanca sahip Kosovalı Arnavut akademisyenlerin de kışkırtmasıyla öğrenci hareketleri başlamıştır. Ayrıca bölgedeki sefaletin Yugoslavya'nın Kosova'yı sömürmesinden kaynaklandığını öne sürerek, Kuzey Kosova'da yer alan Trepca'daki zengin maden ocaklarından çıkanlar için *"Trepca üretiyor ama sefasını Belgrad sürüyor"* şeklinde bir algı da söz konusudur. Ayrıca

Priştine'deki olaylarda açılan pankartlarda "Kosova Cumhuriyeti" yazıları da oldukça çoğalmıştır. Sokaklarda çatışmalar artmış, polis müdahalesi ile çatışmalar yatıştırılmıştır (Stevanoviç, 2005, ss. 33-34). Bu olaylar, federasyon içinde başlayan milliyetçilik etkili ilk olaylardan biridir.

Zimmermann (1996), Yugoslavya'daki nefret siyasetinin somut karşılıklarını bizzat yaşadığını ifade etmiştir. Slovenya'dan Belgrad'a döndükleri bir yolculukta, benzin almak için bir istasyonda durduklarını, genç bir Sırp olan şoförü Neşa Jankoviç'in Ljubljana'daki ana benzin istasyonundan benzin alamadığını aktarmıştır. Şoförüne bu durumun nedenini sorduğunda ise "*Belgrad plakasını gördüler ve Sırp aksanımı duydular"* yanıtını aldığını ifade eden Zimmermann, bu durumun Yugoslavya'nın çöküşünü gösteren bir alamet olduğunu öne sürmüştür. Öyle ki Yugoslavya topraklarında benzin bile ırksal kriterlere göre satılan bir duruma gelmiştir (s. 34). Holbrooke (1999) da ülkedeki etnik ayrışmanın ne denli kuvvetli olduğu bir anısında şu ifadelerle anlatmıştır (ss. 292-293):

> *"İki büyük konferans salonunda simültane çeviri kabinleri, benim gözümde savaş denilen şeyin budalalığını simgeliyordu. Kullandığımız sistemin kulaklıklarında altı kanal vardı. İlk üçü, İngilizce, Fransızca ve Rusça içindi. Kanal 4 Bosnacaya, Kanal 5 Hırvatçaya, Kanal 6 da Sırpçaya yapılacak çevirilere ayrılmıştır. Bu durum, olaya yabancı olanları pek şaşırtıyordu, çünkü ufak tefek farklılıklar dışında, tüm bölgede konuşulan dil hep aynı dildi. (…) Balkan ülkelerinin her biri, kendi tercih ettiği kanalı seçebilirdi- ama kanal 4, 5 ve 6 için çeviri yapan tek bir çevirmen vardı bu saçmalığı Sacirbey'e işaret ettiğimde, "Sırp-Hırvat" dilinin artık ortadan kalktığını, daha doğrusu belki de hiç var olmadığını anlattı. Milliyetçi liderler, her etnik grup için yeni ve farklı kelime haznelerini büyük bir çalışkanlıkla geliştiriyorlardı. Bir zamanlar Yugoslavya'nın birleşmesine yardımcı olan dil, şimdi artık insanları birbirinden uzaklaştırmak için kullanılan araçlardan biri olmuştu."*

Holbrooke aynı zamanda bu ifadelerle etnik grupların milliyetçi liderler tarafından etkilendiklerine ve etnik gruplar arasındaki çatışmalarda aktif rol oynayan siyasilere de dikkat çekmiştir.

Milliyetçi liderler etrafında toplanan etnik gruplar, ulusal kahraman olarak kabul ettikleri sosyal kimlik liderleri ile bağımsızlık mücadelesine düşmüşlerdir. Miloşeviç de böylesine keskin kutuplaşmanın yaşandığı bir dönemde hem ekonomik hem de toplumsal krizlerden yararlanarak iktidara gelmiştir. Sırplar aradıkları liderlerini bulmuşlar, istikrarsız bir ortamdan kurtulma çaresi olarak Miloşeviç'i benimsemişlerdir. Stevanoviç (2005), bu dönemde toplumdaki algıyı şu ifadelerle özetlemiştir: *"Hemşerilerime göre her zaman bir kurtarıcı olmalıydı, bir gün bu seçtikleri kurtarıcından da kurtulmak zorunda kalacak olsalar bile"* (s. 285). Ona göre iki-üç yıllık propaganda, yarım asırlık barış ve birlik içinde bir arada yaşayabilme durumunu baltalamıştır. Bu bölücü ve yıkıcı nefretin arkasında ise

Miloşeviç vardır. Stevanoviç (2005)'e göre Miloşeviç, *"hile, ahlaksızlık, şantaj, demagoji ve iktidarı pervasızca kullanmasıyla"* (s. 108) ötekileştirme üzerinde etkili olmuştur.

Her ne kadar Miloşeviç ve Sırp yandaşları, Yugoslavya'ya bağlılıktan bahsediyor olsalar da bu birliği kendi hegemonik hedeflerine ulaşmak adına kullanmışlardır. LeBor (2004)'e göre Miloşeviç, barış ve refah içinde yaşayan bir Yugoslavya'da iktidarı elinde tutamayacağının farkındadır. Bu nedenle Federal Yugoslavya'nın parçalanmasını kendi çıkarlarına hizmet etmek için kullanmıştır. Slovenya lideri Milan Kucan ile Miloşeviç, Slovenya'nın federasyondan ayrılması ile kendi menfaatleri için çıkar ortaklığı yapmışlardır. Miloşeviç, Slovenya'nın federasyondan ayrılması ile federal ekonominin daha da çıkmaza girmesini kendi siyasal çıkarları için bir avantaj olarak görmüştür. Öte yandan Slovenya etnik olarak homojen bir ülke olduğu için Sırpları ilgilendiren etnik azınlık meselesi olmadığından, Slovenya Miloşeviç için rahatlıkla gözden çıkarılabilmiştir. Her ne kadar söylemlerinde Yugoslavya'nın savunuculuğuna devam etmiş olsa da LeBor'e göre aslında Kucan ile Miloşeviç fiili müttefiklerdir (ss. 131-133). Bu bağlamda, Yugoslav-Sloven savaşları 27 Haziran'da başlamış, diğer savaşlara nazaran oldukça kısa sürmüştür. Savaşın onuncu gününde Miloşeviç, Yugoslav ordularını geri çekmiştir. Birkaç gün sonra da Adriyatik adalarından biri olan Brioni de Kucan ile Miloşeviç arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın *"Miloşeviç'in taktik esnekliğinin ve üstün pazarlık yeteneğinin karakteristik bir örneği"* olduğunu ifade eden Holbrooke'a göre, Slovenya'nın Yugoslavya'dan ayrılması Miloşeviç'in işine yaramıştır. Ona göre (1999), *"içinde neredeyse hiç Sırp olmayan bir cumhuriyetin federasyondan ayrılması, Miloşeviç'in Sırp tahakkümünde bir Yugoslavya kurmasını kolaylaştıracaktı"* (s. 50). Ancak aynı durum Hırvatistan'ın bağımsızlığının kabul edilmesi için geçerli değildir. Hırvatistan sınırları içinde uzun yıllar azınlık olarak yaşayan Sırplar vardır ve Miloşeviç bu Sırpların sosyal kimlik liderliği görevini üstlenmiştir. Böylece Yugoslavya Ordusu, Hırvatistan'ın bağımsızlık ilan etmesi sonucunda Hırvatistan'a saldırdığında adeta "*Hırvatistan içindeki Sırplar için savaşan bir Sırp Ordusu oluvermiştir"* (Holbrooke, 1999, s. 51). Söz konusu savaşta her iki tarafta savaş hukukunu çiğneyen eylemlerde bulunmuştur. Öyle ki yerel başıbozuklar ve radikal milliyetçi gruplar bu savaşta önemli bir yer tutmuşlardır. Bu kapsamda Holbrooke (1999), Hırvat-Sırp savaşında yer alan radikallerin ve başıbozukların eylemlerine dair şunları söylemiştir (s. 51):

> *"Hırvat-Sırp savaşı, başıbozukların kavgalarıyla, yerel olaylarla başladı, çabucak tam bir çatışma düzeyine yükseldi. 1991 Ağustosu'nda Ratko Mladiç adlı tanınmamış bir Yugoslav yarbayı, emrindeki düzenli ordu birlikleriyle birlikte, yerel başıbozuklara katıldı. Bu*

kalabalık daha ziyade, Hırvatları dövmekten zevk alan genç ırkçı ve kabadayı gruplarından oluşuyordu"

Hırvatistan ile Slovenya'nın federasyondan ayrılması üzerine Sırbistan hegomanyası altında kalmak istemeyen Bosna Hersek Hükümeti bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bosna Hersek sınırları içinde yaşayan Sırp azınlık ise Sırbistan'ın açıktan ve gizliden desteği ile Müslümanların hâkim olduğu bir devlette yaşamak istememeleri üzerine "*Sen benim devletimde azınlık olabilecekken neden ben senin devletinde azınlık olayım ki?"* (Holbrooke, 1999, s. 52) amacıyla üç buçuk yıl süren soykırımı başlatmışlardır. Tüm bu istikrarsız ortamı neticesinde federasyonun dağılma süreci hızlanırken, şiddet her geçen gün daha da artmaya devam etmiştir. Öyle ki radikal Sırpların Bosna'da yapmış oldukları vahşet nedeniyle literatüre yeni terim girmiştir: "etnik temizlik" (Holbrooke, 1999, s. 55). Bu kapsamda Kisicek (2013) savaşın en önemli özelliğini şu ifadelerle özetlemiştir (s. 75):

"Yugoslav Savaşlarının en meşhur özelliği, homojen ya da saf bir etnik köken, din, kültür ve tarihe sahip insanların yaşadığı bir bölge yaratmak amacıyla istenmeyen etnik ya da dini grupları sürgüne gönderme, zorla yerinden etme, toplu katliam, tecavüz ya da bu tür eylemlerle tehdit ederek ortadan kaldırma süreci ya da politikası olarak tanımlanabilecek "etnik temizlik" idi."

Tüm bu insanlık dışı eylemlerin sonucunda, 1990'ların başından sonuna kadar süren Yugoslav Savaşlarında binlerce insan hayatını yitirmiş, binlerce kadın ve kız çocuğu tecavüze uğramış, milyonlarca insan mülteci durumuna düşmüş, evlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

3.2.Algılanan Tehdit

Etnik gruplar arasındaki çatışmaları hızlandıran en önemli etkenlerden biri grupların birbirini kendi varlıklarına bir "tehdit" unsuru olarak algılamalarıdır. Tehdidin gerçek ya da uydurulmuş olması önemli değildir. Önemli olan iç grup üyelerinin dış grup üyelerini tehdit olarak algılamasıdır. Bu algı genellikle kurmaca olabilmektedir ve bu kurguyu inşa eden de siyasilerdir. Lider, grubu üzerindeki etkisini artırmak amacıyla takipçilerine bir tehdit unsuru inşa eder ve onları koruyacağına dair söz verir. Bu birlikteliği ise kimlik söylemi üzerinden yürütmektedir. Bir nevi sosyal kimlik liderliğine varan bu süreç sonunda takipçiler için lider *"bizden biri olarak algılanır ve ne yapıyorsa bizim için yapıyor"* konumuna yükselmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde Miloşeviç'in sosyal kimlik liderliği, algılanan tehdit unsuru ile ele alınmaktadır.

Miloşeviç'in söylemleri incelendiğinde öne çıkan pek çok tehdit unsuru vardır. Bunlar, Yugoslavya'yı parçalamak isteyen ve Yeni Dünya Düzeni kurmak isteyen ABD, Avrupa ülkeleri, dış güçlerle iş birliği yapan ayrılıkçılar, bağımsızlık isteyen Kosovalı

Arnavutlar, "soykırımcı Ustaşalar" ve "köktenci Müslümanlar" dır. Bu unsurlar onun siyasi hayatı boyunca tanıdığı düşmanlar/ ötekilerdir. Miloşeviç bu algıyı özellikle medya üzerinden takipçilerine aktarmıştır. Öyle ki hem komünizm hem de milliyetçilik ideolojileri için basın, kitleleri kontrol altına almak, manipüle etmek ve korkutmak için kullanılabilecek en güçlü araçlardan biridir. Komünizmden milliyetçiliğe kayan çizgide de Miloşeviç, basının gücünün farkında olan bir lider olarak, Sırpların azınlık kaldıkları bölgede zulme ve baskıya maruz kaldıklarını ifade eden makaleler, haberler ve karikatürlerin geliştirilmesini sağlamış, bu mesajlarla etnik gruplar arasındaki nefretin artırılması amaçlanmıştır. Cumhurbaşkanı olduktan sonra her gün Belgrad Radyo-Televizyon başkanı ile görüştüğü bilinen Miloşeviç, basını kontrol etmeyi başarmıştır (Zimmermann, 1996, ss. 117-118). Malcolm'un da Zimmerman ile benzer bir gözleme sahip olduğunu ifade eden Holbrooke (1999), bu bağlamda Malcolm'dan şunları aktarmıştır: *"1991-92 döneminde Belgrad Radyo Televizyonu'nu seyretmiş biri olarak, sıradan Bosnalı Sırpların neden kendilerini tehdit altında hissettiklerini anlayabiliyorum. Bu tehdit, Ustaşa kabilelerinden, köktendincilerin cihatlarından ya da herhangi bir yerden gelebilir"* (s. 44). Öyle ki Bosnalı Sırplar da medya üzerinden etki altına alınmaya çalışılmış, Belgrad ve yerel Sırp televizyonları İzzetbegoviç'in Bosna'da bir İslam Devleti kurduğuna dair yalan temelli bir propagandaya başlamışlardır (LeBor, 2004, s. 173). Stevanoviç (2005) de özellikle Belgrad medyasının tehdit algısı oluşturulması için yürüttüğü faaliyetleri şu ifadelerle aktarmıştır (s. 89):

> *"Belgrad medyasında, Yugoslavya Ulusal Ordusu (JNA) tarafından yapılan siyasi beyanata göre, Yugoslavya'ya karşı dünya çapında bir komplo hareketi düzenleniyordu. ABD ve CIA önderliğinde Yeni Dünya Düzeni kurulmuştu. Komplo üç aşamadan oluşuyordu: sosyalizmin istikrarını bozmak, iç savaş çıkarmak ve Yugoslavya'yı parçalamak. Bu arada ayrılıkçılar, Yugoslavya'yı yok etmek için dış güçlerle iş birliği halindeydi."*

Zimmermann (1996)'e göre, Yugoslavya'da yaşanan şiddetin arkasında kadim nefretlerin yattığını düşününler, resmi yollarla kışkırtılan etnik nefreti ve ırkçılığı görmezden gelmektedir. Her ne kadar tarihsel süreçte gruplar arasında katliamlar, savaşlar ve çatışmalar yaşanmış olsa da tüm bu yaşananlar Yugoslavya'daki etnik nefretin tohumlarıdır. Asıl meşaleyi yakan ise ona göre, Miloşeviç ve Tudjman'dır. Onların şiddet içeren kurumsal milliyetçilik anlayışları, grupları üzerindeki etkileri sonucunda Yugoslavya'daki şiddet artmıştır (ss. 118-119). Holbrooke (1999)'a göre de *"Yugoslavya'nın trajedisi bir yazgı değildir. Kötü, hatta suçlu siyasal liderlerin ürünüdür. Bu kişiler, etnik çatışmaları kendi, kişisel, siyasal ve mali çıkarları için körüklemişlerdir. Tito sonrası dönemde, yönetimin somut sorunlarına eğilecekleri yerde, halklarını savaşa yöneltmişlerdir"* (s. 44).

Miloşeviç'in Stamboliç'i devirmesi ile televizyonlarda, gazete ve dergilerde büyük bir propaganda başlatılmıştır. Teması, "Sırplar kurbanlardır" şeklinde özetlenecek propaganda sürecinde pek çok yazar ve bilim insanı nefreti kışkırtmak ve gruplar arsındaki çatışmayı körüklemek adına Miloşeviç'in çizgisini takip etmeye başlamışlardır. Sırpların yüzyıllardır Türk egemenliği altında kurban edildiklerini şimdi de Arnavut zulmü[25] altında ezildiklerini, İkinci Dünya Savaşı'nda Hırvatlar tarafından soykırıma uğrayan kurbanlar olduklarını, Yugoslavya'yı sömüren sinsi Slovenler tarafından da kurban edildiklerine dair söylemler yüksek sesle konuşulmaya başlanmış, medya kurbanlık ve beraberinde gelen nefret duygusunu aşılamaya devam etmiştir. Böylece Sırp halkı içinde ulusal duygularını harekete geçirmeyi başarmışlar, öz acıma ve kin duygusunu beslemişlerdir. Ayrıca tüm etnik gruplar tarafından tehdit edildiklerini düşünmeleri, beraberinde bir korkuyu da getirmiştir. Öyle ki Yugoslavya'da Sırp olmak öteki grupların kurbanı olmak şeklinde algılanmaya başlamıştır. Eğer ülke dağılırsa yok olacaklarını düşünen Sırp grubu için bir kurtarıcıya, bir ulusal kahramana ihtiyaç vardır. Zira Hırvatların, Slovenlerin birer ulusal liderleri vardır. Sırplar için ise bu konuma gelebilecek en uygun lider, Miloşeviç'tir (LeBor, 2004, ss. 102-103).

Sell (2002)'e göre; *"Miloşeviç, Sırbistan'da özyönetim sosyalizminin klişelerinden ve durgunluğundan daha dinamik ve müreffeh bir geleceğe götürecek genç, kararlı, modern bir lider imajını başarıyla geliştirmiştir*" (s. 51). Stevanoviç (2005) de bu durumu şu ifadelerle açıklamıştır: *"Miloşeviç, yeni şekillenen imajıyla artık kitlelerin önüne çıkmaya hazırdı. Halkın tepkisi çabuk geldi: Dualarının karşılığını görmüşlerdi; izinden gözü kapalı gidebilecekleri bir kurtarıcı yollanmıştı"* (s. 49). Sell (2002)'e göre Miloşeviç, Sırp karakterinin *"ilkel, şiddet yanlısı, dar görüşlü, Sırp merkezli, Sırplar için rekabet eden karanlık yönüne hitap etmeyi başarmıştır"* (s. 12). Pappas (2005)'a göre Miloşeviç'in yükselişi, *"çıkarcı bir lider tarafından bilinçli olarak izlenen bir stratejinin ve Sırpların uzun süreli ve çok yönlü bir krize verdiği kitlesel tepkinin birleşik sonucudur"* (s. 205). Djilas (1993)'a göre ise Miloşeviç, korku siyaseti gütmüştür. Ona göre Miloşeviç, *"korkunun*

[25] Sell (2002)'e göre, Sırpların Kosova hakkındaki iddialarının çoğu aşırı abartılı ya da asılsız iddialardır. Kosova, Yugoslavya'daki en düşük cinayet oranına ve en düşük ikinci tecavüz oranına sahip ülkedir. Bir grubun diğer grup üyelerine cinsel saldırı oranları düşüktür. Buna rağmen Sırpların, Arnavutlara dair ki suçlamalarında gerçeklik payı da vardır. Kosovalı Sırplar bazı dönemlerde şiddet ve sindirmeye maruz kalmışlardır. Bu kapsamda Sell, bizzat kendi deneyimlerini aktarmıştır. 1988'de Kosova'da bir Sırp köyünü ziyaret ettiğini, köylülerin ona çiftlik hayvanlarının öldürüldüğünü, müştemilatlarının yakıldığını, çocuklarının okula giderken Arnavut köylerinden geçtiklerinde sözlü ve fiziksel saldırılara maruz kaldıklarını ifade ettiklerini yazmıştır. Yine Arnavut lider İbrahim Rugova da 1990'larda yapmış olduğu bir röportajda yerel Sırplara karşı bazı Arnavutların *"olması gerektiği gibi davranmadıklarını"* itiraf etmiştir (ss. 79-80).

gücünü anladığı ve bunu kendi amaçları için nasıl kullanacağını bildiği için başarılı oldu" (s. 87). Korkunun kolektif bir ruh meydana getirme noktasında başarısını keşfeden Miloşeviç, korkudan beslenen, huzursuzluk ve çatışma sayesinde oluşan korkudan yararlanmayı bilen bir lider olarak, Yugoslav iç savaşının çıkarılmasında hem etkili olmuş hem de oluşan bu korkudan faydalanmak istemiştir (Djilas, 1993, s. 88). Milliyetçi medya sayesinde, geçmiş travmalar hatırlatılmış, halk üzerinde bir korku oluşturulmak istenmiştir. Hırvat basını, Sırpları "Çetnikler" olarak tanımlamış, Sırp basını ise Hırvatları "Ustaşalar", Boşnakları ise "Türkler" olarak lanse etmiştir. Etnik tehdit altında olduğuna inanmaya başlayan kişiler ise iç gruplarına sığınma eğiliminin yanı sıra hem nefret ettikleri hem de korktukları dış grup üyelerini ötekileştirmeye başlamışlardır. Zimmermann (1996), bu duruma neden olan suçluları siyasal liderler (Miloşeviç ile Tudjman) olarak ifade etmiş, medyanın gücünü kullanarak gruplarını öteki gruplara karşı kışkırttıklarını, televizyon virüsünün etnik nefreti bir salgın gibi yaydığını açıkça dile getirmiştir. Böylece etnik nefret, radikal bir şiddet içeren savaşları beraberinde getirmiştir (s. 121). Yugoslavya'da ırksal nefretin bile bile nasıl alevlendirildiğini gözlemleyen Zimmermann'ın bu bağlamdaki anılarını Holbrooke (1999), şu ifadelerle aktarmıştır (s. 44):

> *"Yugoslavya'ya yayılıp ülkeyi mahveden şiddetin altında "eski Balkan düşmanlıklarının" yattığını düşünenler, resmi tahrik etkisindeki televizyonun gücünü unutuyorlar. Yugoslavya'daki etnik nefretleri her ne kadar tarih, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın kanlı olayları kıvılcımlandırmışsa da o kıvılcımları tutuşturmak için Miloşeviç ve Tudjman'ın meşalesi beklenmiştir… Yugoslavya'nın belki şiddet dolu bir tarihi olabilir ama böyle tarihe sahip tek ülke orası değildir. Bizim orada gözlemlediğimiz, tepeden aşağıya doğru zorlanan şiddet eğilimli milliyetçilik olmuştur ve bu mesajlarda özellikle televizyon aracılığıyla aktarılmıştır… Balkanlar'da yaşayan pek çok kişi zayıf, belki de bağnaz olabilir ama Yugoslavya'da suçlu olan liderler olmuştur. Televizyon virüsü, etnik nefreti bir salgın gibi Yugoslavya'nın her yanına yaymıştır. Sırpların, Hırvatların ve Müslümanların koskoca bir kuşağı, televizyonlarda gördükleri görüntüler nedeniyle komşularından nefret etmeye uyandırılmışlardır."*

Stevanoviç (2005)'e göre de Yugoslavya'da ırksal nefret bile bile alevlendirilmiş, gruplar arasındaki çatışmalar başlatılmak için propaganda ile takipçilerin kolektif hafızaları kurgulanmıştır. Bu manada Stevanoviç şu ifadeleri kullanmıştır (s. 101):

> *"Önceki kuşakların korkuları yeniden uyandırılırken, propaganda gençleri sahte inançlar ve fantezilerle boğuluyordu. 40 yıl önce sona ermiş savaşa ait resimler ve anılar, eskisinin sona erdiği noktadan devam edecek yeni savaşa hazırlık için uygun birer araçtı. Fakat gerçek bir savaş başlamadan önce, halkların hafızaları arasında savaş açılmalı ve bu savaş kazanılmalıydı. Her iki taraf da kendi kurbanlarının sayısını muazzam derecede büyüterek intikam çağrısında bulunuyor ve öteki halkın hafızası hor görülüyordu."*

Miloşeviç'in sosyal kimlik liderliği 1987 yılında Kosova'ya gitmesi ile başlamıştır. Kosova'da artan Arnavut baskısı altında Sırplar evlerini ve arazilerini satarak Kosova'dan ayrılmaya başlamışlardır. Sırp kadınlara tecavüz edildiği, mezarların yıkıldığı, kiliselerin

yakıldığına dair haberler medyada sıkça gösterilmeye başlanmış, Kosovalı Sırplar Belgrad'dan yardım istemişler, ancak Sırp siyasetçiler bu çağrılara yeterli yanıtları vermemiştir. Bunun üzerine Miloşeviç'in 27 Mart 1987'de Kosovalı Sırpların yaşadığı bölge olan Polje'deki mitinge katılması Sırplar nezdinde aranılan kurtarıcı olabilir algısının doğmasına kaynaklık etmiştir. Bir de büyük çoğunluğu Arnavutlardan oluşan polis kuvvetlerinin göstericilere coplarla saldırması üzerine Miloşeviç'in *"Kimsenin bu insanlara vurmaya hakkı yok! Bu adamlar…Size asla bir daha vuramayacaklar"* şeklindeki haykırışı ve devlet televizyonlarının bu öfkeli yüzü çekmesi Miloşeviç'in çok geniş bir topluluğa hitap etmesini sağlamış, adeta ezilen Sırpların sesi olmuştur. Öyle ki bu haykırış, Miloşeviç'in ulusal liderliğini başlatan temel yapıtaşlarından biridir (Stevanoviç, 2005, ss. 42-43). Miloşeviç, Polje'deki konuşmasında Kosovalı Sırplara karşı şu ifadeleri kullanmıştır (Stevanoviç, 2005, s. 43):

> *"Yoldaşlar, öncelikle söylemek istiyorum ki burada kalmalısınız. Burası sizin toprağınız; bunlar sizin evleriniz, tarlalarınız, bahçeleriniz, anılarınız. Karşılaştığınız güçlükler yüzünden toprağınızı terk etmeyeceksiniz, çünkü haksızlıklara ve aşağılanmaya maruz bırakıldınız. Sırp ve Karadağ halkının ruhunda, engeller karşısında geri çekilmek, savaş zamanında kaçmak, güçlü olma zamanında zayıf düşmek yoktur. Atalarınız ve torunlarınız için burada kalmalısınız. Aksi takdirde atalarınızın onuru kırılır ve torunlarınız hayal kırıklığına uğrar. (…) Yugoslavya Kosova'sız var olamaz! Kosova olmazsa Yugoslavya parçalanır! Yugoslavya ve Sırbistan Kosova'yı yüzüstü bırakmayacaktır!"*

Bu ifadeler Miloşeviç'in Sırplar üzerindeki hâkimiyetinin artmasına, onu bir kurtarıcı olarak görmelerine imkân sağlamıştır. Artık o, grubu için bir aziz, ulusal bir kahramandır. Uzun yıllar sonra bir siyasetçi tarafından Kosova'ya ilk kez bu kadar net ve açıktan sahip çıkılması, Miloşeviç'i takipçilerinin algısında sarsılmaz bir lider konumuna yükseltmiştir. Bu mitinginden sonra, medya Miloşeviç muhaliflerini karalamak için bir dizi faaliyetlere de başlamıştır. Bu bağlamda Miloşeviç bir aziz gibi kutsanmış, toplantılarda Aziz Sava ve Miloşeviç'in resimleri asılmış, Miloşeviç'in resimleri taksilere ve otobüslere yapıştırılmış, Ivan Stamboliç ve diğer muhalifler hain olmakla suçlanmıştır (LeBor, 2004, s. 125). Tüm bu çalışmalar meyvesini vermiş, 28 Haziran 1989'da Gazimestan'da bir milyona yakın Sırp'ın katıldığı bir miting düzenleyen Miloşeviç, Kosova Savaşı'nın 600. yıl dönümünde bir dönemi kapatıp başka bir dönem açmıştır. Artık milliyetçi çizgiye net bir şekilde kayan Miloşeviç, miting meydanına geçmişin intikamını alacak adeta "bir intikam meleği" gibi helikopterle inmiş, konuşma yaptığı kürsünün arkasına dev rakamlarla, 1389-1989 yazdırmıştır.

Şekil 14. Miloşeviç'in Gazimestan Konuşması

28 Haziran 1389'da yapılan I. Kosova Savaşı, Sırpların tarihi için önemli bir noktadır. Her ne kadar savaşı Osmanlı İmparatorluğu kazanmış olsa da muharebe alanında bir Sırplı tarafından I. Murat'ın öldürülmesi, Sırplar için bir zafer hüviyetindedir. Bugünü Aziz Vitus Günü olarak kutlayan Sırplar, Miloşeviç'in liderliğinde, kolektif ruh bilinci ile bir araya gelmişlerdir. Konuşmasında sıklıkla geçmişe atıfta bulunan ve geçmiş ile bugün arasında bir benzerlik sunan Miloşeviç, kolektif hafızayı başarılı bir şekilde kullanmış, takipçilerini bu noktada etkilemiştir. Bu kapsamda konuşmasını incelemek önemlidir. Miloşeviç, konuşmasına şu ifadelerle başlamıştır (Miloşeviç, 1989):

> *"Kosova Savaşı'nın bu büyük 600. yıldönümü, toplumsal koşulların zorlamasıyla, Sırbistan'ın uzun yıllar, on yıllar sonra devlet, ulusal ve manevi bütünlüğünü yeniden kazandığı bir yılda gerçekleşiyor. Dolayısıyla bugün Miloş [Miloş Obiliç, Kosova Savaşı'nın efsanevi kahramanı] ile nasıl yüzleşeceğiz sorusuna cevap vermek bizim için zor değil. Tarihin ve hayatın oyunuyla, Sırbistan sanki tam da bu yılda, 1989'da devletini ve onurunu yeniden kazanmış ve böylece geleceği için büyük bir tarihi ve sembolik öneme sahip olan uzak geçmişteki bir olayı kutlamış gibi görünüyor."*

Bu ifadelerle Miloşeviç'in Kosova Savaşı miti üzerinden yeniden bir devlet kurma ve ulusal kimlik inşası gerçekleştirme niyetinde olduğu söylemek mümkündür. Bu kapsamda savaşı, Sırp ulusal kimlik inşası için sembolik bir anlatı olarak kullanmış, 1989 yılını Sırbistan için

dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Öyle ki bu dönem Miloşeviç liderliğinde Sırp milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönemdir ve Miloşeviç bu dönemi, "onurun ve birliğin yeniden kazanılması" olarak yorumlamıştır. Böylece Miloşeviç, tarihsel bir olayı kendi iktidarı için araçsallaştırarak takipçilerini etrafında toplamak ve liderliğine meşruiyet kazandırmak adına etkin bir şekilde kullanmıştır. Konuşmasının devamında ise şu ifadeleri kullanmıştır (Miloşeviç, 1989):

> *"Kosova kahramanlığı 6 asırdır yaratıcılığımıza ilham veriyor, gururumuzu besliyor ve bir zamanlar büyük, cesur ve gururlu bir ordu olduğumuzu, kaybederken yenilmeyen birkaç ordudan biri olduğumuzu unutmamıza izin vermiyor. Altı asır sonra, şimdi, yeniden savaşlara giriyoruz ve savaşlarla yüzleşiyoruz. Bunlar silahlı savaşlar değil, yine de böyle şeyler henüz göz ardı edilemez. Ancak, ne tür savaşlar olursa olsun, kararlılık, cesaret ve fedakârlık olmadan, geçmiş günlerde Kosova sahasında mevcut olan asil nitelikler olmadan kazanılamazlar. Şu andaki başlıca savaşımız, ekonomik, siyasi, kültürel ve genel toplumsal refahın hayata geçirilmesi, 21. yüzyılda insanların içinde yaşayacağı bir medeniyete daha hızlı ve daha başarılı bir yaklaşım bulunmasıdır. Bu savaş için, elbette biraz farklı türde kahramanlığa ihtiyacımız var, ancak onsuz ciddi ve büyük hiçbir şeyin başarılamayacağı bu cesaret değişmedi ve acilen gerekli olmaya devam ediyor."*

Miloşeviç'in bu ifadeleri de incelendiğinde, Kosova Savaşı'ndan referanslar vererek, ulusal kimlik inşa etme ve grup içinde dayanışma meydana getirme çabasının devam ettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki Kosova yenilgisinden bir zafer geliştiren Miloşeviç, "Kosova kahramanlığı" söylemi ile güncel mücadeleler için bir ilham kaynağı bulma çabasındadır. Bu çaba neticesinde takipçilerinin kollektif hafızasında seçilmiş bir zafer inşa ederek, ulusal kimlik aidiyetlerini güçlendirmiş, iç grup içinde birlik ve dayanışmayı artırmıştır. Öte yandan "kaybederken yenilmeyen" ordu fikri ile Sırpların asla yenilgiye uğratılmayacağını vurgulaması, takipçilerini direnişe, cesarete ve fedakârlığa çağırması da onun sosyal kimlik liderliğini göstermektedir.

Miloşeviç konuşmasının devamında Sırbistan'ı önceleyen söylemlere yer vermiş, Sırpların tarihsel süreç içinde yaşadıkları zorluklardan bahsetmiştir. Bununla birlikte Sırpların hiçbir zaman başkalarına zulmetmediğine, başkalarını sömürmediğine de değinen Miloşeviç, bu bağlamda şu ifadeleri kullanmıştır (Miloşeviç, 1989):

> *"Sosyalist bir Yugoslavya kurulduğunda bile, bu yeni devlette Sırp liderliği bölünmüş kaldı ve kendi halkının aleyhine taviz vermeye eğilimli oldu. Birçok Sırp liderin kendi halkları pahasına verdikleri tavizler, tarihsel ve etik olarak dünyadaki hiçbir ulus tarafından kabul edilemezdi, özellikle de Sırplar tarihleri boyunca hiçbir zaman başkalarını fethetmedikleri ve sömürmedikleri için."*

Sırpları "özgürlükçü" olarak tanımlayan Miloşeviç, konuşmasının devamında Sırpların, tarihsel süreç içinde hem kendilerini hem de başkalarını özgürleştirdiğine, bölgede "büyük bir ulus olmalarının Sırpların günahı ya da ayıbı olmadığını" ifade etmiş, bunun başkalarına karşı kullanmadıkları bir avantaj olduğunu, *"ancak burada, Kosova'nın bu*

büyük, efsanevi alanında Sırpların büyük olma avantajını kendi çıkarları için de kullanmadıklarını söylemeliyim" (Miloşeviç, 1989) ifadeleriyle takipçilerine yeni bir mücadele sunmuş, *"Birlik refahı mümkün kılacaktır"* anlayışı ile konuşmasına devam etmiştir.

"Samo sloga Srbina spasava (Sırpları sadece birlik kurtarır)" Sırp ulusal sloganıdır. Bu slogan özellikle 1980'li yıllarla beraber artan milliyetçilik ile yeniden gün yüzüne çıkmış, sloganın dört S baş harfi, milliyetçi grafitilerde yer bulmuştur (Sell, 2002, s. 73). Miloşeviç'in de benzer ifadelerle birlik ve kardeşlik mesajı vermesi Sırplar üzerindeki etkisinin artmasına imkân sağlamıştır. Utku (2012), bu etkiye dair şu ifadeleri kullanmıştır (s. 78):

> *"Sırplar, "Kardeşlik ve Birlik" sloganı altında geçen elli yılın ardından Miloşeviç'in kendilerine bir kez daha ulusal kimliklerini, Sırp olduklarını söyleme hakkını geri verdiğine inanıyordu. Mitinglerde on binlerce Sırp "Kosova Sırbistan'dır", "Voyvodina Sırbistan'dır" ve "Kahramanımız Slobodan, Sırbistan senin için ölecek" gibi sloganlar atmışlardır."*

Öyle ki Sırplar arasında, Miloşeviç'in önderliğinde ulusal bir bütünlüğe kavuşma isteği alevlenmiş, Miloşeviç ise kendini "bir Mesih" olarak sunmayı başarmıştır. Bu bağlamda, Miloşeviç, Sırbistan'da Temmuz 1988 ile 1989 ilkbaharı arasında yaklaşık 5 milyon kişinin katıldığı toplantılarda geleneksel Sırp temalarını kullanarak, geçmiş kahramanlara atıf yapan, onları yücelten ve algılanan düşmanlara karşı birlik ve beraberlik çağrısında bulunan konuşmalar yapmıştır (Utku, 2012, ss. 78-79). 1988'de magazin basını Miloşeviç'i "Yılın Adamı" seçmiş, Miloşeviç'in fotoğrafları vitrinlerde ve otobüslerin üzerlerinde asılmaya başlanmış, onun adına şarkılar ve şiirler bestelenmiş, takipçileri onun sağlığı için mum yakıp dualar ederken, kalabalıklar onun emriyle bir araya gelip dağılmaya başlamışlardır. Her geçen gün mitingleri daha da kalabalıklaşan Miloşeviç'e takipçileri, *"Slobo, Sırp, Sırbistan seninle, Sırbistan sadece soruyor, Slobo Tito'nun yerini ne zaman alacak, Slobodan, ne zaman söyle, mermi gibi uçacağız"* sloganları atarak, liderlerine bağlılık sözü vermişlerdir (Pappas, 2005, s. 192).

Kosova Mitingi'nde Miloşeviç, Hz. İsa ve Prens Lazar'ın ikon tarzı portrelerini taşıyan posterlerle yan yana durarak coşkulu Sırplara seslenmiştir. Miloşeviç'e olan övgüler, bu mitingde yapılan kutlamalarla doruğa ulaşmıştır. Bu miting sonrasında yapılan seçimleri kazanan Miloşeviç, Sırbistan Cumhurbaşkanı olmuş, Tito'yu gölgede bırakarak, 20. yy.'daki tüm Sırp siyasetçilerinden çok daha büyük bir ün kazanmıştır. Öyle ki gerilimlerin ve çatışmaların arttığı bir dönemde diğer pasif komünist liderlerin aksine Miloşeviç, "cennetten gelen kudret helvası" olarak görülmüştür (Pappas, 2005, s. 192). Miloşeviç her ne kadar halk

önünde konuşmaktan ve mitinglerden hoşlanmasa da Gazimestan'daki konuşmasının onun siyasi kariyerdeki dönüm noktalarından biri olacağının farkındadır. Kendisini hem Prens Lazar hem de Tito'nun mirasçısı,[26] Sırbistan'ın yeni kralı, taç giyeceğinin farkında bir lider olarak, rahat ve kendinden emin bir şekilde konuşmuştur.

Miloşeviç, Kosova mitinginde iki milyon Arnavut sakinine hitaben hiçbir ifade kullanmamıştır. Buna karşı Sırbistan'ın ulusal özlemlerine ulaşmasını engelleyecek olanlara da üstü örtülü bir şekilde uyarılarda ve tehditlerde bulunmayı ihmal etmemiştir (Zimmermann, 1996, s. 20). LeBor (2004), Miloşeviç'in konuşmasını; *"Marksist öğütlerin odunsu dilini, mit ve efsanenin eski iplikleriyle ve gelecekte savaş olasılığıyla harmanlıyordu"* şeklinde yorumlamıştır (s.121). LeBor'e göre*, "Sırp lider, kendini halkının endişelerini anlayan, düşünceli ve mütevazı bir halk adamı"* (s. 125) olarak sunmuştur. Sırpları coşkulu, canlı, gururlu, inatçı ve misafirperver bir halk olarak tanımlayan LeBor, Sırpların karanlık bir karaktere de sahip olduklarını vurgulamıştır. Ona göre Sırplar, kendilerine hastalık derecesine varan bir şekilde acıma eğilimine sahiptirler. Ayrıca yüzyıllar boyunca hiçbir ulusun Sırplar kadar acı çekmediğine de güçlü bir şekilde inanmaktadırlar. Bu inancın ve karakterin Miloşeviç tarafından sömürüldüğünü iddia eden LeBor, milliyetçiliğin bu minvalde araçsallaştırıldığını da eklemiştir (s. 125).

Miloşeviç'in ulusal bir kahraman olarak algılanmasına imkân sağlayan en önemli araçlardan biri olan medyanın işlevini Utku (2012), şu ifadelerle dile getirmiştir (ss. 90-91):

> *"1990 yılında Miloşeviç, yazılı basın piyasasının yüzde 90'ını ve bir devlet televizyonu yayın kuruluşunu kontrol ederken, bu medya "büyük Sırp milliyetçiliğini" meşrulaştırmış ve Miloşeviç'i ulusal çıkarların tek savunucusu ve büyük ölçüde "Sırp ulusunun efsanevi lideri" olarak temsil etmiştir. Özellikle 1987 Kosova olayından sonra, "Sırbistan'ı hakları için savaşmaya çağıran ve Yugoslavya için barış ve birlik talep eden yaşayan Sırp azizi" olarak görüldü. Medya onu "Yugoslav Lincoln", "Balkanların Napolyon'u", "İkinci Tito", "Kral Lazar", "emperyalist Batı'ya karşı son savaşçı", "Birliğin Babası", 'Sırp ulusunun gururlu bir evladı', 'Sırp devletinin/milletinin vücut bulmuş hali' ve 'Batı'nın savunucusu" gibi tarihsel bağlamla da bağlantılı olarak görkemli ifadelerle tasvir etmiştir. Entelektüellerin çoğu Miloşeviç'i "en iyi Sırp siyasi ilkelerinin ve geleneksel değerlerinin kişileştirilmesi" olarak idealize etmeyi faydalı buldu."*

Pappas (2005)'a göre Sırplar için Kosova, "Kudüs'tür." Onlar için Kosova kutsal topraklardır. Öyle ki Memorandum'da da Kosova, "Sırpların tarihsel var oluşunun beşiği" olarak tanımlanmıştır (s. 201). Kosova Sırplar için çoğunluğu Müslümanların yaşadığı kutsal bir ata toprağı, bir Kudüs hükmündedir (Zimmermann, 1996, s. 13). Bu nedenle Kosova miti

[26]1988 kışında, Prens Lazar'ın kalıntıları mezarından çıkarılarak Sırbistan'da gezdirilmiş, ülkenin saygı duyulan en tarihi figürünü selamlamak için Sırplar sıraya girmiş, prensin mirasının da sadece Miloşeviç tarafından korunacağına inanmaya başlamışlardır. Kosovalı hacılar bir ellerinde Miloşeviç'in, bir ellerinde Prens Lazar'ın resmini tutmuşlardır (LeBor, 2004, s. 124).

yeniden parlatılmış, Miloşeviç, dış tehdit ve nihai kurtuluş temaları etrafında gelişen söylemleri ile sosyal kimlik liderliğini geliştirmiştir. Kosova adeta Sırp milliyetçiliğinin oluşturulduğu laboratuvardır. Öyle ki Arnavutların toprak ya da mülk edinmesini engelleyen yasal düzenlemelerin kabul edilmesi, vilayet içinde Sırp polis gücünün oluşturulması, Kosovalı Arnavutların günlük gazetelerinin kapatılması, televizyon ve radyo kanallarının Sırplar tarafından yönetilmesi, Arnavutlara Sırp eğitim müfredatının dayatılması ve bardağı taşıran son damla olarak da nitelendirilebilecek olan Miloşeviç'in Kosova parlamentosunu feshetmesi ile başlayan protestolar sadece Kosovalı Arnavutların değil, başta Hırvatistan ve Slovenya olmak üzere federasyondaki diğer cumhuriyetlerde de gerilimleri arttıran adımlar olmuştur (Utku, 2012, s. 78). Öyle ki Miloşeviç'in bu tarz politikaları, Sırp egemenliğinin federasyon içindeki etkisini artıma çabaları olarak görülmüştür.

Artan gerilimler sonucunda Sırplar, Kosovalı Arnavutları tanımlamak için; *"medeniyetsiz, aşırı yoksul, bir sürü çocuk yapan, faturalarını ve vergilerini ödemeyen, nüfus sayımlarına katılmayan, Sırpların ezeli düşmanları olan insanlar"* anlamına gelen "*Siptarlar"* olarak aşağılayıcı bir deyim kullanmaya başlamışlardır. Sırplara göre bunlar geldikleri yerlere geri gönderilmesi gereken mültecilerdir (Stevanoviç, 2005, s. 61). Bağımsızlık mücadelesine girişen Kosovalı Arnavutlara karşı başlatılan saldırıları ise Miloşeviç, *"meşru bir devlet teröristlere karşı önlem alıyor"* şekilde tanımlamış, meşruiyetlerini koruma çabasına girişmiştir (Stevanoviç, 2005, s. 215). Bu kapsamda 1988'deki bir konuşmasında kullandığı ifadeler de bu meşruiyeti koruma çabasını göstermektedir. Miloşeviç ilgili konuşmasında şunları söylemiştir (Miloşeviç, 1988):

> *"Ülke içinde ve dışında karşımıza çıkan engeller ne olursa olsun Kosova için savaşı kazanacağız. (...) Sırbistan'ın ülke dışındaki düşmanlarının ülke içindekilerle birlikte Sırbistan'a karşı komplolar kurmasına rağmen kazanacağız. Onlara kolay kolay korkmayacağımızı ve her savaşa kazanmak amacıyla girdiğimizi söylüyoruz. Hiçbir zaman diğer halkların zararına olacak haksız ve dürüst olmayan savaşlar yürütmedik. Kosova için verilen bu savaşın başında halk, milliyeti ve mesleği ne olursa olsun tüm vatandaşlar yer almaktadır."*

Yine konuşmasının devamında Kosova'nın Sırplar ve Sırbistan için önemine işaret ederek meşruiyet zeminini korumaya devam etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır (Miloşeviç, 1988):

> *"Geçen yaz Kosova yüzünden tüm Sırbistan'ın ayağa kalkmasına kimse şaşırmamalı. Kosova, Sırbistan'ın tarihinin, kültürünün ve hafızasının tam merkezidir. Tüm insanların kalplerinde sonsuza kadar yanacak bir aşk vardır. Bir Sırp için bu aşk Kosova'dır. Bu nedenle Kosova Sırbistan'da kalacaktır. Bu Arnavutların zararına olmayacaktır."*

Miloşeviç, Sırplar için Sırp kimliğinin, Sırp kimliği içinde Kosova'nın ne denli önemli olduğunu bilen bir siyasetçidir. Bu kapsamda Pappas (2005)'a göre Miloşeviç, *"uzun süredir uykuda olan Sırp milliyetçiliğini sömürdüğünde ve hassas Kosova meselesini bahane*

ederek genel bir ulusal kriz yaratılmasına yardımcı olduğunda tipik bir karizmatik lider olarak ortaya çıkabildi" (s. 193). Böylece kimlik söylemini iktidar mücadelesi için bir kaynak olarak kullanmayı başarmıştır. Miloşeviç'in Sırplar üzerinden geliştirdiği kimlik söylemini ve liderliğini Zimmermann ile yaptığı bir konuşmada net bir şekilde görmek mümkündür. İlgili konuşmada Miloşeviç, şu ifadeleri kullanmıştır (Zimmermann, 1996, s. 92):

> *"Sırbistan, Yugoslavya'nın kurulmasına yardımcı oldu çünkü biz bunu yenilmiş Türk ve Avusturya imparatorluklarından Sırpları tek bir devlette bir araya getirmenin yolu olarak gördük. Bu yüzden Sırbistan, kendi egemenliklerinden vazgeçip, kendi devletleri olmayan Hırvatlar ve Slovenlerle birleşti. Bu bizim için büyük bir fedakârlıktı. Şimdi aynı Hırvatlar ve Slovenler Yugoslavya'yı parçalamaya ve Sırpları tehlikeye atmaya çalışıyorlar. Yugoslavya'yı korumak istiyoruz. Ancak bunu yapamazsak, Sırbistan dışındaki Sırplar için kendi kaderini tayin etme hakkına saygı gösterilmelidir. Yugoslavya'da kalmayı demokratik referandumla seçerlerse, o zaman kalabilmelidirler. Hırvatlar ve Slovenler, Yugoslavya'dan ayrılma hakkına sahipse, o zaman Sırplar da kalma hakkına sahiptir. Tüm Sırplar aynı devlette yaşama hakkına sahiptir."*

Miloşeviç sadece Kosovalı Sırplar ya da Sırbistan'da yaşayan Sırplar için değil tüm Yugoslavya Sırpları için sosyal kimlik liderliğine soyunmuş, konuşmalarında her daim tüm Sırplara seslenmiştir. Amacının halkını korumak olduğunu, Sırpların sadece Sırbistan'da yaşamadıklarını, bu nedenle Yugoslavya'nın devam etmesinin Sırpların menfaatine olacağına dair söylemleri, diğer ülkelerde yaşayan Sırplar için bir "kurtarıcı" olarak algılanmasına sebep olmuştur. Öyle ki özellikle Hırvatistan'da ve Bosna Hersek'te yaşayan Sırplar, federasyondan ayrılmamak için isyan etmişler, Miloşeviç tarafından da desteklenmişlerdir. Knin'de toplanan binlerce Sırp, milliyetçi teçhizatlarla donatılmış şekilde Miloşeviç'i kutlayan resimleri ve pankartları sallayarak*; "Kiril alfabesine özgürlük", "Zagreb'de bizi kim temsil ediyor?", "Slobodan buraya gel! Seni bekliyoruz"* tarzında liderine bağlılık sloganları atmışlardır (Sell, 2002, s. 116). 1990'dan sonra Sırp milliyetçiliği oldukça saldırgan bir hale gelmiştir. Miloşeviç, sadece Sırbistan içinde yaşayanların değil Yugoslavya'daki tüm Sırpların hakkını koruyan bir lider olmanın yanı sıra Sırpların yaşadıkları topraklara sahip olduklarını ve onları kontrol etmek zorunda oldukları iddiasında da bulunmaya başlamıştır. Sırpların yaşadıkları cumhuriyet içinde azınlık olmaları bu dönemde fark etmemiş, sayısal üstünlük yerine tarihsel bir yönetim hakkı dillendirilmiştir. Örneğin, Kosova'da Arnavutların sayıca üstün olmasına rağmen Sırpların egemenlik iddiasında bulunulması. Öte yandan II. Dünya Savaşı'nda Hırvat soykırımına maruz kaldıkları için Sırp çoğunluğun azınlık durumuna düştüğü Hırvatistan için de hak iddia etmişlerdir. Miloşeviç, özellikle Hırvatistan ve Bosna Hersek'teki Sırpların kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduklarını ifade etmiş olsa da aynı hakkı Kosova'da çoğunluğu sağlayan Arnavutlara verme konusunda herhangi bir davranışta ya da söylemde

bulunmamış, aksine Kosova Sırplarındır söylemini tekrarlamıştır (Zimmermann, 1996, s. 77). Miloşeviç'in bu tutum ve söylemleri de açıkça Sırplar için kimlik liderliği yaptığının birer göstergesi olmakla birlikte, grubunu diğer gruplardan ayırmakta ve ötekilere karşı üstün tutmaktadır. Miloşeviç, Hırvatistan ve Bosna'da yaşayan Sırpları kontrol altına alarak tek bir devlette tüm Sırpları bir arada tutmak için *"Serboslavia (Sırp Slavya)"* vizyonunu geliştirmiştir (LeBor, 2004, s. 139). Tüm Sırpların aynı devlette yaşama hakkına sahip oldukları inancını da takipçilerine aşılamayı başaran Miloşeviç, bu amaç uğruna, onları savaşa göndermekten, benzersiz vahşetler işlemelerine imkân sağlamaktan geri durmamış, "etnik apartheidi" etkili bir araç olarak kullanmıştır (Zimmermann, 1996, s. 93).

Miloşeviç'in kimlik liderliği sadece sözde kalmıştır. Öyle ki o grubunu kendi çıkarlarını korumak adına kullanmış, bu araç etkisiz hale geldiğinde de önce Kranija Sırplarını, sonra da Bosnalı Sırpları gözden çıkarmış, onları kendi kaderlerine terk etmiştir (Holbrooke, 1999, s. 195). Ancak Miloşeviç her ne kadar Hırvatistan'da kalan Knin Sırpları ile Bosna'da kalan Pale Sırplarını gözden çıkarmış olsa da aynı durumu Kosova Sırpları için kolayca gerçekleştirememiştir. Ona göre Kosova, Sırbistan toprağıdır ve Yugoslavya'nın bir parçasıdır. Bu kapsamda Ekim 1998'de Kosova konusunda müzakere yürüten NATO Generali Klaus Naumann, Miloşeviç'in Kosova'ya dair ki düşüncelerini şu ifadelerle aktarmıştır: *"Bize Kosova'dan bahsediyordu. Kosova'yı Sırbistan'ın, ana vatanının ve kültürünün bir parçası olarak görüyordu. Onu Sırp tarihinin yılmaz bir parçası olarak görüyordu"* (LeBor, 2004, s. 280). Panayiotopoulos ile yapmış olduğu röportajdaki ifadelerinde de Miloşeviç'in Kosova'ya olan bağlılığını görmek mümkündür. Miloşeviç, söz konusu röportajda şu ifadeleri kullanmıştır (Panayiotopoulos, 1992):

> *"Herkesin istediği kişiyle yaşama hakkı vardır. Ben Sırbistan'ın toprak bütünlüğünün hiçbir şekilde tehlikeye atılamayacağı gerçeğinden bahsediyorum. Kosova, Yugoslavya'nın ya da Sırbistan'ın herhangi basit bir bölgesi değildir. Kosova Sırbistan'ın tam kalbidir. Tüm tarihimiz Kosova ile bağlantılıdır. Sadece Sırbistan ya da Sırp halkı hakkında hiçbir şey bilmeyen, onların kültür ve tarihi hakkında hiçbir şey bilmeyen insanlar Kosova'yı birilerine verebileceğimizi düşünebilir. Böyle bir şey söz konusu bile olamaz."*

Zimmermann (1996) de Kosova'nın Miloşeviç konusundaki hassasiyetini; *"Kosova, Miloşeviç'in en hassas noktasıydı. Boyun eğmezdi. Duygusal, kavgacı ve Kosovalı Arnavutlara karşı hakaret doluydu. "Kosova Sırp'tır" diye iddia etti, nüfusunun yüzde 90'ının Arnavut olduğu gerçeğine hiç değinmeden"* (s. 57) ifadeleri ile açıklamıştır. Miloşeviç için Kosova'nın önemi açıktır. Onu ülkesinin ayrılmaz bir parçası olarak gören Miloşeviç'in siyasi kariyeri 1987 yılında yaptığı Kosova ziyareti ile ivme kazanmış, 1999

Kosova Savaşı'ndaki NATO müdahalesi ile gerilemeye başlamıştır. Kosova, onun siyasi hayatını belirleyen en önemli unsurlardan biridir.

3.3.Kültürel Değerler

Lider içinde yetiştiği toplum tarafından şekillenirken, diğer yandan o toplumu etkileyebilecek bir güce de erişebilmektedir. Bu gücü elde etmesinde ise kişiliğinin büyük bir etkisi vardır. Özgüven sahibi, iyi eğitim almış, hitabet yeteneği güçlü karizmatik bir lider takipçilerini kolayca etkileyebilmekte, onları genellikle kültürel değerler aracılığıyla manipüle etmektedir. Kültür ve siyaset arasında her zaman bir ilişki olmasına rağmen, bu ilişkinin ortaya çıkması için kültürel değerlerin, inançların ya da mitlerin siyasal söylemde yer edinmesi gereklidir. Öyle ki söz konusu kültürel aktörler, grup içindeki iletişimin yoğunlaşmasında, liderin takipçilerine mesaj iletmesinin kolaylaşmasında ve iki kesim arasındaki dayanışmanın güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda kültürel kimlik siyasi kurumlarca (devlet, siyasi partiler, liderin kendisi vb.) bir araç olarak kullanılmaktadır. Özellikle kriz ortamlarında, siyasi liderin meşruiyet kazanmasının en kolay ve ucuz yolu, ortak değerlerin tehdit altında olduğuna takipçilerini ikna etmesidir. Kendini krizin çözücüsü ve nihai kurtuluşa erdirici bir kahraman olarak takipçilerine sunmayı başaran siyasi lider kolaylıkla takipçilerini harekete geçirebilir, onları etkisi altına alabilir. Bunu yaparken de takipçilerinin idini, egosunu ve süper egosunu harekete geçirici söylemler kullanmaktadır. Lasswell (1932) bu durumu şöyle ifade etmektedir: kahramanca ya da hain eylemlere yönelik hikâyeler, kehanetler, sosyal kalıcılık ya da sosyal akış teorilerinin hepsinin amacı kişiliğin farklı bölümlerini uyandırmak, idi serbest bırakmak, egoyu uyarmak ve süper egoyu güçlendirmektir (ss. 537-538). Böylece lider, takipçilerini harekete geçirme ve eylemlerini meşrulaştırma amaçlarını yerine getirmektedir. Pappas (2005)'a göre böyle bir durumda gerekli olan tek şey, *"bir lider tarafından bir ulusun en temel mitlerine yönelik yakın bir tehdidin çağrılması ve liderin inandırıcı bir kurtarma veya kurtuluş vaadiyle desteklenmesidir"* (s. 196).

Miloşeviç, Yugoslavya'nın hem ekonomik hem de kurumsal kriz içinde olduğu bir dönemde, Sırp ulusunun temel kültürel sembollerini ve mitlerini kullanarak grubunda bir hoşnutsuzluk meydana getirmiş, onları manipüle etmeyi başarmıştır. Ayrıca Sırpların beklediği karizmatik lider özlemi, kültürel değer ve inançlar da Miloşeviç'in iktidara yükselişinde etkili olmuştur (Pappas, 2005, s. 193). Öyle ki Miloşeviç'in Sırpların koruyucusu ve kurtarıcısı olarak kabul edilmesinde sadece Miloşeviç'in kişisel başarısının olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Grubunun özellikleri ve siyasi kültürü de böyle bir

kurtarıcının oluşmasına imkân sağlamıştır. Bu bağlamda Pappas, Sırp siyasi kültürünün temel özelliklerini şu ifadelerle ortaya koymuştur (s. 195):

> *"Sırp siyasi kültürünün başlıca özellikleri arasında şunlar yer almaktadır: Eski moda vatansever değerlerin devamlılığı ve ulusun 'tarihsel eşsizliği' ile ilgili teleolojik bir saplantı; aynı topluluğa ait olmanın duygusal bir retoriği tarafından zorlanan soyluluk, bölgesellik ve atalara ait mitlere abartılı bir vurgu; Yakın gelecekteki kurtuluş ve nihai ulusal yenilenme inancıyla birleşen derin bir mağduriyet duygusu ve kolektif benmerkezciliğe, Öteki'nden korkmaya ve nihayetinde çoğulculuğu hor görmeye yol açan diğer etnik gruplara karşı bir üstünlük duygusu."*

Tüm bu özellikler de *"içinde ilahi liderlere, mesih vari kurtarıcılara ve kurtuluş vaatleriyle gelişmeye hazır diğer siyasi girişimcilere yönelik güçlü özlemlerin geliştiği bir durum"* (Pappas, 2005, s. 195) ortaya çıkarmıştır.

Sırbistan'da ulusal uyanışın ve Miloşeviç'in ulusal bir lider olarak ortaya çıkışı üç dönemde ele alınabilir. Bu dönemlerden ilki Sırp Bilim ve Sanat Akademisi (SANU)[27] bünyesinde faaliyet gösteren entelektüellerin, Sırp dilini, kültürünü, tarihini ve ekonomisini incelemeye başlaması ile bir "uyanış" dönemini içermektedir. Bu kapsamda özellikle SANU tarafından 1986 yılında yayımlanan muhtıra önemlidir. Bu muhtırada Sırp milliyetçisi entelektüeller, diğer cumhuriyetlerin Sırp karşıtı bir koalisyon kurduklarını, yine güçlü bir Yugoslavya oluşturmak için zayıf bir Sırbistan amaçlandığını ifade etmişler, özellikle Kosova'ya değinmişlerdir. Kosovalı Arnavutları insanlıktan çıkararak, onları Sırp kültürünü yok etmek isteyen, bir Müslüman ordu olarak tanımlamışlardır. Bu ifadeler Sırplar arasında ciddi bir karşılık bulmuştur. Zimmermann (1996), bir Sırp sanat tarihçisine Kosova meselesini sorduğunda şu cevabı aldığını aktarmıştır: *"basit, sadece tüm Arnavutları bir duvara yasla ve vur"* (s. 17).

Stevanoviç (2005), muhtırayı şu ifadelerle açıklamıştır (s. 41):

> *"Metin, 19. yüzyılın devlet kurma ideallerinin, tarihi fantezilerin, çarptırılmış gerçeklerin, tarihi anakronizmlerin, vahşice tutkuyla sarmalanmış milliyetçi idealların bir karışımıdır. Üslubu ve varsayımlarının ateşli eksantrikliğine rağmen, bu bildiri Belgrad entelijensiyasını bir hayli etkilemiştir. Böylece Sırp ulusal sorunu sonunda gündeme getirilmiştir. Tek başına bu gerçek bile, metnin yazarlarını yüreklendirmiş ve işi yapabilecek bir siyasetçinin aranmasının artık başlanması gerektiği sonucuna varılmıştır."*

Sırp değerleri üzerinden gelişen Sırp milliyetçiliği, bu bildirinin de sayesinde artık uyanmaya başlamış, yeni bir döneme geçiş yapılmıştır.

[27] SANU, 1886'da Sırp Kraliyet Akademisi adıyla kurulan, Bosna ve Kosova'daki çatışmaların temeline kaynaklık eden güç odağı olarak suçlanan birim, Stevanoviç'e göre tam bir entrika kazanıdır. Üyeleri katı milliyetçilerden ve hayal kırıklığına uğrayan komünistlerden oluşan üyeler maaşlarını devletten alan, Yugoslavya rejimine karşı potansiyel bir tehdit oluşturmakta idiler (Stevanoviç, 2005, s. 40).

SANU Muhtırası, Belgrad Parti Komitesi tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiş olsa da Miloşeviç bu konuda temkinli bir tavır takınmıştır. Her ne kadar kamuoyu önünde, muhtıranın *"siyah milliyetçiliği teşvik ettiğini, ülkenin mevcut siyasal sisteminin tasfiyesini amaçladığını, Tito'nun mirasını sorguladığını"* ifade ederek eleştirmiş, Yugoslavya'nın *"sadece Tito'nun politikasının ilkelerine dayanarak sosyalist ve federal olarak hayatta kalacağını"* öne sürmüş olsa da Sell (2002)'e göre Miloşeviç'in bu söylemleri samimi değildir ve o zamanlarda yürütmüş olduğu stratejisine tamamen uyumludur. Çünkü o dönemde Stamboliç'i saf dışı bırakacak bir hamle hazırlığında olduğu için Tito'nun mirasını reddeden bir muhtırayı benimsemesi, açıktan milliyetçi bir politika benimsemesi uygun olmayacaktır (s. 47).

Sırbistan'da ulusal uyanışa ve Miloşeviç'in ulusal bir lider olarak ortaya çıkışına kaynaklık eden ikinci dönem, Sırp entelektüelleri tarafından ortaya çıkarılan fikirlerin, kendilerini "vatanseverler" olarak tanımlayan, ulusal ideoloji taşıyıcıları ve siyasi aktarıcıları tarafından kabul edilmesi ve takipçilere aktarılması sürecidir. Sırbistan'da bu süreci Miloşeviç etkili ve başarılı bir şekilde yürütmüştür. Üçüncü aşama ise son aşamadır. Bu aşamada ulusal hareket ve bilinç tüm grup arasında yayılmıştır. Bu aşama Sırbistan'da homojen toplum oluşturma amacı ile gerçekleştirilmiş, Sırp birliği için popülist bir kampanya başlatılmıştır. Her ne kadar Yugoslavya için bölücü bir güç olsa da Miloşeviç Sırpları birleştiren bir güç olmayı başarmış, Sırplar arasında kısa sürede popüler olmuş, Çetnik lider Draža Mihailović'ten sonra en çok sevilen Sırp lider olmayı başarmıştır. Öyle ki bu süreçte Miloşeviç'i öven şarkılar bestelenmiş, kitaplar yazılmıştır. Yine özellikle Sırp kitapçıklarında Kosova ile ilgili sayısız kitap satılmaya başlanmış, hatta Kosova Savaşı'na ithafen *"Miss 1389"* isimli bir parfüm dahi geliştirilmiştir (Utku, 2012, s. 70).

Pappas (2005), Miloşeviç'in takipçileri üzerindeki etkisini artırmak adına kültürel değeri nasıl araçsallaştırdığı şu ifadelerle dile getirmiştir (s. 205).

> *"1980'lerin sonunda ortaya çıkan Yugoslavya krizi ulusal mitlerin ve diğer ortak kültürel sembollerin kendi çıkarını düşünen bir siyasi lider tarafından sorumsuzca siyasileştirilmesinin bir sonucudur. Miloşeviç Yugoslavya içinde uzun süredir devam eden etnik rekabet tabusunun üzerindeki örtüyü kaldırarak ve Sırp milliyetçi gündemini destekleyerek Sırplar arasında derin bir kriz hissi yarattı ve daha sonra bunu karizmatik bir lider olarak yükselmek için kullandı. Kültürel temaları başarılı bir şekilde siyasileştirerek, derinlere kök salmış kültürel tutumları bireysel siyasi tercihlerle ilişkilendirebildi."*

Miloşeviç, kültürel etkinlikleri de başarılı bir şekilde kullanarak siyasi hedeflerini takipçilerine ulaştırmış, geniş bir grubu kendisinin ulusal bir lider olduğuna ikna edebilmiştir. Özellikle 1989'da hem kültürel hem de sanatsal faaliyetlerin ana konusu, 28 Haziran 1389 Vitus Günü'nde gerçekleştirilen Kosova Savaşı'dır. Sırp ulusal bilincinin

yeniden canlandırılması için kullanılan Kosova Savaşı bir efsaneye dönüştürülerek anlatılmaya başlanmış, özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren siyasi bir manipülasyon aracı olarak Miloşeviç'in politikalarına hizmet etmiştir. Öyle ki seçimlerin arifesine denk gelen savaşın 600. yıl dönümü pek çok kültürel alanda kullanılmış, bu kapsamda; Belgrad Ulusal Tiyatrosu "Knez Lazar (Prens Lazar) adlı bir oyun sergilemiş, yine Kosovska Vrlet (Kosova Kayalığı) isimli opera ve Kosovka Devojka (Kosovalı Bakire) adlı bir bale gösterisi hazırlanmıştır. Ayrıca Pasija Svetog besteci Rajko Maksimović'in Kneza Lazara (Aziz Prens Lazar'ın Tutkusu) ve besteci Zoran'ın Kosovski Boj (Kosova Savaşı) adlı müzikaller de sahnelenmiştir. Yine Yugoslav tiyatro festivali de Kosova Savaşı'ndan esinlenmiştir. Böylece Kosova, sadece Sırbıstan'a değil tüm federasyona dayatılmak istenmiştir (Vučetić, 2021, s. 228). İçinde yaşadığı toplumun değişimine şahitlik eden Miloşeviç, yükselen milliyetçiliğin farkındadır. Ancak onu iktidara taşıyan bu araç, Yugoslavya'nın sonunu getirecek en etkili silahtır ve Miloşeviç bu silahı etkili bir şekilde kullanmıştır. Öyle ki milliyetçiliği kullanmaya karar veren Miloşeviç, kötü şöhretli SANU Muhtırası'nı üreten örgütü meşrulaştırarak, önde gelen isimlerden biri olan Antonije Isakovic ile milliyetçi kampa geçen Mihajlo Markoviç gibi pek çok milliyetçi entelektüeli yeni kurduğu partiye dâhil etmiştir (Sell, 2002, s. 111).

3.4.Kontrol ve Denge Mekanizmalarının Olmaması veya Kurumsallaşamaması

Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına imkân sağlayan çevresel aktörlerden biri de federasyonun dağılma sürecine denk gelmesi, bu süreçte milliyetçiliği bir araç olarak etnik çatışmaları körükleyecek şekilde kullanması ve bunu siyasal bir güç elde etme amacıyla yapmış olmasıdır. Öyle ki Tito'nun Yugoslavyası, milliyetçilik ile mücadele edecek donanım noktasında yetersiz kalmıştır. Tito, tam anlamıyla milliyetçiliği ortadan kaldıramamış, sadece bastırmıştır. Öte yandan gerçek bir demokrasi sistemi kurulamamış, etkili bir kurumsallaşma yaşanmamıştır (Zimmermann, 1996, s. 41). Djilas (1993)'a göre de Miloşeviç'in siyasal iktidarı kazanması Tito'nun *"Sırbistan Komünistler Birliği içindeki tüm yaratıcı güçleri yok etmesi yüzündendir* (s. 85). Ona göre, "*Miloseviç bir anlamda Tito'nun politikalarının bir anıtıdır"* (s. 85).

Tito döneminde Yugoslavya'yı bir arada tutan siyasal sistemden ziyade liderin kendisidir. Tito sonrası tüm Yugoslavya'yı bir arada tutacak bir halef olmamasıyla beraber etnik milliyetçiliğin de genişlemesiyle gruplar kendi kimlik liderleri etrafında toplanarak ülkelerinin Yugoslavya'dan ayrılması için bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdir. Slovenler, Hırvatlar, Arnavutlar, Boşnaklar bu gruplara bir örnek olmakla birlikte sadece

Sırplar ve Karadağlılar Yugoslavya'nın devamından yana olmuşlardır. Sırpların önemli bir bölümünün Sırbistan dışındaki ülkelerde azınlık olarak yaşamaları bu devamlılık talebinde etkili olmuştur. Miloşeviç'ten aldıkları cesaretle içinde yaşadıkları ülkelerin meşru hükümetlerine savaş açan azınlık Sırplar, çeşitli savaş ve insanlık suçları işlemekten de geri durmamıştır.

Miloşeviç'in mutlak ve kişiselleştirilmiş gücünü kontrol edecek ve onu dengede tutabilecek denge mekanizmaları Yugoslavya siyasal sisteminde yeteri kadar güçlü değildir. Hatta Kosova'daki ilk Sırp isyanlarında Yugoslav yetkililerin Sırpları sakinleştirmeyi başaramamaları ve Miloşeviç'ten yardım istemeleri de Miloşeviç'in, Yugoslav yetkililer üzerindeki gücünün bir göstergesidir. Yine Temmuz 1988'de Miloşeviç'in, Arnavut komşuları tarafından saldırıya uğrayan Sırp köylülerini korumak adına Sırp polisini Kosova'ya göndermesi de federal yetkililere bir meydan okumadır (Sell, 2002, s. 80).

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğini ortaya çıkaran bir diğer çevresel faktör de uluslararası aktörlerdir. Her ne kadar Padilla ve arkadaşları, toksik üçgen yaklaşımında elverişli çevre unsuru içinde uluslararası aktörlere yer vermemiş olsa da Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine kaynaklık eden faktörler incelendiğinde, uluslararası aktörlerin bu sürece ciddi bir katkı sağladıkları anlaşılmıştır. Öyle ki ABD'li diplomatlar, özellikle Bosna'daki çatışmaların çözümünü Miloşeviç'te aramışlardır. 1995 yılında uluslararası toplum, Miloşeviç'i Bosna'daki kâbusu bitirecek müzakere sürecinin merkezine koymuştur. Holbrooke her ne kadar savaş suçlusu ilan edildikleri için Karadziç ve Mladiç ile bir araya gelmekten çekinmiş olsa da Bosna'da bir Sırp Cumhuriyeti kurması için Karadziç'e askeri ve siyasi destek veren ve yine Mladiç'i Bosnalı Sırp Ordusu'nun komutanı seçen Miloşeviç ile bir araya gelmekten ve yemek yemekten çekinmemiş, üstelik onu Dayton'da barış elçisi olarak görevlendirmiştir. Sell (2002) ise bu durumu *"kundakçı, kendi yarattığı yangınları söndürmek için görevlendirildi"* şeklinde tanımlamıştır (s. 168). LeBor (2004) de bu durumu "bir zamanlama meselesi" olarak tanımlamaktadır. Ona göre, 1995'te Miloşeviç bir sorun değil bir çözüm olarak görülmüştür. Bu nedenle Dayton'dadır (s. 253).

Miloşeviç, Bosna ve Hırvatistan'da gerçekleştirilen etnik şiddet ve soykırıma rağmen siyasi olarak hayatta kalmayı başarmıştır (Schulte, 2013, s. 46). Kişiselleştirilmiş karizmaya sahip, narsist bir yıkıcı lider olarak Miloşeviç, öz farkındalığı, empati yeteneği eksik, takipçileri üzerinde olumsuz duygular uyandıran, Sırp toplumunun uluslararası toplum nezdinde itibarını sarsan, kontrol ve güç istenci yüksek, aşağılık kompleksine sahip, kibirli, ahlaksız, mantıksız ve esnek olmayan özelliklere sahip, paranoyak, hatalarını kabul etmeyen,

olağandışı düzeyde kendini seven, etrafındaki acılara karşı duyarsız, takipçilerini manipüle eden, yalancı, eleştiriye kapalı özelliklere sahiptir. Öte yandan bir kriz lideri olarak, karizmatik, işkolik, takipçilerine güven veren, onlara ilham kaynağı olan, kendinden emin, cesur, dikkatleri üzerine çekme noktasında başarılı, kendini bir kahraman ve barış elçisi olarak sunmayı başarmış da bir liderdir. Bu başarının arkasında ise uluslararası toplumun Miloşeviç'i bir barış elçisi olarak muhatap alması da etkili olmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM:

SİYASAL LİDERLİK VE ETNİK ÇATIŞMA: ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN ONARICI LİDERLİĞİ İLE SLOBODAN MİLOŞEVİÇ'İN YIKICI LİDERLİĞİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

Liderlik türlerinin ortaya çıkmasında liderin kişiliği kadar temsil ettiği grubun dinamikleri, beklentileri ve liderlik edinilen zamanın şartları da önemli bir rol oynamaktadır. Tüm bu aktörler liderlik tiplerinin farklılaşmasına kaynaklık etmektedir. Bu bağlamda, Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç'in siyasi liderlerini ve etnik gruplar arasındaki çatışmalarda oynadıkları rolleri karşılaştırmak önemlidir. Aynı coğrafyada, aynı dönemlerde gruplarına liderlik yapmış olan bu kişiler, kişilikleri, temsil ettikleri grubun dinamikleri ve çatışmalarda savunma ve saldırgan taraf olma hasebiyle farklı liderlik türlerine birer örnek teşkil etmektedirler. Öyle ki İzzetbegoviç, cesur, kararlı, tutarlı, sabırlı, zorluklarla mücadele eden, hoşgörülü, empati yeteneği güçlü, güvenilir, risk alan, entelektüel kişiliğinin yanı sıra bağımsızlığa, özgürlüğe, insan hak ve özgürlüklerine, demokrasiye, milli kimliğe, dini ve manevi değerlere dair inançlarının ve ilkelerinin etkisiyle onarıcı bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca onun onarıcı bir lider olarak ortaya çıkmasında grubunun dinamikleri ve çatışmanın savunma tarafında olması da etkili olmuştur. Müslüman Bosnalıların Yugoslavya'nın dağılma sürecinde savunma pozisyonunda olması, Hırvat ve Sırp saldırılarına karşı kendi varlıklarını koruma mücadelesi veren bir grup olarak öne çıkmaları, mücadele ve direnişlerini kurtuluş savaşı olarak görmeleri, etnik milliyetçilikten, nefretten ve intikam isteğinden sıyrılmış bir milli kimlik bilinci ile hareket etmeleri de İzzetbegoviç'in barıştan ve uzlaşıdan yana politikalar benimsemesine olanak sağlamıştır. Çünkü onun amacı bir an önce çatışmaları sonlandırmak, halkına karşı işlenen insanlık ve savaş suçlarını durdurmak olmuştur. Bunun içinde uluslararası toplumun desteğini alması gerektiğini bilen İzzetbegoviç, diplomasi ve iletişim odaklı bir liderlik modeli geliştirerek hem İslam hem de Batı dünyasının desteğini almak için mücadelesini sürdürmüştür. Öte yandan İzzetbegoviç, halkının taleplerini, beklentilerini ve onların bağımsızlık isteklerini bilen ve paylaşan bir lider olarak Boşnakların direnişinde etkili bir lider olmuştur. İzzetbegoviç, onlara bağımsızlık mücadelelerinde bir rehber, bir lider olarak görev yapmış, direnişlerinin sembolü ve temsilcisi haline gelmiştir.

İzzetbegoviç'in liderliğinin şekillenmesine etkili olan bir diğer aktör de içinde bulunulan koşullardır. Bosnalı Müslümanların sayıca az olması ve tek başına Boşnakların bir devlet kuramayacaklarının farkında olan İzzetbegoviç, bağımsız bir ülkenin ancak diğer etnik gruplarla mümkün olacağının farkındadır. Bu nedenle etnik gruplar arasında güven ve

üst bir kimlik inşa etme amacıyla Bosna'nın çok kültürlü yapısının korunması gerektiğini, Bosna'daki tüm halkların eşit haklara sahip olduğunu, söz konusu hakların anayasal güvence altına alınacağını, bağımsız, demokratik bir devlet kurma amaçlarını her fırsatta dile getirmiştir. Onun bu söylemleri sadece Boşnaklar üzerinde değil etnik milliyetçi olmayan, sağduyudan ve bütüncül bir Bosna Hersek fikrinden yana olan Bosnalı Sırplar, Bosnalı Hırvatlar üzerinde de etkili olmuştur. Güven ve uzlaşma odaklı bir liderlik yürüten İzzetbegoviç, tüm etnik grupların desteğini almak için etik değerlere ve şeffaflığa vurgu yapmaya devam etmiştir.

İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin aksine Miloşeviç, kişiliğinin yanı sıra inançları, değerleri, öncelikleri, grubunun beklentileri, talepleri, içinde bulunulan sosyal bağlam neticesinde yıkıcı bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Hitabet yeteneğine sahip, kitleleri mobilize etmeyi başaran, karizmatik, narsist, sömürücü kişiliğiyle iç grubu içinde artan Sırp milliyetçiliğinin etkisi, onun yıkıcı bir lider olmasına neden olmuştur. Öyle ki siyasi kariyerine komünist partide başlayan Miloşeviç, grubu içinde artan milliyetçiliğin farkına vararak siyasi çizgisini sosyalist-milliyetçi bir çizgiye kaydırmıştır. Aynı zamanda ülkenin ve federasyonun içine düşmüş olduğu ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar, denge mekanizmalarının olmayışı, kurumsallaşamama, iç grup içinde artan algılanan tehdit de Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinin ortaya çıkışında etkili olan diğer etkenlerdir.

Miloşeviç, karizmasını kişisel çıkarlarını öncelemek için kullanmayı başaran, kişiselleştirilmiş karizmatik liderliğin de bir örneğidir. Ayrıca Sırpların, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde saldırgan pozisyonda yer almaları, Miloşeviç'in medya üzerinden gerçekleştirdiği manipülasyon ile milis kuvvetleri silahlandırıp onlara maddi ve manevi anlamda destek vermesi Sırpların saldırganlığını daha da artırmıştır. Öte yandan söylemlerinde sıklıkla Sırp halkının tarihsel haksızlığa ve adaletsizliğe uğradığını ifade ederek mağduriyet temelli bir milliyetçilik meydana getirmesinin yanı sıra Sırpların, Yugoslavya'nın en büyük ve en güçlü grubu olduğuna dair ki söylemleri de bu saldırganlığı artırmıştır. Böylece Miloşeviç grubunu tarihsel mağduriyet algısı üzerinden manipüle etmiştir. Yine grubu içinde korkuyu yayarak onlara dış düşmanlar icat etmiştir. Bu düşmanlara karşı da kurtarıcı bir lider olarak kendini kabul ettirmeyi başarmıştır. Zaten kendilerine milliyetçi ve güçlü bir lider arayışında olan Sırplar, beklentilerini yerine getirecek ulusal kahramanları olarak Miloşeviç'i görmüşlerdir. Bu bağlamda etnik milliyetçilikten doğan beklentiler, yıkıcı liderliğin ortaya çıkışında önemli olmuş, iç grubun beklentisi, Miloşeviç'in liderlik sürecini hem etkilemiş hem de ondan etkilenmiştir.

Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olmasına rağmen söylemleri incelendiğinde barıştan ve uzlaşıdan yana bir söylem geliştirdiği tespit edilmiştir. Kullandığı "beyaz el" stratejisi ile söylemlerinde barıştan yana bir tutum izlerken arka planda paramiliter grupları desteklemeye devam etmiş, çatışmaları körüklemiştir. İktidarı döneminde dört savaş, sayısız çatışma yaşayan, Yugoslavya'nın dağılmasına neden olan tek lider olmasa da en etkili lider olan Miloşeviç'in söylemlerinde yapıcı ifadeler kullanmasının sebeplerinden ilki Miloseviç'in kişiliği ve hukukçu olması ile açıklanabilir. Öyle ki oldukça zeki ve iyi bir hukukçu olan Miloşeviç, açıktan bir savaş yürütmekten ziyade dolaylı yollardan savaşmıştır. Yugoslavya'nın dağılmasına neden olan Hırvatistan, Slovenya ve Bosna Hersek savaşlarında Sırbistan'ın savaşta olmadığını her fırsatta dile getirse de Sırp milis kuvvetlerine yardım etmekten, onları silahlandırmaktan da geri durmamıştır. Her ne kadar birlik, beraberlik, halkların eşitliği, barış gibi ifadeler söylemlerini süslese de arka planda iç grubunu silahlandırmaya, onları çatışma konusunda cesaretlendirmeye devam etmiştir. Miloşeviç'in söylemlerinde yapıcı ifadeler kullanmasının sebeplerinden bir diğeri hem uluslararası toplum nezdinde hem de kendi grubu içinde meşruiyetini tekrar kazanmak ve imajını düzeltmek istemesidir. Uluslararası toplum tarafından Sırbistan'a uygulanan ekonomik yaptırımlar neticesinde büyük bir ekonomik krizle mücadele etmek zorunda kalan Miloşeviç, çatışmalara neden olan bir lider olarak lanse edilmesi nedeniyle gördüğü zararı yok etmek, meşruiyetini sürdürmek, uluslararası alandan destek görmek, yaptırımları kaldırmak için barıştan ve uzlaşıdan yana bir imaj çizmek istemiştir.

Üçüncü neden ise Miloşeviç'in zaman kazanma isteğidir. Açıktan barış ve uzlaşmadan yana bir dil kullanmış olsa da temel amacı zaman kazanarak orduyu güçlendirmek, milis kuvvetlerle iş birliği yapmaktır. Dördüncü neden ise propaganda ve manipülasyon aracı olarak barıştan yana bir söylem geliştirmiş olmasıdır. Bu tarz söylemlerle aslında sebep olduğu savaşları ve çatışmaları gölgelemek isteyen Miloşeviç hem grubu hem de uluslararası toplum üzerinde barıştan yana bir lider imajı çizmek istemiş, kendi yıkıcı liderliğini gölgelemeyi amaçlamıştır. Beşinci neden ise dış baskılardan kaçma ve müttefiklerini koruma isteğidir. Özellikle ekonomik yaptırımlardan bunalan Miloşeviç, NATO ve BM'nin, egemenlik alanına daha fazla müdahale etmelerini önlemek adına barıştan yana bir söylem geliştirmiştir. Yine bölgesel gücünü ve müttefiklerini korumak adına da barış söylemi üzerinden bir strateji belirlemiştir. Ancak her ne kadar hoşgörüden, iş birliğinden ve halkların eşitliğinden bahsetse de arka planda her daim Sırpları önceleyen, onlara bir mağduriyet psikolojisi yükleyen, ihanete uğradıklarını, etraflarının iç ve dış

düşmanlarla çevrili olduğundan bahseden, takipçilerine korku aşılayan ve bu güvensizlik ortamından beslenerek kendini kriz durumunun çıkış yolu, kurtarıcısı olarak gösteren bir liderdir.

Bu bağlamda siyasal liderlerin kişiliklerinin yanı sıra iç grup dinamikleri, beklentileri ve içinde bulunulan sosyal bağlam sebebiyle farklı liderlik modellerinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. İzzetbegoviç ile Miloşeviç'in de birbirine zıt liderler olmaları bu sebepler neticesinde gerçekleşmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, her iki liderin liderlik türleri ile etnik gruplar arasındaki çatışmalarda oynadıkları roller, liderlik türleri: onarıcı ve yıkıcı liderlik, etnik grupları üzerindeki etkileşimleri, liderlerin sonuçları ve mirasları olmak üzere üç ana başlık altında detaylı bir şekilde incelenmektedir.

1. LİDERLİK TÜRLERİ: ONARICI VE YIKICI LİDERLİK

Çalışmanın bu bölümünde Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç'in siyasi liderliği onarıcı ve yıkıcı liderlik modeli kapsamında; liderlik modelleri, liderlik motivasyonları ve kriz yönetimi başlıkları altında ele alınmaktadır.

1.1.Liderlik Modelleri

Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç her ne kadar etnik gruplarına karşı sosyal kimlik liderliği yapmış olsalar da liderlik modelleri farklıdır. Öyle ki İzzetbegoviç' in siyasi liderliği, etik, vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik liderlik modellerini içeren onarıcı liderlik modeline uygunken, Miloşeviç'in siyasi liderliği, dönüşümcü, narsist, otoriter, güç istenci yüksek, popülist milliyetçi, kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik özellikleri ile yıkıcı liderlik modelinin bir örneğidir.

İzzetbegoviç, çevresindeki üzüntüyü yok etmek, halkının asimile olmasını engellemek, grubuna hayat vermek amacıyla umudu yeşertmek, geniş grup kimliğini ülküleştirmek ve ortak özsaygıyı artırmak için çabalayan, bu amaçla bağımsız, özgür, demokratik ve bütüncül bir Bosna Hersek Devleti kurmak için kurtuluş mücadelesi veren, onarıcı bir liderdir. İzzetbegoviç'in amaçlarını ve görevlerini, ötekini öldürmeden, şiddeti araçsallaştırmadan, kitlelere soykırım gerçekleştirmeden, intikam peşinde koşmadan yerine getirmeye çalışması, üstün güven ve hâkimiyet havasına sahip olması nedeniyle grubu üzerindeki etkisi, diplomasinden ve müzakereden yana oluşu, adalete ve demokrasiye karşı duyduğu inanç, insan hak ve özgürlüklerine verdiği değer, takipçilerine bir gelecek inşa etme çabası, grubu ile güçlü iletişimi, vizyonerliği, dönüşümü teşvik etmesi, takipçilerine ilham kaynağı olması onu onarıcı bir lider olarak tanımlamayı mümkün kılmaktadır.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren en önemli etken şüphesiz kişiliğidir. Cesur ve kararlı kişiliği, tutarlı duruşu, zorluklara karşı pes etmeyişi, sabırlı ve dirençli olması, içinde yaşadığı topluma karşı duyarlı oluşu, empati ve hoşgörü yeteneğinin yüksek oluşu, umuda ve iyimserliğe karşı sarsılmaz inancı bu kapsamda öne çıkan özellikleridir. Savaş döneminde ve barışın inşasında takipçilerine sürekli umutlu olmalarını salık veren İzzetbegoviç, zorluklar karşısındaki mücadelesiyle, pes etmeyişiyle, dik ve omurgalı duruşu ile adeta takipçilerine ilham olmuştur. İzleyenlerinin moralini yüksek tutmak için gayret gösteren İzzetbegoviç, en zor şartlarda dahi başaracaklarına dair olan inancını korumuş, takipçilerini de cesaretlendirmiştir.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren bir diğer etken ise karizmatik bir lider oluşudur. Jerkovic (2008)'e göre İzzetbegoviç, *"karizmatik biri idi, açıklama yaparken inandırıcı, anlatırken önerici idi. Orta çizgide yürüyen, sevincinde, üzüntüsünde, kazancında, kaybında, takdir ve eleştirisinde… her şeyinde ölçülü bir adamdı"* (s. 37). Güvenilir ve ahlaklı kişiliği, onun karizmatik liderliğinin hem ortaya çıkışında hem de gelişiminde etkili olmuştur. İzzetbegoviç, kolektif çıkarlara hizmet etmeyi düstur edinmiş, kişisel menfaatleri öncelemeyen, takipçilerini geliştirmek, güçlendirmek ve onları amaçları uğruna mücadele etmeleri için destekleyen bir lider olmuştur. Ayrıca o, etik değerlere verdiği önemle etik liderliğin özelliklerini de taşımaktadır. İnsana insan olması hasebiyle yüklediği anlam ve saygı, adalete ve hakkaniyete olan inancı, barıştan ve uzlaşmadan yana oluşu, her fırsatta ahlaki ve dini kavramları kullanarak yapmış olduğu sağduyu çağrısı, demokrasiye, bağımsızlığa ve ülkenin tüm grupları ile bir bütün olarak var olmasına dair ki keskin inancı, çoğulculuğa verdiği değer, insan hak ve özgürlüklerine dayalı liderliği, kültürel farklılıklara ve diğer grup üyelerine karşı duyduğu hoşgörü, etnik milliyetçilikten uzak milli kimlik anlayışı, sosyal adaleti tesis etme çabası ile güvenilir, hesap verebilir ve şeffaf yönetim anlayışıyla etik siyaset anlayışına dair pek çok prensibe sahiptir. İzzetbegoviç aynı zamanda, Bosnalı Müslümanlar için dönüşümü ve değişimi başlatan bir lider olarak dönüşümcü bir liderdir, geliştirdiği vizyonlarla halkına vizyoner liderlik de yapmıştır.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren bir diğer etken de inandığı değerler ve İslam dinine olan bağlılığıdır. Bu bağlılık onun hem kişiliğini geliştirmiş hem de liderlik sürecini etkilemiştir. İzzetbegoviç, tüm hayatı boyunca çeşitli zorluluklarla mücadele etmiştir. Zorluklarla mücadele edişinde de içsel motivasyonunu yüksek tuttuğu, özellikle İslam dininin öğretilerinden çok faydalandığı görülmektedir. Yine

Allah'a karşı duyduğu keskin, sarsılmaz inanç ve teslimiyet onun içsel motivasyon kaynaklarından biridir. Yaşadıkları tüm zorluklara rağmen, grubuna insan kalmayı öğütleyen İzzetbegoviç, ahlaklı duruşunda ısrarcıdır. Konuşmalarında ahlaki değerler ile dini referanslara sıklıkla yer veren İzzetbegoviç, siyasetin ahlaktan ayrı olamayacağını, bu noktadaki en büyük referansının da İslam'ın ahlak anlayışı olduğunu ve etik değerlerin siyasete yön vermesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu olumlu ısrarı da onun grubu üzerindeki etik liderliğinin göstergesidir. İzzetbegoviç'in etik siyaset anlayışında önemli bir rol oynayan bir diğer ilke de hoşgörü ilkesidir. Kültürel farklılıklara saygı duyan, öteki etnik ya da dini grup üyelerine karşı önyargı, nefret ya da kin beslemeyen İzzetbegoviç, sıklıkla *"tüm halklarıyla bağımsız ve bütüncül Bosna formülünden"* bahsetmiştir. Bu formül, aynı zamanda onun en büyük vizyonudur. *"Bütüncül, özgür, bağımsız ve demokratik bir devlet kurma"* vizyonu ile mücadelesini yürüten İzzetbegoviç, bu vizyona ulaşmak için grubunu cesaretlendirmiş, onlara vizyoner liderlik yapmıştır. Özgürlüğe karşı hissettiği yoğun arzu, yürüttüğü tüm mücadelede onun içsel motivasyon kaynaklarından bir diğeridir. Öyle ki Bosna'nın bütünlüğü, bağımsızlığı, özgürlüğü için mücadele edişi, ayrıştırıcı değil kapsayıcı ve kuşatıcı söylemleri, tüm ayrımcı ve dışlayıcı fikirleri, yöntemleri, uygulamaları reddedişi, insan hak ve özgürlüklerine, adalete, demokrasiye olan inancı, bu uğurda belirlediği stratejiler ve yöntemler ile hareket edişi, takipçilerini bu vizyona ulaşmak için mücadeleye davet edişi, ayrıca Müslüman halkın diğer halklarla aynı statüye kavuşmalarını sağlama çabası, Müslümanlar arasında milli kimlik şuurunu canlandırma isteği onun vizyoner liderliğinin diğer göstergeleridir.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren bir diğer özelliği de Bosna'nın gerek bağımsızlık sürecinde gerek sonrasında yaşanan değişim ve dönüşümleri yönetebilme marifetidir. Bu marifet onun dönüşümcü liderliğinin de bir göstergesidir. İzzetbegoviç'in karizmatik ve güvenilir kişiliği, entelektüel birikimi, Bosna-Hersek'in bağımsızlık mücadelesi, barış ve uzlaşma yanlı politikası, takipçileri üzerindeki tesiri, dönüşümcü bir lider olarak tanımlanmasına imkân sağlamaktadır. Öyle ki o, Bosna'nın değişim ve dönüşüm sürecini başlatan en önemli siyasal aktörüdür. Soykırım sonrası ülkedeki birlik ve beraberliğin tesisi için onarıcı ve birleştirici bir dil kullanmaktan vazgeçmeyen İzzetbegoviç, ülkenin yeniden inşa edilme sürecinde de etkin bir rol oynamıştır. Tüm bu hususlarda başarılı olmasında ise karizmatik ve güvenilir kişiliğinin önemli bir payı vardır. O, ilkeli ve dürüst yaklaşımı ile liderliğinin özgün yanını ortaya koymuştur.

İzzetbegoviç'in liderliğinde; *"kimlik, özgürlük, bağımsızlık, demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, dini ve manevi değerlere bağlılık"* kavramlarının öne çıktığını, mücadelesinin bu kavramlar etrafından şekillendiğini söylemek mümkündür. Öyle ki onun liderliği, bu değerler ve inançlar etrafında şekillenmiştir. Milliyetçilikten uzak milli kimlik vurgusu, ötekileştirmekten, etnosentrizmden uzak kendi kimliklerini koruma iddiası, siyasi kariyerinin temel amacı olan bağımsızlık arzusu ve özgürlük mücadelesi, insan hak ve özgürlüklerine dayalı demokratik devlet tahayyülü, dini ve kültürel değerlere atıfta bulunarak takipçilerine yol gösterişi, metinlerinde ve konuşmalarında en sık karşılaşılan ifadelerdendir. Öte yandan katliama karşı katliamla karşılık vermeyişi, intikam peşinde olmayışı ve grubunu da bu şekilde yönlendirmesi, çözümün uzlaşma ve diplomasi ile geleceğinin bilincinde olması, belirlediği vizyonlar ve stratejik planlar, savaş suçlularının yargılanmasını öncelemesi, adaletin onarıcı yönünü ortaya çıkarması, her türlü ayrımcılıkla mücadele edişi de İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin birer yansımasıdır. Sade ama çok tabakalı bir kişiliğe sahip olan İzzetbegoviç, özgürlüğe olan düşkünlüğü, doğru sözlü ve açık bir insan oluşu, ırk şovenizminin var olduğu bir ortamda çok etnikli, bir arada yaşayan toplum iddiasını savunması, uzlaşma ve diplomasiyi en güçlü silah olarak kabul etmesi ile çağdaşlarından farklı bir liderlik modeli çizmiştir.

Aliya İzzetbegoviç'in aksine Slobodan Miloşeviç'in liderliği onarıcılıktan uzak, oldukça yıkıcı bir liderliktir. Güç istenci yüksek, narsist, karizmatik, otoriter ve popülist milliyetçi bir lider olarak karşımıza çıkan Miloşeviç, on üç yıllık kesintisiz iktidar döneminde dört savaş ve pek çok iç çatışma, soykırım ve etnik temizlik vakalarına dolaylı ve doğrudan etki etmiş, 2001 yılında tutuklanarak Lahey'de Uluslararası Adalet Divanı'nda yargılanan ilk devlet başkanı olmuştur.

Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına kaynaklık eden en önemli unsurlardan biri kişiliğidir. Miloşeviç'in kişiliği ve liderlik özellikleri incelendiğinde İzzetbegoviç'ten oldukça farklılaştığı görülmektedir. Miloşeviç, güç ve kontrol istenci fazla, hırslı, otoriter yönetim anlayışı ve askeri güç kullanmaya yatkınlığı olan liderlik özelliklerinin yanı sıra, empati eksikliği, aceleci ve saldırgan eğilimlere sahip, kişisel çıkarlarını kolektif çıkarlara önceleyen, kendini ön planda tutan, sömürücü, diğerlerinin duygularını hiçe sayan, kayıtsız, acılara karşı duyarsız kişiliğiyle etnik temizlik politikaları ve geniş çaplı insan hakları ihlalleri gibi psikopatik eğilimlere sahip olmasıyla yıkıcı liderliğin önemli bir temsilcisi haline gelmiştir. Özellikle güç ve kontrol istenci onun önde gelen liderlik özelliklerinden biridir. Ayrıca benmerkezci, kibirli, kendi yalanlarına güçlü bir

şekilde inanan, kendini çok seven ve önceleyen özellikleri ile kötü huylu narsistik bir kişiliğe sahip olan Miloşeviç, söylemlerinde ideolojik motifleri sıklıkla kullanmıştır. Çevresindekilere güvenmeyen, aşırı kuşkucu, kibirli, soğuk ve mesafeli kişiliği ile paranoid kişilik bozukluğunun da özelliklerini taşımaktadır. Katı kuralları olan hiyerarşik, disiplinli, sevgisiz, baskıcı, yetkeci bir anne tarafından büyütülmüş olan Miloşeviç, "yetkeci kişilik" özelliklerine de sahiptir. Babası tarafından terk edilmesi de onun zor bir çocukluk geçirmesine neden olmuştur.

Miloşeviç, İzzetbegoviç'in aksine hayatı boyunca çok az arkadaşa sahip olmuştur. Miloşeviç'in müttefikleri her zaman geçici olmuş, işine yaramadıklarında bir kenara itilmişlerdir. Genellikle siyasi kirli işlerini başkalarına yaptırmıştır. Öte yandan hep bir dava içinde olan İzzetbegoviç, arkadaşlarına, öğrencilerine entelektüel birikiminin de etkisiyle bir nevi "abilik" yapmıştır.

Miloşeviç, paramiliter grupların şiddete eğilimlerini bilen ve onları ustalıkla kullanmayı başarmış bir liderdir. Sırpların isteklerini, korkularını bilen ve bunu ustaca yönlendirmeyi başaran Miloşeviç, sosyal kimlik liderliğini kişisel çıkar sağlamak ve siyasal iktidarını sürdürmek adına araçsallaştırmıştır. Miloşeviç özellikle Sırplar arasında, Tito'dan sonra hiçbir Yugoslav liderinin elde edemediği bir etki gücüne sahip olmuştur (Sell, 2002, s. 63). Holbrooke (1999)'a göre de Miloşeviç, Yugoslav liderlerinden en ateşli olanıdır ve milliyetçilik fırsatını fark edip, Sırp milliyetçiliği davasını benimsemiştir (s. 47).

Miloşeviç ile İzzetbegoviç'in liderliği arasındaki en büyük farklardan biri de Miloşeviç'in neyi başarmayı amaçladığına dair büyük bir fikrinin ya da Sırp halkı ile paylaşacağı bir "rüyasının/amacının" olmamasıdır. Her ne kadar grubuna liderlik yapmış olsa da hiçbir zaman onlardan biri gibi olmamıştır. Açıkça "Büyük Sırbistan" idealini dile getirmemiş, milliyetçi duyguları araçsallaştırmış, grubunun dini hassasiyetlerini taşımamış, sadece çıkarları için kullanmıştır. Tüm bunları "-mış gibi yaparak" grubunu onlardan biri olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Öte yandan İzzetbegoviç, özellikle Bosnalı Müslümanlar için bir kimlik liderliği yapmış, komünist partiyle öncesinde herhangi bir ilişkisi olmamasının da avantajı ile kendini Müslüman bir entelektüel, özgürlük savaşçısı olarak grubuna kabul ettirmiştir. Ayrıca cesur, kararlı, güvenilir ve ahlaki kişiliği de bu etkiyi artırmış, takipçilerine bağımsız ve bütüncül bir Bosna Hersek rüyası/hedefi/vizyonu sunmayı başarmıştır. Ancak onun bu başarıyı sağlamasındaki en önemli etken bu rüyayı bizzat kendisinin içselleştirmiş olmasıdır. Öyle ki bu rüya sadece Bosnalı Müslümanlar

tarafından değil aynı zamanda Bosnalı aşırılıkçı olmayan Sırplar ve Hırvatlar tarafından da benimsenmiştir.

Miloşeviç'in güç ve kontrol istenci o kadar fazladır ki Sırbistan'da iktidara geldiğinde tek amacı tüm Yugoslavya'ya hükmetmektir. Ancak bunu gerçekleştirmesi için öncelikle Kosova'daki Arnavut liderliği ezmeli, bağımsızlık mücadelesi veren Kosovalı Arnavutları bastırmalı ve Sırbistan üzerinde tam kontrolü sağlamalıydı (Sell, 2002, s. 64). Bunu yapmak için de kendini karizmatik bir milliyetçi olarak yeniden icat etmiş ve kelimelerin insanlar üzerindeki etkisini, onları nasıl harekete geçirebileceğini öğrenmiştir. Özellikle kendini korku içinde güvensiz, savunmasız, kimsesiz ve tehdit altında hisseden Sırplar ile aşırılıkçı, militan gruplar üzerinde önemli bir etki sağlayan Miloşeviç, kendini tüm Yugoslavya Sırplarının koruyucusu olarak ilan etmiştir.

Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına kaynaklık eden en önemli unsurlardan biri de takipçilerinin özellikleridir. Sırp toplumunun içinde gelişen etnik milliyetçilik, aşırılık yanlısı paramiliter grupların varlıkları ile diğer gruplara hakimiyet kurma istekleri neticesinde şiddetin araçsallaştırılması ve meşru görülmesi Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine kaynaklık etmiştir. Miloşeviç, takipçilerinin algısında Sırp üstünlüğünü savunan bir kahraman, Yugoslavya'nın diğer cumhuriyetlerinde yaşayan Sırp azınlık haklarının savunucusu olarak güçlü bir imaja ve itibara sahiptir. Özellikle konuşmalarında Sırp azınlıkları öncelemesi, halkına yardım etmek isteyen iyi niyetli konuşmacı tavrı, acı çeken halkı ile kendini özdeşleştirmesi, Sırp halkını sürekli yücelten söylemleri de bu güçlü imajı desteklemiştir. Ayrıca aşırılıkçı grupların Miloşeviç'i desteklemelerinin nedeni Stevanoviç (2005)'in de ifade ettiği gibi "*fantezilerini gerçekleştireceğine inandıkları için Miloşeviç'e boyun eğmeleridir"* (s. 109).

1988'de magazin basını Miloşeviç'i "Yılın Adamı" seçmiş, Miloşeviç'in fotoğrafları vitrinlerde ve otobüslerin üzerlerinde asılmaya başlanmış, onun adına şarkılar ve şiirler bestelenmiş, takipçileri onun sağlığı için mum yakıp dualar ederken, kalabalıklar onun emriyle bir araya gelip dağılmaya başlamışlardır. *"Slobodan yeryüzünde yürüdükçe halk kimsenin kölesi olmayacaktır"* (Macura, 2016, s. 117) söylemi takipçiler arasında yaygınlaşmıştır. Yine bu durumun bir başka göstergesi olarak *"Sloba-Sloboda"* haykırışlarıyla Miloşeviç'i takip etmeye devam etmişlerdir. Özgürlük kavramı ile Miloşeviç adeta bir bütün haline gelmiş, takipçilerinin algısında Miloşeviç, özgürlüğe giden yolun açıcısı olarak kabul görmüştür. Yine Karadağ'da yaşayan halk da *"Slobodan, komünist olsan bile seni, Yüce İsa'yı sevdiğim gibi seveceğim"* şarkıları eşliğinde Miloşeviç'e olan

bağlılığını ifade etmişlerdir (Stevanoviç, 2005, s. 64). Yıllardır Tito yönetimi altında kendilerini aşağılanmış, mağdur edilmiş hisseden Sırplar için Miloşeviç bekledikleri kurtarıcı lider olarak tasvir edilmiştir. Öyle ki Arnavut polislerin Kosovalı Sırpları dövmesi üzerine, grup üyelerine seslenen Miloşeviç; *"Bir daha sizi kimse dövemeyecek"* ifadesiyle sadece Kosovalı Sırplara seslenen bir yaklaşımdan ziyade aslında tüm Sırplara bir çağrıda bulunmuştur. Milliyetçi Sırpların en derin korkularını hem besleyen hem de onu sömüren bir lider olarak Miloşeviç, popülizmden de oldukça faydalanmıştır. Miloşeviç, halkına milliyetçiliği aşılamaktan ziyade var olan etnik milliyetçiliği kışkırtarak ve sömürerek iktidarını sağlamlaştırmak istemiştir.

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğini ortaya çıkaran bir diğer unsur ise çevresel faktörlerdir. Özellikle kurumsallaşmanın ve denetimin yetersiz olması sonucu hem federasyon hem de Sırbistan içinde güçlenen Miloşeviç, hukukçu olmasının da verdiği avantajla sistemin boşluklarından yararlanmayı bilmiştir. Öte yandan Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine kaynaklık eden faktörler incelendiğinde, uluslararası aktörlerin bu sürece ciddi bir kaynaklık ettikleri anlaşılmıştır. Öyle ki ABD'li diplomatlar, özellikle Bosna'daki çatışmaların çözümünü Miloşeviç'te aramışlardır. 1995 yılında uluslararası toplum, Miloşeviç'i Bosna'daki kâbusu bitirecek müzakere sürecinin merkezine koymuştur. Holbrooke her ne kadar savaş suçlusu ilan edildikleri için Karadziç ve Mladiç ile bir araya gelmekten çekinmiş olsa da Bosna'da bir Sırp Cumhuriyeti kurması için Karadziç'e askeri ve siyasi destek veren ve yine Mladiç'i Bosnalı Sırp Ordusu'nun komutanı seçen Miloşeviç ile bir araya gelmekten ve yemek yemekten çekinmemiş, üstelik onu Dayton'da barış elçisi olarak görevlendirmiştir.

Bir ihanet ustası olan Miloşeviç, önce Hırvatistan'daki Sırplara, sonra Bosnalı ve Kosovalı Sırplara, en nihayetinde ise Sırbistan'a ihanet etmiştir. Önce Yugoslavya'daki tüm Sırpların koruyucusu olarak kendini ortaya atmış, buna hem kendini hem de takipçilerini inandırmıştır. Narsist, hırslı ve kibirli kişiliği gerçeklerle yüzleşmesini engellediği için amacına ulaşmak adına türlü savaş ve insanlık suçu işlemekten de geri durmamıştır. Kullandığı "beyaz el" stratejisi ile söylemlerinde barıştan yana bir tutum izlerken arka planda paramiliter grupları desteklemeye devam etmiş, çatışmaları körüklemiştir. Yugoslavya'nın dağılmasına engel olamayacağını anladığında ise Sırbistan'ı önceleyen bir yaklaşımla, Sırbistan üzerindeki ekonomik yaptırımları kaldırmak adına diğer ülke topraklarında kalan Sırpları yüz üstü bırakmaktan imtina etmemiştir.

"*Hile, ahlaksızlık, şantaj, demagoji ve iktidarı pervasızca kullanma"* (Stevanoviç, 2005, s.108) Miloşeviç'in en sık başvurduğu yöntemlerdir. Miloşeviç, önce grubunun

korkularını kullanmış hem iç hem dış gruplardan gelen tehditlerden bahsetmiştir. İçerde federasyondan ayrılmak isteyen grupları hainlikle suçlamış, dışarda ise başta ABD olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinin federasyonu bölmek amacıyla, ülkeleri üzerinde bir komplo kurduklarını iddia etmiştir. Miloşeviç, Yugoslavya'da yaşanan yıkımın temel yapıcılarından biri olduğu halde her zaman barıştan yana bir söylem takınmıştır. Bu, onun en iyi savunma mekanizmalarından biridir. Hayatı boyunca işlediği tüm suçları inkâr eden, kanıtlar gösterildiğinde onları yalan ya da düzmece olmakla suçlayan, düşmanlarının komplosuna maruz kaldığını ifade eden Miloşeviç, bu tarz savunma mekanizmaları ile kendini meşru göstermeye devam etmiştir. Miloşeviç, tüm siyasi hayatı boyunca bu düşmanları dile getirmiş, yaşanmış tüm yıkımlardan ve suçlardan da en ufak bir sorumluluk duymamış, tüm suçlamaları ya uluslararası aktörlere ya da içerde bu aktörlerle iş birliği yapan muhaliflere yüklemiştir. Bu durum, onun sorumluluktan kaçan kişiliğinin ve yıkıcı liderliğinin diğer göstergeleridir. Bu bağlamda Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinin ortaya çıkışında temelde üç unsurun etkili olduğu söylemek mümkündür. Bunlar, kişiliği, iç grubunun dinamikleri, beklentileri ve çevrenin uygunluğu yani içinde bulunulan sosyal bağlamın şartlarıdır.

1.2.Liderlik Motivasyonları

Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç'in liderlik motivasyonlarının oldukça farklı olduğu görülmektedir. Öyle ki İzzetbegoviç, barıştan ve uzlaşıdan yana olan net ve samimi tavrı ile tüm halkların eşit ve barış içinde yaşadığı, demokrasinin egemen olduğu, özgür, bağımsız bir devlet kurma motivasyonu ile mücadelesini yürütmüş, savunmada kalmıştır. İzzetbegoviç için bağımsızlık en temel ulaşılması gereken hedeftir. Bu nedenle tüm mücadelesini büyük bir kararlılık ile sürdürmeyi başarmıştır. Onun için içsel bir motivasyon kaynağı olarak bağımsızlık, tüm siyasal yaşamını etkileyen, dönüştüren bir mücadele haline gelmiştir. Cesur, kararlı, tutarlı duruşu ile zorluklara karşı mücadele eden kişiliği de bu mücadelenin devam etmesine olanak sağlamıştır. Onun bu derin tutkusu, karizmatik liderliği, güçlü hitabeti ve grubu ile yakın bir iletişim kurma becerisi özellikle Bosnalı Müslümanların İzzetbegoviç'i desteklemesine kaynaklık etmiştir. Ulusal bir kahraman olarak kabul edilen İzzetbegoviç bu mücadelede, cesareti, kararlığı ve geri adım atmayışı ile tanınmaktadır. Elbette vizyoner liderliği ve ahlak kurallarına uyma hassasiyeti, uluslararası hukuka duyduğu güven, her türlü aşırılığı ve radikalizmi reddeden demokratik siyaset anlayışı, Müslüman entelektüel bir lider oluşu da onun, grubuyla etkileşimini güçlendirmiştir.

İzzetbegoviç'in diğer liderlik motivasyonu ise demokrasiye karşı duyduğu büyük özlemdir. Onun bu özlemi uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Sosyalist sistem altında geçen çocukluk ve gençlik yılları, komünizmden ve faşizminden nefret etmesine neden olmuş, içinde yaşadığı siyasal, toplumsal ve ekonomik krizleri bu sisteme bağlamıştır. Ona göre tüm sorunların çözümü vardır: bu da *"çok dinli, çok milletli, çok kültürlü toplumuyla tarihi Bosna formülüdür."* Bu çözüm ona göre insani, demokratik ve Avrupa değerleriyle de uyumludur (İzzetbegoviç, 2020, s. 142). Öyle ki *"Barış içinde, bağımsız, demokratik ve bütün vatandaşlarına yeten bir Bosna Hersek fikri"* (İzzetbegoviç, 2018, s. 36) İzzetbegoviç'in ülkesi ve milleti adına en büyük temennisidir. Tüm yaşamı boyunca da bunun için mücadele etmiştir.

İzzetbegoviç için zorluklarla mücadelede pek çok içsel motivasyon kaynağı vardır. Özgürlük bunlardan biridir. Onun için özgürlük, bir motivasyon kaynağı, bir hedef, bir yoldur. Öte yandan onun için bir diğer motivasyon kaynağı, ulus olma sürecidir. 1994'teki bir röportajda İzzetbegoviç'in, *"Nihayet bir ulus oluyoruz ve kendi devletimizi oluşturuyoruz. Tüm uluslar bunu kanla yaptılar. Tarih hediyeler vermez. Biz de bir istisna olamayız"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 205) ifadesinden bağımsız bir devlet olmak için zorluklarla mücadele noktasında kararlı bir duruş sergilediği anlaşılmaktadır. İzzetbegoviç'in zorluklarla mücadelesinde ona rehberlik eden bir diğer içsel motivasyonu da kötülüğün karşında iyiliğin her zaman üstün olacağına dair inancıdır. Irkçılığı yok saymış, iyilik ve kötülük temelinde kişileri ayrıştırmıştır. Yine çoğunluğa karşı insanın bireyselliğini öncelemiş ve özgürlük kavramını düşünce özgürlüğü ile azınlık hakları temelinden kurgulamıştır. Bu bağlamda eşitlik ve uzlaşı prensipleriyle hareket eden, insan hak ve özgürlüklerini önceleyen, din ve inanç özgürlüğünü benimseyen, uluslararası toplum tarafından tanınan, parlamenter sivil demokrasi temelinde yükselen bağımsız ve bütüncül bir Bosna Hersek Devleti'nden bahsetmiştir.

İzzetbegoviç'in bağımsızlık arzusu, cesur ve kararlı kişiliğinden, zorluklara karşı mücadele edişinden ve tutarlı duruşundan hem etkilenmiş hem de onu etkilemiştir. Ayrıca onun bağımsızlık arzusu, siyasi liderliğinin merkezinde yer aldığı için liderlik özelliklerinin hepsiyle kesişmektedir. Yine yürütmüş olduğu tüm mücadeleler ve belirlediği vizyonlar da bağımsızlık arzusu etrafında şekillenmiştir. Onun mücadelesi, bağımsızlığa karşı duymuş olduğu büyük özlem ve arzudan beslenmiştir.

Miloşeviç ise popülist milliyetçiliği kullanarak önce tüm Yugoslavya'da egemenlik kurma motivasyonuyla saldırılarda bulunmuş, Slovenya, Hırvatistan ve Bosna Hersek'in

bağımsızlıklarını ilan etmesiyle bunun mümkün olmadığını anladığında da Sırpların egemenliğinde bir federasyon kurma motivasyonu ile Arnavutlara karşı çeşitli suçlar işlemiş, iktidarını sürdürmek, güç ve kontrol alanını elinde tutmak ve çıkarlarını korumak adına mücadelesini sürdürmüştür. Takipçileri tarafından ulusal bir kahraman hatta bir kurtarıcı olarak kabul edilen Miloşeviç, bu algının farkına vardıkça ve kalabalıkların gücünü keşfettikçe daha da hırslanmıştır. Bu hırs, kitleleri kontrol etme isteğini ve güç istencini daha da artırmıştır. Böylece iç grubu içinde var olan milliyetçi duygular onun kişiliğinin karanlık yönlerini güçlü bir şekilde etkilemiştir. Miloşeviç, iktidar alanını korumak ve geliştirmek adına, grubunun duygularını etkilemeyi başarmış, onlara bir "tehdit" unsurundan bahsetmiştir. Kendilerini tehdit altında hisseden Sırplar, Miloşeviç'i bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Miloşeviç, bu etkiyi gerçekleştirmek adına özellikle propaganda ve dezenformasyondan yararlanmıştır. Medya üzerinde büyük bir etkisi olan Miloşeviç, düşmanın vahşetini anlatan haberlerle savaşın sorumluluğunu diğer etnik gruplara ve uluslararası topluma yükleme gibi faaliyetlerle gerçekleri çarpıtma yolunu sıklıkla kullanmıştır.

Miloşeviç'in grubu üzerindeki etkisini artıran en önemli araçlardan biri milliyetçiliktir. Her ne kadar milliyetçi bir geçmişten gelmese de siyasi hayatı boyunca kendini milliyetçi bir kişi olarak tanımlamamış olsa da Miloşeviç, iktidara giden yolun milliyetçilikten geçtiğini anlamış ve onu bir araç olarak etkili bir şekilde kullanmıştır. Ayrıca Miloşeviç, Sırp Ortodoks Kilisesi'nin geleneklerini kabul etmemiş, hiçbir zamanda dindar rolü oynamamıştır. Hatta içindeki komünist ruh, bu yeni ortağı hor bile görmüştür. Ancak milliyetçi rolü oynarken kiliseyi koruması gerektiğini bilecek kadar akıllı ve yetenekli bir siyasetçidir. Onun temel amacı ulusun, devletin ve kilisenin kendi çıkarlarına hizmet etmesini sağlayacak şekilde kullanılmasıdır. Miloşeviç'in temel motivasyonu güç ve kontrol isteğini tatmin etmek, kişisel çıkarlarını maksimize etmektir. Bunun için de hem milliyetçi ve dini değerleri, duyguları kullanmaktan çekinmemiş hem de şiddeti araçsallaştırmıştır.

İzzetbegoviç ile Miloşeviç'in liderlik motivasyonlarının oldukça farklı olduğu görülmektedir. Öyle ki İzzetbegoviç, bağımsız, demokratik, insan hak ve özgürlüklerine dayalı, tüm halkların eşit ve özgür bir biçimde huzur ve hoşgörü ile bir arada yaşayabileceği bir Bosna Hersek'e ulaşmak adına mücadelesini yürütüp, tüm motivasyonunu bu mücadeleden alırken, Miloşeviç kişisel çıkarları için mücadele eden, siyasal iktidarını sürdürmek, güç ve kontrol alanını kaybetmemek adına mücadele etmiş, tüm motivasyonunu da buradan almıştır.

1.3.Kriz Yönetimi

Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç'in kriz yönetim biçimleri de farklıdır. İzzetbegoviç, müzakere ve diyaloglar üzerinden, tutarlı bir kriz yönetim biçimi benimsemişken, Miloşeviç, çatışmayı tırmandıran, diyalogları sabote etmeye çalışan, tutarsız davranışları ile süreci bitirmekten çok sürecin devam etmesini amaçlayan ve zaman kazanmaya çalışan bir kriz yönetim biçimi benimsemiştir.

İzzetbegoviç, etik ve vizyoner liderliğinin yanı sıra onarıcı bir lider olarak, sorunların diplomasi ve müzakere yöntemi ile çözüleceğine inanan, uluslararası arenada halkının uğradığı katliamı dile getirmek için çabalayan, stratejilerini bu çerçevede hazırlayan siyasal bir aktördür. Ayrıca her türlü zulme ve soykırıma rağmen adaletten, ahlaktan ve insan olmaktan vazgeçmeyen tavrı, söylemlerinde ve davranışlarında her daim öne çıkmış, grubu ile iletişiminde de temel düstur olmuştur. Onun bu onarıcı ve yapıcı tavrı uluslararası tanınan bir devlet başkanı olarak katıldığı tüm toplantılarda da kendini göstermiştir. 1992-1995 yılları arasında dünyanın pek çok bölgesinde konferanslara katılan İzzetbegoviç, söz konusu toplantılarda yaşadıkları zulmü ve insanlık dışı muameleleri sıklıkla dile getirmiştir. Aynı zamanda uluslararası konferanslarda, silah ambargosu yüzünden kendilerini savunamadıklarını da sıklıkla vurgulayan İzzetbegoviç, *"nefsi müdafaaya tartışmasız olarak hakkımız var"* düşüncesiyle, güçlü ve donanımlı bir ordu karşısında savunmasız bırakıldıklarını sürekli dile getirmiştir. Bu hususta, 1994'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada savaşı; *"Bosna Hersek'i ve onun halkını ezen bu savaşın, insanlık tarihinin en kanlı savaşlarından biri olduğunu, başlangıçta bunun bir savaş değil, silahsız bırakılmış insanlara karşı iyi donanımlı eski Yugoslav Ordusu'nun giriştiği bir saldırı"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 156) olarak tanımlamış, ayrıca halkının bu saldırı karşısında savunmasız ve silahsız bırakıldığını da açıkça vurgulamıştır. Ayrıca soykırıma karşı Avrupalı devletler tarafından yalnız bırakıldıklarını ifade eden İzzetbegoviç, Bosna Hersek'teki felaket durdurulmadan yeni dünya düzeninden ve Avrupa düzeninden bahsedilemeyeceğini de her fırsatta dile getirmiştir. Batı'nın bu zulme sessiz kalması sonucunda Bosna'nın çok kültürlü yapısının da bozulacağını, farklı etnik ve dini grupların barış ve hoşgörü içinde yaşayabileceklerine dair inancın yıkılacağını, zulme uğrayan Müslüman halka yardım edilmezse, bu zulme göz yumanların da suçlu sayılacağını da ifade etmiştir.

Halkının uğradığı zulmü her fırsatta dile getiren İzzetbegoviç, savaş döneminde İslam ülkeleriyle de güçlü bir diyalog geliştirmiştir. Bu kapsamda özellikle birkaç kez İslam Konferansı Örgütü toplantısına katılmıştır. 13 Aralık 1994'te İslam Konferansı Örgütü

toplantısında yaptığı bir konuşmada, referandum ile Bosnalı Müslümanlar için yıllar öncesinden planlanmış bir boyunduruğu ve ikinci sınıf muamelesini reddettiklerini, hayatlarını, dinlerini ve şereflerini korumak için savaşmak zorunda kaldıklarını ve böylece Balkanlarda bir gelenek haline gelen soykırım uygulamalarına ilk kez karşı çıkma cesaretinde bulunduklarını ifade etmiştir. Her zaman barıştan yana olduğuna vurgu yapan İzzetbegoviç, savaşı teknik bakımdan kazabileceklerini düşünmese de diyaloglar üzerinden politik yolla kazanabileceklerine dair büyük bir inanca sahiptir. Öyle ki o adalete, iyiliğe ve barışa dair inancını kaybetmemiş, uluslararası arenada da bu söylemini sürdürmüştür.

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında ve krizlerin çözümünde diplomasi ve müzakere önemli bir yer tutmaktadır. Barıştan ve uzlaşmadan yana olan net tavrı, uğradıkları zulme şiddetle karşılık vermeyen, uluslararası hukuk kurallarına uyma çabasındaki kararlılık ve tutarlılık özellikleri, Bosna Hersek'in çıkarlarını koruma ve savaştan sonra yeniden inşa edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Diplomasi ve müzakere sürecinde pragmatik ve esnek bir yaklaşım geliştiren İzzetbegoviç, temelde bağımsız ve tüm halkları ile bütüncül bir Bosna Hersek vizyonundan vazgeçmeyerek, barışçıl ve uzlaşmacı bir çözümden yana tavır koymuştur. Uluslararası destek sağlamak adına giriştiği faaliyetler, Bosnalı Müslümanların yaşadıkları soykırımı tüm dünyanın gözleri önüne sermiş, bu zulme müdahale edilmesi için kamuoyu vicdanlarına seslenmekten geri durmamıştır.

Miloşeviç ise İzzetbegoviç'in aksine çatışmaları tırmandırmak için paramiliter gruplarla iş birliği yapmayı sürdürmüş, etnik nefreti artırmış, diyalog sürecini yalanları, tutarsız davranışları ile sabote etmiştir. Öyle ki hem Hırvatistan'da hem de Bosna'da Sırbistan'dan gelen paramiliter grupların soykırım yapmalarına göz yummuş, onlara silah desteğinde bulunmuş, özellikle Bosnalı Sırp Ordusu'na yaptığı desteklerle Karadziç'in Bosna'da ezici bir askeri avantaj elde etmesini sağlamıştır. Bosna'da etnik temizlik sürecine başlayan Sırp paramiliter güçleri, Bosnalı Sırp askerlerinin de desteğiyle, büyük bir vahşete imza atmışlardır. Miloşeviç, bölgedeki savaşın başlatılmasının ve barışın gecikmesinin en büyük sorumlusudur. Bir yandan barıştan ve birlikten yana söylemlerini sürdürürken diğer yandan aşırılıkçı grupları desteklemeye, onlara silah vermeye devam etmiştir. Kendini Yugoslavya'daki Sırpların koruyucusu olarak tanımlamış, Sırbistan dışındaki Sırplara karşı herhangi bir saldırı olduğunda *"kollarını kavuşturup oturmayacağını"* duyurmuştur (Sell, 2002, s. 109).

Miloşeviç'i kriz yönetimi konusunda İzzetbegoviç'ten ayıran bir diğer özelliği de değişken ruh halidir. Cesur, kararlı ve tutarlı davranışları ile bilinen İzzetbegoviç'in aksine

Miloşeviç, değişken ruh hali nedeniyle diyalog ve müzakere süreçlerini pek çok kez sabote etmiştir. Söz konusu bu hal, iki Miloşeviç ortaya çıkarmıştır: Bunlardan ilki, sert, otoriter, kargaşa peşinde koşan, savaşçı, Büyük Sırbistan ideali olan, öfkeli, Batıdan nefret eden, Sırpça konuşan bir kişiliğe sahiptir. İkinci Miloşeviç ise cana yakın, nazik, işbirlikçi, Yugoslavya'nın devamı için sorunlara çözüm arayan, sakin, yeterli ve düzgün bir İngilizce ile konuşan özellikler taşımaktadır. Bu ikilik ise müzakere süreçlerinin uzamasına neden olmuştur. Oldukça zeki ve değişken ruh haliyle bilinen Miloşeviç, güç kullanmaktan ve cesur kararlar almaktan korkmayan, kendi kurallarına göre oynamaktan çekinmeyen, sıkıştığı durumlarda ise tepki gösteren, derin sorunlu bir kişidir. Bu özellikleri de şiddetin devam etmesine, barışın gecikmesine, müzakere süreçlerinin sekteye uğramasına, diyalogların uzamasına neden olmuştur.

İzzetbegoviç ile Miloşeviç, insan haklarına dair yaklaşımları ve barış politikaları ile de farklılık göstermektedir. İzzetbegoviç'in Dayton Anlaşması sürecindeki rolü ve savaşı bitirme çabaları, Bosna'da barışın tesis edilebilmesi için savaş suçlularının yargılanması gerekliliğindeki ısrarcı tutumu, adaletin onarıcılığına dair ki inancı, savaş suçlularına ve Bosna'daki zulme kayıtsız kalan Avrupalı ülkelere karşı tutumu bu süreçte öne çıkan özellikleridir. Bu bağlamda İzzetbegoviç'in barış görüşmelerindeki tavrını Holbrooke, şu şekilde ifade etmiştir: *"Aliya İzzetbegoviç asık suratlı ve affetmez bir şekilde oturuyordu. Sert tavrı, Bosna yok edilirken kenarda duran batılı liderlere karşı ahlaki bir sitemdi. İnsanları suçlu ve rahatsız hissettiriyordu"* (LeBor, 2004, s. 249). Holbrooke (1999), İzzetbegoviç'in sofrada Miloşeviç olduğu için yemeğine el sürmediğini de aktarmıştır (s. 291). Miloşeviç ise bu süreçte, çatışmayı uzatan, barışı geciktiren tutumu, savaş suçluları ve milis kuvvetlerle dirsek temasında olması, onları mahkemeye teslim etme konusundaki isteksizliği, işlenen suçları görmezden gelmesi ya da inkâr etmesi ile öne çıkmaktadır. Söz konusu davranışlar ve tutumlar, iki lider arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır.

Miloşeviç, kişisel çıkarlarını korumak, güç ve kontrol alanını kaybetmemek adına savaş suçlusu olarak ilan edilen komutanlar ve siyasilerle dirsek temasını sürdürmeye devam etmiştir. Bu suçlulardan biri Kranija Sırp Cumhuriyeti'nin eski başkanı Milan Babic'tir. İsyancı Sırplar ile Miloşeviç arasındaki siyasi bağı ortaya çıkaran Babic, 1992'de Miloşeviç tarafından Kranija Sırplarının liderliğinden azledildiğinden bu yana Miloşeviç'i affetmemiştir. Tanıklığı aracılığıyla bağımsız Hırvatistan topraklarında azınlık durumuna düşecek Sırpların kendi kaderini tayin etme hakkı çerçevesinde, Miloşeviç rejimi tarafından nasıl istismara uğradıklarını, silaha sarılmaları konusunda nasıl teşvik edildiklerini, Belgrad

tarafından finanse edilen bir savaşa nasıl sürüklendiklerini Miloşeviç'in yargılandığı mahkemede anlatmıştır. Miloşeviç'in iş birliği yaptığı bir diğer savaş suçlusu ise Bosnalı Sırpların komutanı Ratko Mladiç'tir. Mladiç en başından beri Miloşeviç ile beraberdir. Öyle ki Miloşeviç, General Mladiç'i Bosna Sırp Ordusu'nun komutanı olarak görevlendiren kişidir (LeBor, 2004, s. 177). Bosnalı Sırpların komutanı olan binlerce Müslüman ve Hırvat'ın öldürülmesinden doğrudan veya dolaylı olarak sorumlu tutulan ve Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi tarafından savaş suçlusu olarak ilan edilen Mladiç ile Miloşeviç doğrudan iletişim halindedirler. Srebrenitsa Katliamı'ndan sonra bile Miloşeviç, Mladiç'i korumaya devam etmiş, onu mahkemeye teslim etmeme noktasında ısrarcı olmuştur. Holbrooke, Miloşeviç'in Karadziç ile Mladiç'i uluslararası mahkemeye teslim etme konusunda direndiğini, bu kapsamda "*teslim etmem, edemem"* ifadelerini kullandığını aktarmıştır (Holbrooke, 1999, s. 391). Ayrıca Miloşeviç, Bosna ve Hırvatistan savaşlarındaki kirli işlerini ultra milliyetçiler ile suçluları kullanarak yürütmüştür. Gizli eğitim süreçlerinden geçen çoğu haydut ya da suçlulardan milis örgütler oluşturulmuştur.

Miloşeviç, Sırp şiddetini her seferinde inkâr etmiş, bu kapsamda en sık kullandığı kelime ise *"yanlış bilgilendirme"* olmuştur. Miloşeviç'in her anlamda bir inkâr politikası benimsediği görülmektedir. Öyle ki Miloşeviç, Bosna'da Sırp aşırılıkçıları tarafından gerçekleştirilen etnik temizlik iddialarını kabul etmemiş, Karadziç ile Mladiç'i korumayı sürdürmüştür. 1998'de verdiği bir röportajda Miloşeviç, "*İnsanlar ülkenizdeki üst düzey yetkililerin etnik temizlik emri verenler olduğunu söylüyor"* ifadesine, *"Bu doğru değil"* şeklinde yanıt vermiş, konuşmasının devamında; "*Karadzic ve Mladic, İzzetbegoviç ve Genelkurmay Başkanı'nın yapmadığı hiçbir şeyi yapmadılar"* ifadelerini kullanmıştır. Bunun üzerine kendisine "*Ama binlerce insanın boğazını kesmediler mi?"* sorusu yöneltilmiş, *"Bunu destekleyecek hiçbir kanıt yok"* şeklinde cevap vermiştir. Yine bu konuşmada Miloşeviç'e "*Pişman olduğunuz bir şey var mı?"* soruyu sorulmuş, *"Tek yaptığım barışı aramaktı. Bu arayışta birçok hata yapıldı ve hiç kimse bundan muaf değildir. Özellikle pişman olduğum bir şey yok ve vicdanım rahat"* ifadelerini kullanmıştır (Milosevic, 1998). Miloşeviç'in söylemlerinde inkâr politikasına devam ettiği, savaşı ve soykırımı meydana getiren en önemli aktörlerden biri iken barış söylemini sürdürdüğü görülmektedir. Bu kapsamda Miloşeviç'in en büyük stratejilerden birinin inkâr etmek olduğunu söylemek mümkündür.

İzzetbegoviç ise savunma ve güvenliği sağlamak için yürüttüğü mücadelede diplomasi ve müzakere başta olmak üzere uluslararası arenada ilişkiler geliştirerek

stratejilerini ortaya koymuştur. Ancak İzzetbegoviç'in belirlediği stratejik planlar, Bosna Savaşı öncesinde ve sonrasında farklılık göstermiştir. Savaş öncesi dönemde İzzetbegoviç'in stratejisi sivil bir direniş kurup, barışçıl yollarla ve boykotlarla Bosnalı Müslümanların halklarını korumak olmuştur. Bunun yanı sıra her türlü uluslararası ambargoya rağmen bir ordu kurmayı da başarmıştır. İzzetbegoviç'in bu dönemdeki stratejilerinden biri de diplomatik yollar aracılığıyla barışın tesis edilmesini sağlamak, uluslararası desteği mobilize etmektir. Öyle ki İzzetbegoviç, Bosnalı Müslümanların maruz kaldıkları zulmü ve soykırımı her fırsatta dile getirerek, uluslararası düzeyde farkındalık oluşturmak için ciddi bir çaba göstermiştir. İzzetbegoviç, savaş sonrasında ise Bosna'nın tekrar bir bütün olarak, halkların barış ve huzur içinde bir arada yaşayabilmelerinin tek yolunun adalet ile olacağına inanmış, savaş suçlularının yargılanması ile adaletin onarıcı bir etki yaparak, halklar arasındaki husumeti azaltacağını öngörmüştür. Ayrıca onun bu inancı, insan hak ve özgürlüklerine olan duyarlılığının ve etik liderliğinin de birer göstergesidir.

2. ETNİK GRUPLARI İLE ETKİLEŞİMLERİ

Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç, etnik grupları üzerinde söz sahibi olan güçlü liderlerdir. Her ikisi de takipçilerine ilham kaynağı olmuş, kimlik liderliği yapmış karizmatik kişilerdir. Ancak söz konusu etkileri oldukça farklıdır. İzzetbegoviç, etnik çatışmaları azaltmaya yönelik, ötekileştirmeden uzak söylemleri ile Bosna'nın çok kültürlü yapısını savunma noktasında kapsayıcı ve kuşatıcı ısrarcı tutumunu sürdürmüş, etnik gruplar arasında köprüler kurulmasını, savaş suçlularının tüm grup üyeleri ile eş değer görülmemesini sıklıkla vurgulamış, etnik milliyetçilikten ve nefretten uzak milli kimlik anlayışı ile iç grubunun asimile olmasını engellemek için mücadelesine devam etmiştir. Öte yandan Miloşeviç, tarihsel süreç içinde Sırplara mağduriyet ve haksızlığa uğradıklarına yönelik bir algı oluşturması ile özellikle medya üzerinden manipülasyon yaparak grubunda bir korku ve güvensizlik meydana getirmiş, onları iç ve dış düşmanlara karşı koruyacağına söz vermiştir. Ayrıca aşırılıkçı gruplara maddi ve manevi destek vermesiyle de etnik çatışmaları tetiklemiştir. İzzetbegoviç, takipçilerine etnik şiddete başvurmadan var olma mücadelesi sunarken, Miloşeviç amaca giden yolda her araç mübahtır anlayışı ile hareket etmiştir.

İzzetbegoviç'in halkların eşitliği vurgusu, insan haklarına dayalı, ayrımcılıktan uzak, milliyetçiliğin dışlayıcılığından ayrıştırılmış milli kimlik vurgusu ile öteki gruplarla bir arada barış ve hoşgörü içinde yaşanabilen bütüncül bir Bosna Hersek ideali onun grubu

üzerinde onarıcı bir etki bırakmasına imkân sağlamıştır. İzzetbegoviç, savaşın dehşet verici yıkıcılığına rağmen insanlıklarını kaybetmediklerini, milletinin cesur ve mücadeleci, aynı zamanda insanca davrandığını hem hukuka hem de Allah'ın buyruklarına göre hareket ettiklerini ifade ederek, *"Biz Boşnaklar, yani Bosna'nın Müslüman halkı, Bosna'nın yeniden bütünleşmesinin öncülüğü görevini üstlendik"* (İzzetbegoviç, 2011, s. 97) ifadeleriyle de amacını ve duruşunu dile getirmiştir. Öyle ki Bosna'nın bütünlüğü ilkesi İzzetbegoviç'in vazgeçilmez ilkelerinden birini oluşturmaktadır. Bu nedenle tüm siyasal liderlik özellikleriyle, diğer tüm mücadeleleriyle kesişmektedir. Onun cesur ve kararlı kişiliği, demokrasiye, insan hak ve özgürlüklerine olan inancı, ayrımcılıkla mücadele etmesi, halkların eşitliğine yapmış olduğu vurgu, bağımsızlık arzusu ve özgürlük mücadelesi de Bosna'nın bütünlüğü ilkesi ile paralellik göstermektedir. O bütüncül bir Bosna Hersek idealinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Onun bu ideali aynı zamanda tüm ayrımcı faaliyetlere ve anlayışlara karşı da bir mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Bosna Hersek'in Cumhurbaşkanı olarak tüm grupları kuşatıcı ve kucaklayıcı bir söylem benimseyen, etnik milliyetçilikten uzak duran, çok kültürlü toplumsal yapıyı bir üstünlük / bir değer olarak gören İzzetbegoviç, bir başka konuşmasında; *"Bosna'da ister Sırp ister Hırvat ister Müslüman olsun, her türlü aşırıcılığa karşıyız. Çünkü Bosna'yı kurtarabilecek olan yalnızca hoşgörüdür, aşırılık ise yok edicidir"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 155) ifadelerini kullanmıştır. Ona göre, tüm radikal fikirler ve aşırılıklar tehlikelidir. Bunun yerine ancak hoşgörü ve saygı temelinde barış ve hoşgörü içinde gruplar bir arada yaşamaya devam edebilir.

Sırplar ve Hırvatlar olmaksızın toprak bütünlüğüne sahip bir Bosna'nın var olamayacağını açıkça ifade eden İzzetbegoviç'e göre, Sırp halkının Çetniklerden, Hırvatların da Ustaşalardan ayrıştırılması gerekmektedir. Ancak bu yolla ülkedeki gruplar arasında bir iletişimin başlayabileceğini öne sürmüştür. Ayrıca "hoşgörü" olmadan Bosna'da politika üretilemeyeceğini açıkça ifade etmiş, Bosna'nın geleceğinin inşasında radikalizm ya da aşırı ideolojiler yerine birlikteliğin ve bütünlüğün anahtarını hoşgörüde bulmuştur. Onu aşırıcı, yıkıcı liderlerden ayıran en önemli özelliklerinden biri hoşgörü ilkesine olan bağlılığıdır. Yine onu bu tarz liderlerden ayıran diğer bir özelliği de öteki grup üyelerine karşı duymuş olduğu şefkat ve merhamettir. Bu şefkat ve merhameti söylemlerinde sıklıkla kullanan İzzetbegoviç, grubuna da bu şekilde davranmalarının uygunluğunu, dini referanslar vererek açıklamıştır. Onun uzlaşmacı ve barış yanlısı siyaset anlayışı, aşırılıkları ve radikalleşmeyi reddetmiştir.

İzzetbegoviç'in insan hak ve özgürlüklerine, demokrasiye olan inancı ile halkların eşitliğine dair yapmış olduğu vurgu neticesinde etnik ya da dini kimlik fark etmeksizin tüm grupların eşitliğini savunması onarıcı liderliğinin bir parçasıdır. Bu bağlamda ayrımcılıkla mücadele etmesinin bütüncül bir Bosna idealinden geldiğini söylemek mümkündür. Bosna'nın bütünlüğüne yaptığı vurgu, tüm halkların eşit haklara sahip olduğu bir devlet tahayyülü de ayrımcılıkla mücadele etmesinin diğer kaynaklarıdır. Yine cesaret ve kararlılığı ile tutarlı duruşu, toplumsal acılara duyarlı oluşu, umuda ve iyimserliğe verdiği önem bu mücadelenin ortaya çıkışında etkili olan kişiliğidir. İzzetbegoviç'in, "*Sana ait olanı sev, başkasına ait olana saygı duy"* (İzzetbegoviç, 2022b, s. 203) yaklaşımı, etnosentrik duygularla hareket eden yıkıcı liderlerden İzzetbegoviç'i ayıran, onun onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren bir anlayıştır. Bu anlayış, İzzetbegoviç'in politikalarında da kendini göstermektedir. Bütüncül bir Bosna Hersek ideali bunun en önemli göstergesidir.

İzzetbegoviç ayrıca tüm etnik ve dini kimliklerin üstünde bir üst kimlik inşa etme çabası içindedir. "Bosnalı" üst kimliğine vurgu yapan İzzetbegoviç, Bosna Hersek için üst bir kimlik inşa edilmesi hususunda ısrarcıdır. Ancak milli kimliğin korunması noktasında da net bir çizgiye sahiptir. Boşnakların diğer halklarla aynı statüye ve haklara sahip olması için yürüttüğü mücadele bu noktada önemlidir. Bu nedenle onun tüm liderlik özelliklerinde, yürüttüğü tüm mücadelelerde, belirlediği vizyonlarda ve stratejilerde milli kimlik önemli bir yer tutmaktadır. Öte yandan milli kimlik anlayışının kişilik özelliklerinden beslenen bir yanı da vardır. Onun dini ve manevi değerlere bağlılığının yanında cesur ve kararlı kişiliği milli kimlik anlayışının gelişiminde etkili olmuştur. Bu bağlamda onun önemli mücadelelerinden biri "Müslüman" kimliklerini korumak üzerinedir. Özellikle Sırp hegemonyası altında asimile olmak istemediklerini, milli kimliklerini korumak için mücadele ettiklerini ifade eden İzzetbegoviç, *"Kendimizi önce bir Boşnak, sonra bir Avrupalı, en son da bir Slav olarak görüyorum"* (İzzetbegoviç, 2003, s. 557) ifadeleriyle kimlik tanımlamasını yapmıştır. İzzetbegoviç bu söylemleriyle, grubuna kimlikleri konusunda önderlik etmekten geri durmamış, takipçilerine bir nevi sosyal kimlik liderliği yapmıştır. Öyle ki sosyal kimlik liderliği, milliyetçi siyasi liderler ile milli değerleri yüksek gruplar arasındaki ilişkide sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Boşnakların, *"Büyük Sırbistan Projesi"* altında asimile olacaklarından endişe duyan İzzetbegoviç, tüm mücadelesini milli kimliklerini kaybetmemek adına yapmıştır.

İzzetbegoviç'e göre kimlikler korunmalı ve sahip çıkılmalıdır. Ancak öteki kimliklere de saygı duyulmalıdır. Onun kimlik anlayışında etnosentrizm görülmemekte,

ırkçılığa ve ulusçuluğa karşı çıktığı da açıkça anlaşılmaktadır. Bu durum, İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin bir diğer göstergesidir. Milliyetçiliğe direnen bir siyasal lider olarak İzzetbegoviç'in bu direnişi gerek söylemlerinde gerek politikalarında açıkça görülmektedir. Her fırsatta dile getirdiği tüm etnik ve dini grupların hoşgörü ile bir arada yaşayacakları bütüncül ve bağımsız bir Bosna Hersek Devleti vizyonu bu anlayışın en somut göstergelerinden biridir. Ona göre, tüm kimlikler varlıklarını korumalı, azınlık gruplar kendi değerlerine göre özgürce yaşayabilmelidir. Bu anlayışın bir göstergesi olarak "*herkesin annesinden öğrendiği şekilde ibadet edebileceği bir Bosna Hersek"* vizyonunu sıklıkla vurgulamıştır. Ötekileştirici, dışlayıcı ve yok edici etnik milliyetçilikten uzak bir yaklaşıma sahip olan İzzetbegoviç'in bu tavrı etik liderliğinin de bir göstergesidir. Ona göre, suçlular ve masumlar vardır. Onun anlayışında sadece suçlular dışlanabilir, kimse sahip oldukları dini ve etnik kimlikten dolayı suçlu olamaz. Bu anlayışını grubuyla da paylaşan İzzetbegoviç, her fırsatta hem grubunu öteki gruplara karşı adaletli davranmaya hem de ayrımcılık yapmamaları noktasında uyarmıştır. Onun tüm bu uyarıları da takipçileri üzerinde etkili olmuş, bireysel suçlar dışında Bosnalı Müslümanlar, diğer etnik gruplara karşı intikam almak adına soykırımda bulunmamışlardır.

İzzetbegoviç'in aksine Miloşeviç, ötekileştirmeyi bir araç olarak kullanan, iç grubunu diğer gruplara karşı kışkırtan yıkıcı liderlik göstermiştir. Etnik bir girişimci olarak Miloşeviç, etnisitenin siyasallaşması sürecini etkin bir şekilde yürütmüştür. Sırp halkında korku ve tedirginlik uyandırmak amacıyla, grubuna iç ve dış düşmanlardan/tehditlerden bahsetmiştir. Öyle ki Miloşeviç'in söylemleri incelendiğinde öne çıkan pek çok tehdit unsuru vardır. Bunlar, Yugoslavya'yı parçalamak ve yeni dünya düzeni kurmak isteyen ABD, Avrupa ülkeleri, Vatikan, dış güçlerle iş birliği yapan ayrılıkçılar, bağımsızlık isteyen Kosovalı Arnavutlar, "soykırımcı Ustaşalar" ve "köktenci Müslümanlar" dır. Bu unsurlar onun siyasi hayatı boyunca tanıdığı düşmanlar/ötekilerdir. Miloşeviç bu algıyı özellikle medya üzerinden takipçilerine aktarmıştır. Basının kitle üzerindeki gücünün farkında olan bir lider olarak Miloşeviç, özellikle Sırbistan dışında diğer Yugoslav ülkelerinde azınlık olarak yaşayan Sırpların koruyucusu olduğuna hem kendini hem de takipçilerini inandırmıştır. Ulusal bir koruyucu lider bulduğuna inanan aşırılıkçı, etnik milliyetçi Sırplar ise birtakım silahlı saldırılara başlamışlardır. Özellikle 1991'de Hırvatistan'ın 1992'de Bosna Hersek'in federasyondan ayrılmaları üzerine her iki ülkede azınlık olarak yaşayan Sırplar, Miloşeviç'in de desteği ile silahlanmış, meşru hükümetlere savaş açmışlar, Miloşeviç'in liderliğinde kurulacak olan "*Sırpların egemenliği altında büyük Yugoslavya*

hayaline" kavuşmak adına yıkıcı bir süreç başlatmışlardır. Bu hayali gerçekleştirebileceğine inanan Miloşeviç de paramiliter gruplarla iş birliği yapmaktan geri durmamış, federasyonun imkanlarını önce Kosovalı Sırplara, Kranija Sırplarına, sonra da Bosnalı Sırplara sunmuştur. Söylemlerinde Sırbistan'ın herhangi bir savaşta olmadığını, birlik ve beraberlikten yana olduklarını vurgulasa da amaçları uğruna şiddeti araçsallaştırmış, aşırılıkçı grupları desteklemeye, onlara silah vermeye devam etmiştir. Kendini Yugoslavya'daki Sırpların koruyucusu olarak tanımlamıştır. Miloşeviç sadece Kosovalı Sırplar ya da Sırbistan'da yaşayan Sırplar için değil tüm Yugoslavya Sırpları için sosyal kimlik liderliğine soyunmuş, konuşmalarında her daim tüm Sırplara seslenmiştir. Amacının halkını korumak olduğunu, Sırpların sadece Sırbistan'da yaşamadıklarını, bu nedenle Yugoslavya'nın devam etmesinin Sırpların menfaatine olacağına dair söylemleri, diğer ülkelerde yaşayan Sırplar için bir "kurtarıcı" olarak algılanmasına sebep olmuştur.

Kitle psikolojisinin farkında olan ve duyguların ne denli güçlü araçlar olabileceğini bilen bir siyasi lider olarak Miloşeviç, siyasi kariyerinin ilk yıllarında takipçilerinin duymak istediklerini açıkça dile getirme konusunda çekinmemiş, özellikle Kosova mitini sıklıkla kullanmıştır. Bu bağlamda 1989'da gerçekleşen Gazimestan Mitingi, Kosova Efsanesi mitinin doruk noktası olarak kabul edilmektedir. Gazimestan'daki konuşmasının siyasi kariyerindeki dönüm noktalarından biri olacağının farkında olan Miloşeviç, kendisini Prens Lazar'ın mirasçısı olan ulusal bir kahraman olarak sunmuş, takipçileri ise yıllardır bekledikleri kurtarıcıya kavuştukları düşüncesiyle Miloşeviç'i büyük bir destekle benimsemişlerdir.

Miloşeviç, Gazimestan Mitingi'nde grubu ile etkileşimini oldukça güçlendirmiştir. Öyle ki takipçilerine, 1389 yılındaki Kosova Savaşı'nın yenilgisinden bir zafer sunmayı başaran Miloşeviç, takipçilerinin kollektif hafızasında seçilmiş bir zafer inşa ederek, ulusal kimlik aidiyetlerini güçlendirmiş, iç grup içinde birlik ve dayanışmayı artırmıştır. Öte yandan "kaybederken yenilmeyen" ordu fikri ile Sırpların asla yenilgiye uğratılmayacağını vurgulamış, takipçilerini direnişe, cesarete ve fedakârlığa çağırmıştır. Bu çağrı da takipçileri tarafından benimsenmiştir. Sırplar için artık tarihin intikamı alınacak, güneş Sırbistan üzerinde doğacak, kuzgunlar ve fareler kovalanacak, Kosova'da bir çoban bulunacaktır. Bu çoban ise Sırpların "tartışmasız" ulusal lideri olarak Miloşeviç'ten başkası olmayacaktır.

Miloşeviç, siyasi kariyerinin ilk yıllarında tüm Sırpların tek bir ülkede yaşayacağı ve bu ülkenin Sırpların egemenliğinde olması gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle Yugoslavya'nın devamlılığını ifade eden söylemlerde bulunmuştur. Ancak Miloşeviç'in

Yugoslavya'nın birliğini savunması, Sırp ulusal çıkarlarını önceliği içindir. Yugoslavya'nın Birliği fikrinden kasıt, Sırbistan önderliğinde bir Yugoslavya'dır. Bu durumun gerekçesini de Yugoslavya'da Sırplara yıllardır haksızlık yapıldığı iddiası üzerinden açıklamıştır. Sırplara göre, Sloven-Hırvat bir lider olan Tito döneminde Sırplar aşağılanmış, hor görülmüşlerdir. Bu kapsamda Miloşeviç, Tito Yugoslavyası'nda yaşadıkları haksızlıklar ve adil olmayan durumlar neticesinde aşağılandıklarını ve haysiyetlerini yeniden kazanmaları gerektiğini ifade etmiştir. Miloşeviç, aynı zamanda Sırpların, 1918'de Yugoslavya'nın kurulması ve 1945'te yeniden dirilmesi noktasında diğer gruplara öncülük ettiklerini, diğerlerinden daha çok kayıp vermeleri neticesinde de övgüyü hak ettiklerini düşünmektedir. Bu düşünce sadece Miloşeviç'te yoktur. Sırpların büyük çoğunluğu da aynı aşağılanmayı hissetmekte, tarihin onlara haksızlık ettiğini düşünmektedir. Miloşeviç'i başarılı bir lider kılan unsurlardan biri de işte bu takipçi-lider etkileşimidir. İzleyenlerinin duygularını ve onu nasıl yönetebileceğini bilen manipülatif bir lider olarak Miloşeviç, takipçilerine, Sırpların "kurbanlığını" bir kez daha hatırlatmıştır. O, agresif ve yayılmacı milliyetçilikten uzak bir milliyetçilik ile toprak kazanmak yerine mevcut sınırlar içinde (Yugoslavya sınırları) Sırp ulusal kimliğini korumak ve Sırpların bir arada yaşamasını öncelenmiştir. Miloşeviç, etnik bakımdan saf bir Sırbistan meydana getirme düşüncesine de girmemiştir. Rasyonel ve akılcı kişiliği de bunun olmayacağının farkındadır. Onun amacı Sırpların egemenliği altında tüm öteki grupların bir arada yaşamayı kabul etmeleridir. Bu nedenle Sırp milliyetçiliğinin bir versiyonu olarak Yugoslavya'nın korunması üzerine söylemlerini geliştirmiştir. Çünkü Yugoslavya toprakları üzerinde dağınık halde yaşayan Sırpları, bölmeden bir arada yaşamaya devam edecek tek çözüm yolu budur.

Tarihin Sırpları, hiçbir zaman ödüllendirmediği, aksine aşağılanma ve acılarla cezalandırdığına inanan nihilist görüş, bir de uluslararası faktörlerin de Sırpları meşru haklarından mahkûm bırakacağı şeklinde bir anlayış ile birleşmiştir. Ulusal acılar üzerinden geliştirilen ideolojinin kitleye yayılmasında ise Sırp entelektüelleri ile Miloşeviç önemli bir rol oynamıştır. Bu acı ulusal ideoloji Miloşeviç ve medyası tarafından başarılı bir şekilde işlenmiş, etkin bir propaganda aracı haline getirilmiştir. Böylece Miloşeviç, siyasi çizgisini komünizmden milliyetçiliğe kaydırmış, siyasi tarzını da ulusal bir lider imajına uydurmuştur (Djilas, 1993, s. 93). Teması, "Sırplar kurbanlardır" şeklinde özetlenecek propaganda sürecinde pek çok yazar ve bilim insanı nefreti kışkırtmak ve gruplar arasındaki çatışmayı körüklemek adına Miloşeviç'in çizgisini takip etmeye başlamışlardır. Sırpların yüzyıllardır Türk egemenliği altında kurban edildiklerine şimdi de Arnavut zulmü altında ezildiklerine,

İkinci Dünya Savaşı'nda Hırvatlar tarafından soykırıma uğrayan kurbanlar olduklarına, Yugoslavya'yı sömüren sinsi Slovenler tarafından da kurban edildiklerine dair söylemler yüksek sesle konuşulmaya başlanmış, kurbanlık ve beraberinde gelen nefret duygusu medya tarafından takipçilere aşılanmaya devam etmiştir. Ayrıca Miloşeviç, Sırpların hiçbir zaman başkalarına zulmetmediğini, başkalarını sömürmediğini de sıklıkla dile getirmiş, Sırpların her daim kendilerini korumak adına meşru müdafaa haklarını kullandıklarını öne sürmüştür. Onun düşüncesinde zaten yaşanılan topraklar Sırplara aittir, diğerleri işgalcilerdir. Tüm bu söylemler ve eylemler sonucunda da iç grup içinde bir biz inşa ederken, diğer gruplar da ötekiler/düşmanlar olarak yeniden var olmuşlardır. Böylece zulmün meşruluk psikolojisi inşa edilmiş, amaca ulaşmak adına şiddet araçsallaştırılmış, özellikle 1990'dan sonra Sırp milliyetçiliği oldukça saldırgan bir hal almış, soykırımların, etnik temizlik süreçlerinin faili olmuşlardır.

Sonuç olarak Miloşeviç ile grubu arasındaki etkileşimin yıkıcı liderliğin ortaya çıkması noktasında birbirini beslediği görülmektedir. İç grup içinde artan etnik milliyetçiliğin Miloşeviç tarafından sömürülmesi, kışkırtılması sonucunda takipçilerin nefret ve kin ile diğer gruplara karşı şiddeti meşrulaştırmaları, Miloşeviç'in de gizliden ve açıktan bu şiddeti desteklemesi yıkıcı pek çok sonucun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

3. LİDERLİKLERİNİN SONUÇLARI VE MİRASLARI

Aliya İzzetbegoviç hem bir kişi olarak hem de bir lider olarak, Bosna-Hersek'in bağımsızlık mücadelesine ilham veren, soykırım sürecinde grubuna direnmeleri için cesaret ve kararlılık aşılayan, savaş sonrası ise ülkenin yeniden inşa edilmesi için mücadele eden bir rehberdir. Onun hem kişiliğinin hem de siyasal liderliğinin en önemli özelliklerden biri olan cesaret ve kararlılık, barış sürecindeki rolü, grubuna bıraktığı miraslardır. O, bağımsızlık ve özgürlük adına verdiği mücadele ile adeta Bosna Hersek Devleti'nin bir sembolü haline gelmiş, barışa, çok kültürlüğe, bir arada huzur ve hoşgörü içinde yaşamaya yönelik çağrılarıyla grubu üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Ayrıca o, uluslararası toplum tarafından da her daim barış yanlısı bir lider olarak tanımlanmıştır. Ülkesi ve milleti adına yürüttüğü mücadeleler grubuna bıraktığı miraslardır. Onun onarıcı liderliği sayesinde Bosna Hersek Devleti, bağımsızlığına kavuşmuş, uluslararası toplum tarafından kabul edilen bir devlet olmuştur. Aynı zamanda İzzetbegoviç'in liderliği, dünya Müslümanları içinde bir örnek teşkil etmiştir. Yürütmüş olduğu siyaset, *"adaletin, ılımlılığın ve yüce gönüllülüğün*" sembolü olarak görülmüştür (Karić, 2004, s. 181).

Bütüncül ve bağımsız Bosna idealine kavuşma uğruna ilerlemiş yaşına rağmen, mücadelesinden bir an olsun geri durmamıştır. En zor şartlar altında dahi, direnişten vazgeçmemiş, silah ambargosuna rağmen bir ordu kurmayı başarmış, Saraybosna'nın düşmesine mâni olmuş, teslim alma eğilimi göstermemiştir. Kendilerini özgürlük mücadelesi veren, bu mücadeleyi de insanca yapan, ötekine karşı nefret duymayan, cesur, bilgili ve iyiliksever, yaşadıkları zorlukların üstesinden geleceklerine dair ümit besleyen bir halk olarak tanımlayan İzzetbegoviç, diğer etnik grup liderlerinin aksine, Bosna'nın çok etnikli yapısının korunmasını isteyen ve bunu savunan tek kişidir. Bu bağlamda hem kimsenin ötekileştirilmeyeceği, ayrımcılığa maruz kalmayacağı, bağımsız, özgür, insan hak ve özgürlüklerine dayalı, demokratik bir ülke vizyonunu tekrarlamış hem de Bosnalı Müslümanların bir daha soykırıma maruz kalma korkusu dahi duymadan yaşayabilecekleri bir gelecek tahayyül etmiştir. Ayrıca Bosnalı Müslümanların kimliklerinden ve İslam'dan vazgeçmeyecekleri de eklemiştir. Tüm bunlar İzzetbegoviç'in takipçilerine miras bıraktığı ilkeler ve değerlerdir.

İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak grubu ile güçlü ve yakından bir ilişki yürüttüğü açıktır. Savaş öncesi dönemde Yugoslavya'nın dağılmasını önleme çabaları, dağılmanın kaçınılmaz olduğunu anladığında Bosna Hersek'in bütüncül, bağımsız ve demokratik bir ülke olması adına yürüttüğü mücadelede halkını ikna etmesi, onlardan güçlü bir destek alması, savaş döneminde halkına diğer halklara karşı insanca ve adaletle muamele etmeleri, intikam peşinde koşmamaları, umuda ve iyiliğe sarılmaları, inançlarından ve değerlerinden vazgeçmemeleri konusunda yapmış olduğu yoğun çağrı ile takipçileri üzerinde onarıcı ve yapıcı bir miras bırakmıştır. Sade, net ve akıcı konuşma tarzı ile dini ve kültürel değerlere referans veren söylemi, grubu üzerinde her daim karşılık bulmuş, bu durum takipçilerinin İzzetbegoviç'i kendilerinden biri olarak görmelerine de imkân sağlamıştır.

İzzetbegoviç'in savaş sonrası belirlediği vizyonlarda takipçilerine bıraktığı diğer miraslardır. Tüm gruplar arasında birlik ve bütünlüğün sağlanması, savaş suçlularının cezalandırılması, intikam peşine düşülmesinin engellenmesi, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın sağlanması noktasında belirlediği vizyonlar ile uluslararası destek alma, özel sektörün güçlendirilmesi, ulusal birliğin inşa edilmesi gibi stratejiler onun grubuna bıraktığı diğer miraslardır. Ayrıca İzzetbegoviç, grubuna erdemli insan olmanın inceliklerini hatırlatmış, onlara intikam yerine affedici olmalarını salık vermiştir. Bu hususta bir başka konuşmasında İzzetbegoviç, *"yüzümüzü geleceğe döneceğiz, insanlara affedilebilecek her*

yerde affetmeyi öğreteceğiz fakat asla unutmayacağız" (İzzetbegoviç, 2022b, ss. 245-246) şeklinde açıklama yapmış, soykırımı affetseler de yaşanılanları unutmayacaklarını açıkça vurgulamıştır.

Bosna-Hersek'in uluslararası arenada tanınan, demokratik ve bağımsız bir ülke olması İzzetbegoviç'in en büyük mirasıdır. 1992'de bağımsızlık referandumu sonucunda yasal hükümetin bağımsızlıklarını ilan etmesi sonucunda başlayan etnik grup çatışmaları, büyük bir savaşa dönüşmüş, Bosnalı Müslümanlar üç buçuk yıl süren bir soykırıma maruz kalmışlardır. Tüm insanlık ve savaş suçlarına rağmen bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmeyen Boşnaklar, direnişlerini sürdürmüşler, İzzetbegoviç'in liderliğinde bir var oluş mücadelesine girmişlerdir. Bu savaşı bir kurtuluş savaşı olarak görmüşler, direnişten vazgeçerlerse bir yaşam hakları olmayacağının bilincinde, iç grup içinde birlik ve dayanışmaya tutunmuşlardır. İzzetbegoviç ise içerde bu direnişi destekleyip halkını direnmeleri için teşvik ederken, uluslararası arenada da Boşnakların maruz kaldıkları soykırımı ve bir var oluş mücadelesi yürüttüklerini sıklıkla ifade etmiş, diplomasi ve müzakere yollarıyla barışın tesis edilmesi ve zulmün bir an önce sona ermesi için mücadele etmiştir.

İzzetbegoviç'in nefretten, kinden ve intikamdan ayrışan etik siyaset anlayışı, onun takipçilerine temiz bir miras bırakmasını mümkün kılmıştır. Öyle ki o, hiçbir zaman intikam peşine düşmemiş, adaletin onarıcılığına inanarak bir arada huzur ve hoşgörü içinde yaşamanın tek yolunu savaş suçlularının yargılanması şartına bağlamıştır. Masumlar ve zalimler olarak insanları iki gruba ayıran İzzetbegoviç, bu söyleminde ısrarcı olmuş, insana insan olmasından kaynaklı verdiği değer ile takipçilerini de bu minvalde etkilemiştir. Ayrıca onun bağımsızlık ve özgürlük adına vermiş olduğu mücadele sadece Bosna-Hersek halkını değil, dünyada zulüm altında var olma mücadelesi veren tüm adalet ve hak arayışında olan halklar için de bir mirastır. O hem savaş hem de barış döneminde insan kalmanın zor olduğu zamanlarda dahi insan onuruna, ahlaki değerlere ve hukukun üstünlüğüne olan inancını kaybetmemiştir. 2003 yılında mütevazi yaşam koşulları içinde yaşamını yitiren İzzetbegoviç, tüm bu miraslarıyla, takipçilerine "temiz bir miras" bırakmıştır.

Miloşeviç ise girdiği her savaşı kaybeden, politikaları sebebiyle uzun yıllar Sırbistan'ın uluslararası ekonomik yaptırımlara maruz kalmasına neden olan, 1999 Kosova Savaşı'ndan sonra grubu üzerindeki etkisini kaybetmeye başlayıp 2000 yılında yapılan seçimlerde mağlup olan, 2001'de ise hem insanlığa karşı işlenen suçlardan hem de savaş suçlarından tutuklanıp yargılanan bir lider olarak takipçilerine, İzzetbegoviç'in aksine

"temiz bir miras" bırakamamıştır. O, 21. yy.'ın en yıkıcı liderlerinden biri olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Miloşeviç, söylemlerinde açık bir şekilde "nefret ideolojisine" dair kesin ifadeler kullanmamıştır. Açıktan bir milliyetçilik sergilememiştir. Doğrudan çatışmalardan kaçınmıştır. Bunlar Miloşeviç'in siyasi faaliyet yürütme sürecinin karakteristik özellikleridir. Miloşeviç, güç istenci yüksek, otoriter eğilimler gösteren ve iktidarını pekiştirmeyi amaç edinen siyasal bir liderlik tarzı benimsemiştir. Bu kapsamda karar alma süreçlerinde pragmatik ve stratejik yaklaşımlardan yana olduğu söylenebilir. Ayrıca bireysel çıkarlarını kolektif çıkarlara karşı önceleyen, sorumluluk almaktan kaçınan, inkar politikasına sıklıkla başvuran, etnik gerilimleri derinleştiren bir liderlik sergilemiştir. Ancak hukukçu olması ve zeki kişiliği, açıktan bir nefret ideolojisi yürütmesinin hukuksal sonuçlar doğuracağını öngörmüştür. Bu nedenle açıktan bir nefret ideolojisi yerine manipülatif ve hilekâr davranışlar sergileyerek, arka planda Sırp hegemonyasını gerçekleştirmek adına Sırpları önceleyen bir yaklaşım ile politikalarını sürdürmüştür. Ancak tüm bu politikalarında başarısız olmuş, 1999'da gerçekleştirilen NATO saldırıları ile iktidarı zayıflamış, siyasi meşruiyeti zarar görmüştür. Hem BM ve NATO ile çatışması onu uluslararası arenada yalnızlaştırmış, hem de ülke içinde muhalefetin artmasına neden olmuştur. Ağustos 2000'de ülke genelinde başlayan *"Gotov je! (Onun işi bitti!)"* sloganı ile muhalefet, Miloşeviç'e karşı birleşmiştir (Schulte, 2013, s. 46). 1999 Mayısı'nda ise BM Savaş Suçları Mahkemesi Miloşeviç'i savaş suçlusu olarak ilan etmiştir (Stevanoviç, 2005, s. XXII). 1991'den 1998'e kadar ki üç savaş için hazırlanan iddianame neticesinde Miloşeviç, katliamlara ve etnik temizliğe kişisel olarak katılmak suçundan ziyade, savaşta bu tür eylemleri planlamak veya emretmek, astlarının eylemlerinden cezai olarak sorumlu tutulmak gibi suçlardan Lahey'de yargılanmıştır (LeBor, 2004, s. 318). 28 Haziran 2001'de Aziz Vitus Günü'nde üstelik bir Sırp hükümetinin kararıyla Miloşeviç, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne iade edilmiştir (Vučetić, 2021, ss. 238-239). Miloşeviç, bu mahkemede yargılanan ilk eski devlet başkanı olma sıfatını taşımakla birlikte, kendisine yöneltilen suçlar kapsamında; Kosova, Hırvatistan ve Bosna Hersek olmak üzere üç iddianame hazırlanmıştır. Louise Arbour, hazırladığı iddianamede, Miloşeviç hakkında; *"Kosova'da YFC ve Sırbistan güçleri tarafından yürütülen kampanya, YFC Cumhurbaşkanı Slobodan Milošević tarafından planlanmış, kışkırtılmış, emredilmiş, işlenmiş veya başka bir şekilde yardım ve yataklık edilmiştir"* (Petrović, 2015, s. 299) ifadelerini kullanmıştır.

1991 ve 2002 yılları arasında işlediği öne sürülen çeşitli savaş ve insanlık suçlarından ve yine soykırım suçundan hakkında pek çok iddia ortaya atılan Miloşeviç davasında, 1.250'den fazla delil-belge ortaya konmuş, yaklaşık 400 tanık davaya dâhil edilmiş, duruşma tutanağı 46.639 sayfadan oluşmuştur. Mahkeme sürecinde savcılık makamı, toplamda 85.526 sayfalık 930 delil, 117 video kaydı ile 352 tanık dinletmiş, buna karşın Miloşeviç, 50 video dâhil 9.000 sayfalık delil sunmuş, 40 tanık getirmiştir. Miloşeviç'in başlangıçta tanık sayısı 1.631 iken bu kişilerden sadece 40'i mahkemede tanık olmayı kabul etmiştir (Petrović, 2015, s. 301).

Miloşeviç tüm iddianamelerdeki suçlamaları reddetmiştir (ICTY, 2006, s. 1). Savunmasında; *"Bana yöneltilen suçlamalar vicdansız bir yalan ve aynı zamanda tarihin yorulmak bilmeyen bir çarpıtmasıdır"* (Petrović, 2015, s. 309) ifadelerini kullanmış, mahkemeyi tanımadığını açıkça ifade etmiş, bu davanın uluslararası arenada gerçekleşmesinin nedenini de Sırp karşıtı bir komplo olarak tanımlamıştır. Bass (2003)'a göre, dava sürecinde; *"Eichmann tarzı, özel bir inisiyatif kullanmayan normal bir devlet memuru"* rolünü üstlenen Miloşeviç, böylece söz konusu savaşlarda etkin bir rol oynamadığını, göstermelik bir figür olarak kaldığını, 1991'den 1999'a kadar ki tüm katliamlarda ve suçlarda bir şekilde devre dışı bırakılan bir başkan olduğunu ifade etmiştir. Ancak Bass'a göre Miloşeviç o kadar kibirli ve kendini beğenmiş bir diktatördü ki devre dışı kalmış Eichmann pozunu uzun süre sürdürmekte zorlanmıştır. Bu bağlamda ABD eski Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke'un mahkemede kendisine tanıklık yapmasını, *"1995 yılında Bosnalı Sırpları dizginleyerek Dayton Anlaşması'nın yolunu açanın"* kendisi olduğuna dair ifade vermesini talep etmiştir. Ancak Bass'a göre bu talep, Miloşeviç'in isteği zaman, kan gölünü durdurabildiğine, kontrolün kendisinde olduğuna dair bir alt çıkarımı da içinde barındırmaktadır. Böylece aslında Miloşeviç'in bu talebi bile kendisinin suçlu olduğuna dair bir çıkarım yapılmasına imkân sağlamaktadır (s. 91).

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinden en çok Sırplar etkilenmiştir. 1980'lerin ortalarında Doğu Avrupa'nın en müreffeh ülkelerinden biri olan Sırbistan 2000'li yıllara en fakir ve en sorunlu ülkelerden biri olarak girmiştir. Öyle ki 1999'daki ortalama ücretler, 1987'deki seviyelerin yaklaşık %50'sinden aşağı düşmüş, yine aynı dönemde sosyal üretim 1987'ye göre yaklaşık %40, endüstriyel üretim yaklaşık %30 düşmüş, 1987-1997 yılları arasında gerçekleşen cinayet sayısı neredeyse iki katına çıkmış, küçük çocukların hüküm giyme oranı da %65 artmıştır. Öte yandan Kosova konusunda uzlaşmaya varmadaki isteksizlik neticesinde NATO'nun Sırbistan'ı bombalaması da Sırbistan'da ağır bir maliyete neden

olmuştur. Maddi tahribatın yanı sıra insan maliyeti de söz konusudur. Uzun süren savaşlar, kötü ekonomik beklentiler gibi durumlar sonucunda binlerce genç Sırp, ülkelerini terk etmiş, çoğunluğu geri dönmemek üzere gitmiştir. Sırbistan için telafi edilemez bir insan kaybı yaşanmış, liyakat sahibi, eğitimli bir nüfus Miloşeviç rejiminde var olamayacaklarını düşündükleri için ülkeyi terk etmiştir (Sell, 2002, s. 359). Miloşeviç'in kendilerini koruyacağına inanan Kosovalı Sırplar, Arnavut çoğunluk ile çevrelenmiş, BM tarafından korunan bölgelerde yaşarken, Hırvatistan'ın Kranija bölgesinde yaşayan Sırpların çoğu yaşanan çatışmalar sonucunda evlerini terk ederek Sırbistan'a sığınmak durumunda kalmışlar, Bosna'da ise Sırp Cumhuriyeti olarak çorak bir arazide ayrı bir bölge kurulmuş, gruplar arasında izole bir yaşam devam etmekte, Sırbistan ise ekonomik ve toplumsal krizlerle mücadele ederken, bir yandan da "soykırımcılar" izini silmekle, geçmişleri ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır.

Miloşeviç'in mirası "kanlıdır". Sadece Kosova'da 1998-1999 yılları arasında Sırpların sivil Arnavutlara karşı yapmış oldukları saldırılarda 12.000 Arnavut'un yaşamını kaybettiği, bir milyondan fazla kişinin de evlerinden sürüldüğü tahmin edilmektedir. Öte yandan CIA kaynaklarına göre, Bosna Savaşı'nda 81.500 askeri personel ile 156.000 sivil hayatını kaybetmiş, 900.000 ila 1,2 milyon insan mülteci durumuna düşmüş, toplamda Bosna nüfusunun yarısından fazlası evlerinden sürülmüştür. BM İnsan Hakları Komisyonu'na bağlı uzmanlara göre, Bosna'da Sırplar tarafından yaklaşık 12.000 kadına tecavüz edilmiştir (Sell, 2002, ss. 360-361).

Sonuç olarak İzzetbegoviç ile Miloşeviç'in siyasal liderlik tarzlarının, etnik gruplarıyla olan etkileşimlerinin ve bıraktıkları mirasların belirgin bir şekilde farklı olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki İzzetbegoviç, uzlaşmacı, barışçıl, diplomasiden yana söylemleriyle, etik liderliğiyle ve kriz durumlarında gösterdiği yatıştırıcı tavrıyla onarıcı bir liderlik sergilemiştir. Buna karşın Miloşeviç, milliyetçiliği araçsallaştırarak toplumu kutuplaştıran, çatışmaları tırmandıran politikalarıyla yıkıcı bir liderlik sergilemiştir. Söz konusu bu karşıtlık, her iki liderin siyasal liderlik tarzlarını, etnik grup çatışmalarında oynadıkları rolleri ve gruplarına bıraktıkları mirasları farklılaştırmaktadır.

SONUÇ

Etnik gruplar arasında çatışmalara neden olan pek çok faktör vardır. Bunlar ekonomik, kültürel, toplumsal, siyasal ve psikolojik kaynaklı olabilmektedir. Ancak tüm bu faktörlerin yanı sıra grubuna sosyal kimlik liderliği yapan karizmatik siyasal liderler de çatışmaların başlatılmasında, sürdürülmesinde ve bitirilmesinde etkili bir rol oynamaktadırlar. Bu etki temelde iki şekilde ortaya çıkmaktadır: onarıcı ya da yıkıcı etki. Liderin kişiliği, eğilimleri, içgüdüleri, içinde bulunulan şartlar ve sosyal bağlam, iç grubunun dinamikleri, beklentileri bu etkinin hangi yönde ortaya çıktığını belirlemektedir. Bu bağlamda liderliğin ortaya çıkışında liderin kişiliği ana etkenlerden biri olsa da iç grup özellikleri ve içinde bulunulan durum liderlik sürecini etkileyen diğer faktörlerdir. Tüm bu faktörler farklı liderlik türlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır.

Liderlik, bir süreçtir. Bu süreç içinde lider ve takipçiler arasında bir etkileşim söz konusudur. Her ne kadar lider, bir grubun üyesi, parçası olsa da özellikle kriz ve kaos dönemlerinde liderin takipçileri üzerindeki etkisi artmaktadır. Kitlesel hareketlere yön verebilen güçlü, karizmatik, vizyoner ve dönüşümcü bir lider kişisel özelliklerinin ona sunmuş olduğu imkanlar neticesinde grubu üzerinde etkili olabilmektedir. Bu etki, liderin grubuyla sosyal kimlik birlikteliği yapması, bir grup aidiyeti kurması, grubun ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşılaması gibi durumlar neticesinde daha da artmaktadır. Lider ve takipçi arasında duygusal ve sembolik bağlar söz konusudur. Bu bağ ne kadar kuvvetli ise liderin grup üzerindeki etkisi de o kadar artmaktadır. Ayrıca lider grubu üzerindeki etkisini kitle psikolojisini yönetmekle sürdürmektedir. Kitleleri peşinden sürüklemeyi bilen bir lider sosyo-psikolojik dinamiklerin de etkisiyle güç alanını genişletebilmektir. Sosyal kimlik üzerinden geliştirilen aidiyetlik hissi ile takipçiler, liderlerini "bizden biri olarak görmekte", böylece liderlerine itaat etme eğilimi gösterebilmektedirler. Ortak biz duygusu, liderin takipçileri üzerindeki etkisini artıran en etkin araçtır. Bizden biri olarak kabul edilen lider, artık takipçilerine kimlik girişimcisi olarak hizmet etmeye başlamaktadır. Kimliklerin oluşturulmasında, şekillendirilmesinde liderin etkisi büyüktür. Lider, kimlik mühendisi olarak tüm bunları gerçekleştirebilir. Hitabeti güçlü bir lider, kimlik inşasını daha kolay gerçekleştirebilmektedir. Lider, dili ne kadar etkili kullanırsa o kadar etkinliğini artırmaktadır. Retoriği güçlü olan bir lider, takipçilerini manipüle ve ikna etme konusunda yeteneklidir. Gruba kim olduğunu, fikirlerini, ne olmak istediğini hatırlatarak, grubun normlarının, değerlerinin, hedeflerinin, önceliklerinin ve ötekiyle olan ilişkilerin oluşumunda onları yönlendirmektedir. Liderin tüm bu gücü hangi amaçla kullandığı çok

önemlidir. Eğer lider, etnik grup çatışmalarını başlatmak, şiddeti kendi menfaatleri için bir araç olarak kullanma niyetinde ise yıkıcı bir lider olarak takipçileri içinde etnik milliyetçiliği ve etnosentrik duyguları yaygınlaştırabilmektedir.

Siyasal lider, etnik grup çatışmalarında etkili bir rol oynasa da çatışmaların başlaması için ilk olarak iç grup içinde bir etnik kimlik aidiyetinin sağlanmış olması gereklidir. Etnik kimlikler, doğal olmayan, yapay, sonradan oluşturulmuş, bireyin kendini ait hissettiği normlardır ve etnik kimlikler üzerinden gelişen biz algısı, kavgacı bir nosyonu, savaş narasını da beraberinde getirmektedir. Çünkü oluşturulan bize karşı bir öteki/düşman/tehdit unsuru da şekillenmektedir. "Biz ve öteki" algısı ise milliyetçiliğin karanlık ve yıkıcı yönü olarak kabul edilen etnik milliyetçilik sayesinde gelişmektedir. Etnik milliyetçilik üzerinden gelişen kimlik aidiyeti beraberinde bir ötekileştirme sürecini getirmektedir. Aynı etnik kökenden kişilerin bir arada yaşaması gerektiğini savunan bu anlayışta farklı etnik ya da dini gruplar; iç grup için bir tehdit/düşman/öteki konumundadır. Milliyetçiliğin bu karanlık yönünde, etnosentrizm, yabancı düşmanlığı, şovenizm, yurtseverlik gibi keskin duygular söz konusudur. Ayrıca popülizmden de oldukça yararlanılmaktadır. Toplumsal saldırganlığın kaynağı olarak kabul edilen etnik milliyetçilik, insanın saldırganlığını artırmaktadır.

Etnik grup çatışmalarına neden olan etnosentrik duygular, biz olarak kabul edilen iç grubu yüceltirken, öteki olarak kabul edilen dış gruplara karşı nefret, kin, öfke, yok olma korkusu gibi güçlü duygular meydana getirmektedir. Bu duygular da ötekileştirme sürecini hızlandırmaktadır. Birey, körü körüne vatanseverlik, kolektif narsisizm, gruplar arası ön yargı, kimlik kaynaşması, kolektif benlik saygısı, grup içi yüceltme gibi etnosentrik duygular altında kendi grubunu diğer etnik gruplardan üstün olarak kabul etmekte, iç gruba karşı büyük bir bağlılık hissetmektedir. Bu kabul, beraberinde fiziksel ve sembolik bir şiddet eğilimini de getirmektedir.

Milliyetçi ve etnosentrik duyguların etkisi altında manipüle olan takipçiler, düşük hoşgörü seviyeleri, basitleşen düşünme kalıpları, sorumluluk hissetmeyen davranışlarıyla, eyleme geçmeye hazır, kolektif aidiyetin vermiş olduğu güvenlik hissiyle, elde ettikleri güçle şiddeti kullanmaktan çekinmeyen bir anlayışa bürünmektedirler. Öyle ki toplumsal bir durum olarak grup, kişi üzerinde etkili olabilmektedir. Kişi, tek başına yapmayacağı ya da hissetmeyeceği şekilde grup içinde farklılık gösterebilmekte, kişiliğine, karakterine uymayan davranışlarda bulunabilmektedir. Bu durum özellikle meşru otoritelere olağanüstü derecede boyun eğen, yetkili otoriteler adına saldırganlık göstermekten çekinmeyen, gelenekçi bir kişiliğe sahip otoriter takipçilerde görülmektedir. Ancak grup her zaman

kötülük doğuran bir durumda olmak zorunda değildir. Önemli olan bireysel kişilik, karakter ve ahlak seviyesidir. Bunlar ne kadar güçlü ise kişi o kadar manipülasyonlardan daha az etkilenmekte, akletme ve düşünme yeteneklerini kaybetmemektedir. Böylece kitle içinde zulmün aracı olmaktan da kaçınabilmektedir. Öte yandan zulmün aracı olmaktan kaçınamayan hatta zulmün aktif uygulayıcısı olan kişiler de söz konusudur. Burada önemli olan hem liderin hem de takipçilerin kişiliği, karakteri, grup dinamikleridir. Bu bağlamda siyasi liderin kişiliği, iç dünyası ve amaçları; grupların "iyi ya da kötü" veya "onarıcı ya da yıkıcı" faaliyetlere yönlendirilmesinde belirleyici unsurlardır.

Aliya İzzetbegoviç ile Slobodan Miloşeviç her ne kadar etnik gruplarına sosyal kimlik liderliği yapmış olsalar da liderlik modelleri farklıdır. Öyle ki İzzetbegoviç' in siyasi liderliği, etik, vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik liderlik modellerini içeren onarıcı liderlik modeline uygunken, Miloşeviç'in siyasi liderliği, dönüşümcü, narsist, otoriter, güç istenci yüksek, popülist milliyetçi, kişiselleştirilmiş karizmatik liderlik özellikleri ile yıkıcı liderlik modelinin bir örneğidir.

İzzetbegoviç, çevresindeki üzüntüyü yok etmek, halkının asimile olmasını engellemek, grubuna hayat vermek amacıyla umudu yeşertmek, geniş grup kimliğini ülküleştirmek ve ortak özsaygıyı artırmak için çabalayan, bu amaçla bağımsız, özgür, demokratik ve bütüncül bir Bosna Hersek Devleti kurmak için kurtuluş mücadelesi veren, onarıcı bir liderdir. İzzetbegoviç'in amaçlarını ve görevlerini, ötekini öldürmeden, şiddeti araçsallaştırmadan, kitlelere soykırım gerçekleştirmeden, intikam peşinde koşmadan yerine getirmeye çalışması, üstün güven ve hâkimiyet havasına sahip olması nedeniyle grubu üzerindeki etkisi, diplomasinden ve müzakereden yana oluşu, adalete ve demokrasiye karşı duyduğu inanç, insan hak ve özgürlüklerine verdiği değer, takipçilerine bir gelecek inşa etme çabası, grubu ile güçlü iletişimi, vizyonerliği, dönüşümü teşvik etmesi, takipçilerine ilham kaynağı olması onu onarıcı bir lider olarak tanımlamayı mümkün kılmaktadır. İzzetbegoviç'in onarıcı bir lider olarak tanımlanmasına imkân veren en önemli etkenler şüphesiz kişiliği, liderlik özellikleri ve inandığı değerler ile ilkelerdir.

İzzetbegoviç'in söylemlerinden ve eserlerinden elde edilen veriler neticesinde kişiliğine dair tespit edilen özellikler şu şekildedir: cesaret ve kararlılık, zorluklara karşı mücadele, sabır ve direnç, toplumsal acılara duyarlılık, empati, hoşgörü ve şefkat, özeleştiri yapabilme, mütevazilik ve alçakgönüllülük, umut ve iyimserlik, içsel motivasyon sahibi, özgüvenli, güvenilir, risk alan, tutarlı duruş sahibi, entelektüel. Tüm bu özelliklerinden öne çıkanlar ise cesaret ve karalılığı, içsel motivasyonun yüksek oluşu, tutarlı duruşu ve

zorluklara karşı mücadele edişidir. Bu özellikleri tüm mücadelelerini ve liderlik sürecini şekillendiren, yönlendiren bir etkiye sahiptir. Belirlediği vizyonlarda ve stratejik planlamalarda, yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinde, intikam peşinde koşmayışında, onarıcı adalet arayışında, Bosna'nın bütünlüğünü savunuşunda ve tüm ayrımcılıklarla mücadele edişinde, bağımsızlık arzusunda, insan hak ve özgürlüklerine olan bağlılığında, özgürlük mücadelesinde ve milli kimliğe yapmış olduğu vurguda da cesaretini, kararlılığını ve tutarlı duruşunu görmek mümkündür. Söz konusu özellikler, birbirini etkilemekte, bir araya geldiklerinde güçlü, yapıcı ve onarıcı bir liderlik türünün ortaya çıkışında da önemli bir rol oynamaktadır.

İzzetbegoviç'in zorluklara karşı mücadele edişinde ise cesaret ve kararlılık, sabır ve direnç, tutarlı duruş gibi özelliklerinin, inandığı değerler ve amaçlar uğruna mücadele edişinin etkisi vardır. Öyle ki İzzetbegoviç, içsel motivasyonu yüksek bir kişidir. Bağımsız, demokratik, özgür, insan haklarına dayalı, dini ve manevi değerlere saygı duyan, halkların eşit ve hoşgörü içinde bir arada yaşayabileceği bir Bosna tahayyülü ve ulus olma süreci onun içsel motivasyonlarından biridir. Tüm hayatı boyunca türlü zorluklarla mücadele etmiş bir kişi olarak İzzetbegoviç, özellikle İslam'dan büyük bir teselli bulmuştur. İslam dinine olan güçlü bağı ve Allah'a olan teslimiyeti onun içsel motivasyonlarından en güçlü olanıdır. Öte yandan kötülüğün karşında iyiliğin her zaman üstün olacağına dair inancı da bir diğer içsel motivasyonudur.

İzzetbegoviç, toplumsal acılara duyarlı, empati yeteneği güçlü, şefkatli ve hoşgörülü bir liderdir. Onun bu özellikleri, toplumla iletişimini güçlendirmiş, grubu tarafından kabul edilişini kolaylaştırmıştır. İzzetbegoviç'in empati, hoşgörü ve şefkat özelliklerinin en fazla etik liderliği ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Yine ayrımcılıkla mücadele ile Bosna'nın bütünlüğünü sağlama noktasında da bu özellikleri ile hareket ettiği anlaşılmıştır. Onun, hoşgörülü ve şefkatli yanını gerek söylemlerinde gerek de ötekine karşı yürütmüş olduğu politikalarda ve tutumlarda görmek mümkündür. Bosna'nın geleceğinin inşasında radikalizm ya da aşırı ideolojiler yerine birlikteliğin ve bütünlüğün anahtarını hoşgörüde bulmuştur. Onu aşırıcı, yıkıcı liderlerden ayıran en önemli özelliklerinden biri hoşgörü ilkesine olan bağlılığıdır. Yine onu bu tarz liderlerden ayıran diğer bir özelliği de öteki grup üyelerine karşı duymuş olduğu şefkat ve merhamettir. Onu yıkıcı liderlerden ayıran bir diğer özelliği de umut etmekten ve iyimser olmaktan vazgeçmeyen bir lider olmasıdır. Bu çerçevede İzzetbegoviç'in umut etme ve iyimser olma özelliklerinin etik ve onarıcı

liderliğinin bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan söz konusu özelliklerinin grubuyla iletişiminde belirleyici bir rol oynadığı da tespit edilmiştir.

İzzetbegoviç'in liderliğini analiz edebilmek adına yapılan incelemeler sonucunda onun "*etik, vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik"* liderlik özellikleri taşıdığı tespit edilmiştir. Ancak her ne kadar İzzetbegoviç, söz konusu dört liderlik türünün özelliklerini taşısa da onun etik ve vizyoner liderliği diğer liderlik modellerinin önündedir. Grubuna *"demokratik, bağımsız, halkların eşitliğine dayalı sivil bir cumhuriyet"* vizyonu aşılaması ve bu vizyonu tüm siyaset hayatının merkezinde tutması vizyoner liderliğinin en temel göstergesidir. İzzetbegoviç'in vizyoner liderliği, cesur ve kararlı kişiliğinin bir yansımasıdır. Öte yandan öteki gruplara yönelik intikam ve nefret peşinde koşmaması, onarıcı adaleti, hoşgörüsü, empati duygusu, ahlaki ve insani değerlerden taviz vermeyen dik duruşu, onun etik liderliğinin bir yansımasıdır. Ayrıca İzzetbegoviç, takipçilerinin motivasyonlarını, hedeflerini, vizyonlarını şekillendiren, değiştiren ve dönüştüren bir lider olarak, onlara bir mücadele sunmuştur. Öyle ki o, Bosna'nın değişim ve dönüşüm sürecini başlatan en önemli siyasal aktörüdür. İzzetbegoviç'in özellikle Müslüman grubun bir daha soykırıma maruz bırakılmayacağı bir devlet kurma amacı, kendilerini korumasız ve güvensiz hisseden Bosnalı Müslümanlar üzerinde etkili olmuştur. Bu manada İzzetbegoviç'in onarıcı liderliğinin büyük bir bölümü etik ve vizyoner liderlik özellikleri taşımakla birlikte, karizmatik ve dönüşümcü liderlik özelliklerini de barındırmaktadır.

İzzetbegoviç'in karizmatik liderliği, *"sosyalleşmiş karizmatik liderlik"* modelinin bir örneğidir. Kişisel çıkarlarından ziyade takipçilerinin çıkarlarını gözeten, takipçilerini geliştirmek ve güçlendirmek adına mücadele eden, eşitlikçi davranışlarda bulunan bir lider olarak İzzetbegoviç, kriz döneminin adeta kurtarıcısı ve devletin kurucusu olarak kabul edilen, güçlü bir seçmen kitlesiyle grubunu peşinden sürüklemeyi başarmış, çalışkan, vizyon ve güç sahibi, saygınlığı olan, grubu üzerinde önemli bir etkiye sahip, ikna ve empati gücü yüksek, kişisel risk alma yetisi gelişmiş, takipçilerini harekete geçirme noktasında başarılı, onları heyecanlandırma ve motive etme konusunda da istekli karizmatik bir liderdir. İzzetbegoviç'in grubu üzerindeki etkisinde, karizmatik özelliğinin yanı sıra, söylediklerine inanması ve güvenilir kişiliğinin de büyük bir rolü vardır. Ayrıca kişisel mütevazılığı ve halkıyla kurduğu yakın ve samimi ilişki, onun karizmatik liderliğinin bir diğer özelliğidir. Savaş dönemi ve sonrasında mütevazı bir yaşam sürmesi, halkının dertlerini bilmesi, onları yakından tanıması ise halkı tarafından bilinen, sevilen ve saygı duyulan bir lider olmasına olanak sağlamıştır.

İzzetbegoviç'in vizyoner, dönüşümcü ve karizmatik liderlik özelliklerinin hepsinde etik değerler ve ilkeler önemli bir etkiye sahiptir. Konuşmalarında ahlaki değerler ile dini referanslara sıklıkla yer veren İzzetbegoviç, siyasetin ahlaktan ayrı olamayacağını, bu noktadaki en büyük referansının da İslam'ın ahlak anlayışı olduğunu ve etik değerlerin siyasete yön vermesi gerektiğini vurgulamıştır. İzzetbegoviç'in etik ve vizyoner liderliğinin en önemli kaynağı; dini ve manevi değerlere bağlı oluşu, bu konuda kararlı ve tutarlı davranmasıdır. Özellikle intikam peşinde olmayışı bu durumun en önemli göstergesidir. Onun için etik kurallara ve değerlere uymak, içsel bir motivasyondur. İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında öne çıkan diğer bir prensip ise hukukun üstünlüğüne yapmış olduğu vurgudur. O, hukuku en yüksek değerlerden biri olarak kabul etmiştir. İzzetbegoviç'in adalet anlayışında Müslümanlar, Sırplar ya da Hırvatlar yoktur. Onun için sadece kurbanlar ve zalimler vardır, onların da etnik ya da dini bir kimlikleri yoktur. Zalim hangi gruba mensup olursa olsun cezasını çekmeli, kurban kimden olursa olsun kurban olarak kabul edilmelidir.

İzzetbegoviç'in kişiliğinin ve liderliğinin gelişimine etki eden "değerleri ve inançları" tespit etmek adına yapılan incelemeler sonucunda; *"kimlik, özgürlük, bağımsızlık, demokrasi, insan hak ve özgürlükleri, dini ve manevi değerlere bağlılık"* kavramlarının öne çıktığını, liderliğinin bu kavramlar etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Yapılan analizler sonucunda İzzetbegoviç için bağımsızlığın, en önemli değerlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, İzzetbegoviç'in bağımsızlık arzusu, cesur ve kararlı kişiliğinden, zorluklara karşı mücadele edişinden ve tutarlı duruşundan hem etkilenmiş hem de onu etkilemiştir. Ayrıca onun bağımsızlık arzusu, siyasi liderliğinin merkezinde yer aldığı için liderlik özelliklerinin hepsiyle kesişmektedir. İzzetbegoviç için bağımsızlık en temel ulaşılması gereken hedeftir. Bu nedenle tüm mücadelesini büyük bir kararlılık ile sürdürmeyi başarmıştır. Onun için içsel bir motivasyon kaynağı olarak bağımsızlık, tüm siyasal yaşamını etkileyen, dönüştüren bir mücadele haline gelmiştir. Cesur, kararlı, tutarlı duruşuyla zorluklara karşı mücadele eden kişiliği de bu mücadelenin devam etmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca onun için bağımsızlık her türlü zorluğu göze almaya değer bir mücadelenin adıdır. Böylece tüm mücadelesini bu temel vizyon üzerine kurmuştur. Tüm liderlik özelliklerinin, değerlerinin ve inançlarının altında yatan, onları etkileyen ve onlardan etkilenen bir değer olarak *"bağımsızlık mücadelesi"* İzzetbegoviç'in vazgeçilmezlerinden biridir. Öyle ki onun bu derin tutkusu, karizmatik liderliği, güçlü hitabeti ve grubuyla yakın bir iletişim kurma becerisi özellikle Bosnalı Müslümanların İzzetbegoviç'i desteklemesine

olanak sağlamıştır. Ulusal bir kahraman olarak kabul edilen İzzetbegoviç bu mücadelede, cesareti, kararlığı ve geri adım atmayışı ile tanınmaktadır.

Özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi İzzetbegoviç'in siyaset hayatını şekillendiren en önemli iki faktördür. Gerek ülke sınırları içinde yürütülen direniş ile gerek de uluslararası arenada diplomasi ve müzakere süreçleriyle yürütülen bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi yaşanılan büyük katliama rağmen elde edilmiş, Bosna Hersek Devleti uluslararası tanınan bir devlet statüsüne kavuşmuştur. Bu mücadeleyi yürütürken de Bosna'nın bütünlüğü ilkesinden vazgeçmemiştir. Onun cesur ve kararlı kişiliği, demokrasiye, insan hak ve özgürlüklerine olan inancı, ayrımcılıkla mücadele etmesi, halkların eşitliğine yapmış olduğu vurgu, bağımsızlık arzusu ve özgürlük mücadelesi Bosna'nın bütünlüğü ilkesiyle paralellik göstermektedir. Öyle ki tüm etnik ve dini grupların bir arada hoşgörü ve birlik içinde yaşayacakları bir Bosna Hersek amaçlayan İzzetbegoviç, sadece kendi grubuna değil, tüm etnik ve dini gruplara seslenmiş, bütüncül bir Bosna'nın tüm etnik gruplar için tek yol olduğunu açıkça ifade etmiştir.

Etnik milliyetçilikten uzak bir milliyetçilik anlayışı ile hareket eden İzzetbegoviç için önemli olan milli kimliklerin korunması, asimile olma tehlikesinin bertaraf edilmesidir. Tüm halkların eşit haklara sahip olduğu, kimsenin soykırıma maruz kalmayacağı, demokratik ve bağımsız bir ülke kurmak amacıyla hareket eden İzzetbegoviç, savaş sonrası Bosna'nın tekrar bir bütün olarak, halkların barış ve huzur içinde bir arada yaşayabilmelerinin tek yolunun adalet ile olacağına inanmış, savaş suçlularının yargılanması ile adaletin onarıcı bir etki yaparak, halklar arasındaki husumeti azaltacağını öngörmüştür. Ayrıca onun bu inancı, insan hak ve özgürlüklerine olan duyarlılığının ve etik liderliğinin de birer göstergesidir. İzzetbegoviç'in siyaset anlayışı adalet ve eşitlik temellidir.

İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında ve krizlerin çözümünde diplomasi ve müzakere önemli bir yer tutmaktadır. Barıştan ve uzlaşmadan yana olan net tavrı, uğradıkları zulme, şiddetle karşılık vermeyen, uluslararası hukuk kurallarına uyma çabasındaki kararlılık ve tutarlılık özellikleri, Bosna Hersek'in çıkarlarını koruma ve savaştan sonra yeniden inşa etmede önemli bir rol oynamıştır. Diplomasi ve müzakere sürecinde pragmatik ve esnek bir yaklaşım geliştiren İzzetbegoviç, temelde bağımsız ve tüm halkları ile bütüncül bir Bosna Hersek vizyonundan vazgeçmeyerek, barışçıl ve uzlaşmacı bir çözümden yana tavır koymuştur. Uluslararası destek sağlamak adına giriştiği faaliyetler, Bosnalı Müslümanların yaşadıkları soykırımı tüm dünyanın gözleri önüne sermiş, bu zulme müdahale edilmesi için kamuoyu vicdanlarına seslenmekten geri durmamıştır. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak da

kabul edilecek olan ve silahlı çatışmayı durduran Dayton Anlaşması bu kapsamda önemlidir. Dayton Anlaşması her ne kadar adil bir anlaşma olarak değerlendirilmese de Bosna Hersek'in bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınmasına imkân sağlamıştır.

Aliya İzzetbegoviç'in aksine Slobodan Miloşeviç'in liderliği onarıcılıktan uzak, oldukça yıkıcı bir liderliktir. Miloşeviç, güç ve kontrol istenci fazla, hırslı, narsist, popülist milliyetçi, otoriter yönetim anlayışı ve askeri güç kullanmaya yatkınlığının yanı sıra, empati eksikliği, kişisel çıkarlarını kolektif çıkarlara önceleyen, kendini ön planda tutan, sömürücü, diğerlerinin duygularını hiçe sayan, kayıtsız, acılara karşı duyarsız, çevresindekilere güvenmeyen, aşırı kuşkucu, kibirli, soğuk, mesafeli, paranoid kişiliğiyle etnik temizlik politikaları ve geniş çaplı insan hakları ihlalleri gibi psikopatik eğilimlere sahip bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. O, on üç yıllık kesintisiz iktidar döneminde dört savaş ve pek çok iç çatışma, soykırım ve etnik temizlik vakalarına dolaylı ve doğrudan etki etmiş, 2001 yılında tutuklanarak Lahey'de Uluslararası Adalet Divanı'nda yargılanan ilk devlet başkanı olmuştur.

Miloşeviç, çeşitli travmalara maruz kalarak büyümüş bir liderdir. Ebeveyn uyuşmazlığı yaşamış, sosyo-ekonomik statü bakımından yetersiz bir ailede, otoriter ve aşırı korumacı bir anne tarafından büyütülmüş, babası tarafından terk edilmiş bir çocuktur. Annesinin aşırı korumacı kişiliği ve hırslı yapısı ile babasının Miloşeviç'i terk etmesi onun kişiliğinin gelişiminde önemli role sahiptir. Miloşeviç'in çocukluk ve erken gençlik dönemine dair; ciddi bir çocuk olduğu, çok az arkadaş edindiği bilinmektedir. Katı kuralları olan hiyerarşik, disiplinli, sevgisiz, baskıcı, yetkeci bir anne tarafından büyütülmüş olan Miloşeviç, "yetkeci kişilik" özelliklerine de sahiptir. Almanların işgal ettiği bir Yugoslavya'ya doğan Miloşeviç, zor şartlar altında büyümüştür. Miloşeviç, İzzetbegoviç'in aksine hayatı boyunca çok az arkadaşa sahip olmuştur. Miloşeviç'in müttefikleri her zaman geçici olmuş, işine yaramadıklarında bir kenara itilmişlerdir. Genellikle siyasi kirli işlerini başkalarına yaptırmıştır. Öte yandan hep bir dava içinde olan İzzetbegoviç, arkadaşlarına, öğrencilerine entelektüel birikiminin de etkisiyle bir nevi "abilik" yapmıştır.

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinin ortaya çıkışında üç unsur etkilidir. Bunlar Miloşeviç'in kişiliği, takipçileri ve uygun çevresel koşullardır. Karizmatik, kişiselleştirilmiş güç istenci yüksek, narsist kişilik özelliklerinin yanı sıra negatif yaşam temalarına sahip ve nefret ideolojisini bir araç olarak kullanan Miloşeviç, hitabet yeteneğine sahip, kitleleri mobilize etmeyi başaran, kişisel çıkarlarını önceleyen yıkıcı bir lider olarak karşımıza

çıkmaktadır. O, karizmasını kişisel çıkarlarını öncelemek için kullanmayı başaran, kişiselleştirilmiş karizmatik liderliğin bir örneğini teşkil etmektedir.

Miloşeviç, zeki, çekici ve kaypak bir adam olarak tanımlanmakla birlikte, istediği zaman sempatik olabilir, ancak otoriterdir. Büyük ölçüde de bir zorbadır. Miloşeviç rahatlıkla yalan söyleyebilen, gerçekleri çarpıtma konusunda oldukça marifetli, tüm bunlara önce kendisi inanan bir kişiliğe sahiptir. Değişen bir ruh hali vardır. Ruh halinin aniden değişebilmesini ve öfke patlamalarını pazarlık taktiği olarak kullanmıştır. Bu bağlamda iki Miloşeviç ortaya çıkmaktadır: Bunlardan ilki, sert, otoriter, kargaşa peşinde koşan, savaşçı, çekici bir Balkan haydudu, Büyük Sırbistan ideali olan, Karadziç gibi asileri himayesinde dizginlemek için elinden geleni göstermek isteyen öfkeli, Batıdan nefret eden, Sırpça konuşan bir kişiliğe sahiptir. İkinci Miloşeviç ise cana yakın, nazik, işbirlikçi, Yugoslavya'nın devamı için sorunlara çözüm arayan, otoriter bir taşralı, komünist bir memur, sınırlı görüş ve zayıf stratejik anlayışa sahip, sakin, yeterli ve düzgün bir İngilizce ile konuşan, özellikler taşımaktadır.

Miloşeviç ile İzzetbegoviç'in liderliği arasındaki en büyük farklardan biri de Miloşeviç'in neyi başarmayı amaçladığına dair büyük bir fikrinin ya da Sırp halkı ile paylaşacağı bir "rüyasının/amacının" olmamasıdır. Açıkça "Büyük Sırbistan" idealini dile getirmemiş, milliyetçi duyguları araçsallaştırmış, grubunun dini hassasiyetlerini taşımamış, sadece çıkarları için bunları kullanmıştır. Tüm bunları "-mış gibi yaparak" grubunu onlardan biri olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Öte yandan İzzetbegoviç, özellikle Bosnalı Müslümanlar için bir kimlik liderliği yapmış, komünist partiyle öncesinde herhangi bir ilişkisi olmamasının da avantajı ile kendini Müslüman bir entelektüel, özgürlük savaşçısı olarak grubuna kabul ettirmiştir. Ayrıca grubunun isteklerini ve beklentilerini iyi bilen İzzetbegoviç, Miloşeviç'in aksine grubuyla iletişimini daha kuvvetli tutabilmiştir.

Miloşeviç'in tüm Yugoslavya'ya hâkim olma hedefi ve bu hedefi gerçekleştirmek için etnik milliyetçiliği, popülizmi kullanması, çetelerle iş birliği yapması, iç siyasette gücü elde tutmak için uğraşması, amaca giden her yolun mübah olduğuna dair ki inancının göstergesidir. Yine Sırp kamuoyu üzerindeki etkisini artırmak için onları manipüle etmesi, kendisine rakip olanlara karşı hakaret etmesi ve sıklıkla yalan söylemesi de onun amaçları uğruna kullandığı diğer yöntemlerdir.

İzzetbegoviç ile Miloşeviç'in liderlik motivasyonlarının oldukça farklı olduğu görülmektedir. Öyle ki İzzetbegoviç, bağımsız, demokratik, insan hak ve özgürlüklerine

dayalı, tüm halkların eşit ve özgür bir biçimde huzur ve hoşgörü ile bir arada yaşayabileceği bir Bosna Hersek'e ulaşmak adına mücadelesini yürütüp, tüm motivasyonunu bu mücadeleden alırken, Miloşeviç kişisel çıkarları için mücadele eden, siyasal iktidarını sürdürmek, güç ve kontrol alanını kaybetmemek adına mücadele etmiş, tüm motivasyonunu da buradan almıştır.

İzzetbegoviç ile Miloşeviç'in kriz yönetim biçimleri de farklıdır. İzzetbegoviç, müzakere ve diyaloglar üzerinden, tutarlı bir kriz yönetim biçimi benimsemişken, Miloşeviç, çatışmayı tırmandıran, diyalogları sabote etmeye çalışan, tutarsız davranışları ile süreci bitirmekten çok sürecin devam etmesini amaçlayan ve zaman kazanmaya çalışan bir kriz yönetim biçimi benimsemiştir. İzzetbegoviç, etik ve vizyoner liderliğinin yanı sıra onarıcı bir lider olarak, sorunların diplomasi ve müzakere yöntemi ile çözüleceğine inanan, uluslararası arenada halkının uğradığı katliamı dile getirmek için çabalayan, stratejilerini bu çerçevede hazırlayan siyasal bir aktördür. Ayrıca her türlü zulme ve soykırıma rağmen adaletten, ahlaktan ve insan olmaktan vazgeçmeyen tavrı, söylemlerinde ve davranışlarında her daim öne çıkmış, grubu ile iletişiminde de temel düstur olmuştur. Onun bu onarıcı ve yapıcı tavrı uluslararası tanınan bir devlet başkanı olarak katıldığı tüm toplantılarda da kendini göstermiştir. İzzetbegoviç'in siyaset anlayışında ve krizlerin çözümünde diplomasi ve müzakere önemli bir yer tutmaktadır. Miloşeviç ise İzzetbegoviç'in aksine çatışmaları tırmandırmak için paramiliter gruplarla iş birliği yapmayı sürdürmüş, etnik nefreti artırmış, diyalog sürecini yalanları, tutarsız davranışları ile sabote etmiştir. Miloşeviç'i kriz yönetimi konusunda İzzetbegoviç'ten ayıran bir diğer özelliği de değişken ruh halidir. Cesur, kararlı ve tutarlı davranışları ile bilinen İzzetbegoviç'in aksine Miloşeviç, değişken ruh hali nedeniyle diyalog ve müzakere süreçlerini pek çok kez sabote etmiştir. Oldukça zeki ve değişken ruh haliyle bilinen Miloşeviç, güç kullanmaktan ve cesur kararlar almaktan korkmayan, kendi kurallarına göre oynamaktan çekinmeyen, sıkıştığı durumlarda ise tepki gösteren, derin sorunlu bir kişidir. Bu özellikleri de şiddetin devam etmesine, barışın gecikmesine, müzakere süreçlerinin sekteye uğramasına, diyalogların uzamasına neden olmuştur.

İzzetbegoviç ile Miloşeviç, insan haklarına dair yaklaşımları ve barış politikaları ile de farklılık göstermektedir. İzzetbegoviç'in Dayton Anlaşması sürecindeki rolü ve savaşı bitirme çabaları, Bosna'da barışın tesis edilebilmesi için savaş suçlularının yargılanması gerekliliğindeki ısrarcı tutumu, adaletin onarıcılığına dair ki inancı, savaş suçlularına ve Bosna'daki zulme kayıtsız kalan Avrupalı ülkelere karşı tutumu bu süreçte öne çıkan

özellikleridir. Miloşeviç ise bu süreçte, çatışmayı uzatan, barışı geciktiren tutumu, savaş suçluları ve milis kuvvetlerle dirsek temasında olması, onları mahkemeye teslim etme konusundaki isteksizliği, işlenen suçları görmezden gelmesi ya da inkâr etmesi ile öne çıkmaktadır. Söz konusu davranışlar ve tutumlar, iki lider arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır.

İzzetbegoviç ile Miloşeviç, etnik grupları üzerinde söz sahibi olan güçlü liderlerdir. Her ikisi de takipçilerine ilham kaynağı olmuş, kimlik liderliği yapmış karizmatik kişilerdir. Ancak söz konusu etkileri oldukça farklıdır. İzzetbegoviç, etnik çatışmaları azaltmaya yönelik, ötekileştirmeden uzak söylemleri ile Bosna'nın çok kültürlü yapısını savunma noktasında kapsayıcı ve kuşatıcı ısrarcı tutumunu sürdürmüş, etnik gruplar arasında köprüler kurulmasını, savaş suçlularının tüm grup üyeleri ile eş değer görülmemesini sıklıkla vurgulamış, etnik milliyetçilikten ve nefretten uzak milli kimlik anlayışı ile iç grubunun asimile olmasını engellemek için mücadelesine devam etmiştir. Öte yandan Miloşeviç, tarihsel süreç içinde Sırplara mağduriyet ve haksızlığa uğradıklarına yönelik bir algı oluşturması ile özellikle medya üzerinden manipülasyon yaparak grubunda bir korku ve güvensizlik meydana getirmiş, onları iç ve dış düşmanlara karşı koruyacağına dair söz vermiştir. Ayrıca aşırılıkçı gruplara maddi ve manevi destek vermesiyle de etnik çatışmaları tetiklemiştir. İzzetbegoviç, takipçilerine etnik şiddete başvurmadan var olma mücadelesi sunarken, Miloşeviç amaca giden yolda her araç mübahtır anlayışı ile hareket etmiştir.

İzzetbegoviç'in aksine Miloşeviç, ötekileştirmeyi bir araç olarak kullanan, iç grubunu diğer gruplara karşı kışkırtan yıkıcı liderlik göstermiştir. Etnik bir girişimci olarak Miloşeviç, etnisitenin siyasallaşması sürecini etkin bir şekilde yürütmüştür. Sırp halkında korku ve tedirginlik uyandırmak amacıyla, grubuna iç ve dış düşmanlardan/tehditlerden bahsetmiştir. Kitle psikolojisinin farkında olan ve duyguların ne denli güçlü araçlar olabileceğini bilen bir siyasi lider olarak Miloşeviç, siyasi kariyerinin ilk yıllarında takipçilerinin duymak istediklerini açıkça dile getirme konusunda çekinmemiş, özellikle Kosova mitini sıklıkla kullanmıştır. Bu bağlamda 1989'da gerçekleşen Gazimestan Mitingi, Kosova mitinin doruk noktası olarak kabul edilmektedir.

Miloşeviç, Kosova Savaşı miti üzerinden yeniden bir devlet kurma ve ulusal kimlik inşası gerçekleştirme niyetindedir. Bu kapsamda savaşı, Sırp ulusal kimlik inşası için sembolik bir anlatı olarak kullanmış, 1989 yılını Sırbistan için dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Öyle ki bu dönem Miloşeviç liderliğinde Sırp milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönemdir ve Miloşeviç bu dönemi, "onurun ve birliğin yeniden kazanılması" olarak

yorumlamıştır. Böylece Miloşeviç, tarihsel bir olayı kendi iktidarı için araçsallaştırarak takipçilerini etrafında toplamak ve liderliğine meşruiyet kazandırmak adına etkin bir şekilde kullanmıştır. Kosova yenilgisinden bir zafer geliştiren Miloşeviç, "Kosova kahramanlığı" söylemi ile güncel mücadeleler için bir ilham kaynağı bulma çabasındadır. Bu çaba neticesinde takipçilerinin kollektif hafızasında seçilmiş bir zafer inşa ederek, ulusal kimlik aidiyetlerini güçlendirmiş, iç grup içinde birlik ve dayanışmayı artırmıştır. Öte yandan "kaybederken yenilmeyen" ordu fikri ile Sırpların asla yenilgiye uğratılmayacağını vurgulamış, takipçilerine direnişi, cesareti ve fedakârlığı öğütlemiştir.

Kosova Mitingi'nde Miloşeviç, Hz. İsa ve Prens Lazar'ın ikon tarzı portrelerini taşıyan posterlerle yan yana durarak coşkulu Sırplara seslenmiştir. Miloşeviç'e olan övgüler, bu mitingde yapılan kutlamalarla doruğa ulaşmıştır. Bu miting sonrasında yapılan seçimleri kazanan Miloşeviç, Sırbistan Cumhurbaşkanı olmuş, Tito'yu gölgede bırakarak, 20. yy.'daki tüm Sırp siyasetçilerden çok daha büyük bir ün kazanmıştır. Sırplar arasında, Miloşeviç'in önderliğinde ulusal bir bütünlüğe kavuşma isteği alevlenmiş, Miloşeviç ise kendini "bir Mesih" olarak sunmayı başarmıştır. Miloşeviç, ulusal çıkarların tek savunucusu olarak ilan edilmiştir. "Sırp ulusunun efsanevi lideri", "Yugoslav Lincoln", "Balkanların Napolyon'u", "İkinci Tito", "Kral Lazar", "emperyalist Batı'ya karşı son savaşçı", "Birliğin Babası", 'Sırp ulusunun gururlu bir evladı' Miloşeviç'in bu dönemki sıfatlarıdır.

Miloşeviç, söylemlerinde açık bir şekilde "nefret ideolojisine" dair kesin ifadeler kullanmamıştır. Açıktan bir milliyetçilik sergilememiştir. Doğrudan çatışmalardan kaçınmıştır. Bunlar Miloşeviç'in siyasi faaliyet yürütme sürecinin karakteristik özellikleridir. Kendine saldıranlara karşı açıkça harekete geçmemiş, döneminde hiçbir muhalif yayın organını kapatmamış, diğer etnik ya da dini kimlik mensuplarına alenen saldırmamış, hakaret etmemiştir. Miloşeviç, Yugoslavya'da yaşanan yıkımın temel yapıcılarından biri olduğu halde her zaman barıştan yana bir söylem takınmıştır. Bu, onun en iyi savunma mekanizmalarından biridir. Hayatı boyunca işlediği tüm suçları inkâr eden, kanıtlar gösterildiğinde onları yalan ya da düzmece olmakla suçlayan, düşmanlarının komplosuna maruz kaldığını ifade eden Miloşeviç, bu tarz savunma mekanizmaları ile kendini meşru göstermeye devam etmiştir. Miloşeviç'in söylemleri incelendiğinde onun her ne kadar hoşgörüden, iş birliğinden ve halkların eşitliğinden bahsettiği görülse de arka planda her daim Sırpları önceleyen, onlara bir mağduriyet psikolojisi yükleyen, ihanete uğradıklarını, etraflarının iç ve dış düşmanlarla çevrili olduğundan bahseden, takipçilerine

korku aşılayan ve bu güvensizlik ortamından beslenerek kendini kriz durumunun çıkış yolu, kurtarıcısı olarak gösteren bir lider olduğunu söylemek mümkündür.

Miloşeviç, güç istenci yüksek, otoriter eğilimler gösteren ve iktidarını pekiştirmeyi amaç edinen siyasal bir liderlik tarzı benimsemiştir. Bu kapsamda karar alma süreçlerinde pragmatik ve stratejik yaklaşımlardan yana olduğu söylenebilir. Ayrıca bireysel çıkarlarını kolektif çıkarlara karşı önceleyen, sorumluluk almaktan kaçınan, inkar politikasına sıklıkla başvuran, etnik gerilimleri derinleştiren bir liderlik sergilemiştir. Ancak hukukçu olması ve zeki kişiliği, açıktan bir nefret ideolojisi yürütmesinin hukuksal sonuçlar doğuracağını öngörmüştür. Bu nedenle açıktan bir nefret ideolojisi yerine manipülatif ve hilekâr davranışlar sergileyerek, arka planda Sırp hegemonyasını gerçekleştirmek adına Sırpları önceleyen bir yaklaşım ile politikalarını sürdürmüştür.

Toplumu faşizme, devleti suça yönlendiren yıkıcı bir lider olarak Miloşeviç, Yugoslavya'nın dağılmasında etkili olan en önemli siyasal aktördür. Başından beri Yugoslavya'nın bütünlüğünden yana olduğunu ifade etse de paramiliter grupları desteklemiş, Yugoslav birliğinin altını oyarak hem Sırpların hem de diğer grupların lehine olacak şekilde politikalar yürütmeye devam etmiştir. Her ne kadar Miloşeviç, Sırbistan'ın resmi olarak savaşta olmadığına dair açıklamalarda bulunsa da gerek Hırvatistan'da gerek Bosna Hersek'te ve Kosova'da yaşayan Sırplara silah yardımında bulunmaya devam etmiştir. Kendini Yugoslavya'daki Sırpların koruyucu olarak tanımlamıştır.

Miloşeviç ile grubu arasındaki etkileşimin yıkıcı liderliğin ortaya çıkması noktasında birbirini beslediği görülmektedir. Öyle ki Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinin ortaya çıkmasına neden olan en önemli unsurlardan biri de takipçilerinin özellikleridir. Miloşeviç siyasi yaşamı boyunca takipçilerine sosyal kimlik liderliği yapmış, onları "dış düşmanlara" karşı bir arada tutan, mutlakiyetçi ve kutuplaştırıcı bir retorik üretmiştir. Siyasi kariyeri boyunca Sırpların tarihsel süreç içinde mağdur edildiğinden, haksızlığa uğratıldıklarından bahsetmiş, tarihin kendilerine adaletsiz davrandığından dem vurmuştur. Böylece bir mağduriyet psikolojisi meydana getirmiş, halkını kışkırtmayı başarmış, bir "haklılık" algısı oluşturmuştur. Miloşeviç'in tüm bu söylemleri takipçilerinde kolektif narsisizmin yaygınlaşmasına imkân sağlamıştır. Grup içindeki kolektif narsist duygular özellikle konformist takipçilerde etkili olmuştur. Kendilerini güvende hissetmek adına liderine körü körüne inanan, onu bir kurtarıcı olarak gören ve ona koşulsuz itaat eden ideal-aç kişiliğe sahip konformist takipçiler, yıkıcı liderliğin ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedirler. Miloşeviç, konformist takipçilerinin algısında Sırp üstünlüğünü savunan bir kahraman,

Yugoslavya'nın diğer cumhuriyetlerinde yaşayan Sırp azınlık halklarının savunucusu olarak güçlü bir imaja ve itibara sahiptir. Özellikle konuşmalarında Sırp azınlıkları öncelemesi, halkına yardım etmek isteyen iyi niyetli konuşmacı tavrı, acı çeken halkı ile kendini özdeşleştirmesi, Sırp halkını sürekli yücelten söylemleri de bu güçlü imajı desteklemiştir.

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine kaynaklık eden ikinci takipçi grubu işbirlikçiler olarak tanımlanabilecek olan gruptur. Bu gruptaki kimseler, kişisel çıkarları peşinde koşan, hırslı, Miloşeviç ile benzer değerlere ve görüşlere sahip olan siyasiler, aydınlar, entelektüel gruplar, din adamları, paramiliter gruplar, medyada ve orduda Miloşeviç'i destekleyen yandaşlar, güç istenci yüksek kimselerdir. Miloşeviç, kişisel çıkarlarını korumak adına savaş suçlusu olarak ilan edilen komutanlar ve siyasilerle dahi dirsek temasını sürdürmeye devam etmiştir. Miloşeviç, Bosna ve Hırvat savaşlarındaki kirli işlerini ultra milliyetçiler ile suçluları kullanarak yürütmüştür. Gizli eğitim süreçlerinden geçen çoğu haydut ya da suçlulardan oluşan milis örgütler ortaya çıkarılmıştır. Tüm bu örgütler Sırp topraklarının ve Sırp Ortodokslarının haklarını savundukları iddiası ile yurtseverlik adına türlü suçlar işlemişlerdir. Miloşeviç, Sırp şiddetini her seferinde inkâr etmiş, bu kapsamda en sık kullandığı kelime ise "yanlış bilgilendirme" olmuştur. Miloşeviç'in her anlamda bir inkâr politikası benimsediği görülmektedir. Gelen iddiaları ya da suçlamaları önce inkâr etmiş, kanıtlar sunulduğunda ise gerçekleri çarpıtma eylemine geçmiştir.

Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına imkân sağlayan bir diğer faktör ise elverişli çevredir. Tito'nun ölümü ile ekonomideki verimsizlik, istikrarlı bir kamu maliyesinin olmayışı, federasyonu oluşturan ülkeler arasında büyük ekonomik eşitsizlikler başta olmak üzere çeşitli ekonomik problemler neticesinde federasyon içinde istikrasızlıklar baş göstermeye başlamıştır. Ekonomik ve toplumsal sorunların yanı sıra federasyonun siyasal yapısındaki zayıflıklar da Yugoslavya'nın dağılmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bu istikrasızlıklar içinde kendini güvende hissetmeyen Sırplar, bir de Miloşeviç'in kendilerine ifade ettiği tehdit unsurları ile daha fazla korkuya kapılmışlardır. Yugoslavya'yı parçalamak isteyen ve yeni dünya düzeni kurmak isteyen ABD, Avrupa ülkeleri, dış güçlerle iş birliği yapan ayrılıkçılar, bağımsızlık isteyen Kosovalı Arnavutlar, "soykırımcı Ustaşalar" ve "köktenci Müslümanlar" Miloşeviç'in söylemlerinde yer alan tehdit unsurlarıdır. Miloşeviç bu algıyı özellikle medya üzerinden takipçilerine aktarmıştır. Böylece medya üzerinden bir etnik nefret ve ırkçılık kışkırtılmış, Yugoslavya'da etnik nefretin tohumları ekilmiştir. Milliyetçi medya sayesinde, geçmiş travmalar hatırlatılmış, Sırp halkı üzerinde bir korku oluşturulmak istenmiştir. Sırp basını, Hırvatları "Ustaşalar", Boşnakları ise "Türkler" olarak

lanse etmiştir. Etnik tehdit altında olduğuna inanmaya başlayan kişiler ise iç gruplarına sığınma eğiliminin yanı sıra hem nefret ettikleri hem de korktukları dış grup üyelerini ötekileştirmeye başlamışlardır.

Miloşeviç'in güçlenmesinin altında yatan en önemli çevresel faktörlerden biri de kültürel değerlerdir. Sırp siyasi kültüründe yer alan ulusun eşsiz, üstün ve koruyucu olduğuna dair ki teleolojik saplantı, grup aidiyetinin yüksek oluşu, soyluluk bilinci, atalara ait mitlere abartılı vurgu, tarihsel bir mağduriyet duygusu, kolektif narsisizm, çoğulculuğun reddi, ötekileştirme eğiliminin yüksek oluşu, diğer etnik gruplara karşı duyulan bir üstünlük duygusu ile gelen etnosentrik duyguların grup içinde karşılık bulması neticesinde Miloşeviç'in yıkıcı liderliği şekillenmiştir. Öte yandan Miloşeviç'in yıkıcı bir lider olarak ortaya çıkmasına imkân sağlayan çevresel aktörlerden biri de federasyonun dağılma sürecine denk gelmesi, bu süreçte milliyetçiliğin bir araç olarak etnik çatışmaları körükleyecek şekilde kullanılması ve bunun siyasal bir güç elde etme amacıyla yapılmış olmasıdır. Öyle ki Tito'nun Yugoslavyası, milliyetçilik ile mücadele edecek donanım noktasında yetersiz kalmıştır. Tito, tam anlamıyla milliyetçiliği ortadan kaldıramamış, sadece bastırmıştır. Öte yandan gerçek bir demokrasi sistemi kurulamamış, etkili bir kurumsallaşma yaşanmamıştır. Miloşeviç'in mutlak ve kişiselleştirilmiş gücünü kontrol edecek ve onu dengede tutabilecek denge mekanizmaları Yugoslavya siyasal sisteminde yeteri kadar güçlü değildir. Hatta Kosova'daki ilk Sırp isyanlarında Yugoslav yetkililerin Sırpları sakinleştirmeyi başaramamaları ve Miloşeviç'ten yardım istemeleri de Miloşeviç'in, Yugoslav Sırpları üzerindeki gücünün bir göstergesidir.

Miloşeviç'in yıkıcı liderliğini ortaya çıkaran bir diğer çevresel faktör de uluslararası aktörlerdir. Her ne kadar Padilla ve arkadaşları, toksik üçgen yaklaşımında elverişli çevre unsuru içinde uluslararası aktörlere yer vermemiş olsalar da Miloşeviç'in yıkıcı liderliğine kaynaklık eden faktörler incelendiğinde, uluslararası aktörlerin bu sürece ciddi bir katkı sağladıkları anlaşılmıştır. Öyle ki ABD'li diplomatlar, özellikle Bosna'daki çatışmaların çözümünü Miloşeviç'te aramışlardır. Miloşeviç bir kriz lideri olarak, karizmatik, işkolik, takipçilerine güven veren, onlara ilham kaynağı olan, kendinden emin, cesur, dikkatleri üzerine çekme nokrasında başarılı, kendini bir kahraman ve barış elçisi olarak sunmayı başarmış bir liderdir. Bu başarının arkasında ise uluslararası toplumun Miloşeviç'i bir barış elçisi olarak muhatap alması yatmaktadır.

İzzetbegoviç hem bir kişi hem de bir lider olarak, Bosna-Hersek'in bağımsızlık mücadelesine ilham veren, soykırım sürecinde grubuna direnmeleri için cesaret ve kararlılık

aşılayan, savaş sonrası ise ülkenin yeniden inşa edilmesi için mücadele eden bir rehberdir. O, bağımsızlık ve özgürlük adına verdiği mücadele ile adeta Bosna Hersek Devleti'nin bir sembolü haline gelmiş, barışa, çok kültürlüğe, bir arada huzur ve hoşgörü içinde yaşamaya yönelik çağrılarıyla grubu üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Bosna Hersek'in uluslararası arenada tanınan, demokratik ve bağımsız bir ülke olması İzzetbegoviç'in en büyük mirasıdır. İzzetbegoviç'in nefretten, kinden ve intikamdan ayrışan etik siyaset anlayışı, onun takipçilerine temiz bir miras bırakmasını mümkün kılmıştır. Öyle ki o, hiçbir zaman intikam peşine düşmemiş, adaletin onarıcılığına inanarak bir arada huzur ve hoşgörü içinde yaşamanın tek yolunun savaş suçlularının yargılanması şartına bağlamıştır. Masumlar ve zalimler olarak insanları iki gruba ayıran İzzetbegoviç, bu söyleminde ısrarcı olmuş, insana insan olmasından kaynaklı verdiği değer ile takipçilerini de bu minvalde etkilemiştir. Ayrıca onun bağımsızlık ve özgürlük adına vermiş olduğu mücadele sadece Bosna Hersek halkını değil, dünyada zulüm altında var olma mücadelesi veren tüm adalet ve hak arayışında olan halklar için de bir mirastır. O, insan kalmanın zor olduğu zamanlarda dahi insan onuruna, ahlaki değerlere ve hukukun üstünlüğüne olan inancını kaybetmemiştir. 2003 yılında mütevazi yaşam koşulları içinde yaşamını yitiren İzzetbegoviç, tüm bu miraslarıyla, takipçilerine "temiz bir miras" bırakmıştır.

Miloşeviç ise girdiği her savaşı kaybeden, politikaları sebebiyle uzun yıllar Sırbistan'ın uluslararası ekonomik yaptırımlara maruz kalmasına neden olan, 1999 Kosova Savaşı'ndan sonra grubu üzerindeki etkisini kaybetmeye başlayıp 2000 yılında yapılan seçimlerde mağlup olan, 2001'de ise hem insanlığa karşı işlenen suçlardan hem de savaş suçlarından tutuklanıp yargılanan bir lider olarak takipçilerine, İzzetbegoviç'in aksine "temiz bir miras" bırakamamıştır. O, 21. yy.'ın en yıkıcı liderlerinden biri olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Miloşeviç'in yıkıcı liderliğinden en çok Sırplar etkilenmiştir. 1980'lerin ortalarında Doğu Avrupa'nın en müreffeh ülkelerinden biri olan Sırbistan 2000'li yıllara en fakir ve en sorunlu ülkelerden biri olarak girmiştir. Maddi tahribatın yanı sıra insan maliyeti de söz konusudur. Uzun süren savaşlar, kötü ekonomik beklentiler gibi durumlar sonucunda binlerce genç Sırp, ülkelerini terk etmiş, çoğunluğu geri dönmemek üzere gitmiştir. Miloşeviç'in kendilerini koruyacağına inanan Kosovalı Sırplar, Arnavut çoğunluk ile çevrelenmiş, BM tarafından korunan bölgelerde yaşarken, Hırvatistan'ın Kranija bölgesinde yaşayan Sırpların çoğu yaşanan çatışmalar sonucunda evlerini terk ederek Sırbistan'a sığınmak durumunda kalmışlardır. Bosna'da ise Sırp Cumhuriyeti olarak çorak bir arazide ayrı bir bölge kurulmuş, gruplar arasında izole bir yaşam devam etmekte,

Sırbistan ise ekonomik ve toplumsal krizlerle mücadele ederken, bir yandan da "soykırımcılar" izini silmekle, geçmişleri ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bu kapsamda Miloşeviç'in takipçilerine bıraktığı mirası "kanlı bir miras" olarak tanımlamak mümkündür.

KAYNAKÇA

Abdula, S. (2013). *Din ve milliyetçilik: Sırp Ortodoks Kilisesi ve Sırp milliyetçiliği örneği* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi Açık Erişim Sistemi.https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TEZ/50870.pdf

Abdula, S. (2022). *İktidar, tarih ve kimlik: Sırp tarihyazımı ve tarih ders kitaplarında Osmanlı ve Habsburg imparatorluğu anlatısı* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Marmara Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. https://openaccess.marmara.edu.tr/entities/publication/9d59aa71-73b4-47af-a53d-a3bfc8eda681

Abrams, D. ve Hogg, M. A. (1990). An introduction to the social identity approach. D. Abrams, M. A. Hogg (Ed)., *Social identity theory: constructive and critical advances* içinde (ss. 1-9). Harvester-Wheatsheaf.

Ahlers, R. I. (1980*). James D. Barber: "The presidentialcharacter": An attempt of Applicability* [Masters Theses, Eastern Illinois University]. https://thekeep.eiu.edu/theses/3093/

Akın, M. H. ve Karaarslan, F. (2016). Çağdaş İslâm düşüncesinde Aliya İzzetbegoviç. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi,13*(48), 41-57.

Allport, F. H. ve Allport, G. W. (1921). Personality traits: Their classification and measurement. *Journal of Abnormal and Social Psychology,* 16, 6-40.

Allport, G. W. (1930). Some guiding principles in understanding personality. *The Family,11*(4), 124–128.

Altemeyer, B. (2006). *The Authoritarians (e-pub).* Apple Books.

Altıntaş, H. (1989). *İnsan ve psikoloji*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler* (İ. Savaşır Çev.). Metis Yayınları.

Anderson, J. W. (2010). Psikobiyografinin metodolojisi. *Tarih Okulu Dergisi,* VII, 77-97.

Arendt, H. (1997). *Şiddet üzerine* (B. Peker Çev.). İletişim Yayınları.

Arendt, H. (2012). *Kötülüğün sıradanlığı* (Ö. Çelik Çev.). Metis Yayınları.

Arıboğan, D. Ü. (2020). Politik karar, tutum ve davranışlarımızı bireyselden toplumsala uzanan bir yelpazede anlama ve açıklama kılavuzu olarak politik psikoloji. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *10,* 37-62.http://doi.org/ 10.32739/uskudarsbd.6.10.68

Arsal, S. M. (1979). *Milliyetçilik duygusunun sosyolojik esasları.* Ötüken Neşriyat.

Ascher, W. ve Hirschfelder-Ascher, B. (2005). *Revitalizing political psychology- The legacy of Harold D. Lasswell.* Lawrence Erlbaum Associates.

Ayasbeyoğlu, G. (2011). *Yöneticilerin duygusal zekâları ile dönüşümcü liderlik özellikleri arasındaki ilişki* [Yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi]. Maltepe Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. https://openaccess.maltepe.edu.tr/entities/publication/8e24fde6-36a1-430f-bf20-57c2b365e64b/full

Balibar, E. (2000). Irkçılık ve milliyetçilik. E. Balibar ve I. Wallerstein (Ed.), *Irk, ulus, sınıf belirsiz kimlikler* (N. Ökten Çev.) içinde (ss. 50-90). Metis Yayıncılık.

Balibar, E. (2000b). Ulus biçimi: Tarih ve ideoloji. E. Balibar ve I. Wallerstein (Ed.), *Irk, ulus, sınıf belirsiz kimlikler* (N. Ökten Çev.) içinde (ss. 109-133). Metis Yayıncılık.

Barber, J. D. (2017). *The Presidential character.* Routledge.

Barenbaum, N, B. (2000). How social was personality? The Allports' "connection" of social and personality psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences,36*(4), 471-487.

Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, *50*(11), 1430-1453.https://doi.org/10.1177/0002764207302462

Barth, F. (2001). Giriş. F. Barth (Der.). *Etnik gruplar ve sınırları: Kültürel farklılığın toplumsal organizasyonu* (A. Kaya ve S. Gürkan Çev.). içinde (ss.11-41). Bağlam Yayıncılık.

Bass, G. J. (2003). Milosevic in the Hague. *Foreign Affairs, 82* (3), 82-96.

Bauman, Z. (2011). *Postmodern etik* (A. Türker Çev.). İstanbul Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2015). *Sosyolojik düşünmek* (A. Yılmaz Çev.). İstanbul Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2017). *Kimlik* (M. Hazır Çev.). Heretik Yayınları.

Biçer, C. (2020). Destructive leadership: "Boss from hell", how not to be one? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6*(1), 295-308.

Billow, R.M. (2009). Modes of leadership: Diplomacy, integrity, sincerity, and authenticity. R. H. Klein, C. A. Rice, V. L. Schermer (Ed.). *Leadership in a changing world dynamic perspectives on groups and their leaders* içinde (ss. 3-21). Lexington Books.

Bizumic, B., Monaghan, C., Priest, D. (2020). The return of ethnocentrism. *Political Psychology, 0*(0), 1-45.

Blondel, J. (1987). *Political leadership-towards a general analysis.* Sage Publications.

Bornstein, R. F. (2003). Psychodynamic models of personality. I. B. Weiner (Ed.), *Handbook of psychology* içinde (ss. 117-135). John Wiley & Sons, Inc.

Boswell, S., Sansberry, K., Shout, S. (2019). *Narcissistic leaders and their effect on employee work attitudes.* University of Missouri–St. Louis.

Bozduman, M. A. (2020). Geçmişten günümüze siyasi liderliğin teorik olarak gelişimi. *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,1*(2), 261-283.

Brender-Ilan, Y. ve Sheaffer, Z. (2019). How do self-efficacy, narcissism and autonomy mediate the link between destructive leadership and counter productive work behaviour. *Asia Pacific Management Review*, 24, 212-222.

Breuilly, J. (1985). *Nationalism and the state*. Manchester University Press.

Burns, M. G. (1978). *Leadership.* Harper-Row.

Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik* (B. Sütçüoğlu Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Canöz, K. ve Öndoğan, A.G. (2015). Kriz yönetiminde liderin rolü. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 3* (1), 36-61.

Caprara, G. V., Schwartz, S., Capanna, C., Vecchione, M., Barbaranelli, C. (2006). Personality and politics: Values, traits, and political choice. *Political Psychology, 27* (1), 1-28.

Caprara, G. V.& Vecchione, M. (2013). Personality approaches to political behavior. L. Huddy, D. O. Sears, J. S. Levy (Ed). *The Oxford handbook of political psychology* içinde (ss. 20-58). Oxford University Press.

Cherry, K. (2020). *Who were the neo-freudians?* Verywellmind.https://www.verywellmind.com/who-were-the-neo-freudians-2795576

Chirot, D. ve McCauley, C. (2006). *Why not kill the mall?.* Princeton University Press.

Collin, C., Grand, V., Benson, N., Lazyan, M., Ginsburg, J., Weeks, M. (2012). *Psikoloji kitabı* (E. Lakşe Çev.). Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Cosby, R. (2001, 24 August). *Interview of Slobodan Milosevic to the Fox News Channel*. The Hague. http://www.slobodan-milosevic.org/int-FNC01.htm

Cottam, M.L., Mastors, E., Preston, T., Dietz, B. (2017). *Siyaset psikolojisine giriş.* (M. Şenol Çev.). BB101 Yayınları.

Çelik, A. R. (2021). Günahlarımız için başkasını suçlamanın dayanılmaz hafifliği (Günah Keçisi). *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 12, 135-154. http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.7.12.87

Çınar, K. ve Limon, A. (2020). İslamofobik bir savaş içinde bir lider: Bosna Savaşı ve Aliya İzzetbegoviç. *KAÜİİBFD, 11*(Ek Sayı 1), 306-324. https://doi.org/10.36543/kauiibfd.2020.ek1.014

Didić, I. (2020). *Moving forward in the past* [Lund University]. https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=9015939&fileOId=9015994

Djilas, A. (1993). A profile of Slobodan Milošević. *Foreign Affairs, 72,* (3), 81-96.

Dobrenkov, V.İ. (1979). *Erich Fromm'un ve yeni–freudculuğun eleştirisi* (O. Tangör ve L. Küey Çev.). Sorun Yayımları.

Doğan, S. (2016). Çağdaş liderlik yaklaşımları vizyoner liderlik – dönüşümcü liderlik işlemci liderlik. N. Güçlü (Ed.), *Eğitim yönetiminde liderlik: teori araştırma ve uygulama* içinde (s.97-141). Pegem Akademi.

Duncan, L. E., Peterson, B. E., Zurbriggen, E. L. (2010). Personality and politics: Introduction to the specialissue. *Journal of Personality,78*(6), 1595-1600.

Eco, U. (2014). *Düşman yaratmak ve rastgele yazılar*. (L. Tonguç Basmacı Çev.). Doğuş Kitap.

Emre, A. (2020). *Aliya*. Büyüyenay Yayınları.

Eraslan, L. (2006). Liderlikte post-modern bir paradigma: Dönüşümcü liderlik. *Journal of Human Sciences, 8*(1), 1-32.

Ercan Önbıçak, A. ve Kaya, A. (2025). Etik liderlik çalışmaları üzerine bir inceleme. *Journal of Organizational Behavior Review, 7*(1), 76-92.

Erdenir, F. H. B. (2010). *Avrupa kimliği, Avrupa Birliği'nin yarım kalan hikâyesi.* Alfa Yayınları.

Erdoğan, Y. (2016). *Güç yozlaştırır ama mutlaka yozlaştıran, mutlak güç değil, mutlak yalnızlıktır.* Geekyapar. https://geekyapar.com/metro/guc-yozlastirir-mutlak-guc-mutlaka-yozlastirir-ve-ortada-cok-buyuk-bir-adim-vardir/

Erikson, E. (1984). *İnsanın sekiz çağı* (T. B. Üstün ve V. Şar Çev.). Birey ve Toplum Yayınları.

Eysenck, H. J. ve Wilson, G. (2000). *Kişiliğinizi tanıyın* (E. Erduran Çev.). Remzi Kitabevi.

Fatfouta, R. (2019). Facets of narcissism and leadership: A tale of Dr. Jekyll and Mr. Hyde? *Human Resource Management Review, 29*(4), 1-12.

Federico, C. M., Golec De Zavala, A., Bu, W. (2023). Collective narcissism as a basis for Nntionalism. *Political Psychology, 44*(1), 177-196.

Forbes, H.D. (1997). *Ethnic conflict: Commerce, culture, and the contact hypothesis.* Yale Univ. Press.

Foucault, M. (2002). *Toplumu savunmak gerek* (Ş. Aktaş Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

Freedman, J.L., Sears, D.O., Carlsmith, J.M. (2003). *Sosyal psikoloji* (A. Dönmez Çev.). İmge Kitabevi.

Freud, A. (2011). *Ben ve savunma mekanizmaları* (Y. Erim Çev.). Metis Yayınları.

Freud, S. (1975). *Kitle psikolojisi* (K. Şipal Çev.). Bozak Yayınları.

Freud, S. (1993). *Yaşamım ve psikanaliz* (K. Şipal Çev.). Say Yayınları.

Freud, S. (1996). *Düşlerin yorumu 1. Cilt.* (E. Kapkın Çev.). Payel Yayınları.

Freud, S. (2012). *Narsizm üzerine ve Schreber Vakası* (B. Büyükkal ve S.M. Tura Çev.). Metis Yayıncılık.

Fromm, E. (1990). *Özgürlükten kaçış* (Ş. Yeğin Çev.). Payel Yayınları.

Fromm, E. (1990b). *Sağlıklı toplum* (Y. Salman ve Z. Tanrısever Çev.). Payel Yayınları.

Fromm, E. (1991). *Freud'un düşüncesinin büyüklüğü ve sınırları* (A. Arıtan Çev.). Arıtan Yayınları.

Fromm, E. (1993). *İnsandaki yıkıcılığın kökenleri birinci kitap* (Ş. Alpagut Çev.). Payel Yayınları.

Fromm, E. (1993b). *İnsandaki yıkıcılığın kökenleri ikinci kitap* (Ş. Alpagut Çev.). Payel Yayıncılık.

Gaines, J. R., Prager, K., Calabresi, M., Michaels, M. (1995). *Interview of Slobodan Milosevic to Time Magazine.* Belgrade. http://www.slobodan-milosevic.org/int-time95.htm

Gamawa, Y. I. (2017). International intervention and genocide in Bosnia. *Advances in Social Sciences Research Journal*, *4*(7) 1-21.

Geçtan, E. (1997). *Psikodinamik psikiyatri ve normaldışı davranışlar.* Remzi Kitabevi.

Gellner, E. (1997). *Nationalism.* Phoenix.

Göktaş, P. (2015). *Siyasi liderlerden beklenen liderlik ve iletişim tarzları: Y kuşağı üzerine bir araştırma* [Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi]. Süleyman Demirel Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. https://acikerisim.sdu.edu.tr/handle/123456789/33351?show=full

Greenberg, J., Schmader, T., Arndt, J., Landau, M. (2023). *Sosyal psikoloji* (S. Öğütülmüş, Z. Çam, M. Eşkisu Çev.). Palme Yayınevi.

Greenstein, F. I. (1968). The need for systematic inquiry into personality and politics: Introduction and overview. *Journal of Social Issues, XXIV* (3), 1-14.

Greenstein, F. I. (1987). *Personality and politics*. Princeton University Press.

Gülcan, C. (2020). Psikolojik tipler ve Jung psikolojisi üzerine bir değerlendirme. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi,12*(23), 566-579.https://doi.org/10.38155/ksbd.685872

Gündoğdu, Y. B. (2016). Psikanalitik kişilik kuramlarına göre gelişim ve değişimin imkânı. *Turkish Studies, 11*(17), 373-404.

Gündüz, Y. ve Dedekorkut, S. (2014). Yıkıcı liderlik. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,10*(1), 95-104.

Habermas, J. (2012). *"Öteki" olmak, "öteki"yle yaşamak* (İ. Aka Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* içinde (ss. 222-237). Lawrence & Wishart.

Hall, S. (1997). The local and the global: Globalization and ethnicity. A. D. King (Ed.), *Culture, globalization and the world-system: Contemporary conditions for the representation of identity* içinde (ss. 19-40). University of Minnesota Press.

Hall, S. (2017). *The fateful triangle.* Harvard University Press.

Hall, J. A. (2008). Milletleri türdeşleştirmenin koşulları. U. Özkırımlı (Der.). *21. yüzyılda milliyetçilik* (Y. Başkavak Çev.). içinde (ss. 15-34). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Haslam, A. S., Reicher, S. D., Platow, M. J. (2011). *The new psychology of leadership identity, influence, and power.* Psychology Press.

Hasta, D. ve Dönmez, A. (2009). Yetkecilik ve bilişsel karmaşıklık düzeyi ile siyasal ideoloji arasındaki ilişki. *Türk Psikoloji Dergisi, 24*(64), 19-29.

Haşal, C. (2020). *Yugoslavya İç Savaşı'nda Bosna'da yaşanan etnik temizlik ve Türkiye'nin politik tavrı* [Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi]. Bahçeşehir Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/592263/yokAcikBilim_10318270.pdf?sequence=-1

Hayes, C. J. H. (2010). *Milliyetçilik: Bir din* (M. Çiftkaya Çev.). İz Yayıncılık.

Hermann, M. G. (1986). Ingredients of leadership. M. G. Hermann (Ed.), *Political psychology* içinde (ss. 167-192). Jossey-Bass.

Heywood, A. (2021). *Siyasal ideolojiler* (L. Köker Çev.). Felix Kitap.

Hobbes, T. (2007). *Leviathan* (S. Lim Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

Hoffer, E. (2017). *Kesin inançlılar: Kitle hareketlerinin anatomisi* (E. Günur Çev.). Tur Yayınları.

Hogg, M. A., Terry, D. J., White, K. M. (1995). A tale of two theories: A critical comparison of identity theory with social identity theory. *Social Psychology Quarterly, 58*(4), 255–269. https://doi.org/10.2307/2787127

Hogg, M. A. (2001). A social identity theory of leadership. *Personality and Social Psychology Review*, *5*(3), 184–200.

Holbrooke, R. (1999). *Bir savaşı bitirmek* (B. Ç. Dişbudak Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Horney, K. (1991). *Ruhsal çatışmalarımız (yapıcı bir nevroz teorisi)* (S. Budak Çev.). Öteki Yayınları.

Horowitz, D. L. (1985). *Ethnic groups in conflict.* University of California Press.

Houghton, D. P. (2018). *Siyaset psikolojisi durumlar, bireyler, olaylar* (H. İnaç ve D. Şekeroğlu Çev.). Bilge Kültür Sanat.

House, R.J. ve Howell, J.M. (1992). Personality and charismatic leadership. *Leadership Quarterly, 3*(2), 81-108.

Huddy, L., Sears, David O, Levy, Jack S. (2013). Introduction theoretical foundations of political psychology. L. Huddy, D. O. Sears, J. S. Levy (Ed)., *The Oxford handbook of political psychology* içinde (ss. 1-19). Oxford University Press.

Hughes, J. (2011). Genocide. K. Cordell and S. Wolff (Ed.), *Handbook of ethnic conflict* içinde (ss. 122-140). Routledge.

Immelman, A. (2003). Personality in political psychology. I. B. Weiner (Ed.), *Handbook of Psychology* içinde (ss. 599-622). John Wiley & Sons, Inc.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2006). *Case in formation sheet Slobodan Milosevic.* https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/cis/en/cis_milosevic_slobodan_en.pdf

İsmailov, M. (2015). Bir tahayyül olarak kültürel travma ve "soykırım" retoriği. *TESAM Akademi Dergisi*, *2*(1), 107-125.

İzzetbegoviç, A. (2003). *Tarihe tanıklığım* (A. Erkilet, A. Demirhan ve H. Öz Çev.). Klasik Yayınları.

İzzetbegoviç, A. (2011). *Konuşmalar* (F. Altun ve R. Ahmetoğlu Çev.). Klasik Yayınları.

İzzetbegoviç, A. (2018). *Köle olmayacağız* (S. Crnovrsanin ve M. Crnovrsanin Kurtali Çev.). Yarın Yayınları.

İzzetbegoviç, A. (2020). *Tarihe tanıklığım: Otobiyografik kayıtlar* (A. B. Aydoğan ve İ. H. Aydoğan Çev.). Ketebe Yayınları.

İzzetbegoviç, A. (2020b). *Özgürlüğe kaçışım: Hapishaneden notlar* (E. Nurikiç Çev.). Ketebe Yayınları.

İzzetbegoviç, A. (2022). *Bosna büyük bir sır* (A. B. Aydoğan ve İ. H. Aydoğan Çev.). Ketebe Yayınları.

İzzetbegoviç, A. (2022b). *Soğuk ve acı barış günleri: Savaş sonrası konuşmalar 1996-2003* (E. Nurikiç Çev.). Ketebe Yayınları.

Jakovljevic, B. (2008). From mastermind to body artist: Political performances of Slobodan Milošević. *TDR (1988-), 52*(1), 51–74.

Jenkins, A. H. (2001). Individuality in cultural context: The case for psychological agency. *Theory & Psychology, 11*(3), 347–362. https://doi.org/10.1177/0959354301113004

Jerkovic, A. (2008, 11 Ekim). *Aliya Machiavelli'ye karşı* (Bildiri Sunumu). Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu, İstanbul.

Jung, C.G. (2014). *Anılar, düşler, düşünceler* (İ. Kantemir Çev.). Can Sanat Yayınları E-Kitap 1. Sürüm.

Jung, C. G. (2016). *Analitik psikoloji sözlüğü* (N. Nirven Çev.). Pinhan Yayıncılık.

Jung, C. G. (2019). *Psikolojide tipler* (N. Nirven Çev.). Pinhan Yayıncılık.

Kafadar, S. B., Kaygın, E. (2017). Etik liderlik ve duygusal emek ilişkisi: Kafkas Üniversitesi örneği. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21*(2), 77-96.

Karakelle, S. (2014). *Psikolojiye giriş 1.* İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Notu.

Karić, E. (2004). Alija Izetbegović (1925—2003). *Islamic Studies, 43*(1), 181–189. https://doi.org/10.52541/isiri.v43i1.4748

Kaufman, S. J. (2011). Ethnicity as a generator of conflict. K. Cordell and S. Wolff (Ed.), *Handbook of ethnic conflict* içinde (ss. 91-103). Routledge.

Kaya, A. (2001). Çevirmenin sunuşu. F. Barth (Der.). *Etnik gruplar ve sınırları: Kültürel farklılığın toplumsal organizasyonu* (A. Kaya ve S. Gürkan Çev.). içinde (ss. 7-9). Bağlam Yayıncılık.

Kecmanovic, D. (1996). *The pass psychology of ethnonationalism.* Springer Science+Business Media.

Kılavuz, M. T. (2020). When do civil wars breed ethnic cleansing? The cases of Lebanon and Yugoslavia. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi,10*(2), 265-290. https://doi.org/10.31679/adamakademi.684177

Kisicek, G. (2013). The rhetoric of war- Former Yugoslavia example. *Journal of Art & Humanities*. *2* (8), 75-84. https://doi.org/10.18533/journal.v2i8.206

Klein, R., Rice, C.A., Schermer, V. L. (2009). *Leadership in a changing world dynamic perspectives on groups and their leaders.* Lexington Books.

Koçak, Ö. (2021). *Erik H. Erikson'un psikososyal gelişim kuramı*. Psikoloji Yazıları. https://psikolojiyazilari.com/erik-h-eriksonun-psikososyal-gelisim-kurami/

Korostelina, K. V. (2007). *Social identity and conflict*. Palgrave Macmillan.

Köprülü, G. (2018). Avrupa'da korkunun değişen rengi. *Turkish Studies, Economics, Finance and Politics,13* (22), 285-302.

Krech, D. ve Crutchfield, R. S. (1967). *Sosyal psikoloji teori ve sorunlar* (E. Güçbilmez ve O. Onaran Çev.). Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

Lasswell, H. D. (1932). The triple-appeal principle: A contribution of psychoanalysis to political and social science. *American Journal of Sociology*, *37*(4), 523–538.

Lasswell, H. D. (1960). *Psychopathology and politics.* The Viking Press.

Le Bon, G. (1997). *Kitleler psikolojisi* (F. Karaküçük Çev.). Hayat Yayınları.

LeBor, A. (2004). *Milosevic- a biography*. Yale University Press.

Linden, A. V. (1991, 7 August). *Serbian president interviewed denies involvement in Croatian conflict*. Sky Television / Belgrade TV. http://www.slobodan-milosevic.org/news/milosevic080791.htm

Lipman-Blumen, J. (2006). *The allure of toxic leaders: Why we follow destructive bosses and corrupt politicians-and how we can survive them.* Oxford University Press.

Lippa, R. A. (1990). *Introduction to social psychology*. Wadsworth.

Little, L. M., Gooty, J., Williams, M. (2016). The role of leader emotion management in leader–member exchange and follower outcomes. *The Leadership Quarterly,* 27, 85–97.

Lord, G. R. ve Brown, D. J. (2004). *Leader processes and follower self-identity.* Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Lorenz, K. (2008). *İşte insan- Saldırganlığın doğası üzerine* (V. Atayman ve E. T. Güney Çev.). Cumhuriyet Kitapları.

Ludwig, A. R. (2002). *King of the mountain-the nature of political leadership.* The University Press of Kentucky.

Maccoby, M. (2000). Narcissistic leaders: The incredible pros, the inevitable cons. *Harvard Business Review,* 69−77.

Mack, J. E. (1990). The enemy system. V. D. Volkan, J. Demetrios, J. Montville (Ed.), *The psychodynamics of international relationships* içinde (ss. 385-387). Lexington Books.

Mackey, J. D., Ellen, B. P., III, McAllister, C. P., Alexander, K. C. (2021). The dark side of leadership: A systematic literature review and meta-analysis of destructive leadership research. *Journal of Business Research,* 132, 705–718.https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.10.037

Macura, J. (2016). He's just not that into Yu(goslavia). *Political Science Undergraduate Review, 1*(2), 111–120. https://doi.org/10.29173/psur27

Mann, M. (2012). *Demokrasinin karanlık yüzü etnik temizliği açıklamak* (B. O. Doğan Çev.). İthaki Yayınları.

Merkit, N. (2016). Sigmund Freud'da uygarlığın temel dinamikleri ve birey üzerindeki etkisi. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi,* 21, 123-140.

Mersin, S. ve İbrahimoğlu, Ö. (2022). Healing mankind with innocent id, strong ego, and compassionate superego. *Humanistic Perspective, 4*(1), 164-176.

Milgram, S. (2009). *Obedience to autority: an experimental view*. Harper Perennial Modern Classics.

Milosevic, S. (1988, 21 November). *Slobodan Milosevic at Kosovo brotherhood and solidarity rally in Belgrade.* BBC Summary of World Broadcasts. http://www.slobodan-milosevic.org/documents/sm112188.htm

Milosevic, S. (1989, 28 June). *Slobodan Milosevic's 1989 St. Vitus Day speech* [Speech transcript]. Slobodan Milosevic's Political Speeches. http://www.slobodan-milosevic.org/spch-kosovo1989.htm.

Milosevic, S. (1998, 16 December). *Interview of Slobodan Milosevic to the Washington Post.* Belgrade. http://www.slobodan-milosevic.org/int-WP98.htm

Morris, C. G. (2002). *Psikolojiyi anlamak* (H. B. Ayvaşık ve M. Sayıl Çev.). Türk Psikologlar Derneği Yayınları.

Murray, S. K. & Meyers, J. (1999). Do people need foreign enemies? American leaders' beliefs after the Soviet demise. *The Journal of Conflict Resolution*, *43*(5), 555-569.

Neack, L. (2008). *The new foreign policy: Power sekking in a globalized era.* Rowman & Littlefield Publishers.

Nicholson, I. A. M. (2000). A coherent datum of perception: Gordon Allport, Floyd Allport, and the politics of "personality". *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, *36*(4), 463-470.

O'Donoghue, A. (2015). *The influence of perceived constructive and destructive leadership on employee well-being and ıll-being: The mediating role of self-conscious Emotions* [Doctorate

Thesis, Dublin City University Business School]. Dublin City University Business School. https://doras.dcu.ie/21383/1/PhD_Thesis_Ashley_O%27Donoghue.pdf

Özakkaş, T. (2018). Alan kuramının diğer psikanalitik kuramlarla ilişkisi. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 2(1), 1-28.

Özakkaş, T. (2018b). Psikoterapi tarihi ve bütüncül psikoterapi. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi,1*(1), 1-24.

Özkırımlı, U. (1999). *Milliyetçilik kuramları, eleştirel bir bakış.* Sarmal Yayınevi.

Özler, H. (2018). *Siyaset ve psikoloji.* Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Padilla, A., Hogan, R., Kaiser, R. B. (2007). The Toxic triangle: Destructive leaders, susceptible followers, and conducive environments. *The Leadership Quarterly,18(*3), 176–194. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.03.001

Panayiotopoulos, P. (1992, 27 June). *Milosevic on military intervention, Kosovo, Macedonia, Confederation with Greece*. Belgrade TV. http://www.slobodan-milosevic.org/news/milosevic062792.htm

Pappas, T. S. (2005). Shared culture, individual strategy and collective action: Explaining Slobodan Milošević's charismatic rise to power. *Southeast European and Black Sea Studies, 5*(2), 191–211. doi:10.1080/14683850500122745

Passerini, L. (2010). Kimlik ironilerinden ironi kimliklerine. Anthony Pagden (Der). *Avrupa Fikri* (R. Öğdül ve M. Varlık Çev.) içinde (ss. 215-233). Ayrıntı Yayınları.

Paunonen, S. V., Lönnqvist, J. E., Verkasalo, M., Leikas, S., Nissinen, V. (2006). Narcissism and emergent leadership in military cadets. *The Leadership Quarterly,* 17, 475–486. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2006.06.003

Petrović, V. (2015). Slobodan Milošević in the Hague: Failed success of a historical trial chapter.V. Tismaneanu, B. C. Iacob (Ed.). *Remembrance, History, and Justice* içinde (s. 295-310). Central European University Press. https://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt19z399m.14

Phutkaradze, I. (2017). *Teritoryal çatışma ve çözüm dinamikleri: Gürcistan örneği* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi]. Artikel Akademi Açık Erişim Sistemi. https://artikelakademi.com/media/books/d1ccc1972da04118a891cab30d14cbe1.pdf

Porter, A. (2020). *Psikoloji* (D. Sidar ve Ş. F. Şahin Çev.). Othello Yayıncılık.

Post, J. M. (1986). Narcissism and the charismatic leader-follower relationship. *Political Psychology,7*(4), 675-688.https://doi.org/10.2307/3791208

Post, J. M. (1993). Current concepts of the narcissistic personality: Implications for political psychology. *Political Psychology, 14*(1), 99-121. https://doi.org/10.2307/3791395

Post, J. M. (2004). *Leaders and their followers in a dangerous world*. Cornell University Press.

Radstone, S. ve Schwarz, B. (2010). *Introduction: Mapping memory in memory: histories, theories, debates*. Fordham University Press.

Reitana, T. ve Stenbergb, S.A. (2019). From classroom to conscription: Leadership emergence in childhood and early adulthood. *The Leadership Quarterly,* 30, 298–319.https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2018.11.006

Rosenthal, S. A., Pittinsky, T. L. (2006). Narcissistic leadership. *The Leadership Quarterly,* 17, 617–633.https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2006.10.005

Ross, M. H. (2001). Psychocultural interpretations and dramas: Identity dynamics in ethnic conflict. *Political Psychology, 22* (1), 157-178.

Ruane, J. ve Todd, J. (2011). Ethnicity and religion. K. Cordell, S. Wolff (Ed.), *Handbook of ethnic conflict* içinde (ss. 67-79). Routledge.

Schulte, G. L. (2013). Regime change without military force: Lessons from overthrowing Milosevic. *PRISM, 4*(2), 45-55.

Searle-White, J. (2001). *The psychology of nationalism.* Palgrave.

Sell, L. (1999). The (un) making of Milosevic. *The Wilson Quarterly, 23*(3), 22-29.

Sell, L. (2002). *Slobodan Milosevic and the destruction of Yugoslavia.* Luke University Press.

Selvi, K. (2018). Narsisistik kişilik bozukluğunun, Adler'in aşağılık ve üstünlük kompleksleri açısından analizi: Bir olgu çalışması. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi,5*(1), 1-20. https://doi.org/10.31682/ayna.423353

Sen, A. (2006). *Kimlik ve şiddet* (A. Kardam Çev.). Türk Henkel Yayınları.

Smith, A. D. (1994). *Milli kimlik* (B. S. Şener Çev.). İletişim Yayınları.

Smith, A. D. (2002). *Ulusların etnik kökeni* (S. Bayramoğlu ve H. Kendir Çev.). Dost Kitabevi.

Stevanoviç, V. (2005). *Halkın tiranı Miloseviç* (H. Yüksel Çev.). Kapı Yayınları.

Şenel, A. (1984). *Irk ve ırkçılık düşüncesi.* Bilim ve Sanat Yayınları.

Sherif, M. ve W. Sherif, C. (1996). *Sosyal psikolojiye giriş I* (M. Atakay ve A. Yavuz Çev.). Sosyal Yayınları.

Šajkaš, M. (2008) From the cradle of the nation to the most expensive Serbian word: Changes in Serbian public language in the last decade of the twentieth century. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity,36*(4), 625-640.

Tajfel, H. (1981). *Human groups & social categories*. Cambridge University Press.

Taş, S. (2009). Atatürk'ün dönüşümcü liderliği. *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi,1*(2), 1-9.

Tatlılıoğlu, K. (2013). Beş faktör kişilik kuramı bağlamında kişilik kavramına genel bir bakış. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *3*(6), 127-146.

Thoroughgood, C. N., Padilla, A., Hunter, S. T., Tate, B.W. (2012). The susceptible circle: a taxonomy of followers associated with destructive leadership. *The Leadership Quarterly, 2*3, 897–917.https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2012.05.007

Tinni, S. (2019). *Karar alma sürecine siyasi liderin etkisi* [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/6903910f-a51c-488b-8af1-bd614cd4eab7/content

Turan, K. (2022). Narsisistik kişilik bozukluğu ve psikodinamik alt tipleri. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi, 5*(9), 114-129.

Tutar, H. (2016). *Sosyal psikoloji*. Seçkin Yayıncılık.

Tülüce, H. (2014). *Etnik çatışmaların psikolojik dinamikleri: Bosna-Hersek ve Kosova örnek olayları* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=X8nTrUhib_uxwIDgnLpAw&no=YhwXnmu6-5Ullxa2gVrWLQ

Uncu, A. (2018). *Liderlik teorilerinde toksik liderliğin araştırılması: Hitler ve Stalin örneği* [Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi]. Kocaeli Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. http://dspace.kocaeli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11493/12209/505415.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Utku, H. A. (2012). *The Case of Slobodan Milosevic at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and its perceptions in Serbian and in the world* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/311870

Volkan, V. D. (1985). The need to have enemies and allies: A developmental approach. *Political Psychology, 6*(2), 219-247.https://doi.org/10.2307/3790902

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. Farrar, Straus and Giroux.

Volkan, V. D. (2005). *Körü körüne inanç kriz ve terör dönemlerinde geniş gruplar ve liderleri* (Ö. Karaçam Çev.). Okuyan Us Yayınları.

Volkan, V. D. ve Itzkowitz, N. (2008). *Ölümsüz Atatürk.* Bağlam Yayıncılık.

Volkan, V. D. (2009). *Kimlik adına öldürmek.* Everest Yayınları.

Volkan, V. D. (2009b). Some psychoanalytic views on leaders with narcissistic personality organization and their roles in large-group processes. R. H. Klein, C. A. Rice, V. L. Schermer (Ed.), *Leadership in a changing world dynamic perspectives on groups and their leaders* içinde (ss. 67-89). Lexington Books.

Volkan, V. D. (2010). *Politik psikoloji* (A. Çevik ve B. Ceyhun Çev.). Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Volkan, V. D. (2012-2013). Geniş grup kimliği ve barış sağlama üzerine bazı düşünceler. *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler,* 12, 9-36.

Volkan, V. D. (2014). *Psychoanalysis International Relations, and Diplomacy*. Karnac Books.

Volkan, V. D. (2019). Large-group identity, who are we now? Leader-follower relationships and societal–political divisions. *The American Journal of Psychoanalysis,* 79, 139-155.https://doi.org/10.1057/s11231-019-09186-2.

Vučetić, R. (2021). Kosovo 1989: The (ab)use of the Kosovo Myth in media and popular culture. *Comparative Southeast European Studies, 69*(2-3), 223-243. https://doi.org/10.1515/soeu-2021-0043

Yıldırım, O. ve Kumcağız, H. (2022). Psikodinamik yaklaşıma göre insan davranışının incelenmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (40), 103-132. https://doi.org/10.14520/adyusbd.1052683

Yükselbaba, Ü. (2017). Milgram deneyi: Otorite ve itaate dair. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 75(1), 227- 270.

Waller, J. (2007). *Becoming evil. How ordinary people commit genocide and mass killing.* Oxford University Press.

Wallerstein, I. (2000). Halkçılığın inşası: Irkçılık, milliyetçilik ve etniklik. E. Balibar ve I. Wallerstein (Ed.), *Irk, ulus, sınıf belirsiz kimlikler* (N. Ökten Çev.) içinde (ss. 91-108). Metis Yayıncılık.

Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve Otorite* (H. Bahadır Akın Çev.). Adres Yayınları.

Winter, D. G. (2005). Things I've learned about personality from studying political leaders at a distance. *Journal of Personality,* 73(3), 557–584. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00321.x.

World Health Organization, (2002). World report on violence and health. E. G. Krug, L. L. Dahlberg, J. A. Mercy, A. B. Zwi, R. Lozano (Ed.), WHO Library Cataloguing-in-Publication Data.

Zenginoğlu, S. ve Kanat, S. (2016). Avrupa'nın başkalaşma korkusu: Kimlik tartışmaları bağlamında İslamlaşma ve Amerikalaşma tehditleri. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 11*(13), 259-278.http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9934

Zimbardo, P. (2015). *Şeytan etkisi* (C. Coşkan Çev.). Say Yayınları.

Zimmermann, W. (1996). *Originsof a catastrophe.* Times Books.

Zizek, S. (1996). Müstehcen efendi (M. Yılmazer Çev.). *Toplum ve Bilim,* 70, 63-70.